

II.

(Csatározások az előázsiai harctéren, Kmetty, Guyon, Stein szerepe; magyar menekültek Krim félszigeten, Anatóliában és Konstantinápolyban, Berzenczey és Türr bukaresti kalandjai. Kossuth helyzete, amerikai földvásárlása, környezete; levelezése Irányival és Gál Sándorral; ez utóbbi a krími táborba jut. Kossuth fegyverbeszerzési s egyéb összeköttetései Amerikával; levelezése Worcelllel; Ledru-Rollinnal és Mazzinival közösen kibocsátott kiáltványa. Fáradhatatlan agitátori tevékenysége előbb népgyűléseken, majd hirlapi cikkekben; szembezállása Palmerstonnal. Pulszky, Tanárky, Vukovics, Rónay magatartása; a többi london magyarok. Beöthy Odön látogatása Jerseyben és Londonban; halála; Perczel Mór Palmerstonnál; a jerseyi magyar telep. A párisi magyarok; Batthyány Kázmér váratlan halála. Teleki László nyugtalan melabúja; Mednyánszky Căsar balsikere, Lukács Sándor halála. Horváth Mihály Genfből Brüsszelbe költözik; Szalay László hazatér; Jósika Miklós és neje tevékeny élete Brüsszelben. (1854—1855.)

Míg a keleti háború európai harcterein Anglia, Franciaország és Piemont csatlakozása a megtámadott Törökországhoz a hadjáratnak a Fekete-tengerre és annak környékére való terelését idézte elő s így meghíúsította a Magyarországra való betörhetés reményeit az emigrációra nézve, az előázsiai harctéren a kisebbszerű csatározások változatlan hévvel folytak tovább s alkalmat szolgáltatott magyarjainknak hősiségeket, sajnos, meddő küzdelmekben tüntetni ki.

Említettük már, hogy itt a harctéri viszonyok Kars hegyi várát tették a hadműveletek középpontjává s éppen itt kerültek össze Kmetty és Guyon, később Kollmann, Stein és Schwarzenberg-Báthory tábornokok, Frits ezredes és Scheidenberg őrnagy, valamint az ő magyar segédek. Sajnos, itt is egyenetlenség és cselszövény dúlt. Főképp a lengyelek voltak azok, akik a magyarok ellen áskálódtak. A török kormány ugyan különös jóindulatot tanúsított Kmetty György iránt azáltal, hogy őt, ki nem maradt 1849 óta török szolgálatban, mint Guyon és Stein, a szolgálatba most visszafogadta s altábornaggyá tette, Guyon érdemeit is elismerte, amennyiben őt vezérkari főnökké nevezte ki, Pap János és Tüköri Lajos főhadnagyokat pedig kapitányokká léptette elő, de Guyon a Kuruk Dere melletti orosz támadás alkalmával szenvedett vereség miatt csakhamar visszahivatott Konstantinápolyba s a Kmetty odaadó buzgalma is sok gáncsvetés és cserbenhagyatással volt kénytelen megküzdeni.¹

¹ Klapka: Krieg im Orient. 38. l. Emlékeim. 504. s köv. l.

Az első feladat, melyben már Kmettynek is része volt, Kars várának megerősítése, megvédésének lehetővé tétele volt; a megújított védőművek hosszú időn át megtartották a magyarokra emlékeztető neveiket; madzsar tábia, Ismail (Kmetty) basa tábia, Kursid (Guyon) basa tábia stb.; Kmetty eleinte az előőrsoket vezényelte az Arpa folyónál levő hídfő körül; sok orosz támadást visszavert, valóságos réme lett a portyázó oroszoknak. Egyszer majdnem áldozatává lett vakmerőségének, csak a legnagyobb életveszéllyel tudott az üldöző kozákok lándzsái elől a folyón átúsztatni lovával. Tüköry százados karját keresztüllőtték egy kirohanás alkalmával.

A makacs támadó védelem a háború egész idején át tartott s bár időközben a fővezérletet Karsban Williams angol tábornok vette át, a vár még Szebasztopol elestekor is a török sereg kezében volt. Szebasztopólnál a háború véglegesen az oroszok hátrányára dőlven el, a hadvezetőségnek nem állott többé érdekében állását Karsban áldozatok árán is fenntartani. Williams tehát elhatározta, hogy a várat feladja; ebbe azonban Kmetty nem akart belenyugodni s 1855 november 26-án éjjel Kollmann-Feizi basa és nyolc vitéz kurd kíséretében keresztülrontott az ellenséges harcvonalon s az orosz hadifogság elől elmene-kült Erzerumon át Konstantinápolyba.¹

Kmetty, kinek e hőstettéről a magyar lapok is megemlékeztek,² török szolgálatban maradt s angol és német nyelven megjelent könyvben írta le Kars védelmének történetét; mikor pedig Williams tábornok az ő állításaival szembeszállott, ezzel szemben is megvédte a maga igazát. Az európai közvélemény határozottan az ő oldalára állott s különösen a francia sajtó, maga a hivatalos Moniteur is dicsőítette haditényeit, de az angoloktól is díszkardot kapott Kmetty emlékül.³

A török szolgálatban levő magyarok egy része az időközben főharc-térré vált Krimi félszigetre igyekezett eljutni; el is jutottak szép számmal, de ott bizony más szerep, mint a markotányosi, nem várt rájuk; több-kevesebb szerencsével, rövidebb-hosszabb ideig működtek az élelmiszerek és egyéb szükségleti cikkekkel való kereskedés terén Pap János, Veress Sándor, Szarka László, Serényi Alajos, Hámory Ede, Kajdacsy József, Argay György, Szász József, Kiss Antal, Berzenczey László, Kvassay Ede, Czirjék Adolf, Rényi Károly és velök több más volt honvédtiszt, többnyire az angol táborban, mint csupán szemlélői a hadműveleteknek, melyekből Veress Sándor legalább le is írt egyet-

¹ Pap—Szalczer id. m. 260—284. l. 321—322. l. Veress S. id. m. II. 143—144. l. Rónay id. m. II. 316. s köv. l. Az egész karsi akcióra nézve l. Kmetty angol és német nyelven megjelent művét: A narrative of the defense of Kars, London, 1856.

² P. Napló 1855 dec. 13. 1856 jan. 9., 1857 jan. 10.

³ Jósika levelei: 1855 nov. 1. Degré A. id. m. II. 213. l.

mást.¹ Londonból Maltán keresztül ide került Éber Nándor is és Eupatoriában vett szállást, mint a Times levelezője, türelmetlenül várva az események fejlődését s magánleveleiben nagy elégedetlenséggel nyilatkozva a szövetségesek hadvezetése, különösen vezéreik képtelensége, de az általános európai állapotok és mellesleg Kossuth egynémely népgyűlési beszéde fölött is.²

Ausztria felszólalásai következtében a török kormány néhány magyar menekültet — mintegy mutatóba — áttelepített Konstantinápolyból Anatóliába, ígérve költségeik utólagos megtérítését. Itt a Dercsényi vezetése alatt, Nikodémián túl, fáradságos erdőirtás és elvadult talaj megtermékenyítése útján indították meg a kezdetleges földművelést és létesítettek maguknak lakótelepet az utóbb Krimbe költözött Argay és Hámory is s velök Tiszai, Gergely és mások.³

Hanem azért maradtak a török fővárosban is elegenden s a háború befejeztével ide tértek a harctereken küzdők vagy üzérkedők is és itt szaporították a «világ minden részéből összeverődött konglomerátumot, mint katonák, magánosok, kereskedők, mesteremberek, kocsisok, szolgák és egyéb foglalkozásúak». Azok, akik Krimben meglehetősen üzleti eredményt értek el s most, a háború előtti állapotokhoz képest egyszerre gazdagoknak találták magukat, szerzeményöket hamar fölemésztették.⁴ Némelyiköknök későbbi sorsával még lesz alkalmunk foglalkozni.

Azok a magyarok, akik a keleti háború idejében török földről a magyar határ közelébe merészkedtek, magukra és másokra is csak bajt hoztak. Így járt Berzenczey László, aki kétségkívül a Kossuth megbízásának akarván itt is megfelelni, 1855 elején Bukarestbe ment, mely akkor tudvalevőleg osztrák megszállás alatt állott s iratokat is vitt oda magával. Ő ugyan idejében elmenekült, de a francia leánynevelő intézet, melyben mint angol nyelvmester akart ismeretlenül elhelyezkedni, magára vonta az osztrákok figyelmét s annak egyik alapítóját, b. Perczkynét, kire Berzenczey iratokat bízott, Coronini osztrák parancsnok elfogatta, Nagyszebenben haditörvényszék elé állíttatta, s csak néhány évi rabság után lett nyugta.⁵ Ugyanez időbe esett a Türr István már egy előbbi fejezetben ismertetett veszedelmes bukaresti kalandja. Türr ez alkalommal a haditörvényszék előtt feltűnő nyíltsággal és minden tartózkodás nélkül nyilatkozott az emigráció működéséről, sőt az olasz földi forradalmi mozgalmakról is, önmagát sem kímélve s leplezetlenül

¹ Pap—Szalczer id. m. 337. s köv. I. Veress S. id. m. II. 57—148. I.

² 1854 okt. 7., decb. 25. 1855 ápr. 20. lev. a *Nemz. Múz. lev.-tárában*.

³ Veress S. id. m. II. 305. s köv. I.

⁴ Pap—Szalczer id. m. 351. s köv. I., itt hosszú névsora található a háború után Konstantinápolyban élt magyaroknak, lásd még Veress S. id. m. II. 162. s köv. I.

⁵ Veress S. id. m. 156. s köv. I.

tárva fel forradalmi érzületét. Csak arra nem volt rávehető, hogy az osztrák seregben netán bírt összeköttetéseiből bármit is fölfedjen. Ő már említett törökországi tartózkodása után visszament Párizsba barátjához, gr. Schmidegghoz s csak ennek halála után csatlakozott 1855 tavaszán Maltában, mint ezredes az angol sereghez, mellyel Konstantinápolyba, majd Krimbe is eljutott ; itt vállalta szeptember hóban azt a megbízást, mely bukaresti elfogatását eredményezte. Az osztrák hivatalos adatok úgy tüntetik fel Türr szabadulását, mintha az angol kormány akkor, mikor kiadatását követelte, egyúttal kötelezettséget vállalt volna arra nézve, hogy ő azontúl Ausztriára nézve káros és veszélyes tevékenységet nem fog kifejthetni. Ez irányban azonban semmi intézkedés sem történt. Az angol sajtó élénken és minden tartózkodás nélkül foglalkozott az esettel s Kossuth az «Atlas» egy cikkében élesen és hevesen tiltakozott különösen Türrnek katonaszökevénné lett minősítése ellen.¹ Türr fogságából 1855 márciusában Korfu szigetére ment, ahol a legszívesebb fogadtatásban részesült s ahonnan minden akadály nélkül visszatérhetett Konstantinápolyba és újból elfoglalta helyét az angol seregnél.²

A keleti háború egész ideje alatt foglalkoztatta a magyar emigránsok figyelmét különböző telephelyeiken, bár Ausztriának Oroszországtól való folytonos eltávolodása s a nyugati hatalmakhoz való mind szorosabb csatlakozása következtében mindinkább csökkenő reménnyel. Így az 1856-iki párisi béke rájuk nézve már újabb csalódást alig hozhatott.

Habár sokak elől elzárkózva, többektől megtagadva, kevesekkel állva személyes érintkezésben, a magyar emigrációnak egyedüli még ilyennek tekinthető középpontja a keleti háború egész további folyamata alatt is Kossuth maradt, miközben tevékenysége köreit és eszközeit gyakran változtatta, de abban soha szünetet nem tartott.

Nagy visszavonultságát anyagi viszonyai is igazolták, amelyek annál kevésbé lehetnek kedvezőek, miután Kossuth puritán szigorral ügyelt arra, hogy a — bár már nagyon gyéren — rendelkezésére bocsátott, főkép amerikai, pénzüsszegek csakis a politikai akció, különösen a fegyverkezés céljait szolgálják. Mégis előteremtette az anyagi eszközöket arra, hogy családjával Wight szigetén nyaraljon és hogy fiait 1854—55-ben a hú Karády mentorsága mellett Párisban iskoláztassa. Hozzájuk intézett levelei meleg atyai szeretettől sugalt bölcs és nemes intelmeket tartalmaznak. Nekik is írja, hogy sokat dolgozik, különösen sok hirlapi

¹ Nemz. Múz. Kossuth-iratok. 1855.

² Gens. Dép. 1855 dec. 4. és 31-iki, 1856 márc. 24-iki jelentések. Lásd Türr előzményeire nézve Gonda Béla könyvét: «Türr tábornok» Bpest. 1925. 17. s köv. l., valamint T. már idézett saját emlékiratát fogságáról.

cikket ír, de mégsem bír annyit előteremteni, amennyi kellene.¹ Ez indíthatta arra, hogy később — mint látni fogjuk — hirlapírói tevékenységét még az északamerikai sajtóra is kiterjesztette.

Valószínűleg nem annyira a közeli átköltözés gondolata, mint inkább anyagi helyzetének javítása vitte rá a nagy száműzöttet arra, hogy megtakarított pénzét Amerikában — hová már nővérei átköltöztek — telekvásárlásra fordítsa. Spelletich Bódog és Pomucz György Észak-Amerikában élő magyar menekültek, 1855 nyarán folytatott levelezésében van nyoma annak, hogy Kossuth még 1852-ben tényleg megvett egy földbirtokot Texas államban a Rio Nueces partján, San Patricio és Corpus Christi városok között, mely marhategyésztesre alkalmasnak látszott, azonban házakkal egyáltalán nem volt fölszerelve; a birtokot óvatosságból egyelőre a Spelletich nevére iratta; hogy az jövedelmezett-e neki s miképpen rendelkezett róla? arra nézve nincsenek ez időbeli adataink.²

A kormányzónak és családjának a házhoz tartozó Karádyn kívül leghívebb kísérői és társai voltak ez időben is Pulszky és családja, a hozzájuk tartozó Tanárkyval, továbbá Ihász ezredes. Vukovics most is csak megfigyelte Kossuth működését és azt leveleiben nem éppen jóakaró megjegyzésekkel kísérte. 1854 márciusában fölmerülni látjuk ismét Londonban Wargha Istvánt, akinek volt merészsége néhány hónappal a szent korona föltalálása körül vitt szerepe után megjelenni ismét Kossuth színe előtt és nála — sajnos — a régi bizalommal is találkozott. Úgy látszik, a kormányzó őt egyáltalán csak bizonyos rábízott amerikai pénzek kezelése iránt vonta kérdőre, holott például Vukovics teljesen tisztában volt árulói minőségével és megbotránkozott rajta, hogy a magyar emigránsok szemeláttára költi pazarul családjával együtt árulással szerzett pénzét.³

A Londonban alkalmilag megforduló magyar menekültek természetesen nem mulasztották el Kossuthot fölkeresni, ellenben a hazából jövők óvatosan elkerülték őt.⁴ Állandó levelezést ez időben csak Gál Sándorral látszott folytatni Kossuth a keleti háború további fejleményeire nézve. Guyon Rikárd 1854 októberében Karsból levelet intézett a kormányzóhoz, melyben beszámolt csatáiról s bizonyos, még a szabadságharc idejében neki Vettertől megígért kitüntetés megküldését szorgalmazta.⁵

¹ Kossuth levele fiaihoz Londonból 1855 ápr. 14-ről; Karády lev. Kossuthnéhoz 1854 jún. 13-ról; *Nemz. Múz. lev.-tára*.

² Spelletich és Pomucz levelei *u. ott*.

³ Wargha István lev. Kossuthhoz 1854 márc. 25-ről *u. ott*. Vukovics lev. 1855 máj. 7. és szept. 13-ról, *Egri Lyc. gyűjt.* Vukovics azt is hallotta, hogy Kossuth és Teleki S. pénzt kölcsönöztek Varghától.

⁴ Pulszky id. m. III. 181. l.

⁵ *Nemz. Múz. lev.-tár*.

Hosszabb levelezés fejlődött ki Kossuth és Irányi Dániel között 1855 őszén, mely magyarországi közügyet is érintett. Irányi tulajdonképpen ajánlást kért a maga részére Bixio volt francia miniszterhez, kinek segítségével tanári alkalmazást remélt nyerhetni Párisban. Azonban a levelezés fölkarolta az ekkoriban főkép a Concordatum következtében veszélyeztetett magyarországi protestáns iskolák ügyét, melyek érdekében Irányi nagyszabású segélyakciót kívánt megindítani a Kossuth pártfogása mellett az angol és amerikai protestantizmus körében s e célból — angolra fordíttatás végett — franciául szerkesztett tájékoztató emlékiratokat is küldött Londonba; és kiterjedt a levelezés Irányinak a magyar szabadságharcról írt francia művére is, melyre nézve Kossuth észrevételeket tett. Az ismertető fejtegetés — Kossuth ajánló levelével — 1856 elején megjelent a «The Independent» című newyorki lap élén. Az Angolországban tervezett segélyakció, úgy látszik, csak egyes helyi kísérletekre szorítkozott, sőt a levelezés arra mutat, hogy Kossuth a különleges propagandát nem tartotta angolországi politikai agitációja tervébe beilleszthetőnek; de mégis alakult e célra egy angol bizottság a John Paget közvetítésével, ki e végett Erdélyben is járt.¹

Azok közül a külpolitikai kérdések közül, melyek Kossuthot ez időben foglalkoztatták, természetesen még mindig a keleti háború állott az előtérben, bár ahhoz fűzött reményei mindinkább tünedeztek. Gál Sándor még 1854 szeptemberében is mint «Magyar- és Erdélyország követje keleten» küldte a kormányzónak fontoskodó és nagyhangú, de beavatatlanságra és könnyenhivőségre valló jelentéseit. Miután azonban Kossuth kénytelen volt neki egyenesen megírni, hogy a rendelt fegyvereket se tudja kifizetni, hogy megöli a gond s azt is értésére adta, hogy jelentéseit megbízhatatlanoknak találja, Gál rászánta magát, hogy elfogadja Szulejmán kiutahiai basa ajánlatát s az ő vezérkari tisztjének minőségében ment el a krimi táborba, ahonnan azután Szebasztopol ostromáról adott Kossuthnak nem csökkenő buzgalommal a hadműveleteket bíráló híreket, valamint arról is, hogy gyűlési beszédei mily hatást tettek Törökországban s hogy a francia és angol hadsereg tudományosan képzett tisztjei helyeslik Kossuth nézeteit a krimi háborúról. Arra azonban, amit szintén megtett, aligha volt Gálnak megbízójától felhatalmazása, hogy tudniillik, kiáltványt intézzen a cserkesz néphez, melyben azt és vezérét Schamilt hivatkozással a fajrokonságra s a Kossuth egy beszédének nagyon gyarló kivonatára, igyekezett az orosz hatalom elleni lázadásban kitartásra buzdítani.²

¹ Irányi levelei 1855 szept. 1., 4., 7., okt. 18. és 1856 jún. 4., 18., lev. u. ott. Rev. Rutherford gyűjtéséről Kossuth ott időzése alk. van szó egy newcastlei lap-kivonatban 1856-ból u. ott. I. Paget-féle levelek 1857-ből u. ott.

² Kossuth levelei 1853 dec. 12-ről és 1854 jan. 7-ről, Gál S. számos lev. különösen 1854 jan. 25., aug. 25., szept. 22. és 1855 febr. 8-ról u. ott.

A Gál Sándor leveleiből tudjuk meg azt is, hogy a Kossuthnak annyi kellemetlenséget szerzett röppentyűgyártásnak mégis lett valami foganatja a keleti háborúban; a kérdéses röppentyűket állítólag a török flotta 1854 áprilisában elszállította Krimbe s a gyáros Halet is odarendelték.¹ Általán a Kossuth tevékenysége a keletre való fegyverszállítás terén ez időben még nem szűnt meg egészen. Mint láttuk, Gállal szemben hivatkozott fegyvermegrendelésből eredő fizetetlen számlákra; bizonyos Edward R. Boyle nevű gazdag amerikai, lelkes híve Kossuthnak és rajongója a nemzetek felszabadításának, az Asbóth Sándor s a már ismert Henningsen közvetítésével messzemenő pénzbeli ajánlatokat tett még az 1854—55. évek folyamában a keletre szállítandó fegyverek, különösen kardok árának előlegezésére nézve s e szállítmányok ügyében Henningsen Georgiába is utazott, hová 30,000 puskát szállított már előbb. A Boyle és Kossuth között kifejlődött levelezésből kitűnik, hogy mindketten hovatovább csalódottaknak érezték magukat; Kossuth szemrehányást tett Boylének, hogy őt ígéretekkel hitegeti, emez pedig panaszkodott, hogy máris tönretette magát anyagilag az európai liberalizmusért. A Kossuth érdeklődése hadiszerek iránt, úgy látszik, oly közismert volt Amerikában, hogy egy ottani gyáros bizonyos légnymósú útegekre vonatkozó találmányának leírását és tervét küldte be neki.²

Egyébként Kossuth összeköttetései az amerikai tényezőkkel ez időben már nagyon meglazultak. Sanders nevű akkor Londonban élő amerikai barátjánál 1854 elején összejött Buchanan északamerikai követtel s alkalma nyílt neki Ledru Rollint, Mazzinit s az éppen Londonban időző Garibaldit is bemutatni. Nagy reményeket fűzött ez ismeretséghez, melyek azonban nem teljesültek; nevezetesen nem sikerült Dudley Mann barátja útján kieszközölnie, hogy Sanders az Egyesült-Államok londoni konzulává neveztessek ki, ami fölött nagy méltatlankodásának adott kifejezést. Az amerikai követségnél szolgáló Sickles közvetítésével még 1854 tavaszán is eljuttatott néhány, a magyar kérdésre vonatkozó emlékiratot Dudley Mann államtitkárhoz, de ezekkel semmi hatást sem ért el.³

A keleti háború csalódottai közé tartoztak a lengyelek is, kiknek nemzeti ügyét Kossuth és több magyar száműzött oly lelkesen tette magáévá. Nevezetesen Kossuth élénk összeköttetésben állott a lengyel emigrációval s különösen annak vezetőjével, gr. Worcell Szaniszlóval,

¹ Gál lev. 1854 ápr. 25. u. ott.

² Asbóth S. lev. 1853 nov. 16=ról, Ch. Street lev. Kossuthhoz, Henningsen lev. 1854 jan. 21=ról. E. R. Royle lev. 1855 márc. 27=ól, ápr. 18=ról, ápr. 23=ról és szept. 17=ról u. ott.

³ Kossuth levele gr. Worcellhez 1854 febr. 26. U. annak lev. ismeretl. címre 1854 márc. 2. Sickles lev. u. a. év ápr. 16. és dec. 14=ról u. ott.

részt is vett a Lengyelország felszabadítása érdekében Angliában kifejtett agitációban. Azonban ezen a téren is csakhamar csalódás érte. 1854 nyarán már panaszkodik Worcell barátja előtt, hogy a rendezett két meeting neki nagy költséget okozott; a következő év elején már kijelenti, hogy a legközelebbi jövőben semmi gyűlésben sem hajlandó szónoklással részt venni, mert az angolok érdeklődését a forradalom ügye iránt merő üres hiúságnak tartja, nem olyanak, amelyre támaszkodni lehetne. Később felvilágosítani igyekszik Worcellt az iránt, hogy Angliát sohasem fogja rávenni arra, hogy Lengyelország helyreállítását hadicélul tűzze ki. Általán a keleti háború lefolyása nagyon kételkedővé tette őt a legközelebbi jövőre nézve. Nem tudja — úgymond — mi fog történni, mert ő csak logikusan tud gondolkozni és egy idő óta a világon minden a logika ellenére történik. Nem hisz azonban a békében, ellenben hiszi, hogy Franciaországban előbb-utóbb forradalom lesz. Azt kell bevárni!¹

Ez utóbbi nyilatkozata Kossuthnak mutatja legvilágosabban, hogy ő ez időben Franciaországgal szemben — miután kormányát céljainak megnyernie nem sikerült, — egészen forradalmi álláspontra helyezkedett; ezt igazolják III. Napoleon elleni számos támadásai is a nyilvánosság előtt és barátkozása Ledru Rollinnal, a száműzött francia forradalmárral.² Ledru Rollin és Mazzini arra is rávették Kossuthot, hogy 1855 októberében egy hármuk aláírásával ellátott kiáltvány közzétételébe egyezzenek belé, melyben ők, tekintettel arra, hogy Szebasztopol eleste csak a háború szükségszerű folytatását hozta meg s a népek immár kiábrándultak abból a reményből, hogy az Oroszország elleni európai szövetség a nemzetek fölszabadulását fogja megérlelni, a nemzeteknek most már maguknak kell a cselekvés terére lépniök! Egyenes felhívás volt ez a forradalomra, melyet Francia- és Olaszország kezdjenek meg, a többi majd csatlakozik. Ők hárman a szervező, vezető középpontot alkotják s biztosítják s győzelmet!³

Ezt a megnyilatkozást, mely szerencsére az Angolországokon kívüli sajtóban úgy látszik csekély elterjedést talált, nemcsak a magyar emigráció sok tagja vette joggal zokon, hanem Kossuth angol barátai körében is határozottan rossz benyomást tett.⁴ Nem is jelentett az állandó

¹ Kossuth levele gr. Worcellhez 1854 febr. 20., jún. 16. 1855 jan. 25., aug. 19., 31. és 1856 jan. 19-ről u. ott.

² Merő pletykának látszik *Kászonynak* (Ungarn's vier Zeitalter. III. 133. köv. l.) az az állítása, hogy a londoni francia követ 1855-ben fölkereste Kossuthot s igyekezett őt a Napoleonnal való szövetkezésnek megnyerni, de kosarat kapott!

³ A «The free Press» közlése okt. 13-iki számában. *Nemz. Múz. lev.-tár.*

⁴ Lásd Ch. At wood lev. Kossuthhoz 1855 (kelet nélkül.), u. ott (a levélíró Mazzinít Koss. «fatal friend»-jének nevezi), továbbá Vukovics lev. u. a. év okt. 26-ról és Jósikáét okt. 1-ről az *id. gyűjteményekben.*

szövetséget a három forradalmi politikus közt; Kossuth összeállása Ledru Rollinnal inkább csak alkalmi jellegű volt; szorosabb volt a viszony közte és Mazzini közt a megelőző összetűzés ellenére. Különösen 1855 márciusáig sűrűn leveleztek; Kossuth adatokat kért Mazzinától, egy esetben pénzt is agitacionális célokra. Mikor Piemont részvétele a háborúban a nyugati szövetségesek oldalán csupán Oroszország ellen irányuló céllal elhatározott dolog lőn, mindkét forradalmár keresztüllátva látta számadásait; Mazzini sikertelenül próbálta föllázítani a génuaiakat, az olasz csapatoknak keletre küldése ellen. Kossuth mégis tovább reménykedett az olaszországi osztrák tartományokban kitörendő lázadásban, de azt kívánta, hogy az nagy, komoly forradalom legyen, akkor majd követni fogja a példát a magyar is, ő munkatársul szegődött Mazzininak «Pensiero ed azione» című folyóiratához is. Természetes, hogy mikor aztán később Kossuth hazája érdekében kénytelen volt az annyiszor ócsárolt III. Napoleon pártfogását venni igénybe, útjai az olasz forradalmárétól annyival még eltértek, mert hiszen ez Piemont-Szardinia akkori hivatalos politikájával is ellentétbe helyezkedett.¹

Habár szembetűnő Kossuthnál a keleti háború elején táplált vérmes reményeinek későbbi lassankénti szétfoslása s az e miatti keserűség és elkedvetlenedés, agitatórius tevékenységét ez a hangulatváltozás nem csökkentette; az változatlan hévvel folyt tovább, mindig abból a célból, hogy az angol közvéleményt a magyar kérdés s azzal kapcsolatban a lengyel és olasz kérdés fölkarolásának is megnyerje s ezzel a brit kormányt bátrabb és erélyesebb külpolitikai akcióra indítsa. Ez az agitációja a maga formáit és eszközeit ez időben csak annyiban változtatta, amennyiben az 1854. év folyamában Kossuth főképp mint népgyűlési szónok szerepelt, ellenben 1855-ben abbahagyva a meetingek rendezését, fölvette a tollat s mint hirlapíró fejtett ki fáradhatatlan és nagyhatású agitatóri működést.

Népszónoki szerepe 1854-ben a június 5-én Sheffieldben szabad ég alatt nagy tömegű hallgatóság előtt megtartott beszédével vette kezdetét s november 29-én Londonban a St. Martins'halli meetingen Lengyelország feldaraboltatásának évnapján mondott szónoklattal ért véget. A közbeeső, majdnem félévi idő alatt azonban Kossuth kimutathatólag hét különböző helyen tartott beszédeket s a legtöbb helyen nem egyet, hanem kettőt; Sheffielden és Londonon kívül megnevezhetjük, mint ezidőbeli szereplésének helyeit: Nottinghamet, Glasgownt, Edinburghot, Hanley-Potteriest² és New-Castlet.

Természetesen mindenütt gyűlésileg elhatározott megbízás előzte meg jövetelét s határtalan lelkesedés és tetszés kísérte fölszólalását;

¹ M. Menghini id. m. 147—171. l.

² Gyárváros Straffordshireben, 1881-ben 48,354 lakossal.

mindenütt határozat hozatott, amely a szónok előadásában foglalt irányelvek szerinti eljárására szólította fel a kormányt s e határozat kérvény alakjában terjesztetett föl. Kossuth beszédeit egész terjedelemben hozta több angol és skót lap, azokat — az előbb tartottaknak is hozzácsatolásával — füzetformában kiadták és ezer meg ezer példányban terjesztették Angliában; némelyiket francia nyelvre is lefordították, sőt itt szóbanforgó szónoklatait Kossuth sajátkezűleg, nagy fáradsággal lefordította később magyarra is és nyilván kiadásra szánta,¹ de azok emigrációs iratainak sorozatában meg nem jelentek.

E beszédek egymást kiegészítik, egyben-másban ismétlik is. Eszmenetőknek lényegét a következőkben foglalhatjuk össze.

Kossuth e beszédeiben megütközésének adott kifejezést a fölött, hogy míg ő Angliában mindenütt azzal a véleménnyel találkozik, hogy Oroszország veszélyezteti az európai szabadságot, a jelen beteg kor kis államférfiai e felfogásnak nem tudnak érvényt szerezni, sőt Angolország azon a ponton van, hogy szövetkezzék az osztrák despotizmussal s most egy céltalan háborúban fogyasztja népének vérét és pénzét, azért, hogy végeredményben ezt a despotizmust megerősítse. Oroszország útját Lengyelország földarabolása és Magyarország elnyomása jelzi és Anglia egyik ellen sem emelte föl tiltakozó szavát. Ő, Kossuth, ma az egyetlen élő tiltakozás mindkét ténnyel szemben; csak ő áll szemben Ferenc Józseffel, aki megölné lett Magyarországnak és Olaszországnak is. Hogy értse meg azt, hogy ugyanaz a Britannia, amely őt, a száműzöttet, 116 feliratban üdvözölte, kormánya által dicsőített Ferenc Józsefet? Angliának felelnie kell e kérdésre: melyik Angolország igazi véleménye? az-e, amely rokonszenvez a szabadsággal és az elnyomottakkal, vagy az, amely szövetkezik az elnyomókkal? Erre a népnek kell felelnie, annak a népnek, amely vérrel és pénzzel adózik. A nép mondja meg, hogy mit vár a háborútól? Világosan meg kell mondania, hogy csak azért hoz áldozatokat, hogy a zsarnokoktól elvételessék a hatalom s nem akar oly háborút, amelynek nem az a célja, hogy Lengyelország, Magyarország és Olaszország felszabadíttassanak!

A háború kérdése csak a keleti kérdés lényege szempontjából ítéhető meg helyesen. Előbb az volt a közhit, hogy Ausztria ereje egymaga elegendő Törökország fenntartására az orosz előnyomulással szemben. Most már mindenki meggyőződhetett az ellenkezőről: Lengyelország és Magyarország felszabadítása nélkül Oroszország meg nem fékezhető s a keleti kérdés meg nem oldható. Az angol kormány mulasztása volt, hogy túrte Oroszország bevonulását Magyarországba s nem ismerte el Magyarország függetlenségét; most pedig a hivatalos Anglia Franciaországgal együtt szövetkezik Ausztriával és Poroszországgal, melyek

¹ E kézirat a *Nemz. Múzeum* 1854-iki Kossuth-iratai közt található.

pedig rá nézve e háborúban csak veszélyesek lehetnek. Mert — Kossuth tudomása szerint — Poroszországnak titkos szerződése van Ausztriával, melynek értelmében «szükség esetében megszállja Magyarországot és ott rendet csinál»; Ausztria pedig, ha kiűzetik Olaszországból, rá fogja magát vetni Törökországra s ott fog kárpótlást keresni; és most íme, az angol kormány arra használja föl az angol nép vérét és pénzét, hogy Törökországra rátukmálja szövetségesül Ausztriát! A bécsi udvarral szemben csúszó-mászó politika okozta, hogy megakadályozták Kossuthnak Törökországba menetelét; pedig csak erre lett volna szükség, valamint arra, hogy Anglia s Franciaország felhatalmazzák a portát, hogy a lengyel s magyar nemzettel szövetkezzék s kijelentsék, hogy ez nem kompromittálná az ő szövetségüket; a többi magától ment volna. Így azonban «a vakok és gyengék bölcsességét követve, mely egy pillanat félelmének feláldozza az örök igazságot», elérte az angol kormány azt, hogy ma egy lépéssel sem áll közelebb a keleti kérdés megoldásához, mint állott háború előtt; mert e kérdés megoldva csak akkor lesz, ha Oroszország hatalma le lesz szállítva annyira, amennyire azt Európa függetlensége megkívánja.

Éles bírálat alá vette Kossuth azt a négy pontot is, amelyre nézve a szövetséges hatalmak egymással már 1854 nyarán megegyezni látszottak s nagyon szegényesnek tüntette föl a háborúnak ezt a várható eredményét. Kételkedett Szebasztopol bevételének lehetőségében is, ha Oroszországot meg nem akadályozzák abban, hogy oda mindig új meg új csapatokat szállíthasson. Hite szerint Szebasztopot bevenni csak Varsóban lehet. Az ő törekvése az, hogy Lengyelország, Magyarország Horvátországgal, Románia Besszarábiával és Szerbia mint megannyi független, szabad állam, egymással és Törökországgal szövetséget köszenek, — milliók áldanak Angliát, ha ezt megvalósítaná!¹

Némileg különleges helyet foglal el Kossuth e beszédei között a londoni St. Martin's Hallban tartott, mely — mint említettük — a gyűlés emléknapszerű jelentősége miatt főképpen a lengyel kérdésnek volt szentelve; de itt is hangoztatta a szónok a lengyel és magyar kérdés szétválaszthatatlan kapcsolatát és bizonyítani igyekezett, hogy Angliának nagyobb szüksége van Lengyel- és Magyarországra, mint ezeknek Angliára. Egyúttal megragadta ezt az alkalmat, hogy fájdalmasan emlékezzék meg a lengyel ügy egy kevéssel előbb elhunyt lelkes barátjáról, Lord Dudley Sruartról, ki kivált angolországi szereplése első idejében Kossuthnak is nagy szolgálatokat tett.

Az a körülmény, hogy a nagy száműzött a következő 1855-ik évben politikai gyűléseken való szereplését teljesen abbahagyta, s a he-

¹ Mindezen beszédeknek részint nyomtatott, részint kézirati szövege található a *Nemz. Múzeum* 1854-iki Kossuth-iratai között.

Iyett élénk publicisztikai tevékenységet fejtett ki, arra látszik mutatni, hogy szónoki agitációjának eredményével nem volt megelégedve. Való-
jában azonban az okok talán inkább másutt, nevezetesen abban is kere-
sendők, hogy míg a népgyűléseken való szereplés rá nézve anyagi teher-
rel járt, a cikkírás jövedelmet hajtott, amelyre rá volt utalva. Szónok-
latai valóban mindig nagy hatást váltottak ki, kevesebb ellenmondást
keltettek, mint későbbi cikkei s ha az azok hatása alatt határozatba ment
kérvényezések nem is jártak gyakorlati eredménnyel, Kossuth talán
némi joggal magának is érdemet tulajdonított az 1855 februáriusában
bekövetkezett kormányválság előidézésében, amely főképp a hosszassá-
gával arányban mind népszerűtlenebbé vált keleti háború követke-
ménye volt. Lord Aberdeen és Lord Russel kormányát egy újabb Pal-
merston-kabinet váltotta föl, melyről azonban csakhamar bebizo-
nyult, hogy a Kossuth politikai céljai szempontjából a multnál jobbat
nem hozott.

Kossuth 1855. évi fölötté termékeny hirlapírói tevékenysége főleg
két lap körül csoportosul. 1855 januáriusától áprilisáig munkatársa volt
a Sunday Times című hetilapnak, áprilistól majdnem az év végéig az
Atlas című ujságnak. Hirlapírói felfogását és álláspontját legjobban jel-
lemzi a Sunday Timesnek írt bevezető cikke, melyben elmondja, hogy
az angol sajtónak szokása más államoknak belügyeik mikénti berende-
zésére nézve tanácsokat adni; annál inkább csodálja, hogy őt az a
szemrehányás érhetne, hogy mint idegen beavatkozik Anglia ügyeibe.
Ő — úgymond — Angliában él, adót fizet és tehát jogot formál arra,
hogy a közügyekhez épp úgy hozzászólhasson, mint minden más állam-
polgár, sőt úgy, mint ahogy az angolok más államok közügyeihez is hozzá-
szólni szoktak. Mindig gyűlölte a titkos diplomáciát, ő maga is annak
áldozata, hazája is; Európa mostani helyzete, a háborúnak, melyért
Anglia már annyi áldozatot hozott, eredménytelensége is mind a titkos
diplomácia bűne. Ő ezzel szemben ki akarja venni részét a közvélemény
felvilágosításából, a diplomácia leleplezéséből; ő az igazságosság és
szabadság ügyét a Downing=street¹ ideiglenes diplomáciai fóruma elől
a közvélemény halhatatlan ítélőszéke elé akarja vinni. Ezt tartásuk szem
előtt cikkeinek olvasói, kikhez ő angol szempontból, de az igazsághoz
híven kíván szólani.²

Érdekes és nevezetes az a cikk, melyben ő a Palmerston politiká-
jából való teljes kiábrándulását jelenti be s kíméletlen bíráló alá veszi
a nagynevű angol államférfiú egész működését, különösen a magyar

¹ Az utca, melyben az angol külügyi hivatal van.

² A *Sunday Times* 1855 jan. 7-iki cikke; lásd úgy ezt, mint a többi itt tár-
gyalt cikket részint magában a lapközleményben, részint kéziratban a *Nemz.*
Múz. 1855-iki Kossuth=iratai közt.

kérdés szempontjából.¹ Kossuth itt kifejezett véleményét ugyan rég megérlelt meggyőződéseként fejt ki, de bírjuk egy levelét kevéssel előbbi kelettel,² melyben szinte rajongó köszönetet mond az akkor még újból kormányra nem jutott lordnak azért, hogy egy banketten rokonszenvesen emlékezett meg Törökországnak ama nagylelkűségéről, mellyel annak idejében a magyar menekülteknek menedéket adott s e mellett Magyarországról is.

A cikk emlékeztet arra, hogy Lord Palmerstont tisztelői még kevéssel előbb úgy ünnepelték, mint akinek neve az egész kontinensen varázsos hatással bír, mert a szabadság nagy elveinek képviselője. Kossuth keserűen állapítja meg, hogy a nemes lord egész hosszú pályáján egyetlen tényt sem lehet fölfedezni, mely azt bizonyítaná, hogy Palmerstonnak csak ambíciója is volna az, hogy őt ilyennek tekintsék. Most pedig íme, nyíltan megtagadta e hírnevét, midőn a kormány nevében oda nyilatkozott, hogy európai szerencsétlenségnek tartaná, ha Magyarország elszakadna az osztrák császárságtól. Tehát Magyarország függetlensége Lord Palmerston szerint európai szerencsétlenség volna! Sőt kijelentette az új angol miniszterelnök, hogy Ausztriának az angol kormány e felfogásáról mindig tudomása volt a multban is. Ez magyarázza meg azt, hogy ebben a háborúban oly szégyenteljes Anglia részvétele, mert fő irányítója mindig az osztrák despotizmus biztonsága volt. És ez a nyilatkozat az angol parlamentben semmi ellenmondással sem találkozott! Hivatkozik arra, hogy 223 angol város, község és testület³ nyilatkozott meg határozatilag és feliratilag Magyarország szabadságának ügye mellett: ez az igazi angol közvélemény, nem a parlament hallgatása. Ezt maga Palmerston igazolta, amikor 1851 november 18-án a nála járt küldöttséget megnyugtatta aziránt, hogy a kormányt nem kell unszolni, mert az tudja, mily mély rokonszenvvel bír a magyar ügy az angol népnél, elismerte, hogy minden oldalról annak felkarolására ösztönzik és tudja, hogy erkölcsi eszközök is elegendők lesznek az érdekelt országok nemzeti jellegének épségben tartását biztosítani. Most pedig íme, fölládozzák Magyarország függetlenségének ügyét az európai hatalmi egyensúly fikciójának! Nem vették tekintetbe, hogy Ausztria csak orosz segítséggel volt képes Magyarország szabadságharcát megfékezni, most is csak szuronyokra alapítja ottani uralmát. Ausztria nem az európai egyensúly biztosítója; ellenkezőleg: Európa nyugalmanak állandó veszélye. Tiltakozik az ellen a sértő, szentségtörő föltevés ellen, hogy egy ország függetlensége Európára nézve szerencsétlenség lehetne.

¹ «Lord Palmerston and Hungary», *Sunday Times* ápr. 1.

² 1854 márc. 10. (*Nemz. Múz. I.-t.*)

³ E számadat nem áll ellentétben az előbb említett 116 felirattal, mert egyes feliratokat több község vagy testület egyesülve intézhetett hozzá.

Tagadja, hogy Palmerstonnak joga volna Anglia erkölcsi vagy anyagi hatalmát odakölcsönözni Magyarországnak; e politika ellenkezik a joggal, az igazságossággal, Európa közjogával, Anglia történeti előzményeivel, sőt Anglia saját megnyilatkozott közvéleményével is! Csak azzal vigasztalódik Kossuth — midőn e cikkével búcsút is vesz a Sunday Times közönségétől, — hogy a nemzetek jövője független egyes emberek élettartamától, még ha tízszer magasabban is állanának, mint Lord Palmerston!

Különben Kossuth e cikkeinek hosszú sorozata is ugyanabban az eszmekörben mozog, amely gyűlési beszédeit megtölti: a keleti háború elhibázott volta, az angol haderő szégyenletes szerepe, az elnyomott nemzetek sorsa iránti közöny, mely Anglia saját érdekei ellen is vét, a francia császár és Ausztria iránti szolgálalkúság: ezek a vádpontok, melyeket előbb az Aberdeen, majd a Palmerston-kormány ellen szegez. Mellesleg természetesen éles vágásokat mér a franciák császárára, akit Don Quixotteal hasonlít össze, kinek hűséges Sancho Pansája Anglia; sőt — bár az olasz nemzeti törekvéseket lelkesen pártolja — egy ízben érezteti gúnyját Viktor Emánuel piemonti királlyal is, aki «ölelkezik Ausztriával»; kriketjátéknak mondja azt, ami Franciaország és Ausztria között folyik, melyben Piemont csak a labda szerepét viszi!

Kossuthot vitázó heve e cikkeiben még inkább, mint beszédeiben, elragadja koronkint s kíméletlen támadásokat intéz bennök olyanok ellen is, kikhez utóbb szükségessé vált közeledését nem kevéssé megnehezítették a torlaszok, melyeket e támadásokkal maga emelt közeledése útjába. Polémiákat is idézett föl olyanok részéről, kik — mint Urguhart és Attwood — mindig barátai voltak személyének és ügyének.¹

A Sunday=Times és Atlas cikksorozatai mellett Kossuth időt talált egyes cikkeivel fölkeresni Jersey=szigeti barátainak közlönyét, a «L'homme»-ot, sőt egy munkáslapot is,² valamint a newyorki «Independent» című ujságot, mellyel azután, mikor már az «Atlas» olvasóközönségének is búcsút kellett mondania, a következő év elején szorosabb összeköttetésbe lépett.

A Kossuth nagyarányú agitatori és hírlapírói tevékenysége mellett az összes többi magyar emigráltak nyilvános szerepe eltörpül; sorsuk, életök inkább személyök miatt érdekel, mintsem ama hatás szempontjából, amelyet a közügyekre gyakoroltak. A Pulszky működése is kevéssé érintette a nyilvánosságot; írt koronkint lapokba és folyóiratokba s érdekes összeköttetéseket szerzett úgy a British Múzeum tudományos, mint a politika, sőt az arisztokrácia köreiben is, barátsága Cobdennel,

¹ Lásd minde cikkeket részint lappéldányban, részint kéziratban a Nemz. Múzeum 1855-iki Kossuth=iratai közt.

² «Democrat and Labour advocate», 1855 dec. 8.

Toulmin Smithtel, Hornerrel közismert; ő a nyilvános szereplés helyett inkább az egyénenkénti felvilágosítás útját választotta, ami szintén javára szolgált a magyar ügynek.¹ Éppoly kedélyes, mint szellemes család körében néha Kossuthék is megjelentek; gyermekei nevelése főképp Tanárky Gyulára volt bízva, aki, bármily szerény alakja volt az emigrációnak, hátrahagyott levelei által egyik nevezetes képviselőjévé lett a magyar menekültek ama szárnyának, amely szinte rajongással követte Kossuthot s a forradalmi elvre nézve alkut nem ismert. Ő Kossuthban «a jó elv megszemélyesítőjét» látta s nem nézte «magánéletének emberi gyöngeségeit»; állott mellette «szilárdan és ernyedetlenül, mint a mellett, akit egy, emberi ésszel föl nem fogható örök bölcsesség céljainak elérésére eszközül választott.» Mikor édesanyja hívogatta haza, amit ő, ki aránylag kevésbé volt kompromittálva, könnyen követhetett volna, azt válaszolta, hogy «erkölcsi lehetetlenség hazamennie, beletenni nyakát a gyűlölt igába s tanujává lenni polgártársai elaljasodásának, a haza romlásának s rabjává lenni önnön lealacsonyodásának.» Kérte anyját, ne unszolja erre, «minden okunk van — úgymond — remélni, hogy a sors igazságot fog nekünk szolgáltatni, még a míg élünk.»²

A londoni emigránsok sorában mintegy az ellenkező végletet képviselte Vukovics Sebő, ki a volt kormányzóval szemben mindig a legszigorúbb kritika, sőt a leghatározottabb elítélés álláspontját foglalta el s ennek leveleiben kíméletlen kifejezést is adott. Ő a keleti háború kitörésekor abban a véleményben volt, hogy «hazánk ügyét kapcsolatba kell hozni a nyugati hatalmak menetével s okosan és szilárdan vezetni; ez volna most feladata azoknak, akiket a vezető szerep megillet. Így vezetik-e azok, kik a külföldön most kirekesztőleg sáfárkodnak ügyünkkel? nem tudom és nem hiszem. A forradalmi szenvedély nem elég, főleg szükséges volna az országban egyetértést létesíteni. Hazánk négy év előtt annyi vérontást és pusztulást szenvedett, hogy jelenleg távoztatni kellene minden szükségtelen katasztrófát az országban.» Ő azt találta, hogy Kossuth «a maga zajos kalandjaival megakasztotta a közrokonszenvet ügyünk iránt.» Felháborodott, mikor az erdélyi kivégzések hírére vette, «a rengeteg okatlan cselekmény következményeit.» «Hogy lehet — úgymond, — annak munkásságától állandó eredményt várni, aki egész pályáján sok fényes kezdetű vállalatnak volt teremtője, de hasznos céllal végződöttnek egynek sem . . . Adná az Isten, hogy hazánkban is a közvélemény valahára széttépje a fátyolt, mely gátolja, hogy a dolgok tiszta világát lássa.» Ő — kinek lelkét a száműzetés nagyon leverte, — az egész generációnak örökös bűnül rója föl, hogy a haza sorsát Kossuth kezeire bízta, de nem helyesli Klapka könfő-

¹ Pulszky id. m. III. 174. s köv. l.

² Tanárky levelei anyjához 1855 jan. 11-ről és nov. 18-ról. *Nemz. Múz. I. t.*

derációs tervét sem, mert «országos függetlenség és más országokkal egy közhatalomba központosítás, nemzeti lét és konföderáció két ellenkező dolog.»¹

Vukovics számítása szerint Londonban 1855 elején mintegy negyven magyar emigráns élt.² Ezek közül már eddig is többször emlékezünk meg Rónay Jácintról, ki az 1854—55-iki éveket leckeadás mellett önéletrajza megírásával s egy görög nyelvtan szerkesztésével töltötte. Szónokolt angolul és latinul egy lengyel meetingen; gyakran kirándult Jerseybe és összebarátkozott Brocky Károlyval, az öreg magyar festővel, kinek kimúltát 1855-ben nagyon fájlalta. A keleti háborúhoz — ellentétben honfitársaival, — semmi reményt sem fűzött. «Én nem tudom — írja naplótöredékében — elhiteni magammal, hogy a krími háború felszabadítandja magyar hazánkat. . . . Hazámfiaink közül többen szinte neheztelnek, hogy nem osztom a közlekedést, nem a haza határán dúló csaták reményeit; de hát mit várjak? . . . Szegény török, neki az angol-francia védelem éppen oly káros, mint az orosz támadás. . . . Megtámadják a törököt, minő tragédia! Védelmezik a törököt, minő komédia! Mindkettő embervérrel írt színmű és mi reméljük?»³

A Londonban megtelepedett magyar menekültek közül ez időben már kegyelem alapján hazatértek gróf Esterházy Pál és gróf Vay László. Az előbbinek visszatérhetését atyja eszközölte ki, az utóbbinak — ki búcsú nélkül távozott Londonból, — megkegyelmezésénél az a szempont is szerepelt, hogy Kossuthtól eltávolítottassék.⁴ Ellenben ott voltak állandóan Szabó István és Szabó Imre ezredesek, Kászonyi József, ki angol állampolgárrá lett s Thomas Miller nevet vett föl,⁵ úgyszintén Balogh János, ki elhagyatva, nagy nyomorban élt az angol fővárosban s betegen búslakodott hazája után, majd később a schleswig-holsteini Wandsbeckbe költözött, de sorsa ott is sanyarú maradt.⁶ Kitűnően sikerült sorsát megalapítania a fiatal Duka Tivadarnak, ki Londonban befejezván orvosi tanulmányait, az angol seregnél Keletindiában szép és biztos alkalmazást kapott; Gyurmán Dublinba ment nyelvmesternek. Amerikai s párisi tartózkodása után Vetter altábornagy is Londonba jött s ott — a Vukovics értesülése szerint — azok közé tartozott, akik ellenkeztek a Kossuth szándékaival és terveivel.⁷ 1855-ben már Lon-

¹ Vukovics levelei Horváth Mihályhoz 1853 okt. 29-ről, 1854 jún. 21-ről, jún. 22-ről és 1855 szept. 29-ről *id. h. Szemere Napl.* 83—84. l.

² 1855 febr. 27-iki lev. *u. ott.*

³ Napló-töredék, (kéziratúl) II. 265. s köv. l. Vukovics lev. 1853 nov. 29.

⁴ *Gensd. Dép.* 1853 jan. 23-iki legf. elhat. Vukovics lev. 1854 jan. 21.

⁵ *Ungarns vier Zeitalter* III. 150. l.

⁶ Leányához int. levelei 1854 jan. 19. és szept. 6-ről s 1855 nov. 28-ről és dec. 1-ről a *Nemz. Múz. l.-tárában.*

⁷ Vukovics lev. 1853 nov. 29-ről 1854 jan. 21-ről és 1855 márc. 15-ről *id. h.*

donban volt b. Mednyánszky Sándor is s ott mindenféle terveket szőtt, egyelőre pedig leckeadással segítette magát. Szebasztopol bevétele nem biztatta ugyan vérmes reményekre, hanem azért mégis azzal vigasztalódott, hogy «ellenségeink vesznek, mint Mihaly nap után a dérvete legyek s minél több vész el belőlük, annál biztosabban kezdhetjük el jövő forradalmunkat.»¹ És Londonban élt állandóan Gelich Rikárd őrnagy, kinek Mogyoródy és Árvay századosokkal volt 1855 nyarán nagyon éles összetűzése s lovagias ügye; súlyos vádakkal illeték, mintha sejtették volna azt, aminek bizonyítékait a következő fejezetben szolgáltatjuk, hogy t. i. Gelich volt kezdettől fogva az emigrációnak s Kossuthnak állandó feljelentője s a bécsi kormány kéme. Gelich különben angol szolgálatba lépven nemsokára Helgolandba került.²

Az 1854-ik év folyamában két jelentős magyar emigráns kereste föl Londont; az egyik Beöthy Ödön volt, aki sok vándorlás után végre Jersey szigetére vetődött s onnan bejött Londonba is, ahol részt vett abban a sikertelen kísérletben, mellyel néhányan Kossuthot meg akarták nyerni a melléje állítandó tanács vagy bizottság eszméjének, ami a kibékülést is meghozta volna. Kossuth a puhatolódzásra azt válaszolta, hogy mindenkit szívesen lát magánál, de senkit be nem avat terveibe; így aztán eredménytelenül szétmentek. Beöthy már betegen hagyta el október 5-én Jerseyt, hogy Hamburgba utazzék, ahol nevével kellett találkoznia; ennek elutazása után még ugyanazon év vége előtt teljes elhagyatottságban halt meg Hamburgban.³

A Kossuthtal való kibékülés eszméje hozta ugyanez időben Londonba Perczel Mórt is; miután a semleges helyen tervezett találkozás létre nem jött, valószínű, hogy Perczel nem is beszélt Kossuthtal; ellenben sikerült kihallgatást nyernie Lord Palmerstonnál, ki — mint Perczel Vukovicsnak elbeszélte, — hosszasan beszélt vele s kijelentette, hogy az angol kormány minden forradalmi mozgalmat ellenez; ha azonban a viszony Ausztria és Magyarország között megszilárdul, szívesen fog odahatni, hogy Magyarország alkotmányosan kormányoztasék; arra, hogy Ausztriától elszakadjon, sohase fog ráállani. Lombardia s Velence kérdése egészen más; Ausztria megállhat, ha ezeket el is veszti, ellenben Magyarország nélkül nem.⁴

Az előbbi fejezetben is foglalkoztunk már a Jersey szigetén — tehát angol uralom alatt, de Franciaország tözsomszédságában — összegyűlt magyar menekültek körével. Ezeknek száma, míg Mészáros távo-

¹ Levelei 1855 szept. 4-ről, 7-ről és 11-ről a *N. Múz. lev. tárában*. Türr vallomása: Gensd. Dép. 1855 dec. 31-ről.

² Vukovics lev. 1855 jún. 4. és 1856 febr. 29. *id. h.*

³ Rónay S. *id. m.* II. 253. és 260. l. Vukovics lev. 1854 jan. 21., márc. 13. dec. 16. *id. h.*

⁴ Vukovics *id.* 1854 márc. 13. lev.

zásával csökkent, egyes jövevények és látogatók által 1854—55-ben ismét gyarapodott. Itt voltak — többnyire falusi kastélyokba telepedve, de szegényes egyszerűségben élve: — a két Perczel, Mór és Miklós, mindkettő családjával; gr. Teleki Sándor, kinek b. Orbán Balázs volt a mindenese s kinek adósságai sok gondot okoztak, míg 1856 elején egy rendkívül kedvező házasság kilátása nem nyílt meg előtte: Lord Langdale szép és gazdag leánya, Miss Jane Bickersteth lett jegyesévé, de a mátkaság viszontagságteljesnek bizonyult. Itt volt Thaly Zsigmond, ki eladott magyarországi birtoka árából mezőgazdává lett, továbbá Fülepp Lipót és Reményi Ede is, ki hegedűjével a menekültek elé varázsolta hazájukat. Mint látogatók nagyon szíves fogadtatásban részesültek Beöthy Ödön és Rónay Jácint; a magyarok egy része látogatóba járt Victor Hugohoz, aki szívesen gyönyörködött a Reményi hegedűjátékában, de arca rendesen csak olyankor derült föl, ha vendégei az ő műveit dicsérték.¹

1855 őszen a jerseyi menekültek idilli életét komoly veszély fenyegette; III. Napoleon megsokalván az ellene oly közelből szórt szidalmakat, keresztülvitte az angol kormánynál, hogy a jerseyi «szociális republikánusok» főbjeit kiutasítsák. Bár e sors egyetlen magyart sem ért, gr. Teleki Sándor is aláírta Victor Hugo után a nyomtatásban közzétett lángoló tiltakozást «Bonaparte» e zsarnoki ténye ellen, kinek ez alkalomból kegyetlenül szemére lobbantották egész forradalmi multját; közölték a francia legfelsőbb bíróság 1851 december 2-iki döntését is, mely Bonaparte Lajost hazaárulónak nyilvánította; gúnyolva Angliát, mely maholnap már csak a francia császárság függeléke lesz, szinte fölhívták a kormányt, hogy ám utasítsa ki őket is!²

Ha a franciák császáranak kíméletlen rendszabályai így fenyegethették az angol földre menekült forradalmárokat is, föltételezhető volna, hogy a francia területen élő magyar menekültek sem érezhették magukat nagy biztonságban, annál kevésbbé, miután Kossuth különféle elfogott levelei — mint láttuk — őket mindig új meg új gyanúba keverték. De valójában a párizsi magyarok ez időben annyira tartózkodtak minden politikai ténykedéstől, hogy a hatóságokkal semmi összeütközésbe sem jutottak. Annál több fájdalmas élmény nehezedett rájuk a száműzetés keserűségein fölül. Szemere 1854 tavaszán elvesztette kis leányát, kit rajongóan szeretett. Megható, ha naplójában olvassuk a beteg gyermek fölött virrasztónak gyötrelmeit és reményeit, kimúlása fölötti kétségbeesést s a verseket, melyekben veszteségét elsiratja.³ Szemere, ki ez évek

¹ Rónay id. m. II. 215. s köv., 251 s. köv., 279. s köv. I. Vukovics lev. 1853 jún. 6. 1854 jan. 21., 1856 febr. 29. id. h.

² A jerseyi, okt. 17-iki «Declaration» a *Nemz. Múz.* Kossuth-iratai közt, I. Rónay id. m. II. 322—323. l.

³ «Naplóm» I. 229. s köv. l.

nagy részét Páris közelében, falun töltötte, ez időben általában nekiadta magát a versírásnak : «Lombok és Töviskék» cím alatt hosszú sorát írta meg a jobbára egyéneket és jobbára gúnyos éllel tárgyaló verseknek, melyeket akkor csak 200 példányban, ismerősei között terjesztett. Barátja, Rónay Jácint, azokat elolvasván, naplójában megjegyezte, hogy Szemerét nem örömet látja a szárnyas lovon, ő prózaíró ; a «Töviskék»-et sikerültebbeknek találta, mint a «Lombok»-at, melyeket néha keresve kellett keresnie az emberi gyöngeségek és tévedések tövisrengetegében.»¹

Beöthy Ödönnek élénken fájlalt halála mellett még fájdalmasabban, mert megdöbbenőbbben sujtotta a magyar emigránsokat s különösen a párisiakat gr. Batthyányi Kázmérnak 1854 nyarán egészen váratlanul bekövetkezett elhúnyta. Negyvenhat éves volt, de Szemere, kit pár nappal előbb meglátogatott, azt találta, hogy harminchat évesnél nem néz ki idősbnek, ritka szép férfi volt ; hirtelen támadt bélbajnak, melyet a műtét nem orvosolt, esett áldozatául. Neve, egyénisége, ismeretségei őt alkalmassá tették volna vezérszerepre az emigrációban, de semmi ily becsvágnak jeleit nem adta. Sírját Czartoriski herceg, Dembinsky, Szemere, Teleki László, Bethlen Gábor, Schmiddegg Kálmán, Kászonyi Dániel, Kossuth fiai nevelőjükkal s az éppen Párisban időző Vukovics állották körül ; száműzötttársa, Jósika Miklós úgy jellemezte őt, mint egyikét a legnemesebb és legtisztább jellemeknek.²

Ekkoriban a halálon kívül a hazatérések is kezdték már ritkítani a menekültek sorait. Gr. Batthyány Kázmérről is tudva volt, hogy amnesztiáért folyamodott ;³ sokan foglalkoztak e gondolattal, a nélkül, hogy társaiknak bevallották volna. Szirmay Pál, miután Amerikát is megjárta, Párisból pusztá biztatások alapján már 1854 tavaszán visszatért a hazába ; hadibíróság elé kellett állania, becsukták, halálra ítélték s csak tekintettel az elismert tett ígéretekre, kapott négy havi fogság után teljes kegyelmet.⁴

Páris és környéke legállandóbb lakói közé tartoztak Irányi Dániel és Hajnik Pál ; az előbbinek levelezését Kossuthal a protestáns-ügyben, ismerjük ; saját közlése szerint igyekezett a francia lapokat Magyarország javára hangolni, de ez nehezen ment, mert azok csak a lengyelek és olaszok felszabadítása iránt érdeklődtek ; maga is dolgozott a magyar forradalom történetén s átnézte kéziratban Chassin barátjának Magyarországról szóló, legközelebb megjelenendő művét. Hajnik Pál ez időben is főleg Tanárkyval levelezett, kihez nemcsak barátsága, hanem nézeteik teljes megegyezése is fűzte, lévén ő is szinte föltétlen csodálója

¹ Rónay J. id. m. II. 314. s köv. l.

² Szemerénél I. 273. s köv. l. Rónaynál II. 208. s köv. l. Jósika kéziratgyűjt.

³ Szemerénél I. 279. l.

⁴ Gensd. Dép. 1855 nov. 28. és 1856 febr. 14. előterj.

és követője Kossuthnak. Leveleiben ¹ szemlét tart a magyar menekültek fölött, hírt ad majdnem mindegyikről s élesen bírálja némelyiknek magatartását; különösen Vetterben, Klapkában lát pártütőket; Vettert — mint írja — Teleki László bemutatta Párisban is és «cipelte mindenfelé, mint a táncos medvét.» Telekit egyébiránt sokkal ügyesebb politikusnak tartja, semhogy feltételezhetné róla, hogy Kossuth ellen fog fordulni. Levelei szerint a Párisban levő emigránsok Kiss Miklóst, Andrásst, Schmidegget és Gorovét kivéve mind csak tengődnek, küzdenek. Hajnikot szarkazmusa többekkel hozta összeütközésbe, saját közele szerint kevésbe mult, hogy párbaja nem volt Teleki Lászlóval; hosszas lovagias ügye támadt Ivankovics emigránssal is; szóval a vizsály itt is dült a magyarok között.²

Kiss Miklós gazdag nejével leginkább falun élt; Gorove ugyanezt tette, vagy utazgatott Dél-Franciaországban; keveset beszéltek magukról a későbbi nevezetességek közül Simonyi Ernő és Horn Ede, ez utóbbi a *Journal des Débats* munkatársa volt; Kászonyi Dánielről sem esett sok szó, Csernátony pedig már éppenséggel kerülni látszott minden érintkezést emigráns-társaival.

Gróf Teleki László csak koronkint merült föl Párisban, melyet nem szeretett; nyugtalan életet élt, járt-kelt, majdnem mindig sötét mélabúba merülve. Legtöbb bizalmat Klapka iránt tanúsított, kivel fölötte meleg hangon levelezett. 1853 végén falura vonul takarékoskodni, mert nem akarná, hogy éppen akkorra legyen koldussá, amikor leginkább lenne szükséges költekeznie; a háború fejlődésében bízik, de 1854 elején mindinkább betegnek érzi magát; azért csak jár-kel; elmegy Napoleon Jeromos herceggel egy vadászatra Andrásy Gyulával együtt, de a herceg elkerülte a politikai beszélgetést. Londonba, Kossuthhoz nem akar menni, mit is keresne ott; hozzá csak akkor lehetne közeledni, ha volna nekik, a többieknek, oly állásuk és volnának oly összeköttetések, melyek Kossuthnak imponálnának. Napoleon herceg véleménye — amint látja — az, hogy a magyarok ideje még nem jött el, de ő jót remél. Közölvén Klapkával, hogy Párist ismét elhagyja, ez ezért szemrehányást tesz neki; a jó barát valamivel később viszonozza a szemrehányást, mikor meg — 1854 nyarán — Klapka készül Konstantinápolyt elhagyni, rimánkodik, hogy maradjon ott! Önmagára nézve már egészen kétségbeesik; «Reám nézve — írja június 8-án — csak két alternatíva lehet; vagy nemsokára haza, vagy nemsokára a sírba!» Batthyány Kázmér halála nagyon megrendíti: «Szívesen cserélnék vele helyet! Azon év tavaszán a magyar ügyben egy emlékiratot nyújtott be a francia kormánynak, ezt most beadta az angol Miniszteriumnak is és azt

¹ 1853—55-ből való levelei a *Nemz. Múz. lev.-tárában*.

² *Vukovics lev.* 1854 nov. 6.

hallja, hogy nagy hatást tett, de még választ nem kapott. Augusztusban Osztendébe megy Degenfeldékkal találkozni s onnan Brüsszelbe, ahol Jósikáék a sehol nyugtot nem találó embert soká megmarasztják. Reményeinket — írja — úgy látszik, boldogabb időkre kell elhalasztanunk, de Klapka még fiatal ember, neki még lehet évek mulva is küldetése; ő (Teleki) már csak valamirevaló földművelővé se válhatik!¹ Mikor Brüsszelszélből 1855 nyarán távozik, Jósika, ki pedig nagyon szerette, úgy ítélte meg lényét, hogy «a legjobb, legnemesebb, legműveltebb ember a világon, de jaj annak a forradalomnak, melyet az ő kezére bízának. Entétement, fixa ideák, óriási szenvedélyesség nem vezetik a bárkát révbé.»²

Ez időben már Almássy Pál is azok közé tartozik, akik csak megfordultak Párizsban. 1857 végén Nizzában volt; 1854 vége felé hosszabb időre Brüsszelbe jött, onnan előbb Veveybe, majd meg Genfbe vitte útja, ahol könyvkereskedő- és kiadóvállalat alapításába fogott.³ Gr. Teleki Sándor is — ki nem jöhetett Párizsba — egy, bár inkább politikai ízű vállalatba bocsátkozott, midőn 1855 márciusában belépett egy társulásba, mely a «L'homme» című radikális hírlapot vette át addigi kiadójától.⁴ 1854 nyarán szárnyaszegetten, szomorú tapasztalatokkal tért vissza Párizsba b. Mednyánszky Caesar, miután Ausztráliában, hol meggazdagodhatni remélt, elköltölte egész vagyonát.⁵ Ugyanakkor a Szemeréék vendéglátó házánál megfordult Türr István is, kit aztán barátai segítettek meg, hogy tovább utazhassék keletre, veszélyes kalandok elé.⁶ Szomorú véget ért ez időben a Lukács Sándor hányatott életpályája; Amerikából visszatérve Dél-Franciaországban, a pyrenäi hegyek alatt Bisanosban érte a halálos betegség, mely 1854 júniusában ragadta el; már csak özvegye jöhetett Párizsba, hová ő maga is utazni szándékozott.⁷

A Svájcba települt magyarok közül kettőnek sorsáról tartozunk itt számot adni, kik más vonatkozásban még említve nem voltak. Horváth Mihály Wallis kanton anniviersi völgyében végzett eredménytelen tanulmányútja után visszatért Genfbe, hová neki, mint egykori forradalmi miniszternek, Klapka Konstantinápolyból 1854 elején egész emlékiratot küldött a török-orosz háború ügyéről. Meg akarta őt nyerni annak az eszmének, hogy az emigráció képviselői Londonban vagy

¹ Klapka Emlékeinek függelékében: 609—626. l.

² Jósika M. lev. 1854 aug. 31., okt. 1. 1855 jan. 1., jún. 1.

³ U. ott 1853 dec. 1., 1854 aug. 31., dec. 1., 1855 szept. 1., nov. 1. 1856 jan. 30.

⁴ Az 1855 márc. 1-ről k. szerződési-okmány a Nemz. Múz. lev.-tárában.

⁵ Teleki L. közlése Klápkánál, 624. l.

⁶ Szemere id. m. I. 292. és 346. l.

⁷ Rónay id. m. II. 187. s köv. l.

Párizsban pártkülönbség nélkül összegyűljenek s a jelen életkérdéseiről tanácskozzanak és határozzanak. «Ne húzzák — úgymond — fülükre a hálósapkát, mikor körülöttünk az egész világ forr és mozog. Vagy nincs már többé Magyarország? Mi magyarok senki másra nem építhetünk, mint minmagunkra.» Horváth Mihály azonban kevés érdeklődést tanúsított a jövő forradalmi iránt; ő most is csak a multtal foglalkozott. Ebben az elhatározásában megerősítette az Akadémia eljárása, mely, miután előbb kénytelen volt őt rendes tagjai sorából törölni, most csendben, föltűnés nélkül beválasztotta őt történelmi bizottsága tagjai közé. Horváth ellensúlyt akarván adni gr. Mailáth János magyarellenes szellemű német történelmi könyve¹ megjelenésének, kísérletet tett a német kiadóknál már akkor tervezett művének, a «Huszonöt év Magyarország történetéből» címűnek először német nyelven való kiadására; ez a kísérlet meghiúsulván, hosszabb időre elvette Horváth kedvét attól, hogy a németeknek írjon. Pedig a dolgok úgy alakultak, hogy kereset után kellett néznie, mert özv. gr. Batthyány Lajosné 1855-ben engedélyt nyervén a hazatérésre, visszatért a külföldről gyermekeivel együtt, kik rajongó szeretettel csüngtek nevelőjükön, Horváthon. Ez, kevés megtakarított pénzén Klapkával és Pukyval egyesülve telket vásárolt Genfben, a város fejlődésétől várván annak értéke emelkedését. Szívesen elköltözött volna Genfből oly helyre, amely tanulmányainak jobban kedvezett; de gyöngéd kötelékek fűzték e helyhez; egy gyermek sorsa, kiről az anya halála után gondoskodnia kellett.² 1855 nyarán Aachenben gyógykezeltetvén magát, ott letartóztatták s csak nehezen sikerült Brüsszelbe elmenekülnie, hol utóbb le is telepedett s a történetírás mellett a biztosabban jövedelmező borkereskedéssel is foglalkozott.³

A másik, Svájcba emigrált magyar, kiről itt szólnunk kell, Szalay László. Említettük már, mennyire kínozza őt a honvágy; 1854 februáriusától ősziig nyugtalanul járt Helvécia különböző helyein, miközben végre teljesülhetett legalább az az óhajta, hogy nejét és gyermekeit viszontláthassa, kik kiutaztak hozzá a külföldre, őt visszahozandók. Ez az együttlét is csak fokozta vágyát és megerősítette elhatározását, hogy visszatérjen a hazába. Ez időben már bizalmas leveleiben azzal is indokolta ez elhatározását, hogy nem akarja külföldi tartózkodásával azt a látszatot kelteni, mintha ő is azok közé tartoznék, «kik örületükkel nyomorba döntötték az országot s kiknek üzelmei őt utálattal töltik el»; ő annak idejében még önként távozott a hazából, ítélet nem hozott ellene, így nagyobb nehézség akkor már nem állott visszatérése útjában. Gyermekei betegsége miatt a következő telet még Rorschachban kellett

¹ «Neuere Geschichte der Magyaren.»

² Márki Sándor: Horváth Mihály (Tört. életr.) 177. s köv. l.

³ Jósika lev. 1855 jún. 1., Vukovics lev. 1855 júl. 19.

tölteniök, de 1855 tavaszán végre ütött a hazatérés órája; május végén Pestre érkezett családjával együtt.¹

B. Jósika Miklós és kongeniális neje a keleti háború egész ideje alatt — noha attól nem sok jót vártak, — megtartották jó humorukat, munkakedvöket s még a Brüsszelbe el-ellátogató magyarokba is lelket igyekeztek önteni. Pedig sok baj üldözte ez időben Jósikát, gyötrő fejfájásai még meg sem szüntek, mikor 1854 őszén lábát törte s e miatt soká mankóval kellett járnia. Aggasztotta, hogy gyermekei vagyonát elkobzás fenyegette, e veszély azonban elhárult s neje is bizonyos örökségben részesülvén és üzletében a kelengyemegrendelések is szaporodván, anyagi helyzetök 1855 folyamában megjavult, úgy, hogy Jósika regényei tiszteletdíjának egy részét hazai jótékony célokra fordíthatta. Ernyedetlen szorgalommal dolgozott tovább; 1855 nyarán hat kötet regénnyel készült el; meg volt elégedve könyvei otthoni fogadtatásával, szembeszállott a «Magyar Sajtó» hasábjain a Brassai kritikájával és sehogy sem akarta elismerni szűkebb honfitársa, Kemény Zsigmond irodalmi felsőbbségét. A hazai viszonyok még kevésbé táplálták reményét, mint az európai események; szogalelkűnek találta nemzetét s kigúnyolta azt az uralmat is, melyet a forradalom sikere esetében Kosuth mint III. Lajos király létesítene az országban. Vidámabb gúnyra fakasztotta a bécsi udvar eljárása, mikor 1854 márciusában a főkamaraasi hivatal arról értesítette, hogy kamarási proerogatíváival nyilvánosan nem élhet s neki és nejének meg van tiltva az udvarnál megjelenni! Az emigránsok sorsa iránt állandóan érdeklődik s többekkel levelez, az amerikaiakkal is. Helyteleníti, hogy a magyar menekültek annyit utaznak idestova s hogy mindig várják a hívást haza, melyre most, a keleti háború lezajlásával, kevesebb a kilátás, mint valaha; különben a «visszaszivárgás» így is apasztja az emigrációt. Hallván, hogy Ludvig fiát Amerikába küldi kereskedősegédnek, hogy Almássy és Horváth Mihály is kereskedésre adják magukat, megjegyzi, hogy «lassankint mind a pudli mögé kerülünk.»²

Jósikáékat Fehérváry és Ujházy is hivogatta Amerikába; Fehérváry orvosa azt ajánlotta ugyanis neki, hogy fejbaja miatt költözzék szárazabb éghajlat alá. «Hová? — kérdi levelében, — hat heti saison a holdban igen jó sikerű lenne.» Egyízben 4000 frank heverő pénze levén, azt Fehérváry útján Amerikában akarta gyümölcsözőleg elhelyezni, de később visszavette. Ujházy váltig biztatta, hogy jöjjön Texasba, mondván, hogy oda nem kell egyéb, mint hogy reggel paripára üljön s körülnyargalja ménesét, gulyáját, majd lesz jövedelme elég s írhat is még

¹ B. Szalay Gábor id. m. 25., 235., 247. s köv. l.

² Jósika levelei id. h. 1853 dec. 1-től 1856 jan. 30-ig. Török János levele Jósikához 1855 márc. 6-ról (Jósika-család autogr. gyűjt.) Dézsi L. id. m. 313. s köv. l.

e mellett, amennyit akar. Jósika azt felelte, hogy ha Ujházy megtanítja, hogy lehet 200 frankkal Amerikába menni, ott paripára ülni, körülnyargalni a ménest, gulyát s e mellett még az indiánoknak regényt írni, egy percig sem fog gondolkozni, hanem útra kel.¹

Neje, mint hű ápolója és munkatársa, kifogyhatatlan volt az új ötletekben. Divattudósításokat küldött a hazai divatlapoknak, sőt írt önálló könyveket is «Családélet», «Éva», «Közlések a külföldről» címen, nőnevelési célzattal és egyet «a szépítés és ifjítás mesterségéről» is. Lamartine-al levelezésbe bocsátkozott, de szándéka, hogy ennek egyik művét német nyelven kiadja, meghiúsult.²

Az Amerikába elsodort magyar menekültekről, kiknek sorsát a keleti háború fordulatai kevésbé érintették, ezt az egész időszakot összefoglalva, a következő fejezetben adunk számot.

¹ Dézsinél 320. l. Jós. lev. 1854 nov. 1., dec. 27.

² Vas. Ujság 1893 jún. 18-iki szám; Dézsinél 318. l.

III.

(Az emigráció a párizsi béke után ; tovább küzdők, haza vágyók és bele-törődők. Kossuth munkájával tartja fenn családját ; «lecturer» szerepet vállal. Felolvasásai nem mentek a politikától ; felolvasói körútja ; legtöbbet jár Skóciában ; rokonszenv és csodálat nyilvánul iránta ; államtani tanulmányai. Klapka, Teleki László, Türr élményei ; gr. Teleki Sándor házassága. Az emigráltak honvágya ; Guyon, Kerényi, Mednyánszky Caesar, Schmidegg, Asztalos, Karády halála. Az amnesztiáért folyamodók : Andrássy, Gorove, Hajnik, Horváth Mihály Almássy Pál, Jámbor Pál ; Gelich Rikárd vallomása kémi szerepéről. Jósika tovább dolgozik ; Éber Nándor, Henszlmann foglalkozása. Szemere balsorsa. A keleten elszórt magyarok ; Kmetty utazásai és Tüköry levelei. Az amerikai magyar menekültek ; a jómódban levők ; Kossuth nővérei ; a kalandos életűek ; Radnics Imre. Asbóth Sándor reményei és csalódásai. Ujházy Texasban, európai útja. Mészáros Lázár hányatott élete és halála. 1853—1858.).

A párizsi béke — bár nem jött váratlanul — a magyar emigráció reményeit és törekvéseit megint holtpontra juttatta. A fölötte való elégedetlenségben sokan osztoztak a magyar menekültekkel, különösen a lengyelek, de az olaszok radikálisabb része is ; azonban a magyar forradalmárok állottak szükségkép legtanácstalanabbul az új helyzettel szemben. Most már mind világosabban látjuk különválni az emigráció tagjainak helyzetök és gondolkozásuk szerint megkülönböztethető csoportjait : azokét a kevesekét, akik föl nem adva a reményt, de nem is gondolhatva hazatérésre, folytatták a harcot, vagy legalább több=kevesebb türelemmel várták annak újabb, kedvező esélyeit ; azokét, akik most már nem is nyomták el, sőt nem is titkolták a hazába való visszatérésök vágyát s mindent elkövettek, hogy annak teljesülését siettesék és végül azokét, akikre nézve az emigráció nem volt többé harctér, nem volt többé előkészület új kísérletekre és új politikai érvényesülésre, hanem egyszerűen egy kényszerűségből elfogadott helyzet, melyet egyesek jobbnak is találtak az otthonlétnél s melybe azért belétörődtek, több=kevesebb sikerrel küzdve a létért való harcot, keresve kenyeret és életcélt.

Az első, a legelszántabbak csoportjának vezére is főképviseelője természetesen Kossuth volt, noha a csalódást neki kellett legfájdalmasabban éreznie s az élet küzdelmei és terhei is éppen akkoriban nehezdedtek rá legsúlyosabban. 1856 elején a New-York Daily Timesben és az

ugyanott megjelenő «The Independent»-ben közzétett leveleiben bírálván szokott módon az akkor már ismeretes békefeltételeket s az angol kormány szerencsétlen politikáját, mely Angliát elszigetelte, panaszra fakadt neje betegsége miatt, kinek betegágya mellett ír, mert írni kénytelen, hogy megszerezze családja számára a mindennapi kenyeret.¹

Ez a szokatlan, talán önkénytelen panaszhang félreértést keltett; néhány jószívú olvasó, és pedig nem is Amerikában, hanem Angliában, azt hitte, hogy a nagy számúzott panaszszava segélykiáltás, amelyet nem szabad meghallgatatlanul hagyni. Bizonyos Rev. Walter Savage Landor a Times hasábjain vevén védelmébe az ott gyakran megtámadott Kossuthot s utalván sanyarú anyagi helyzetére, gyűjtést indítványozott fölsegitésére. Ugyanakkor a newcastlei «Northern Daily Express» megütközött azon, hogy íme, az a férfiú, akit nemrég diadalmenetben hordoztak körül a szigetországban s lesték ajkáról a szót, most nyomorral küzdeni kénytelen s a keze munkájával tartja fenn magát, nem azért, mert ő változott, hanem mert a közönség közönyös lett az ügy iránt, melyet képvisel; a Times hiába nevezi őt demagógnak; neki a keleti kérdésben igaza volt, csak vállalkozásaiban volt szerencsétlen; nem szabad megengedni, hogy ő Angliában szükségét szenvedjen.²

Kossuth erre levelet írt a «Times»-nek, hideg udvariassággal kérve annak közlését, mi meg is történt; visszautasította Landor jóakarátú kezdeményezését, a melyet meglehetősen leplezetlenül tapintatlanságnak mondott, mert — úgymond, — szegénysége az ő családi, házi élete körébe tartozik. Ha a Times az ő küzdelmét immorálisnak mondja, ezt csak annak tulajdonítja, hogy a nagy angol lapnak fogalma sincs arról, amit ő tett, a küzdelemről, melyet folytatott, mert különben nem hamisíthatná meg így a történelmet. Egyes lapok véleménye szerint Landor felhívására kétségkívül tekintélyes összeg gyűlt volna egybe s az, hogy Kossuth ezt, mint alamizsnát, visszautasította, csak növelte a tiszteletet és csodálatot iránta.³

Ellenben szíves fogadtatásra talált Kossuthnál, sőt talán megegyezett saját gondolatával az a tanács, hogy jövedelmező foglalkozás gyanánt vállaljon a publicisztikai mellett nyilvános felolvasói szerepet.⁴ A «Lecturer»-ek angol földön már akkor közkedvelt s köztiszteletben részesülő állásnak örvendtek; persze azok többnyire hivatásos írók és tudósok voltak, kiknek működése minden politikától mentes volt s

¹ 1856 jan. 26-iki, febr. 12. és 27-iki, 28-iki s márc. 20-iki számok a *Nemz. Múzeum* Kossuth-iratai közt. (Ezentúl így jelezve: N. M. K. I.).

² A Birmingham=Journal márc. 26., Stirling Observer márc. 27., North. D. Expr. márc. 27. számai *u. ott.*

³ A «The Freeman» ápr. 2-iki számában. *u. ott.*

⁴ James Dodds levele Westminsterből márc. 28-ikáról *u. ott.*

főleg a népszerű ismeretterjesztésre irányult; a közönség szívesen látogatta előadásait a vidéki városokban is mindenütt s szívesen fizette meg a többnyire szerény beléptidíjat, mely — a rendezési költségek levonása után — az előadónak jövedelmét alkotta.

Kossuthot hírneve, multja, egyénisége és szónoki varázsa mindenestre kiválóan alkalmassá tették e szerepre. Kérdéses csak az volt, hogy az ő, a politikai küzdelemmel összeforrt természete miképpen fog tudni a «lecturer» tárgyilagossabb, politikátlan feladatához alkalmazkodni? Ez neki — mint látni fogjuk, — mindenestre csak félig sikerült, sőt valószínű, hogy nemcsak nem tudott, de nem is igen akart vándorfölolvasói szerepében egészen hátat fordítani a politikának. Elfogadta a lecturer-szerep szerény anyagi előnyeit, de nem volt hajlandó azoknak egészen feláldozni azt az alkalmat, hogy oly sok helyen hathasson a közönségre politikai céljai érdekében is, sőt előadásaival, különösen a későbbiekkel összekötött propagandisztikus célját nyíltan be is vallotta.¹

Azt látjuk ennél fogva, hogy ő — kivált eleinte — hangsúlyozván, hogy célja a családja létfenntartásáról való gondoskodás, azt a hitet keltette, hogy tartózkodni kíván előadásaiban a politikától.² Választott tárgyai olyanok voltak, melyek bizonyos tárgyilagosságot, nem agitatórius kezeletet megengednek; így például több helyen beszélt az osztrák Konkordátumról, Angliában mindenestre rokonszenves, tisztán protestáns, gyakran erősen pápaellenes szemszögből ítélve azt meg, de egyúttal a despotismus harci eszközét is láttatva benne. Tartott előadásokat ily cím alatt: Isten keze a történelemben, továbbá: a kontinentális Európa politikai állapota; fejtegette a nemzeti jellegek, nemzeti géniusok különbözőségét s azoknak egymásra való hatását, a szabadságtörekvésekben való egyesülését. Sokszor értekezett az olasz nemzeti törekvések multjáról és jelenéről, az olaszság, «a nemzetek e Niobéja» szenvedéseiről, a nápoly-szicíliai szabadságharcokról s a pápai kormányzat bűneiről. Egész előadás-sorozatot szentelt végül a magyar kérdésnek, megvilágítva a szabadságharcot megelőző reformkorszakot, a szabadságharc valódi okait s igazolva a saját eljárását. A magyar nemzetiségi kérdésről, a magyarság hivatásáról az északi és déli szlávok szétválasztásában, Magyarország liberális politikájáról a nemzeti kisebbségekkel szemben elmondott fejtegetései ma is megtartották érvényüket s cáfolatul szolgálhatnak sok ellenünk elhangzott és sajnos, a legutóbbi világháború döntőbíráinál hitelre talált vádakra.³

¹ «*Irataim*» II. 132. l. Kézirat az edinburghi és glasgowi előadásokhoz (1857 nov.) N. M. K. I.

² Glasgowi beszéd kézírata, a Daily Scotsman 1856 márc. 31-iki száma u. ott.

³ 1856—58. évekből való kéziratok és lappéldányok u. ott, Kossuth «*Irataim*» II. 132. s köv. l.

Kossuth mindez előadásait történeti alapra fektette s tárgyát magas elvi nézőpont alá, széles látókörbe helyezte ; de nem hiányoztak bennök az élénkítő helyi és alkalmi vonatkozások sem s kivált az 1857 és 1858. évek folyamában, mikor már a szónok belémelegedett feladatába s látta előadásai terjedő népszerűségét, mind leplezetlenebbül nyomul előtérbe az agitatórius szándék, lesz polemikusabbá a hang és izgatóbbá a szónoki forma. És az ő szónoki vérmérséke hozta magával, hogy ékes-szólása éppen ezekben a vádló, támadó, szenvedélyesen följajduló fordulatokban érte el költői szépségeinek legmagasabb fokát ; például 1858 novemberében tartott előadói körútján mondott beszédeinek e befejező részében : «És vannak irtózatos emlékek, melyeket az idő balsamos újjai sem törölhetnek el, emlékek, melyeket, mert felejtethetetlenek, megbocsátani embernek nem adatott. A legyilkoltak csontjai elporlanak, a könnyek árja kiapad, az özvegyek és árvák gyászruhái elrongyollanak : de az emlékezet megmarad. Odaül az asztalhoz, megkeseríteni az árvák morzsa falatját, ürmöt vegyíteni a szomjúhozónak poharába ; ott reszket az árnyképben, melyet a házi tűzhely játszi lángja a padlóra vet ; belevegyül a szendergőnek kínos álmaiba ; hazajár kísértetiesen a nemzet nagy temetőjéből, mint a lelkiismeret marcangolása a bűn lakába ; még a szél sívításából is kihallik a hang : «surgat ex ossibus ultor.» Hiába, hiába! A szívnek megvan a maga törvénye, mint a világtetek forgásának megvan. A szeretet Istene az emberi szívet nem érzéketlen kőből faragta.»¹

Az 1856., 1857. és 1858. években Kossuth kimutathatólag az angol királyságnak nem kevesebb, mint harmincöt helyén tartott nyilvános előadást s minthogy számos helyen részint közvetlenül egymásután, részint nagyobb időközökben több előadása is volt, a szám korántsem meríti ki felolvasásai számát, amely e három év alatt — bízvást elmondhatjuk — megközelítette a hetvenet. Megjelenése helyeiül Londonon kívül nemcsak olyan nagy városok szolgáltak, mint Birmingham, Edinburgh, Glasgow, Liverpool, Plymouth Devonporttal, Bradford, Dundee, Leeds, Manchester és Newcastle, hanem az olyan tisztán provinciális jellegűek is, mint Crewe, Rochdale, Rochester, Preston, Stirling, Swindon, Carlisle, Macclesfield, Durham, Darlington, Bathgate, Keighley, Kilmanrock és Leith ; sőt nem vetette meg a még kisebb városok hívását sem, minők Dumfries, Forfax, Montrose, Hawick, Blaydon és Ayr ; elment még az akkor 3—4000-nél alig több lelket számláló Kelso, Stewarton és Jedburgh városkákba is.

Természetes, hogy a hallgatóság száma és a belépti díjából nyert tiszteletdíj is a helyek nagysága szerint nagyon változó volt ; Kossuth némely előadásáról a lapok azt jelentették, hogy azt 1200, sőt 3000 hall-

¹ «*Irataim*» II. 249. l.

gató előtt tartotta ; néhol azonban 50, sőt 42 angol font volt csak az az összeg, melyet a rendezők felolvasása tiszteletdíjaképpen neki beküldtek, okul adván azt is, hogy a belépti díjakat minél szélesebbkörű hallgatóság bevonása érdekében az ő saját kívánsága szerint mérsékelniök kellett s azonkívül — ugyancsak az ő óhajátának megfelelően — sok költséget kellett az előadás megfelelő kihirdetésére fordítaniok.¹

Már a Kossuth szereplési helyeinek fentebbi felsorolása mutatja, hogy az ő lectureri vándorútja legnagyobb részét Skócia területén mozgott. Valami különösen meleg viszony keletkezett kezdettől fogva közte és a skót nép között ; hogy mennyi része volt ebben az őt szűkebb hazájára emlékeztető vidék benyomásainak, mennyi a népjellemnek, mely ott neki megértőbb hallgatóságot biztosított, nehéz volna eldönteni ; tény, hogy legszívesebben járt skót földön, hol a legszerényebb helyek meghívását is elfogadta, ott találkozott a rokonszenv leggyöngédebb jeleivel s Glasgowba vitte el egyszer fiait is magával, hogy őket hallgatóságának bemutassa.²

Különben a három évi előadási sorozat majdnem mindenütt bőven hozta Kossuth elé a rokonszenv és érdeklődés, az elismerés, sőt csodálat megnyilatkozásait. Számptalan üdvözlő és hódoló iratot kapott, őt dicsőítő verseket is ; a kis Paisley polgárai a nagy számúzóttnek neje számára egy eredeti skót plaidet ajándékoztak, másutt a helyi kézműipar más termékével kedveskedtek ; némely város díszpolgárává választotta Kossuthot, bankettek, felköszöntők sem hiányoztak ; Manchesterben egy magyar induló hangjaival fogadták, ami szembetűnően meghatotta. Ayrben, Robert Burns születése helyén, hová a nagy költő emléke iránti tiszteletből jött el szónokolni, a költő műveit ajándékozták Kossuthnak ; Macclesfieldben — a helyi lap közlése szerint — azzal a kiáltással üdvözölték a magyar hazafit, «mely egykor a Kárpátoktól a Dunáig hangzott : Éljen Kossuth!» Bradfordban érkezésekor lovait kifogták s kocsiját húzni akarták, ő azonban nem akarta elfogadni e megtiszteltetést s vendéglátó barátjával, Mitchellel karonfogva gyalog tette meg az utat a vasúttól a városba.³

Az, hogy éppen megelőzőleg Kossuth hosszabb időn át tartózkodott a nyilvános szónoklástól, mostani föllépésének nagyobb érdeklődést biztosított ; ahol régebben nem látták, ott a lapközlemények össze-

¹ A Bradford Observer 1856 máj. 15-iki közlem. H. R. Forest levele Manchesterből 1856 nov. 19-ről Mitchell lev. Bradfordból nov. 24-ről, G. Gilfillan lev. Ayrből dec. 20-ról. I. Wejlie lev. Kilmarnockból u. a. napról, a Preston Pilot közleménye 1857 febr. 14-ről, a Leeds Mercury közleménye 1856. N. M. K. I. Jásika (lev. Fehérváryhoz 1856 máj. 1.) indokolatlanul gúnyolódik a fölött, hogy K. «pénzért tart meetingeket».

² Glasgowi kézirat, 1857. N. M. K. I.

³ A vonatkozó levelek és lapközlemények u. ott.

hasonlításokat tettek előbbeni és mostani megjelenése között; most testesebbnek találták, mint első angliai szereplése idejében, de barna haja őszbe vegyült s arcán meglátszanak az évek és gondok nyomai. Bradfordi előadásai alkalmából a lapok párhuzamot vontak Kossuth és két, kevéssel előbb ott járt népszerű felolvasó, Thackeray és Punshon között, nem a magyar szónok rovására; kiemelték ugyan angol kiejtésének idegenszerűségét, de elismerték, hogy bámulatosan uralkodik az angol nyelv minden sajátossága fölött.¹ Hivatkoztak John Bright mondására, ki azt mondta Kossuthról, hogy tőle Európa egyik fele fél, míg a másik tisztelettel néz rá; ő nagy ember és jó ember, kinek tiszta hazafiségéhez nem fér kétség; rendelkezett egy ország vagyonával s mint szegény ember, de tiszta kézzel hagyta el hazáját.² Egyes lapközlemények gyönyörűen írták le a nagy számúzott megjelenésének, hangjának, előadásának varázsát, kijelentve, hogy mint szónoknak nincs vetélytársa az élők között. Kiemelték a tüntető rokonszenvenyvilvánításokat is, melyekkel a közönség mintegy ellensúlyt akart adni a támadásoknak, amelyeknek Kossuth különösen a félhivatalos sajtó részéről kitéve volt.³

Amint Kossuth e nyilvános megnyilatkozásaiban is jelét adta annak, hogy felfogása nemcsak a saját forradalmi céljaira, hanem Angliának a nemzetek felszabadításával összefüggő saját politikai érdekeire nézve sem változott, minden beállott csalódás ellenére; a mint most is azt hirdette, hogy az angolokra nézve legjobb patriotizmus a bölcs és szabadelvű filantropia és hogy — amit különösen szeretett hangoztatni — van bizonyos közösség, mely a nemzetek sorsát egybeköti,⁴ úgy bizalmas magánnyilatkozataiból is kitűnik, hogy a reményt nem adta fel s várta a «holnap»-ot. 1856 nyarának vége felé azt írja Wight szigetéről Worcell barátjának, — kinek kevéssel később halálát kellett elsiratnia, — hogy a szemhatár ugyan borús, de a föld remeg a «holnap» lépései alatt; egyelőre — úgymond — dolgoznak, mintha biztos volna, hogy azt a «holnap»-ot megéri; nem olyanok, mint a Horác parasztja; «expectans, dum defluit amnis.»⁵

Hogy ő lectureri előadásaiban oly széles tért nyitott az olasz kérdésnek s a kérdés történelmi előzményeinek annyi tanulmányt szentelt, azt, ha nem is sejthette még akkor, hogy nemsokára egy, Ausztria ellen

¹ «... he has acquired a wonderful command of our language, and ever of its idioms and pronunciation». The Leeds Mercury, 1857 febr. 21. u. ott.

² The Bradford Observer, 1857 febr. 12., u. ott.

³ The Daily Scottman londoni levele 1856 márc. 31-iki számban u. ott.

⁴ «There is a community in the destiny of Nations»; dundeei kéziratöröedékek 1856-ból u. ott.

⁵ Levél 1856 aug. 29-ről; Kossuth beszéde a Preston Chronicle 1857 febr. 14-iki számában u. ott.

olasz földön folyó küzdelem tényezőjévé fog válni, talán annak a megérzése is okozta, hogy az angol hivatalos politikával kevésbé éles ellentétbe jut, ha az osztrák uralom ellen az olasz tartományokban viselt dolgai miatt izgat. Erre mutat, hogy a Times egy cikke is, mely a Verona Gazette egy sugalmazott cikkével szemben élesen megrója Ausztriát elnyomó politikájáért s mély rokonszenvét fejezi ki az elnyomott nemzetek iránt, bizalmat nyilvánít az iránt, hogy azok felszabadulásának ideje meg fog jönni. De — kifejezetten a Kossuth címére — a City-lap siet hozzátenni, hogy azért Anglia ama nemzetek érdekében Ausztriával fegyveresen szembe nem szállhat s csak a demagógia hirdetheti, az ellenkezőt. «Akármit mond Kossuth úr és a vele együttérzők, mi meg nem érthetjük, miért áldozzák fel angolok életüket oly népekért, melyek magukon segíteni nem tudnak.»¹

Ha Kossuth azt írta Worcellnek, hogy dolgoznak a jövőért, ez alatt nemcsak felolvasói és ez időben különben mindinkább beszikkadt hírlapirodalmi tevékenységét értette; különösen az 1858. évfolyamában időt talált a semlegességi jognak, mely a menekülteket különösen érdekelte, beható tanulmányozására, sőt széles alapon belékezdett egy államtani kézikönyv kidolgozásába, melyet fiainak szánt, a már megírt előszó szerint azért, hogy őket az államtudományok elemeibe bevezesse. «Kinyitom — úgymond — az ajtót, bevezetlek a küszöbön, kijelölöm a roppant építmény külön osztályzatainak rendeltetését s belső és egymásközi viszonyuk természetét. A dolgok mélyére, jó kútfők használata nyomán öntanítás útján kellend jutnotok.»² Hogy e mű félbeszakadt, azt nyilván azok az események okozták, melyek Kossuthnak kevéssel később egészen új téren adtak új és fokozott tevékenységre alkalmat és módot.

Azok között, akik Kossuthtal együtt a harcot föl nem adták a békekötés után sem s tevékenységüket tovább is a forradalom ügyének szentelték, mindenesetre első helyen s Kossuthhoz legközelebb áll Klapka. Róla azonban éppen ezekből az évekből, vagyis mióta Konstantinápolyt elhagyta, vajmi kevés megbízható értesülésünk van. Dessewffy Dénes 1856 májusában Genfből azt írja egy barátjának, hogy «a tábornok úr» (Klapka) hazajött, testileg és lelkileg sokkal jobban, mint volt elmenelekor; vasárnap — írja tovább — Turinba utazik; most ott nagy vihar fenyegeti Ausztriát; «bár az igazságos Isten most oly mennyköveket küldene neki ezen viharból, hogy a meggyulladt Ausztriának hamva se maradjon, híre pedig csak úgy, mint a Neróé és Herostratosé... Nagyok a remények, hogy a valóság minő leend, azt az Isten tudja.»³

¹ A Times 1856 szept. 3-iki cikke u. ott.

² 1858-iki kéziratok u. ott.

³ Múzeumi lev. = tár.

Ha Klapka megvalósította turini útitervét, akkor ezzel mindenesetre azt árulta el, hogy ő volt az első, aki a magyar forradalmi politika új orientációjára rátalált; erre azonban a megerősítő adatok hiányoznak. Szemere Bertalan ugyanazon év novemberében tudni vélte, hogy Klapka Teleki Lászlóval — kinek Almássyval is lovagias mérközése volt — párbajt vívott, állítólag asszonyi dolog miatt,¹ amiről az emigráció többi híradói hallgatnak s ami megelőző nagyon baráti hangú levelezések után nem valószínű, de a Teleki szenvedélyes természete mellett nem lehetetlen. Az osztrák kémjelentések ez időből azt írják Klapkáról, hogy 1857 februáriusában Genfben a kanton ezredesévé neveztetett ki, de nagyon visszavonultan, a városon kívül él, szép kilátású házban, egyszerűen, de tisztességesen; az a hír van róla elterjedve, hogy az osztrákok Komárom feladásáért szubvencióban részesítik. Fiatalemberek járnak hozzá nagy, térképszerű füzetekkel, valószínűleg tanítványai. Lelkes magyar maradt s ezért azt hiszik, hogy mihelyt lehet, visszاسzerzi magyar állampolgárságát, amiért a svejciak némi bizalmatlansággal néznek rá.²

A Teleki László rejtélyes párbajai dolgában nehéz eligazodni; Szemere úgy tudja, hogy Klapka megsebesítette őt s Vukovics ugyanabban az időben értesülve van előhaladó gyógyulásáról, mely «úgy látszik», párbaj következménye;³ ellenben Jósika ugyanakkor úgy tudja, hogy Teleki valami kirándulás alkalmával eltörte a vállpercét. Ugyancsak Jósika szerint Teleki László az 1857-ről 1858-ra forduló telet Cannesban töltötte, májusban pedig Genfbe jött, de Kiss Miklós tudomása szerint közben Turinban is járt, hol a piemonti főemberek nagyon kitüntették.⁴

Türr későbbi szerepe szempontjából szintén azok közé sorolandó, kik az európai forradalom ügyét cserben nem hagyták. Tudjuk, hogy ő a fogságból való kiszabadulása után visszafoglalta helyét az angol seregben Konstantinápolyban és Krimben. A krími háború befejeztével egy ideig részt vett a cserkeszek felszabadítására irányult akcióban s gyakran időzvéen Canning konstantinápolyi angol nagykövet házánál, ott Lesseps, Ferdinánddal is megismerkedett, kinek csatornaépítési tervei nagy befolyással voltak az ő későbbi hasonló irányú tevékenységére.⁵ 1856 októberében Varnában bukkan fel, ahonnan egy valószínűleg Londonban időző barátjának körülményesen leírja elfogatási kalandját, nyilván abból a célból, hogy az Kossuthtal közölje.⁶ 1857 tavaszán többször

¹ Sz. naplója. II. 55. l.

² Gensd. Dép. 1857 ápr. 3. jelent.

³ 1856 nov. 22-iki lev. id. h.

⁴ 1856 nov. 1. 1858 márc. 1., máj. 31. lev. id. h. Kiss Miklós lev. 1858 jún. 22-ről. Múz. I. s. t.

⁵ Gonda B. id. m. 26. l.

⁶ N. M. K. I. A levélben T. tiszteletét küldi az «öreg úrnak».

megfordult Párisban, de mindig csak rövid ideig; ma Párisban, holnap Londonban volt dolga, valami «kaukázusi», vagyis cserkeszországi kölcsön ügyében fáradozott. A párisiak mindig örültek jövetelének; »vígán, könnyelműen élt, mint valami nagy örökös, ki a gondnokság alól felszabadult»; a jókedv azután átragadt a többi magyarokra is, kik Türellel együtt szívesen csináltak maguknak víg napokat.¹

Sokat beszélgetett magáról ez időben gr. Teleki Sándor; ő ugyan, mikor az óra ütött, ugyancsak harckésznek bizonyult, de ezekben az években csak egy nagy szívbeli és életkérdésnek: kötendő házasságának harcait vívta. Említettük már mátkaságát a dúsgazdag Lord Langdale árva leányával. Jósika úgy találta, hogy Teleki csodálatosan megbűvölte úgy csinos menyasszonyát, ki kedvéért magyarul is megtanult, mint leendő anyósát; azonban a manyasszony gyámja, ki nem más, mint a lordkancellár, tiltakozott a házasság ellen, mert a vőlegényt túlkorosnak találta, ezenfelül könnyelmű életűnek s annyira forradalmi érzelműnek, hogy állítólag III. Napoleon életére tört. Várni kellett tehát, míg az ara nagykorúvá lesz s szabadon határozhat sorsa felett. A várakozás idejére Teleki Konstantinápolyba költözött, hová 1857 júniusában érkezett s hol fényűző és víg életet élt, míg leendő neje Spanyolországba utazott; úgy látszik, ott keltek egybe a következő évben s onnan küldött a magyarrá lett angol hölgy tárcaleveleket a Kolozsvári Közlönynek, sőt le is fordította — a Kempen bizalmas jelentései szerint rosszul, — Byron Child Haroldját magyarrá. 1858 őszén a házaspárt már Lady Langdale birtokán találjuk Angliában.²

Vetter, kit legutóbb Párisban láttunk fölmerülni s kire még szerep várt az olasz légióban, Vukovics tanusága szerint 1857 végén Londonban «küzködött sorsával.»³ Ugyanott élt Tanárky, még 1858-ban is hajthatatlanul megtagadva a hazatérést, bár hozzátartozói hívták s Kossuth ajánlólevelével Manchesterben járt valami gőzgépvásárlási ügyben.⁴ Kiss Miklós jólétben, Irányi, Szarvady munkával keresve kenyerüket, mindhárman ez időben is Párisban és környékén éltek; zajtalan működésökkel ők voltak hivatva megtalálni a szálakat, melyek — mint látni fogjuk — Kossuthot és az emigrációt kevéssel később a francia-olasz szövetséghez csatolták.

E három év alatt a honvagy és az élet nyomorúságai már erősen

¹ *Degré A.* id. m. II. 218. l. Tüköry lev. Kmettyhez 1857 jún. 8-ról *Múz. l.=tár.*

² *Jósika* lev. 1856 máj. 1., jún. 1., aug. 1. 1857 okt. 30., 1858 máj. 2. *Vukovics* lev. 1857 ápr. 27. *Gensd. Dép.* 1858 jún. 15. jelent. Tüköry lev. Kmettyhez 1857 jún. 8. *Múz. l.=t. Veress S.* id. m. II. 232. l. *Rónay I.* id. m. III. 22. s köv. l.

³ *Vukovics* lev. 1857 dec. 31.

⁴ Kossuth és Tanárky lev. 1858 júl. 3. és 31-ről: *Múz. l.=t.*

kezdtek tizedelni a magyar menekültek szétszórt seregét. Egyikök, Veress Sándor megragadó színekkel ecsetelte azt a lelki állapotot, mely az emigránsokat gyötörte. «Van — úgymond — egy borzasztó betegség, mely kifog minden orvosi tudományon s amelyet elneveztünk emigránsbetegségnek. Midőn az ember látja, hogy elvesztette élete fonalát, hogy kiesett azon körből, melyben született és nevedett; mikor arra van kárhoytatva, hogy mint a malomba fogott ló, húzzon naphosszat, a nélkül, hogy haladjon; mikor az embernek örökké magánál műveletlenebb, őt soha meg nem értő nép közt kell kínlódnia; mikor a 25—30 év között megragadja egy iszonyú vágy, egy ellenállhatatlan sóvárgás egy ismeretlen szerető szív bírhatása után; mikor érzi magában a tetterőt, a rajongó lelkesedést tenni közjóért, hazáért s mikor minde gyötrelmekre csak a sóhaj felel: ah, ha otthon volnék! ah, ha otthon lehetnék! és ezt megtenni elvek, közvélemény, anyagi viszonyok nem engedik — mind e tantalusi kín összpontosul e szóban; honvágy! Ez azon betegség, mely elűzi álmaidat, megkeseríti étkeidet, elveszi az életkedvet, búskomorrá, aggá tesz, mielőtt ifjú lettél volna és vagy megöl, vagy őrültté tesz, vagy rád nyomja azon komor bánkódó jelleget, mely elkísér sírodig.»¹

Kisebb-nagyobb része volt kétségkívül a hajótöröttség ez érzésének azok kimúltában is, kikről már megemlékeztünk s azokéban is, kik az 1856—58. években szaporították az emigráció halottainak számát. 1856 októberében elhunyt Guyon Rikárd, a branyiszkói hős, Konstantinápolyban, közhit szerint mérgezés következtében, amely egy hatalmas török udvari ember bosszújának műve lett volna; a vizsgálat azonban nem derített ki semmit.² A következő évben meghalt Amerikában Kerényi Frigyes és a franciaországi Hyéresban b. Mednyánszky Caesar, mindkettő, mint öngyilkos; ugyanabban az évben gyógyíthatatlan betegség vitte sírba Párisban gr. Schmidegg Kálmánt és egy keresvekeresett párviadalban egy lengyel golyója terítette le Bernben Asztalos Sándort. A következő 1858. évben Karády Ignác, a Kossuth-fiúk nevelője, miután e feladata véget ért s miután az osztrákok megtagadták tőle a hazatérhetést, a keletre, Szmirnába akart költözni, de e terve is meg hiúsulván, eltökélte, hogy Amerikába vándorol ki; már mikor útrakelt, betegnek érezte magát; tüdővésztes volt s hol halálát várta, hol reménykedett; a halál el is érte még útközben; a hajóparancsnok, kinek gondjaira bízta őt Kossuth, holttestét New-Yorkban Kossuth nővéreinek akarta átadni, de a hajózási szabályok értelmében — messze lévén még a rév, — kénytelen volt a halottat szeptember 7-én csupán profán szertartással a tengerbe temetni. És ugyancsak 1858 novemberében elhunyt Angliában Mészáros Lázár volt 1848-iki hadügyminiszter,

¹ *Id. m. II. 253. l.*

² *Pap—Szalczzer id. m. 379. s köv. l.*

kinek utolsó, viszontagságos amerikai élményeivel még meg fogunk ismerkedni.¹

Az életben maradtak honvágának most már határozott irányt adhatott az absolutismusnak a párisi béke után beállott enyhülésével együtt járó kiterjedtebb amnesztia. Erre nézve a felfogás az emigráció köreiben megoszlott; Jósika, ki magára nézve nem tartotta volna anyagi szempontból sem előnyösnek a hazatérést, közönyösen fogadta az amnesztia vonatkozó híreket, de neheztelés nélkül nyilatkozott azokról, kik a kegyelmet igénybe vették; ellenben Kiss Miklós — ki persze igen jól élt idegenben, — gúnyolta azokat, kik «kikoldulták maguknak» a kegyelmet.² A kegyelemért folyamodók száma valójában évről-évre nőtt. A megelőző fejezetekben említettük már a gr. Andrassy Gyula és Aladár, a Gorove István, Hajnik Pál, a Gelich őrnagy, továbbá a Kölcsey Péter, Balogh János, Dercsényi István, Fráter Alajos, Cornides Lajos és Stancsics Mihály ez időbe eső hazatérését. Ezek némelyikének megkegyelmezése itt még bizonyos kommentárt igényel.

Említettük már, hogy a gr. Andrassy Gyula elhatározására nézve főleg anyja kívánsága volt döntő. Kétségkívül nagy része volt a dologban az anyának, ki már 1856 szeptemberében tette az első, sikertelen kísérletet fia megkegyelmezése érdekében s előmozdította az ügyet Andrassynak ugyanazon évben Párisban megkötött házassága a bájos Kendeffy Katinka grófnővel, kinek ősrégi, erdélyi családja, bár mindig erős magyarérmű volt, az udvarnál szívesen látott főúri körökhöz tartozott s így ez az összeköttetés a bécsi kormánynak reményt nyújthatott arra nézve, hogy a forradalmár gróf jövődi politikai magatartását mérsékelni fogja. Andrassy 1857 júniusában végre rászánta magát, hogy a megkívánt hűségi fogadalmat megtegye, csak arra nem volt rávehető, hogy forradalmi működése fölött sajnálkozását fejezze ki. Andrassynak ezt az elhatározását a családi befolyások mellett mindenestre és főképpen az magyarázza meg, hogy teljes nyolc évi emigránsi élete s a bel- és külföldi viszonyoknak, hangulatoknak és kilátásoknak éles politikai ésszel való vizsgálata őt meggyőzte arról, hogy az emigráció törekvései céltalanok, hogy a nagy államalakulások korában Magyarország magára hagyatva meg nem állhat s hogy a nyugati álla-

¹ Veress S. (id. m. II. 254—258. l.) mint az emigráció oly halottait, kiknek kimúlta ez évkörbe esik, említi a fentiekben kívül Cseh Imrét, Medgyesit, ésedi Wesselényi Józsefet, Dobokayt, Kuli őrnagyot, Prágay ezredest, kit a kubai lázadás alkalm. kivégeztek. Szilágyit, ki állítólag éhen halt meg Londonban, Zukyt, ki tébolydában halt meg Amerikában, Rombauert Dawenportban, Katona Miklóst Londonban stb. A fentiekre nézve l. *Rónay I.* id. m. II. 371. s köv. l. III. 26. s köv. l. Karády leveleit 1858 aug. 9—20. a *Múz. lev.-táráb.* Olvashatatlan nevű hajóparancsnok jelenti Kossuthhoz 1858 szept. 7-ről. *N. M. K. I.*

² Jósika lev. 1857 febr. 1., ápr. 1., 29., júl. 4. *id. h.* Kiss M. már id. lev. 1858 jún. 22. *Múz. l.-t.*

mok törekvéseik számításaiba talán szívesen állítanak be egy magyar forradalmat, de célul, melyért áldozatot hozzanak, hazánk függetlenségét kitűzni sohasem fogják. Magyarország boldogulását nem a forradalom veszélyes ösvényein, hanem a dinasztiaival és Ausztriával való őszinte kibékülés útján kell keresni. A küldetés, melyet Andrassy éppen e feladatra nézve magában érezhetett, volt a főök, amely őt már az utóbbi években távol tartotta a menekültek politikai törekvéseitől, ha nem is személyeitől, s amely őt 1857 őszén visszavitte a hazába.¹

Gorove István 1857 tavaszán még gyakran vendégül látta magánál a magyar menekülteket kényelmes, díszes párisi lakásán, pedig akkor már felajánlotta a hűségi fogadalmat, mely őt kevéssel később visszavezette a hazába.² Több viszontagsággal járt a Hajnik Pál hazajutása. 1856 nyarán még nagy bizalmatlanság uralkodott vele szemben a bécsi döntő körökben, habár Pietri párisi rendőrfőnök eléggé kedvező jelentést tett franciaországi viselkedéséről. Kempen arra uralt, hogy Hajnik saját elfogott levelei mutatják, hogy Kossuthot Amerikába elkísérte s iránta vak csodálattal viseltetett; később is, egész 1855 őszéig, élénk részt vett «az ügynökök és kiáltványok küldésében és a dollárjegyek gyártásában»; azt hitték, ő csak azért akar hazajönni, hogy Kossuth útjait előkészítse. Volt azonban Bécsben olyan jelentés is, amely szerint Hajnik már kiesett a Kossuth kegyéből s reményét is elvesztette. Ő maga, míg türelmetlenül várta az amnesztiát s leveleiben panaszkolta, hogy íme az Andrassyakat a pénz és a protekció hazajuttatta, csak éppen az ő megkegyelmezése késik, másrészt bajtársainak, különösen Tanárkynak szemrehányásai ellen is védekezni volt kénytelen, pedig ő — mint írta — az Ihász beleegyezésével folyamodott hazatérhetésért, amit a Kossuth jóváhagyásával egyértelműnek tekintett. Még 1857 februáriusában is elutasító végzést kapott, de már május elején, meglepő gyorsasággal, megjött a feltétlen amnesztia. Ugyanakkor haza mehetett már Fülepp Lipót is Párisból.³

Kevesebb szerencsések voltak Horváth Mihály és Almássy Pál, kik pedig szintén már rég leküzdtek a kegyelemkéréstől való idegenkedést. Az előbbi szorgalmasan dolgozott Brüsszelben s levéltári kutatásai eredményeiből sokat közölt Hatvani álnév alatt részint az Akadémia történelmi okmánytárában, részint egy külön történelmi Zsebkönyvben, sőt 1858-ban nagy magyar történelme átdolgozásához is hozzáfogott. E közben azonban gondolatai mindig a hazatérés lehetőségeit keresték; 1857 márciusában megjelent a brüsszeli osztrák követségnél s megtette a bán-

¹ Wertheimer id. m. I. 83. s köv. I. Kállay Béni eml. beszéde Andrassy felett az Akadémia 1891 május 10-iki ünn. közülésén. (Akad. Ért.).

² Degrénél id. h. Wertheimernél id. h.

³ Gensd. Dép. 1856 júl. 18. előterj. Hajnik lev. Tanárkyhoz 1857 aug. 13. 1858 febr. 4., márc. 3., 17., május 21. Múz. I.-t.

atlan hazatérhetés elnyerésére szükséges első lépéseket, majd kérvényt is benyújtotta, de elutasították. Főrangú körökben azt tanácsolták Horváthnak, hogy nyolcvan éves édesanyja folyamodjék kegyelemért az ő részére, úgy mint az Andrásyak esetében történt, de ezt meg az agg hölgynek közbejött halála hiúsította meg.¹ Ugyanúgy vergődött remény és csalódás között Almássy Pál, amint tartózkodása is Genf és Páris között ingadozott; Degré Alajost 1857 tavaszán meghatotta, mikor az egykori gazdag nagyurat Párisban egy negyedikeleleti udvari lakás két szűk kis szobájában találta. Társai előtt úgy látszik, nem beszélt sokat hazatérési szándékáról, de az emigráció tevékenységétől teljesen visszavonult s kétségtelennek látszik, hogy már ezidőben följánlotta a hűségi fogadalmat, habár, mint a függetlenségi nyilatkozat egyik aláírójának, a valóságban még 1859 tavaszáig kellett a kegyelemre várnia. Még később kapott hazatérési engedélyt Jámbor Pál (Hiador) a Párisban élő költő, Petőfi egykori vetélytársa.²

Égészen különleges a Gelich Richárd őrnagy megkegyelmezésének esete, mert a bécsi Áll. Levéltár Gensdarmerie-osztályában őrzött akták megdöbbentő fényt vetnek ennek a nagyképességű katonatisztnek egész megelőző emigracionális működésére. Ő tudvalevőleg a londoni magyar katonai emigránsokkal meghasonolván, az angolok által Helgolandban szervezett német légióhoz jutott; úgy látszik, ott is vádak érvén őt, azok ellenében a légió vezetősége neki, szolgálatai elismerése mellett 1859 júniusában teljes elégtételt ígért.³ Itt elveszítjük a Gelich emigránsi szereplésének szálaít s látjuk, hogy ő 1857 márciusában — a haditörvényszéki eljárás fenntartásával ugyan — engedélyt kap a hazatérésre, majd végleges és minden bírói eljárás nélküli hazatérhetésért folyamodik s a május 1-ről k. főkörmányzói vélemény már ekkor kiemeli, hogy Gelich az 1852—56. években az osztrák kormánynak bizalmas szolgálatokat teljesített.⁴ 1858 októberében azután Gelich, ki ez időben már valószínűleg Franciaországban tett kémiszolgálatokat Ausztriának,⁵ ügyének teljes tisztázása végett terjedelmes emlékiratot terjesztett elő Kempennek, mely külföldi működésére nézve majdnem életrajzszerű valóságokat tartalmaz. Ebben elmondja, hogy ő Londonban Kossuth mellett, mint ennek bizalmi embere, tulajdonképpen Ausztria kémének szerepét vitte; ő volt az, kinek a rendőrség útján beküldött jelentései Bécsset úgyszólván napról-napra tájékoztatták Kossuth legbizalmasabb nyi-

¹ Márki S. Horváth M. 182. s köv. l. *Jósika* lev. 1857 jún. 30. 1858 febr. 1. id. h.

² Degrénél id. h. *Wertheimernél* 91. l. *Osztr. Belügym.* eln. l.=t. 1859 ápr. és decb. előterj.

³ A német légió vezetőségének lev. 1856 június 3-ról. *Múz. l.=t.*

⁴ *Gend. Dép.* 1857 máj. 1. jelent.

⁵ *Döblingi irod. hagy.* I. Károlyi bevez. 16. l.

latkozatai s terveiről. Elmondja továbbá, hogy Kossuth a krími háború kitörésekor Angliától és Amerikától tetemes összegeket kapott s a Sieveking londoni bankháznál elhelyezett tőkái voltak, Amerikában fegyvereket és töltényeket vásárolt, Londonban volt lövedékgyártó laboratóriuma, Amerikában pedig bankóprése. Három millió dollár értékű bankjegyeket küldött Figyelmesy útján Magyarországra értékesítés végett. Ugyancsak Amerikában néhány hajót is vett, melyekkel Fiumét szándékozott elfoglalni. Karöltve járt el Mazzinival, Ledru-Rollinnel s a francia központi bizottsággal; összeköttetésben állott Garaschanin és Petronovich szerb miniszterekkel s Romániában Ghika herceggel. Törökországban is voltak összeköttetései; Reshid basának 6000 angol fontot küldött az ulemák megvesztegetésére, hogy egy török-magyar szövetség érdekében hassanak híveikre. Kossuth őt nevezvén ki leendő vezérkari főnökévé, mint ilyen kénytelen volt a haditérképek és tervek készítésében közreműködni. Omer basa egyik legvittebb tisztjét, Skander béget (gróf Illinski) balkáni győzelmei után Kossuthhoz Londonba küldte s már meg volt állapítva, hogy a törökök további előnyomulása esetében egy szervezendő magyar csapat azonnal benyomul Erdélybe s ott egyesül a Gál Sándor vezérlete alatti székely fölkelőkkel. Amint Törökország helyzete nehezebb lett, a magyar emigrációhoz való viszonya is megszilárdult s nagyobb előkészületek történtek; Kossuth akkor bizalmas viszonyban állott a londoni török követtel s a török kormány kész volt Kossuthnak Amerikában vett hajóit is átvenni; Nelson angol sorhajóhadnagy, kivel Kossuth a Mississipi fregatteon ismerkedett meg, volt a török-magyar hajóraj felszerelésével megbízva.

Az emlékirat elmondja továbbá, hogy Kossuth abban az időben a maga és kísérete számára már egyenruhákat készíttetett Enders Regent-streeti szabónál s minden szükségeset beszerezett. December elsejére (nyilván 1854) kellett volna a hajórajnak Southamptonban megjelennie s Kossuthnak hajóra szállnia, hogy előbb Madeirába utazzék. Kossuth már előbb tárgyalt Kničanin szerb tábornokkal egy Szerbiából intézendő betörés érdekében, küldöttje ott Figyelmesy volt, Gelich azonban mindenről idejében jelentést tevén, előidézte, hogy Kossuth vállalkozásai megfelelő ellenrendszabályok segítségével meghiúsítottak. Amint a nyugati hatalmak Törökország oldalára léptek, a forradalmi párt szerepe szükségkép megszűnt, az emigránsok csak abban reménykedtek, hogy Ausztria végül mégis Oroszország mellé áll és az így előálló bonyodalmak fölhasználhatók lesznek; a nyugati hatalmak akkor biztatták is az emigrációt, hogy általa Ausztriát sakkban tartásák. Anglia szándékosan késlekedő eljárást tanúsított úgy a röppenttyűgyártás, mint a fegyverküldemények dolgában; ez utóbbiak tényleg mind rendeltetésök helyére jutottak. Graubünden kanton Puschlav községében valóságos fegyverraktár volt, melyet később föl is fedeztek.

Még tevékenyebb volt Franciaország a forradalmi párt érdekében. Bonaparte (Gérome) herceg barátságot tartott Andrassy Gyulával, Teleki Lászlóval és Kiss Miklóssal, «Kossuth párisi ágenseivel.» Persigny és Maupas francia miniszterek is közeledést kerestek Kossuthhoz Bangya ezredes útján, ezért volt Kossuth mindig pontosan értesülve a francia kormány körében történekről. Mikor az osztrák hadsereg megszállván Havasalföldet, Omer basa tétlenségre volt kényszerítve, Kossuth kétségbeesésében Oroszországhoz akart közeledni s erre egykori közvetítőjét, a spanyol Marquio Zusárt használta fel; azonban az orosz cár halála és a békekötés ezt az utolsó reményét is semmivé tette s ezzel a vereségével népszerűségét úgy otthon, mint Angliában és Amerikában elvesztette. Roppant anyagi eszközeit eltékozolta, sőt kötelezettségeket is vállalt, melyek még sokáig fognak neki zavarokat okozni. Kitűnik a továbbiakból az is, hogy Gelich a német légió körében Colchesterben Angliában a Jóremény=fokához tervezett expedíció ellen állítólag Mack által szított katonai lázadást megghiúsította, Mackot elfogatta; fölfedezett egy III. Napoleon élete ellen irányuló merénylet-tervet s elárulta az osztrákoknak a Mazzini leveleinek titkos írásjegyeit; szóval: mindenütt buzgó volt az absolutismus szolgálatában, amit most, folyamodása elbírálásánál a maga javára kér iratni.¹

Mindezek a vallomások, míg egyrészt szomorú bizonyítékai annak, hogy milyen egyénekre pazarolta Kossuth bizalmát, másrészt bizonyítják azt is, hogy túlzásokkal és költött mesékkel gyakran azok ámították el a bécsi kormányt, kikben legjobban bízhatni remélt s kiknek érdekében állott nagyítani a veszélyt, hogy azzal a veszély elhárítása körül szerzett érdemeiket is nagyobbaknak tüntessék föl.

A magyar menekültek legnagyobb részét sokkal inkább elfoglalták az élet gondjai, semhogy a hitelökből sokat veszített forradalmi tervek iránt igazán érdeklődhetek volna. Keveseknek ment oly jól a dolguk, mint a fiatal Reményi Edének, aki Londonban mint az angol királynő első hegedúse nagy kegyben állott s állítólag nagy fizetésben is részesült.² Jósikák is meg voltak elégedve sorsukkal; Jósika élénk irodalmi összeköttetésben állott Pesttel s csak úgy gyártotta a regényköteteket, melyeknek népszerűsége azonban ez időben már csökkenőben volt; nagyon érdekelte őt az Akadémia újraéledése s dícsérte Dessewffy és Eötvös ünnepi beszédeit.³ Személyére nézve Ludvigh is hű maradt Brüsszelhez, de nagyobbik fiát kereskedőnek küldte Amerikába, a kisebbik pedig mérnök lett Olaszországban.⁴ Éber Nándor visszatérván a keleti háború-

¹ *Gensd. Dép.* 1858 nov. 6=iki jelent.

² *Jósika lev.* 1856 máj. 1. Reményit a «kis zsidó gamin»-nek nevezi.

³ *U. ott* 1856 aug. 30. 1857 jún. 30. 1858 dec. 30. lev. *Dézi id. m.* 325. s köv. l.

⁴ Ez lett utóbb a MÁV. elnökgazgatója. *Jós. lev.* 1858 máj. 31.

ból, Angolországban, Kendall városban tanítással foglalkozott, főleg női növendékeket gyűjtve maga köré s koronkint bejárván Londonba is.¹ Angliába vetődött Csernátony is, ki 1858-ban St. Andrewsben Kossuthnak ott rendezendő előadása tárgyában tett jelentéseket.² Nagyon komoly tanulmányok foglalkoztatták ez időben az önkéntes emigránst, Henszlmann Imrét Párizsban, hol az Irányi lakótársa volt. Különösen a csúcsíves építészetnek szentelve tanulmányait, templomépítési pályázatokban is részt vett s egy ízben első díjat nyert. Az építési arányozás elméletét egy nagy műben földolgozván, munkáját a francia képzőművészeti Akadémiának nyújtotta be, az Akadémia Lenoir híres régésznek adta ki bírálatra, ki nagy elismeréssel nyilatkozott róla s kiadásra ajánlotta; elmélete föltűnést keltett. Viollet le Duc, Gailhabaud foglalkoztak vele s III. Napoleon a szerzőt magához kéretvén, megmagyaráztatta magának tételét. Henszlmann előbb a magyar Akadémia támogatását kérte a kiadáshoz, végre a francia állam 10,000 franknyi segélyével jelent meg 1860-ban igen díszes kiadásban az első kötet, a többi kéziratban maradt. Henszlmann egy értekezésében a kassai dóm építőjéül Villard de Honnecourt francia építész vallván, e fölött polemiába bocsátkozott, mely a hazai lapokra is kiterjedt; igyekezete oda is irányult, hogy a francia és magyar akadémiák között kapcsolatokat hozzon létre s közvetítette azoknak a helyesbítő adatoknak megszerzését, melyekre Thierry Amadéna a magyar történelemről írt könyvének szüksége volt.³

Szemere Bertalan naplója sajátságosan csapongó, de önmagával és a világgal meghasonlott lélek képét mutatja ez időben. Mindjárt 1856 elején nagy baj éri: egy magyar ismerősére, bizonyos Boldinra (máskép Boldinyi), ki a hazában Szabó Pál nevet viselt, rábízta felesége vagyonát, melyet az üzérkedésekkel elveszt, megszökik s még perekbe is keveri Szemerét, melyek Amerikában folynak le s melyeket Szemere elveszít. E miatt Angolországba kell utaznia, hol oly dült kedély benyomását teszi, hogy Rónay már akkor örültségtől félti. Az emigrációtól egészen elfordul, az — szerinte — egy «elvált földdarab», mely a hazának mitsem teremhet; a «hálátlan» hazára is reménytelenül tekint s megveti a franciák gyávaságát: ellenben levelez Mackkal, ki akkoriban Londonban időzik s mert az előzmények miatt Kossuth eltávolítja őt magától, megnyeri Szemere bizalmát. Szinte lázas szorgalommal irogat Szemere,

¹ 1857-ből való levelei a *N. Múz. lev.-tárab.*

² Levele 1858 nov. 6-ról *N. M. K. I.*

³ Henszlmann művének címe: *Theorie des proportions appliquées dans l'architecture depuis la troisième dynastie des rois égyptiens jusqu'à XVI. siècle.* Lásd: *Schauschek Árpád*: Henszlmann Imre, Kisf. Társ. Évlapjai LI. köt. 124. s köv. l. Henszlmann Imre levelei Toldy Ferenchez, *Akad. Ért.* 1915. 615. s köv. l.

öröme telik versecskéiben, meséiben; végre sikerül keleti utazását és egy Hunyadi Jánosról írt cikkét — Száva álnév alatt — megjelentetni a hazában.¹

A Keleten elszórt magyarok változatos viszontagságait alig lehet egy képbe foglalnunk; ² néhányan a keleti háború után Omer basa vezetése alatt Bagdad táján teljesítettek katonai szolgálatot a folyton lázadó arabok ellen s alighanem itt esett el Lórody, kinek haláláról egykori minisztere, Szemere ad hírt. Egyesek, mint Veress Sándor, Dercsényi Anatoliából Várnába, majd onnan az Alduna vidékére kerültek. Veress elbeszéli szerencsétlen gazdálkodását Tulcsán, aztán átköltözését Konstantinápolyba, onnan Athénbe, míg végre Párisban és Londonban egyesül a magyar emigrációval. Néhányan — mint Stein-Ferhad basa és Bangya János ezredes — a cserkeszországi expedicióban akartak részt venni, de vetélykedéseik és egymás elleni árulkodásaik mindkettőjüknek megrontóivá lettek; Steint haditörvényszék elé is állították s börtönében gyanús körülmények között meghalt.³

Legnagyobb tisztességben részesült török földön Kmetty, ki a keleti háború befejeztével mint még csak 43 éves férfiú török szolgálatban maradt, mint tábornok, s megviselt egészsége miatt 1856 végén szabadságot kapott a török kormánytól, hogy Montpellierben és Párizsban gyógytassa magát; ott maradt egészen a következő év nyarának végéig, mialatt hű hadsegéde, Tüköry Lajos őrnagy értesítette őt szorgalmasan Konstantinápolyból házi dolgairól, a török viszonyokról s az ottani magyarok viszálykodásairól; jellemző, hogy a magyar egyesület báljáról írván Tüköry, meglepéssel jegyzi meg, hogy az «verekedés nélkül végződött!» Kmetty e közben Angliát is megjárta, ahol nagyon kitüntetőleg fogadták.⁴

Még inkább szétszórta a sors azokat a magyar menekülteket, akik a nagy Amerikába vetődtek s ott csak ritka esetben telepedtek meg egy helyen, többnyire szerencsét próbálva idestova vándoroltak; a legtöbben New-Yorkban s környékén voltak találhatóak; de korán keletkezett magyar telep St. Louisban is, úgyszintén New-Orleansban és Philadelphiában és megismerkedtünk már a Jova állambeli új-budai teleppel.⁵ Mikor híre jött a keleti háború kitörésének, az amerikai magya-

¹ Sz. naplója II. 5—121. l. Rónay I. id. m. II. 339. l. Pásztor Á. Sz. levelez. Mackkal, M. Figyelő 1815 jan. 16.

² Valóságos kataszterüket állítja fel Pap I. nyomán Szalczer S. id. m. 351. s köv. l.

³ Pap—Szalczer id. m. 384—385., 393. s köv. l. Szemere id. köt. 103. l. Tüköry L. levelei Kmettyhez 1857 márc. 2., 16. ápr. 2. Múz. l.=t.

⁴ Kmetty és Tüköry levelei 1856 máj. 5., nov. 30. 1857 jan. 2., 26. márc. 2., 16. ápr. 2. jún. 22., júl. 8., 12., 29. szept. 9., 1858 febr. 5. Múz. l.=t.

⁵ I. köt. 410. s köv. l. Ráczy Rónay Károly a «Külföldi Magyarság» 1921-iki évfolyamában megpróbálta összeállítani az amerikai magyar telepek történetét.

rok is megmozdultak, érintkezést kerestek, szervezkedtek, bizottságot alakítottak s készültek szolgálataikat felajánlani. Azonban a newyorki összejöveteleknek, banketteknek és szónoklatoknak összeveszés lett a vége, úgy, hogy Radnics Imre 1854 elején már azt írhatta, hogy a magyarok most már «ritkán jönnek össze, a mi jobb.» Az egyik rész Kossuthtól várta az irányítást, a másik szidta és fenyegette Kossuthot s a tábournokok körül akart csoportosulni, különösen az akkor éppen ott időző Vetter körül. 1853 végén magyar lap is indult meg New-Yorkban, a «Magyar Száműzöttök Lapja», a Korniss Károly szerkesztésében és kiadásában, de a hatodik szám után a vállalatot «pártolás hiányában» meg kellett szüntetni.¹

Az ott megtelepedettek számát koronkint európai jövevények is szaporították, akik híreket hoztak az amerikaiaknak, meg kicsit körülnézni is akartak, letelepedésre gondolván; így az 1853-at követő években Amerikában jártak Szirmay Pál, Perczel Miklós feleségével és Vetter Antal. Néhány emigránsnak tagadhatatlanul jól folyó dolga csalogatta az Európában bujdosókat is a tengeren túlra. Így Fehérváry Miklóst, ki Davenportban, Jowában volt letelepedve, gazdag embernek tartották, ki «milliomosnak készül»; Vukovics szerint 3000 holdja volt s tény, hogy megszorult emigránstársait kölcsönökkel segítette. Jól ment a dolga Házmán Ferencnek is, ki egy bécsi nagy borkereskedő bizományosa volt; Speletich, Majthényi, Vargha is mint farmerek a jólét felé haladtak. Xantus János sok munkával és küzdelemmel bár, de mint mérnök tekintélyre s biztos állásra tett szert; Vállas Antal egy műszaki iskola élére állott.²

Tudjuk, hogy Kossuth maga is gondolt az amerikai megtelepedésre, hiszen nővérei, anyjuk halála után, mind oda költöztek. Zsulavszkyné és Ruttkayné már 1853-ban New-Yorkban voltak. 1854-ben Meszlényiné is oda utazott, de már megrendült egészséggel s ott nemsokára meghalt. Zsulavszkyné Ohióban keresett magának farmot; Ruttkayné is járt-kelt ügyei után. Sandersnek, a Kossuth barátjának egy 1858-iki levele már csak Ruttkaynéról ad hírt, — ki tudvalevőleg magas kort ért el, — azt írja, hogy úgy ő, mint családja, jó egészségben van. New-York állam Cornwall-Orange városában tartózkodik s bámulatos heroizmust és erélyt tanusít.³

Hányatott életet élt Zágonyi honvédfőhadnagy, ki, miután a Dancs

¹ Lásd Asbóth S. és Radnics J. 1853—54-iki leveleit a *Múz. lev. tárban* s *Kornis Kár.* cikkét (Az első amerikai magy. ujság-ró). a *Külf. Magy.* 1821-iki évfolyamában.

² *Mészárosnál* 35., 60., 95. l. *Vukovics* lev. 1854 máj. 12. *Pásztor Á.* tárcacikke Xantusról a «*Világ*» 1924. évfolyamában.

³ *Vukovics* lev. 1853 jún. 6. *id. h.* Asbóth S. lev. 1854 jún. 23. *Múz. l.=t.* Radnics J. lev. 1854 máj. 9., júl. 6. *u. ott.* Sanders lev. 1858 aug. 8. *N. M. K. I.*

Lajos dalárdájának tagja volt,¹ beállott szobafestőnek, majd lovaglómester lett, hogy utóbb a polgárháborúban mint katona ezredességig fölvigye.² Magának a többször említett Dancs Lajosnak sorsa is fölötte változatosan alakult. 1853 őszén Mészáros Lázár mellé szegődött ennek kis farmgazdaságában, saját följegyzése szerint mint «mosogató szolgált», mert ott nőcselédet kapni nem lehetett. Mészáros leégése után vívómester lett New-Havenben s mint ilyen, nagy bajvívásokat rendezett, míg amnesztiát kapván, úgy látszik 1858-ban, visszatért a hazába.³ Radnics Imre századosnak a New-Yersey állambeli Elisabethportból, hol mint mérnök volt alkalmazásban, az 1853—1855-ben a hazába küldött levelei legvilágosabban mutatják az amerikai magyar emigránsoknak a változó hazai hírek s különösen a keleti háború fordulatai szerint apadó vagy dagadó reményeit. 1853 őszén reméli, hogy néhány hét múlva mehet Törökországba s onnan a hazába, hogy nemsokára «magyar leányok mooslygó szemébe fog nézhetni»; még 1854 februáriusában is bízik a magyar ügyben, bár még soká fog tartani, «míg leszámolunk Ausztriával»; de már kevéssel később rossznak látja a magyar kilátásokat s a saját jövőjének bizonytalansága miatt is panaszkodik, a hazából pedig olyan híreket kap, hogy ott csaknem kétségbeesnek a jövőt illetőleg.⁴

Épp így tükröződnek az eseményektől sugallt váltakozó hangulatok az Asbóth Sándor ez időbeli leveleiben. 1853-ban még New-Yorkba hívogatja öccsét, házat akar venni, tüzérezredesként akar szolgálni és tele van reménnyel. 1854-ben Long-Island sivatagában mint magánmérnök kutakat fúr s mellesleg Henningsennel együtt lögyakorlatokat végez ágyúkkal és 1500 lépésnyire vívő muskétákkal. Konstantinápolyba készül menni, bízva benne, hogy az út semmibe se fog kerülni. Mikor látja, hogy Ausztria nem megy belé a háborúba, már az oroszoknak is kész volna szolgálatait felajánlani. 1855-ben már minden reményről lemond s végkép elcsügged, Long-Islandban mindenétől megfosztották, megcsalták; szeretné, hogy halottnak tekintsék. Egy Nicaraguába induló expedicióban bízott, abban akart volna részt venni, de az is füstbe megy; már csak haza vágyik s ez a vágya se teljesülhet!⁵

Ujházy Lászlót viszontagságteljes életpályáján ott hagytuk el, amint családjával és neje holttestével átköltözött 1853-ban a Jowa-állambeli Új-Budáról Texasban levő, Sírmezőnek nevezett új telepére. Jósika Miklóssal ez időben folytatott levelezése mély bepillantást enged az emigráns-családok életébe. Ha jó baráttól levél jön — írja — «ilyen-

¹ I. köt. 412. l.

² Dancs L. id. m. 67. s köv. l.

³ U. ott 41. s köv. l.

⁴ Dancs (id. m. 94. l. épp úgy, mint Kertbeny (id. m. 50. l.) három Radnics nevű magyar emigránst sorol fel, Imrét, kiről itt szó van, Istvánt és Jánost; R. Imre leveleit az 1853—54—55. évekből lásd a *N. Múz. lev.-tárában*.

⁵ A mondott évekbeli levelei a *Múz. l.-tárában*.

kor csendesség terjed el a kunyhóban, az egész család áhítatos érzéssel körülüli a kandallót, elfelejt minden egyebet és csak az olvasó szavát hallgatja, ki a magyar rokonnak kedves szavait hirdeti. Ily levelek vétele mindig ünnepélyes óra a család egyhangú életében.» S a hazában levők mégis félnek nekik írni, attól tartanak, mindjárt hűvösre teszik őket érte. Kevesbülnek — úgymond — az emigránsok; «nem sokan fogjuk látni ismét hazánk áldott földjét és szabadságát... Sajnálom, hogy reményem nem teljesedhetik, veled (Jósikával) együtt körüllovagolhatni gulyánkat és ménesünket Texasban, mert ha már őseink sírhalmairól elűzték, legalább az a parányi pótlék maradhatott volna szíveinknek, hogy együtt többen viseljük a súlyos rabláncot s most széjjel vagyunk szórva a világban, mint a szélhordta polyva.» Leírja utazásukat is, mely nagyon terhes volt a nyári melegben; lovaik miatt sokszor kellett időzniök s ezért az út két hónapról tovább tartott. Útban hideglelés is gyötörte, lábbadozva érkezett Texasba szeptember elején. Ilka leánya, bár még csak 15 éves volt, atyja akarata ellenére Madarász László fiának, Vilmosnak neje lett; e miatt meghasonlottak, de utóbb mégis kibékültek. Tivadar fia «a maga kezére állott ki», kereskedősegéd lett. Másik leánya, Klára, egy új-budai német telepeshez ment férjhez. Így kisebedik — úgymond — családja! Csak Farkas és László nevű fiai mentek vele Texasba, ezek elseje ugyanis szenvedélyes kertész és vincellér. Mezőgazdasága még csak fejlődőben van; Sant Antonio várostól négy mérföldnyire bír 478 hold földet, jókora patak mentén, de nagyobbítani kívánja birtokát s az állattenyésztésre helyezi a súlyt. Hírt kér Jósikától a keleti háború kilátásaira nézve; vajjon belesodortatik-e Ausztria a harcba s lesz-e ebből a szabadság ügyének haszna?¹

Ujházy mint semmiben, úgy texasi gazdaságában sem volt szerencsés. Tivadar fiához 1857-ből és 1858-ból intézett levelei² tele vannak panasszal a fagy és szárazság miatt, mely Texast éhínséggel fenyegeti; birtokát egyidőre átadja gyermekeinek s ő maga 1858 elején Európába megy, főleg azért, hogy unokája, László számára Genfben egy nevelőintézetben keressen elhelyezést. De Genfben ismét távoli gazdaságának gondjai nyugtalanítják s levert lelkiállapotban van. Onnan Hamburgba utazik, hogy visszahajózzon Amerikába. Az újvilágban is szenvedélyes vadász maradt; Magyarországból agarakat rendel s azok sorának majdnem minden levélben szán néhány sort; még útközben is a Schwarzwaldban alkalmas vadászterületet keresett s ott is maradt volna hosszabb ideig, ha talált volna. Amerikába visszautazván, ott még mielőtt Sírmezőbe érne, csapás éri: kis unokája, Madarászné fia

¹ *Özv. b. Jósika Samuné* kéziratgyűjteményében 1853 márc. 23-ról és nov. 21-ről k. levelek. Vargha Ferenc följegyzései *Pásztor Á.* birtokában.

² Unokája, *Ujházy Árpád* birtokában.

hirtelen meghal; útközben kellett eltemetni. Egy agarát is ellopják, ami nem kevésbé bántja. A termés Sírmezőn már ismét rossz a szárazság miatt, de legalább sok a nyúl, «lesz ősszel mit agarászni.» Azonban a szárazságtól annyira megrepedez a föld, hogy lóháton futtatni sem lehet. Szőlővenyigéket is küldet magának a hazából; meg akarja honosítani a magyar szőlőfajokat Texasban. Hogy családja ott Amerikában szaporodik, az neki nem okoz gondot. Amerikában — úgymond, — a sok gyermek nem baj, de segítség és boldogság, mert ott az idegenekkel semmire se lehet menni. Az amnesztiáról csak fülhegygel hallott s megjegyzi rá, hogy nem tudja, mit bíbelődnek velők, «Inkább a nemzeti jogokat amnestiálnák és régi erejökbe helyeznék vissza, mintsem hogy az egyes személyekről gondoskodnak, kiket úgyis már koldusokká tévén, most a hazában nyomorgók számát akarják velők szaporítani.»

Ujházy 1859 elején Mészáros Lázár halála hírére, felsóhajt: «Ibimus, ibitis, ibunt!» Ennek az öreg katonának a sorsa valóban egyik legmeghatóbb tragédiája a magyar emigrációnak, annál meghatóbb, mert annak hőse mindvégig megmaradt az a nevető filozófus, akinek eddig is mutatkozott s annál jobban gúnyolta sorsát, minél jobban ostorozta az őt.

1853 nyarának végén érkezett Mészáros Angliából Amerikába, még pedig New-Yorkba, azzal a tervvel, hogy vagy földet vásárol és farmer lesz, vagy ha ez nem sikerül, lovaglóiskolát alapít, ha pedig ezzel se boldogul, «lódoktor lesz valamely faluban». Akarata ellenére csakhamar bevonták a politikába. Akkor napirenden voltak az Ingraham hajóskapitány — a Koszta Márton megmentője — melletti tüntetések; egy ily célú népgyűlésen megszólaltatták Mészárost, de — saját vallomása szerint — «fiaskót csinált», nem értették meg élceit s ezzel vége lett politikai fellépésének, aminek maga is örült. Megpróbálták ugyan távollétében megválasztani a török lobogó alatti hadba indulást szervező választmány elnökévé, ő azonban a választást el nem fogadta, sőt állítólag kijelentette, hogy aki őt még a politikába belevinni akarja, annak pisztollyal felel.¹ Már 1853 karácsonyán teljesül vágya, hogy ne legyen többé hontalan. «Az Isten és özv. Batthyány Lajosné segítségével — írja Vukovicsnak, — bácskai 75 holdas tótból² New-Jersey státusban 39 szélességi fok alatt, New-Yorktól 20 mérföldnyire 23^{33/100} acres yankee lettem . . . tehát van birtokom, tehenem, lovam, malacom, tyúkom és egy macskám s mondhatom, hogy otthon vagyok . . .» A berendezkedés és háztartásvitel azonban nem megy könnyen, mert ott cselédet kapni nem lehet s az embernek meg kell házasodnia, ha azt akarja, hogy szakács-

¹ Radnics I. lev. 1854 jan. 19-ről *Múz. l. t.* Egyébként elbeszélésünk a Mészáros saját leveleit követi nyomon, (id. kiad. 30. s köv. l.) részben a *Dancs L. közlését* is. (id. m. 41. s köv. l.)

² Csallóközi származása révén gúnyolja önmagát tótnak, holott tiszta magyar eredetű volt.

néja és «tehéndrabantja» legyen; összeállott tehát két más magyarral, Katona Miklós ezredessel és Dancs Lajos kapitánnyal; ezek végezték a házi és mezei munka nehezebb részét, de Mészáros is ugyancsak hozzálátott s dolgohoz, tisztogatta istállóját és fejt is közbe-közbe, az olvasásra bizony rá nem ért s örült, hogy «igen kevés emigránst lát».

Ez így ment addig, amíg 1854 március 1-én a Mészáros faháza a kémény kigyulladására következtében pincéjéig le nem égett, sok pótolhatatlan holmijával együtt. Ez se hozta ki sodrából, meghúzta magát a közelben levő magyaroknál, Haraszty Gusztávéknál s lassankint, a jó Batthyány grófné segítségével és Fehérvárytól kapott kölcsönrel fölépítette újra házikóját és vitte tovább a gazdaságot. Azonban a balsors csak nem szűnt meg üldözni őt; az orkánok nemcsak természet semmisítették meg, hanem fáit is kitépdelték; hogy adósságait valahogy kifizesse, kénytelen volt kis birtokát veszteséggel eladni és 59 éves korában beállani házi nevelőnek egy jó birtokú, becsületes amerikai családhoz, ahol ellátás mellett háromszáz dollár évi fizetésben részesült; itt is kikötött magának egy kis kertet, amelyben szabad óráiban kertészkedhessék. Egykedvűen viselte állásának terheit s dicsérte szíves jóságát a családnak, melyhez jutott. De 1887 folyamában mindinkább elbetegesedvén, visszakiváncozott Európába, Angliába, hová Teleki Sándorék hívták és Genfbe, hol Puky Miklós nyomdász állást ígért neki.

1854¹ őszén érkezett meg Liverpoolba, ahonnan Eywoodba ment Teleki Sándorékhoz, azzal a szándékkal, hogy nemsokára Londonban találkozik barátjával, Vukovics Sebővel; de alig hogy Eywoodot elérte, láz támadta meg, ágynak dőlt s bár október 30-ikáról kelt utolsó levelében javulást említ, állapota mindegyre súlyosbodott és ott, Eywoodban, a Teleki anyósának, Lady Langdalenak házában, november 6-án kiszervezett; ugyanott el is temették, haláláról a Teleki Sándor felesége szép magyar levélben értesítette a boldogultnak nagy jótevőjét, gr. Batthyány Lajos özvegyét. Sírjára angol és magyar felírású emléktáblát állíttatott Lady Langdale, ki magát e síriron is a Mészáros barátnéjának vallja. Egyébiránt szerkesztett ő magamagának is síriratot, humorizálva még a halálban is, úgy, mint életében:

«Intus qui est, fuit Lazarus,
Pauper sicuti Patronus,
Hungarus, Mészáros natus,
Honestus ab suis vocatus;
Sed tamen semel mortuus,
Resurgat melior alius.»²

¹ «Ki alatt fekszik, Lázár volt, szegény, mint patrónusa (a bibliai Lázár), magyar, Mészáros néven született, az övéi becsületesnek mondták, hanem azért mégis meghalt egyszer, majd ha feltámad, különb lesz». Lásd *Szokoló V. id. m. 151. s köv. I. Rónay I. id. m. III. 28. s köv. I.*

IV.

(A magyar emigráció viszonya az olasz kérdéshez ; eltávolodás és újabb közeledés. Az Orisini-féle merénylet hatása ; Kiss Miklós biztató közlései Párisból. Klapka Turinban tárgyal Cavourral. Irányi közvetítése egy kétes eredetű, Magyarországot a kítörendő háborúba bevonni kívánó ajánlat körül. A párisi újvízi köszöntő hatása. Kossuth tartzkodó és bizalmatlan ; Szarvady érintkezése Bixio útján Napoleon herceggel és Nigra útján Cavourral. Klapka értekezése Kossuth-tal, megegyezésök. Kossuth levelezése a párisi magyarokkal ; Teleki László felkeresi Kossuthot. Szarvady találkozása Cavourral ; Kossuth emlékirata Cavour és Napoleon császár kezében. Biztató hírek a hazából ; az osztrák hadüzenet, Teleki és Klapka Napoleon hercegnél ; Kossuth meghívást kap, Párisba utazik ; fogadtatása a hercegnél és a császárnál, értekezések és megegyezésök. A Magyar Nemzeti Igazgatóság megalakul és intézkedik. Klapka Olaszországba megy, Kossuth visszatér Londonba ; agitációja népgyűléseken ; a Derby-kormány megbukik, az új kormány biztosítja Anglia föltétlen semlegességét ; Kossuth tárgyalásai Romániával és Szerbiával. Az olaszországi magyar sereg szervezése ; Perczel szerepe. Kossuth végre maga is Olaszországba utazik ; fogadtatása, tárgyalása Cavourral a solferinói csata napján, Napoleon herceggel, végre a császárral. A fegyverszünet megkötésének lesújtó hírért csakhamar követi a villafrancai béke-egyezmény ténye. Cavour felháborodása ; Kossuth magatartásának igazolása. A magyar sereg feloszlata, a hazamenők sorsának biztosítása. Kossuth svejci tartzkodása és visszatérése Londonba. 1858—1859.)

A Magyarország függetlenségére és az olaszok nemzeti egységének megteremtésére irányuló törekvések a 48—49-iki szabadságharc óta bizonyos közösséget mutattak, amely természetessé tette, hogy az emigráció is kezdettől fogva reményeit az olaszság részéről várható támogatásba is helyezte ; tudjuk, mily lelkesen fogadták Kossuthot az olasz tengerparton Amerikába utaztában s tudjuk, hogy ő a milanói lázadás sikerétől nagy eredményeket várt Magyarországra nézve is. A keleti háború fejleményei azután tagadhatatlanul bizonyos eltávolodást idéztek elő Kossuth s az olasz nemzeti és egységi törekvéseket képviselő Piemont politikája között. Ennek oka egyrészt az volt, hogy Piemont csatlakozván segédcsapatával a szövetszert nyugati hatalmakhoz, ezáltal barátságosabb viszonyba jutott a nyugati hatalmakhoz mindinkább közeledő Ausztriával ; másrészt viszont Kossuth mind nyíltabban közösséget vallván a szárd kormány szemében forradalmár Mazzinival s ama kormány szövetszertesét, III. Napoleont, mint az európai önkényuralom pártfogóját, cikkeiben és beszédeiben állandóan élesen támadván,

nem számíthatott bizalomra Piemont vezető államférfia, Cavour gróf részéről. Sőt kétségtelennek látszik, hogy Cavour egy időben foglalkozott oly tervvel, mely szerint Ausztria keleten — valószínűleg a dunai fejedelemségek területén — nyerendő kárpótlás fejében Lombardiáról való önkénytes lemondásra volna ráveendő. Ebben az időben — 1855 tavaszán — a turini kormánylap oly sugalmazott közleményt hozott, mely a magyar emigráció törekvéseit egyenesen elítéli, Ausztria hatalmának fenntartását az orosz veszély szempontjából szükségesnek mondja s kétségbe vonja a magyarság hivatottságát arra, hogy nagy nemzetté váljék.¹

Mikor aztán nyilvánvalóvá lett, hogy Ausztria Lombardiáról lemondani nem hajlandó s mikor a párisi kongresszuson 1856 elején mindinkább kitűnt, hogy Ausztria az olasz nemzeti törekvéseknek hajthatatlan ellensége, ellenben Franciaországnak barátja, a piemonti politika kezdett ismét ráeszmélni a magyar emigráció létezésére, sőt keresni az érintkezést azzal, de egyelőre teljes kizárásával a Kossuth személyének. Ebbe az időbe esik a Klapka föltételezhető utazása Turinba, melyről már említést tettünk s egy évvel később — mint láttuk, — Teleki László is oda utazott és meg volt elégedve fogadtatásával.

Ezen előzmények után történt meg Párisban 1858 januárius 18-án az Orsini=féle pokolgép=merénylet, mely egy időre ismét megnehezítette a menekültek érintkezését bármely kormánykörökkel, sőt őket gyanúnak és üldöztetésnek látszott kitenni. Orsini Párisba jövetele előtt soká időzött Londonban s ott Pulszkyval is megismerkedett, ki természetesen mitsem sejtett rettentő szándékairól.² Az európai kormányok, de különösen a francia császár, már régen nehezteltek az angol kormányra azért, hogy túlságosan szabad mozgást enged a főképp Londonban összesereglett különféle forradalmi menekülteknek. A párisi merénylet hatása alatt Napoleon végre rávette a Palmerston=kormányt, hogy hozza be az úgynevezett «alien=bill»-t, mely a menekültekre nézve kivételes állapotot s esetleges rendőri felügyeletet tervezett. Azonban a törvényjavaslat oly népszerűtlen volt, hogy az idegenek megrendszabályozása helyett a Palmerston bukását eredményezte³ s az Orsini már ismert leveleinek közzététele csakhamar nyilvánvalóvá tette, hogy Napoleon e merénylet után nem ellensége, hanem ellenkezőleg, barátja lett az olaszoknak. Most már a párisi magyar emigránsoknak jó összeköttetések révén, melyek őket Touvenel későbbi s Bixio volt francia miniszterhez, valamint ez utóbbinak révén Napoleon Jeromos herceghez, sőt Cavourhoz is fűzték, könnyű volt ott elosztatni a menekültek s különö-

¹ Eug. Kastner: *L'Ungheria libera nel Risorgimento Italiano*, Corvina 1924. VIII. 50. l.

² Pulszky id. m. III. 238. l.

³ U. ott 240. l. Vukovics lev. 1858 febr. 1-ről id. h.

sen Kossuth iránt uralkodó bizalmatlanságot. Kiss Miklós már 1858 március 21-én azt írhatta Kossuthnak, hogy «a párisi nagy palotában különös örömet szerzett és szerez azon körülmény, miszerint kormányzó úr neve soha egy Mazzini—Ledru—Rollin=féle összeesküvésben vagy egyéb firma alatt történt attentátumban elő nem fordult. Egyetlen magyar emigráns sem volt belekeverve a kilenc attentátumba. Ezért s egyéb okok folytán is jóindulattal viseltetik kormányzó úr iránt nemcsak a vezéregyéniségek egy része, de maga a császár is.» A levél további szövege elárulja, hogy bizonyos magasállású úr — kétségtelenül a «vörös herceg» — kívánatosnak tartaná, ha Kossuth valamely, a nyilvánosság előtt teendő nyilatkozatban is megtagadna minden közösséget a merényletekkel.¹

Valamivel később Kiss Miklós már azt írhatta Kossuthnak, hogy Franciaországban gyökeret vert a hit, hogy Ausztriával összekoccanás történt s hogy Napoleonnak szüksége volna egy olasz háborúra, mert a hadsereg unatkozik s ezért békétlenkedik s ez jó levezetője volna a forradalmi szellemnek is.² Mikor aztán a Napoleon és Cavour plombiéresi találkozásának hírei kiszivárogtak s még inkább, mikor Napoleon hercegnek egy piemonti királyi hercegnővel való eljegyzése tényné vált, a menekültek többé nem kételkedtek egy oly háború közeli kilátásában, mely Franciaországot és Piemontot egyesítve állítandja sorompóba Ausztriával szemben s e kilátásból fokozott tevékenységre merítettek ösztönzést.

A legnagyobb tevékenységet Klapka fejtette ki; erre pedig magának Cavournak kezdeményezése adott neki alkalmat. A szárd miniszterelnök 1858 augusztusában államtitkára, Santa Rosa útján közölte Klapkával, hogy szükségesnek tartaná, hogy egy Ausztria elleni háború eshetőségére Olaszország és Magyarország megegyezésre lépjenek s e végből ő, Klapka jöjjön el Turinba. A hívott kész örömmel követte a hívást s szeptemberben megjelent Turinban és érintkezésbe lépett magával Cavourral. Bár följegyzések a találkozás alkalmával nem történtek, kétségtelen, hogy már akkor szóba került egy olaszországi magyar légió létesítése, melyet Klapka vezényelne, ki azonban, úgy látszik, még ekkor semmi végleges megállapodásba belé nem ment.³

Habár Klapka a következő decemberben Londonban időzött, bizonyos török bankügy miatt, mely neki sok kellemetlenséget okozott, nincs nyoma annak, hogy ez alkalommal az olasz ajánlat ügyében Kossuthal tárgyalt volna.⁴ Ellenben Kossuth és Irányi levelezéséből⁵

¹ K. I. (ezentúl így jelezzük Kossuth iratait az emigrációból) I. 85—86. l.

² 1858 jún. 22-iki lev. N. M. K. I.

³ *Attilio Vigevano*: La Legionè Ungherese in Italia, Roma, 1924. 41—42. l.

⁴ Két levele Londonból ismeretlen címre dec. 5. és 16-ról a N. Múz. l.=f.

⁵ K. I. I. 87. s. köv. l.

bírnok tudomással róla, hogy december elején Mieroslawski lengyel tábornok és Irányi közvetítésével s valószínűleg a «vörös herceg» tudtával¹ ajánlat tétetett Kossuthnak aziránt, hogy az Ausztria ellen kitörendő háború esetében Piemont Nizzát és Savoyát átengedvén Franciaországnak s ennek fejében megkapván a milánói tartományt a Mincióig, ez alkalomból a magyar ezredeből magyar légió alakíttatnék valamely magyar tábornok vezénylete alatt, ki — mint vélik — Klapka lehetne. Ausztria feldarabolásáról s Magyarország felszabadításáról e terv nem szólt; ellenben ez alkalommal már kifejezésre jutott Napoleon herceg egyenes kívánsága, hogy Kossuth a megbeszélések végett jöjjön Párizsba. Ezt az ajánlatot megtoldták utóbb azzal, hogy egy Magyarországon megindítandó fölkelés céljaira francia és olasz részről pénzben és fegyverekben segély nyujtának.

Még mielőtt Irányi e közbenjárásra — mely neki se mtetszett, — megkapta volna a Kossuth válaszát, az éppen Párizsban időző Klapka nyilatkozott — egyetértve a párizsi magyarokkal, Teleki Lászlóval is — az ajánlat francia pártfogója előtt oly értelemben, hogy ő szívesen részt vesz a háborúban, ha a magyar fölkelés nem pusztá diverzióknak fog tekintetni, hanem önálló fellépésnek és mint ilyen, anyagi segítségben is részesül.

Közbejött azután a nevezetes párizsi újévi köszöntő, melyről Rónay Jácint azt írja londoni naplójában, hogy arra «nagy lön a londoni és párisi, főleg az olasz és magyar menekültek közt az izgatottság. A rég elhamvadt remények újra éledtek s alig volt menekült, ki ne készült volna vissza, vissza az elvesztett hazába.»² Pulszky is bizonyítja, hogy Klapka januárius kezdetén azt a hírt hozta Londonba, hogy Cavour és Napoleon el vannak tökéelve a háborúra s hogy abban a magyar nemzet támogatására is erősen számítanak.³

Legkevésbé látszott az izgalom megragadni Kossuthot, ki Irányinak januárius 6-áról a francia=olasz ajánlat ügyében adott terjedelmes válaszában nem is említi a nap eseményét, a Tuillériák szenzációját. E levél telve van a legnagyobb bizalmatlansággal az ajánlattevők iránt; hangsúlyozza, — bizonytalankodva a szerencsétlen székely fölkelés tapasztalatain, — hogy «ha a magyar emigráció mozdul, oly alapot kell szereznie, mely biztosítja, hogy a nemzet mozdul vele; különben a lengyelek sorsára juttatják a hazát . . . Nekünk öntudatos célnak kell lennünk, nem eszköznek mások cselszövényes céljaira.» Irányi kérdésére, hogy Klapkával mily lábon áll, kitérőleg felel Kossuth, ellenben kijelenti, hogy ha Magyarország hadba indul, a maga személyében kíván a sereg élére állani, de szívesen látná Klapkát oldala mellett, mint vezér-

¹ «Egy főfő=születésű francia úr . . .»

³ *Id. m.* III, 241, 1.

² *Id. m.* III, 46, 1.

kari főnököt. Hangoztatja azt is, hogy ő egymaga képes befolyásával az angol közvéleményre biztosítani azt, hogy Anglia be ne avatkozzék a háborúba. Azt adja végül utasításul Irányinak, hogy ha maga a sátán nyujt is kezét, elfogadhatjuk óvatos vigyázattal, de kérnünk azt nem lehet. A kéz visszahúzása vagy megtagadása erkölcsi halál volna.¹

Időközben Kossuth Szarvady Friggyessel is levelezésbe bocsátkozott, kinek, mint tizenhét különböző országbeli lap belső és állandó tudósítójának, Párisban tekintélyes állása volt s ki benső baráti viszonyban állott Bixio (Alexandre) volt francia kereskedelmi miniszterrel, hatalmas pénzemberrel, aki viszont bizalmasa volt Napoleon Jeromos hercegnek, sőt Cavournak is. Szarvady arról értesítette Kossuthot, hogy Napoleon császár minden körülmények között el van tökéelve a háborúra Ausztria ellen s most kiküldöttjei útján arra igyekszik rávenni az orosz, angol és porosz kormányokat, hogy legalább is barátságos semlegességükről biztosítsák őt. Magyarországra a császár eddig «nem igen gondol», ellenben Cavour kívánja a magyar emigráció közreműködését s miután Szarvady arra figyelmeztette őt, megbizottja, Nigra² útján, hogy a magyar emigrációra Kossuth mellőzésével nem számíthat, Cavour e fölötti tárgyalás céljából Szarvadyt meghívta Turinba, ez pedig eziránt utasítást kért Kossuthtól.³

Kossuth ugyanoly tartózkodással válaszolt Szarvadynek, mint Irányinak s megjegyezte, hogy a hatalmak valószínűleg azért fordulnak az emigráció más tagjaihoz, nem hozzá, mert ezeket általános ígéretekkel s némi anyagi segéllyel rávehetni vélik arra, hogy Magyarországon a hatalmakra nézve hasznos kis mozgalmat indítsanak. Ezért köti magát ahhoz Kossuth, hogy egyenesen vele egyezkedjenek s e mozgalom vezetése az ő kezében legyen. Óhajtja, hogy Szarvady elmenjen Turinba, de csak úgy, ha ott hajlandók őt a Kossuth megbizottjának — és csakis annak — tekinteni. A kormányzó közölte Szarvadyval a Mieroslawski-féle közvetítés történetét is.

Kevéssel később, januárius 17-én végre Klapka is fölkereste Kossuthot. Ismételt beszélgetésükről maga Kossuth közölt kimerítő följegyzéseket.⁴ Ezek szerint Klapka elmondta, hogy ő beszélt Napoleon herceggel, beszélt Cavourral s Viktor Emánuel királlyal is, hogy ez utóbbi föltétlenül el van határozva az Ausztria elleni háborúra, Franciaország fegyveres támogatásáról pedig biztosítva van, de a francia sereg készületlensége miatt május előtt támadásra nem gondolhat. Magyarország részvételének szükségességéről mindnyájan meg vannak győződve s ezért adnak pénzt, fegyvert, hajókat a kiszállásra, sőt egy francia

¹ K. I. I. 91. s köv. l.

² Később sokáig az olasz királyság nagykövete volt Bécsben.

³ K. I. I., 111., s köv. l.

⁴ U. ott 99. s köv. l.

hadosztályt is, de csak hátvédül. Kossuth kérdezősködésére azután kiderült, hogy ezt az ígéretet francia részről csak a vörös herceg tette, ki arra elnyerhetni véli a császár beleegyezését s azt is megígérte, hogy a császár Klapkát fogadni fogja; a közlésekből az is kitűnt, hogy úgy olasz, mint francia részről elismerik azt, hogy Magyarországon Kossuth nélkül semmit se lehet tenni s ezért ismerni kívánják az ő közreműködésének föltételeit. Erre Kossuth kinyilatkoztatta Klapka előtt, hogy a császár ígérete nélkül az ajánlatot alapul el nem fogadhatja; hogy ő «egy kis légiócskának» idegen földön való alakítása fejében hazáját a kockázatba belé nem viszi, sőt meg tudja akadályozni, hogy belévitesék; biztosítékok nélkül senkivel szóba nem áll. Kiköti továbbá a maga számára a hadsereg vezényletét, amelyre tíz év óta folytatott tanulmányai képesítik s amire felelőssége kötelezi; ellenben szívesen látja Klapkát mint vezérkari főnökét. Ő a nemzetet csak úgy szólítja fel fegyverre, ha biztosítva van az, hogy a szövetséges seregek Magyarországba is betörnek; a francia zászlónak magyar földön kockáztatva kell lennie, ez *conditio sine qua non!* Klapka kifejezte Kossuth nézeteivel való teljes egyetértését s vállalta azok képviselőletét és érvényesítését Párisban.

Időközben Szarvady Bixióval abban az irányban is levelezett, hogy eszközölje ki Cavournál egy piemonti konzul küldetését Belgrádba, aki a magyar törekvéseket támogatná azon a területen, mely a hadműveletek szempontjából kétségkívül nagyon fontosnak fog bizonyulni. Cavour ezt kilátásba is helyezte.¹

Kossuth is, Klapka is siettek Szarvadyt tárgyalásukról és megállapodásukról értesíteni s bár ez utóbbi erősen hitt a háború elkerülhetetlen voltába, Kossuth sok jelenségből — így a már ismert sugalmazott röpiratból, a Napoleon császár trónbeszédéből — a háború elodázására következtetett, sőt Klapka is ezt a benyomást merítette Párizsban, viszont azonban biztató mozzanat volt a császárnak a tábornok előtt kifejezett tudakozódása Kossuthhoz való viszonyáról.²

Az a megállapodás, mely a háborús fejleményekben beállani látszott, Kossuthot arra indította, hogy februárius 25-éről keltezve azt a «Tájékoztató»-t küldje a hazába, melyet már a megelőző részben ismertettünk. Bár abban az összes többi európai hatalmak semlegességét egy Ausztria ellen francia és olasz részről indítandó hadjárat esetében biztosítottak mondta, némi kételyei mégis lehettek, mert e hó folyamán levelezésben állott a Brüsszelben lakó Ludvig Jánossal, ki jó viszonyban volt az ottani orosz követtel s ez összeköttetés útján igyekezett

¹ K. I. I. 119. s köv. I. Szarvady és Bixió jan. 21. és 31-iki levélváltása a N. M. K. I-ban.

² K. I. I. 109—110., 123. s köv. I.

Oroszországot Magyarországra s ő reá vonatkozó esetleges aggodalmi iránt megnyugtati.¹

Nem érdektelen, hogy ebben az időben Bécsben a birodalmi rend= őrség középpontjában mennyire érdeklődtek Kossuthnak nemcsak működése, hanem még családi és magánviszonyai iránt is. Egy Kempen= hez februárius 17-ikéről intézett titkos jelentés² Kossuth gyermekeiről szól, 18 éves leányáról, kit Irmának nevez, holott Vilma volt a neve, a 17 éves Ferencről s a 15 éves Lajosról; elmondja, hogy a fiúk előbb Párizsban tanultak, most Londonban az egyetemet látogatják, hol New= man, a classica philologia tanára főpártfogójuk; atyjuk is sokat foglal= kozik velök, tanítja őket a hazai történetre és a politikára, sétáik közben is magyarázatokat fűz a látottakhoz. A jelentés Ferencet közepes tehet= ségnek mondja, anyjától elkényeztetett tunya természetűnek, kire nem vár nagyobb szerep; ellenben Lajos csupa tehetség, tűz és a merész= ségig menő bátorság, kit atya veszedelmes emberré nevelhet. A Kossuth= fiúk az egyetemen kívül a várépítés és taktika tudományát egy francia kapitánytól tanulják. A jelentéstevő egyébiránt úgy tudta, hogy ha egy= hamar nem lesz forradalom, akkor Kossuth családjával Amerikába fog kivándorolni.

A következő március hóban a Lord Cowley bécsi küldetése s a békéltető kongresszus terve foglalkoztatta egész Európát s az emigrál= takat is; Kossuth azonban szünet nélkül folytatta levelezését a párisiak= kal s ezek közt most már Teleki Lászlóval, úgyszintén Ludvigghal; a párizsi magyar menekültekről ez időben már Bécsben is tudva volt, hogy közeledést kerestek és találtak a párisi kormánykörökhöz, melyek= hez egy Magyarország jogaira vonatkozó emlékiratot is eljuttattak.³ A Ludvigghal való levelezés a brüsszeli orosz követ közlései mellett főkép Kossuth bizonyos beszédeinek a Ludvigh francia fordításában való köz= lésére s Franciaországban s esetleg Olaszországban való terjesztésére vonatkozott. Írt ez időben Kossuth Kiss Miklósnak is s hangsúlyozta vele szemben, hogy ha ő valakivel érdekközösség alapján kezét fog, bizo= nyosan hű szövetségese is lesz, de az elvtagadó szupplikáns szerepét nem vállalja. Ludvigghal szemben pedig hangoztatta, hogy ő nemcsak «mult= ját zsebre nem dugja», hanem hangja sem fog jövőben változni, ha azt fölélmelni tanácsosnak látandja.⁴

Klapka után most már Teleki László is közeledett Kossuthhoz, kit tizenegy éve nem látott s kivel kilenc év óta levelet se váltott; jele ez annak, hogy mindnyájan elérkezettnek látták a tettek idejét s szükségét érezték annak, hogy a tettek mezején az eddigi ellentétek elsímuljanak. Ő ugyan még mindig szkeptikus volt a háború kitorése

¹ *U. ott* 141. s köv. l.

² *Gensd. Dép.* 1859.

³ *U. ott* 310. sz. névtelen promemória.

⁴ *N. M. K. I.* márc. 3., 4. és 15-ről k. levelek.

s a Magyarországot illető szándékok komolysága tekintetében, de szívesen hagyta magát a Klapka reményei által felvillanyoztatni és megakarta ragadni az alkalmat, hogy Kossuth iránti változhatatlanul meleg érzelmeit nyilvánítsa, amit ez utóbbi hasonló melegséggel viszonzott s megküldte Telekinek is az ez időben már Szarvadyhoz eljuttatott emlékiratot, mely egyenesen a császár s Napoleon herceg használatára volt szánva.¹

Legfontosabb volt egyébiránt ez időben a Kossuth és Szarvady közti levelezés,² melyben Kossuth ismételve hangsúlyozta, hogy a nemzetet könnyelmű vállalkozásba belévitetni nem engedi s elárulta kedvetlenségét a fölött, hogy az olaszok az ő mellőzésével mégis csak alkudoznak Klapkával s ebből folyó bizalmatlanságát is a turini kormány iránt, mely íme, most már a Szarvady odajövelele elöl is kitér; nem akarnak közvetve se vele — Kossuthal — tárgyalni, mert tudják, hogy ő nem koldul, «koldusnak olcsó a bére, — úgymond — az enyém nem!»

A Szarvady levelei inkább informatív jellegűek; magyarázza a Moniteur békés cikkét s a vörös hercegnek e miatt a miniszterségről való lemondását; híreket közöl Porosz- és Oroszország magatartásáról, a kongresszus tervéről, Nigra kabinetfőnökkel való tárgyalásairól. Szarvady törhetetlenül bízott a háborúban, nem annyira a francia császár elszánt-sága, mint inkább Ausztria makacssága miatt.

Kossuth aztán március 26-ikáról kimerítő levelet küldött Szarvady-nak, melyben újból kitér elégedetlensége a hajthatatlanul fenntartott álláspontjával ellenkező alkudozással s némi bizalmatlansága Klapka iránt; a császár és a herceg helyes informáltatása végett itt mellékli a már említett s nekik szánt francia emlékiratot, mely március 25-ikéről van keltezve.³ Világos és határozott formában tartalmazza ez irat a Kossuth ismert föltételeit és kikötéseit, hiábavalónak mondja a kongresszussal való kísérletezést, kifejti, hogy Magyarország közreműködése nélkül az osztrák ellen a győzelem Olaszországban nem bizonyos, még kevésbbé könnyű s az osztrák-olasz kérdést véglegesen csak Magyarország függetlensége oldhatja meg; végül tiltakozik minden kísérlet ellen, mely az ő hozzájárulása s francia fegyveres erő közreműködése nélkül akarna a hazában lázadást szítani.⁴

Végre március 30-ikán Szarvady az időközben Párizsba érkezett Cavourral magával végbement párbeszédjéről számolhatott be, valamint arról is, melyet az olasz államférfiúval Bixio, a magyar ügy lelkes barátja folytatott. E beszélgetések során Cavour teljes őszinteséggel

¹ Teleki márc. 19-iki lev. közölve a *K. I. I.* köt. 177. lapján: eredetije a *N. M. K. I.* közt.

² *K. I. I.* 159—177. és 192. s köv. l., továbbá *N. M. K. I.* márc. 5., 11-iki lev.

³ *K. I. I.* 168. s köv. l.

⁴ *U. ott* 192. s köv. l.

nyilvánította aggályait és ellenvetéseit. Nehézségeket látott magyar vagy olasz csapatoknak Magyarországra szállítására nézve, ami ellen Anglia kifogást emelhetne, ajánlotta, hogy a magyarok Romániával egyezzenek meg. Nem titkolta bizonyos fokú bizalmatlanságát Kossuth iránt, amíg ez a Mazzini barátja és lapjának munkatársa, azé a Mazzinié, aki a piemonti kormány engesztelhetetlen ellenfele s nem is titkolja, hogy egyre=másra küldi az orgyilkosokat Napoleon császár ellen. Cavour nyíltan fölvetette azt a kérdést is, nem volna-e a magyar katonákra nagyobb hatással Klapkának, a kipróbált vezérnek, mint Kossuthnak, a politikusnak felhívása? Mire Bixio azt a nagyon találó ellenvetést tette, vajjon gondolja-e Cavour, hogy a piemonti hadügyminiszter, Lamarmora felhívása tette szólítaná az olasz katonákat, ha ő, Cavour azt nyilvánosan megcáfolná? Végre a szárd miniszterelnök — ki átvette a Kossuth emlékiratának egy példányát is, — azt az óhaját nyilvánította, hogy a magyar ügy kezelésére Turinban egy bizottság alakítottánák, melyben Kossuth is, Klapka is helyet foglalnának. Egy, mindjárt másnap írt levelében ¹ Szarvady hírt ad arról a benyomásról, amelyet a Kossuth emlékirata, — vagy mint ő nevezi — nyilatkozata Teleki Lászlóra tett; ez utóbbi írója érdekében jobban szeretne volna, ha a nyilatkozat másképp iratott volna s fél annak rossz hatásától; Teleki azt találja, hogy Kossuth túlságosan a maga személyes ügyeként állítja be a kérdést. Szarvady nem osztja e nézetet, helyesli a memorandumot s amennyiben Telekit nem tudná rávenni, maga fogja azt Napoleon hercegnek átadni; azt azonban szeretné elérni, hogy ez az ügy meghasonlást ne idézzon elő az emigráció vezérférfiai között, hogy «egymás ellen ne dolgozzanak. Alig kezdünk — úgymond, — és máris tapasztaljuk, mit várhatunk barátainktól. Tehát vigyázzunk az idegenre és vigyázzunk saját seregünkre.» Azt is közli, hogy Cavour nem állott rá a lefegyverzésre és nem fog belémenni a kongresszusba; most az a kérdés: mit csinál Ausztria? Anglia — úgy látszik — ellenséges Piemont iránt; Párisban még úgy dolgoznak, mintha háborút akarnának, de a levélíró most már azt hiszi, hogy — ha csak váratlan eset be nem áll, — az összeközlés ez évre már elmarad. Megrontották az egészet, ügyetlenkedtek Párisban is, Turinban is.

Kossuth válaszában a lényegre nézve fenntartotta álláspontját, de igyekezett közvetítői útján megnyugtatni Cavourt az ő Mazzinihoz való viszonyára nézve.² Egyidejűleg kimerítően írt Telekinek, kitől szintén kapott levelet, magyarázta eljárását s igyekezett megerőtleníteni kifogásait. Megütközését nyilvánította barátjának amaz érthetetlen kérdése fölött, melyet tőle nem várt, vajjon képes volna-e odahatni, hogy Anglia az osztrákkal tartson? kimutatja, hogy ő mindeddig, hét teljes éven át,

¹ N. M. K. I.

² K. I. I. 199. s. köv. I.

az ellenkező irányban dolgozott s az angol közvélemény szempontjából teljes sikerrel.¹

Kiss Miklós egy közléséből² tudjuk, hogy Teleki a Kossuth nyilatkozatát mégis átadta a hercegnek április 3-án s hogy azt már a császár is — valószínűleg a következő napon — elolvasta. Ezt Teleki egy levele is megerősíti.³

Ez időben a Kossuth környezete már nagyban készült a háborúra. Veress Sándor, április 10-én meglátogatván az öreg Ihász Dánielt, azt teljes elragadtatásban találta, mert egy lapban azt olvasta, hogy Ausztria már megüzente a hadat Viktor Emánuelnek; fölpróbálta régi egyenruháját, melyből bizony kihízott, kardja is megrozsdásodott; fölébredt harci kedvében Veressét már hadsegédjeként mutatta be ismerőseinek,⁴ Kossuth hírt kapván a hazából, hogy nyugtalanul várják a kilátások felőli tájékozást, április közepén egy németül beszélő angol útnán újabb értesítést küldött Magyarországra, amit azzal a céllal kötött össze, hogy maga is hírt kapjon a közhangulatról, mely rá nézve nagyon kecsegtetően hangzott. Kevésbé kecsegtető volt éppen ez időben az európai helyzet, mert Cavour, egy április 17-én tett nyilatkozata szerint angol nyomásra már-már hajlandó volt engedni s a lefegyverzésbe és a kongresszusba belemenni, ha Szardinia a nagyhatalmakkal egyenlő lábón vehet részt a kongresszusban.⁵ A háborút kívánók szerencséjére ez a megegyezés — tudvalevőleg — Ausztria merev magatartásán hajótörést szenvedett.

Az év kezdetétől fogva élénk sürgöny- és levélváltás folyt egyfelől Viktor Emánuel király és Cavour, másfelől — a királynak most már veje — Napoleon herceg között,⁶ melynek során a herceg április 23-án azt kérdezte Cavourtól: mi híre van Klapkáról? s 25-én azt írta neki, hogy türelmetlenül várja Klapkát. 29-én történt meg a találkozás Jeromos hercegnél, melyben Teleki, Klapka és Bixio vettek részt, kik ez alkalommal kijelentették, hogy készek Kossuthal együtt működni. A herceg rendkívül rokonszenvesen fogadta őket s megbízta őket a császár nevében, hogy hívják meg Kossuthot a személyes érintkezés végett Párisba való jövetelre.⁷ Teleki, Klapka, Bethlen Gergely és Puky Miklós vitték meg a hírt Londonba Kossuthnak, ki akkor már a Magyarország

¹ *U. ott* 178. s köv. l.

² *N. M. K. I.* Levélkivonat ápr. 6-ról.

³ *K. I. I.* 191. l.

⁴ *Veress S. id. m.* 242—243. l.

⁵ *K. I. I.* 205. l.

⁶ Lásd: «*L'Italie liberée. (1857—1882) Lettres et dépêches du roi Victor Emanuel II. et du Comte Cavour au prince Napoléon: Revue des deux Mondes* 1923. évf. 41—52., 550. s köv. l.

⁷ *K. I. I.* 207—208. l.

területén végbemenendő hadműveletek terveivel foglalkozott,¹ s a meghívást természetesen készséggel elfogadta.

Ezt a fordulatot kétségkívül a hadviselés kérdésének időközben osztrák részről történt eldöntése idézte elő. Mint tudjuk, Ausztria április 23-án ultimátumot küldött a szárd-piemonti királynak, melynek visszautasítása következtében 26-án beállott a hadiállapot s miután az osztrák csapatok 29-én átlépték a piemonti határt, a francia császár a casus bellit magára nézve is beállottnak tekintette. Bár hadműveletekre még egyhamar nem került a sor, az emigráció tagjai azonnal a legvéresebb reményeket fűzték a megindult háború kimeneteléhez. Még a kétkedő természetű Jósika is, bár nem nagyon bízott a hadjáratból Magyarországra hárulandó előnyökben, biztosnak tekintette Ausztria ellenségeinek fényes győzelmét. Mindenütt megindult a mozgolódás: Perczel Mór Jersey szigetéről Párizsba utazott, olasz földön gyülekezni kezdtek a menekült honvédtisztek, még a konstantinápolyiak is türelmetlenül várták útrakelhetésüket.²

Kossuth már május 3-án Párizsba érkezett s e naptól kezdve egész a villafrancei végzetes fordulatig oly fáradhatatlan, szinte lázas tevékenységet fejtett ki, mely tisztán mint emberi teljesítmény, valóban bámulatra ragad. Ezt a tevékenységet ő maga, emigracionális iratai első kötetében oly részlesen és élénken írta le nekünk, hogy itt elég lesz azt főbb vonalaiban ismertetnünk.

Kossuth a francia hatóságok tudtával George Brown álnév alatt utazott Párisba Klapka és Teleki társaságában s ott május 5-én délelőtt fogadta őt Napoleon herceg barátaival együtt s ugyanaznap éjfél táján a császár, kihez maga a herceg vezette el őt. A herceggel folytatott beszélgetés leglényegesebb része abból állott, hogy Kossuth, bár hangzottatta republikánus érzületét, készségesen hozzájárult ahhoz a kívánsághoz, hogy a felszabadítandó Magyarország ne köztársasági, hanem alkotmányos monarchiai kormányformát válasszon s a leendő király trónfoglalásáig egy bizottság vegye kezébe az ország kormányzatát. Fel is ajánlhatni vélte mindjárt a Szent István koronáját — Napoleon Jermos hercegnek, ki azonban kitért e megtiszteltetés elől, mondván, hogy ők, a Bonaparték, dinasztiajuk nagy alapítójának példájából megtanulták azt, hogy a francia császárság európai koalíciókat hí ki maga ellen, ha a császári család tagjait ülteti az európai trónokra. Kossuth nagyon határozottan hangsúlyozta azt is, hogy a magyar nemzet harcba vitelének föltétele az, hogy a francia logobót tekintélyes sereg élén magyar földön bontsák ki, valamint az is, hogy a francia császár egy, a magyar nemzet-

¹ Jegyzetek április 30-ról a Magyarországon való hadműveletekhez. *N. M. K. I.*

² *Jósika* lev. máj. 1-ről id. h. *Rónay* id. m. III. 51. s köv. l. *Veress* id. m. II. 367. l.

hez intézett proklamációban jelentse ki, hogy mint barát és szövetséges küld sereget Magyarországra az 1849-iki függetlenségi nyilatkozat érvényesítése céljából. Pénzt és fegyvert is kénytelen kérni, nemcsak az olasz földön, hanem a majdan a hazában szervezendő nemzeti sereg számára, ezt azonban annak idején megtérítendő előlegnek tekintendő. A herceg, ki mindenhez hozzájárulni látszott, jelezte, hogy amennyiben a császár e nézeteket elfogadni hajlandó, maga fog beszélni Kossuthal.

A császárral való értekezés éppoly fesztelen és bizalmas formában folyt le. Napoleon azzal kezdte, hogy mintegy mentegette magát a nyolc év előtt történetekért, amikor t. i. Kossuth elől Kiutahiából Angliába utaztában, elzárta Franciaországot. További szavai elárulták, hogy a herceg híven közölte vele Kossuth kívánatait, sőt melegen pártolta azokat; a proklamáció kibocsátására nézve nem látott nehézséget, erre nézve már Nagy Napoleon teremtett precedenst, bár annak nem volt sikere; a harctérnek Magyarországra való kiterjesztése azonban egy nagy akadályba ütközik: Angolország valószínű ellenkezésébe, mely, ismerve a konzervatív Derby-kormány érzületét Ausztriával szemben, még beavatkozás alakjában is nyilvánulhat. Ez ellen kellene biztosítékot szerezni. Erre Kossuth kijelentette, hogy ő vállalkozik népgyűlések útján Angliában oly közhangulatot teremteni, mely a tory-kormányt megbuktassa s egy whig-kormányt hozzon uralomra, amely a minden körülmények közötti semlegességre nézve biztosítékokat adjon. Miután arról, hogy orosz intervenciótól nem kell félni, maga a császár biztosította Kossuthot, a beszélgetés befejezése előtt Napoleon még fölvetette a kérdést, vajjon nem lehetne-e előlegesen egy kis fölkelési mozgalmat rendezni Erdélyben? De Kossuth határozott ellenzésére hamar elejtette ez eszmét s megegyezésök hangsúlyozásával biztosította a magyar emigráció vezérét, hogy Magyarország körzeműködését a háborúban csak az esetben fogja igénybe venni, ha a Kossuth által kívánt biztosítékokat megadhatja. Felhívta Kossuthot, hogy míg ő Angliában agitál, társai menjenek Olaszországba s szervezzék meg ott a magyar sereget; egyúttal Magyarországon elő kell készíteni a hangulatot s jó lesz megbízottakat küldeni Bukarestbe és Belgrádba, kiket ott a francia diplomáciai ügynökök támogatni fognak. A császár azzal vált meg Kossuth-tól: vizontlátásra Olaszországban!

Az éj óráiban a Szajnaparton tett közös sétájuk alatt Napoleon herceg arról biztosította Kossuthot, hogy a császár vele szemben sokkal határozottabban nyilatkozott, mint ő maga remélni merte.

Másnap Kossuth és barátai érintkezésbe léptek a császár bizalmi emberével, Pietri szenátorral s még aznap megalakították ők hárman — Kossuth, Teleki és Klapka — a «Magyar Nemzeti Igazgatóságot», mely ideiglenes székhelyül Génúát választotta s jegyzőkönyvei vitelével Irányi Dánielt, a hadügyi levelezéssel Szabó Imre ezredest s a pénz=

kezeléssel Puky Miklóst bízta meg. Együttal elhatározták, hogy Romániába Couza fejedelemhez ügynökül Czecz tábornok, Szerbiába Pulszky vagy Ludvigh s a katonai rendelkezések végett Vetter altábornagy küldessenek ki. Konstantinápolyban a diplomáciai közvetítéssel gr. Karacsay Sándor bízott meg. Kimondták, hogy Piemontban haladéktalanul hozzá kell fogni a magyar sereg szervezéséhez, mely két gyalog- és egy lovasdandár alapján lesz megindítandó, úgy, hogy azok később hadosztályokká legyenek fejleszthetők; az első gyalogdandár parancsnokává Kiss Miklós ezredest, a másodikévé Ihász ezredest, a lovasdandár parancsnokává gr. Bethlen Gergely ezredest nevezték ki. Ezenkívül egy tüzér- és utászosztály szervezésével Szabó István ezredes bízott meg. Perczel tábornok addig, míg a hazai hadseregek egyikének vezényletét átveheti, a piemonti szervezés főfelügyelőjeként fog működni. Sréter ezredest egyelőre az Igazgatóság mellé rendelték, míg később az általános lovassági felügyelő teendőit átveheti. Akik Amerikából jönnek át, azok, amennyiben ott jövedelmező állástól esnének el s amennyiben az itteni várakozások nem teljesülnének, a piemonti kormány részéről kárpótlandók lesznek. Napoleon herceg minderről értesülvén, táviratilag értesítette Cavourt a magyar ügy elintézéséről és a Nemzeti Igazgatóság — comité national — megalakításáról.¹

Míg Klapka haladéktalanul Génuaába utazott, hová május 9-én érkezett meg s Turinba is felrándult Cavourral értekezendő,² addig Kossuth már május 8-án visszatért Londonba, hol javában folyt a képviselőválasztási mozgalom. Terve volt a május közepén befejezendő képviselőválasztások s a parlamentnek május végén leendő megnyitása közti időt használni föl az agitációra, de addig is temérdek volt a teendője; a népgyűlések előkészítésén kívül ezidőben dolgozott ki egy — befejezetlenül hagyott — terjedelmes, szakszerű munkát a felállítandó magyar hadsereg szervezéséről és szabályzatáról, megfelelő alakulati rajzokkal is,³ és készített egy, május 18-ikéről kelt kimerítő utasítást a hazába küldendő megbízottja részére, mely részletesen ismertette annak teendőit, úgy Bécs és Magyarország katonai kikémlése, mint az országnak a bizalmi férfiak kellő kitanítása szempontjából leendő beutazása tekintetében. El van itt mondva minden addigi megállapodás a francia császárral s az olasz kormánnyal, útbaigazítás van adva a Jassyba s Belgrádba történendő kiküldetések iránt és ki vannak adva a titkos jelzavak: «Derű, Génua és Konstantinápoly.»⁴ És ez időben találkozott Kossuth Londonban, teljes titokban a fiatal Obrenoviccsal, Mihály her-

¹ *Revue d. d. M.* id. közlem. 575. l.

² *Vigevano* id. m. 45. l.

³ Május 15-éről kelt kézirat: *N. M. K. I.*

⁴ Kossuth sajátkezű írása a *N. Múz. levéltárában*; az «Irataim»-ban közölve nincs.

ceggel, a csak nemrég elűzött Karagyorgyevics helyére visszahívott öreg Milos fejedelem fiával, akinek neje magyar hölgy, Hunyady grófné volt. Értekezések teljes megegyezést eredményeztek, mert Kossuth rokonszenvezett Szerbia függetlenségi törekvéseivel, ez országot csak hadfelvonulási területként kívánta igénybe venni s kész volt esetleg még Horvátországot is kibocsátani a magyar szent korona közjogi kötelékéből.¹

Míg a teljesen magára maradt Szemere Párisban hiába igyekezett Ausztriaellenes cikkeit a francia lapokban elhelyezni, az emigráció katonatagjai majdnem mind összegyűltek már Génúában, ahol seregével Napoleon császár május 12-én szállott partra. Asbóth Sándor Newyorkból jelentette, hogy több társával együtt útra készül s várják a hívást; Éber Nándor a Klapka ajánlásával jelent meg Piemontban, már Perczel Mór, Kiss Kiklós is Génúában voltak s az idők jele volt, hogy a Londonban élő Vukovics, a Kossuth kérelmelhetlen kritikusa, kilépett addigi tartózkodásából s kereste az érintkezést a kormányzóval. A bécsi Presse közölte a titkos proklamációt, melyet állítólag Pestről, május 15-ről keltezve bocsátottak ki megnevezetlen egyének az osztrák seregben szolgáló magyar katonákhoz, mely őket egyelőre óva inti a dezerciótól, ellenben kitanítja, hogy szándékukat el nem árulva, tartsák magukat készen az ellenséghez való átpártolásra. És május 20-ról, Génúából kelt a Klapka s Perczel által aláírt, a katonák közti terjesztésre szánt kiáltvány, mely őket a haza nevében az ellenséges táborban már kitűzött magyar lobogó alatti sorakozásra hívja föl.²

A feladat, melyre Kossuth a francia császárnak tett ígérete szerint vállalkozott, nagy és nehéz volt. Neki, az idegen száműzöttnek, kellett csupán ékesszólására s egy-két barátjára támaszkodva oly kormányváltást előidéznie, mely Anglia semlegességét arra az esetre is biztosítsa, ha Ausztriának nem csupán egy-két olasz tartománya, hanem léte fog kockán forogni. Ehhez járult, hogy az angol királyné a háború kitörése után azonnal, május 13-án, sietett birodalmának semlegességét határozott és ünnepélyes nyilatkozatban megállapítani. Ezzel tehát a Kossuth agitációja látszólag tárgytalanná vált, de csak látszólag, mert mindenki tudta, úgy mint Napoleon császár is, hogy a torypárt, hagyományaihoz híven, nem fogja Ausztria szétrobbantását közönyösen nézni; ezért kellett, hogy a tory-minisztériumot egy whigpárti kabinet váltsa föl, amit csak az angol közvéleménynek az olasz és magyar nemzet fölszabadítását együttesen célba vevő háború mellett való hatalmas megnyilat-

¹ K. I. I. 386. s köv. l.

² Szemere id. köt. 131. l. Asbóth lev. máj 15. N. Múz. I. t. Klapka lev. máj. 19-ről u. ott, Rónay id. köt. 55. l. Kiss M. lev. kiv. máj. 21. Génúától N. M. K. I. Vukovics lev. máj. 21., id. b. Vörös A. iratgyűjt. N. Múz. Klapka Perczel kiáltv. N. Múz. Vigevano id. m. 46. l.

kozásával lehetett elérni. E munkában Kossuth főképp a Cobden közreműködésére számított, azonban ez véletlenül éppen akkor távol volt Amerikában; majdnem kizárólag egy másik barátjának, annak a Charles Gilpinnek a segítségére volt utalva, aki már Angliába jövelekor leg-erősebb támasza volt s aki nemcsak mint képviselő, hanem mint London város tanácsának tagja is nagy befolyással bírt s Palmerston bizalmát is bírta.

Négy népgyűlés megtartásában történt a megállapodás; az első Londonban, a második Manchesterben, a harmadik Bradfordban, a negyedik Glasgowban volt összehívandó s mind a négynek — tekintettel a parlament közeli megnyitására — nyolc nap alatt kellett lezajlania. Pulszky valamennyi gyűlésre elkísérte Kossuthot s könyvében tanúskodik az óriási hatásról, melyet a szónok azokon elért.¹ Véletlenül éppen az első, a londoni gyűlés napján történt meg az első fegyveres összecsapás az osztrák s a szövetséges seregek között Montebellonál s már ez is az utóbbiak győzelmével végződött. A londoni meetingen maga a Lord Mayor elnökölt, ki azzal nyitotta meg a gyűlést, hogy már előre a megjelentek közóhajának mondta azt, hogy Anglia semlegessége megóvassék akkor is, ha Ausztria bármely részére terjedne ki a háború. Kifejezvéen azt a kívánságot is, hogy a harc a népszabadság diadalával végződjék, Kossuthnak, mint «Magyarország utolsó törvényes kormányfőnökének» adta át a szót.

Ismerve a célt, melyet Kossuth e beszédei szolgáltak s miután azoknak szövege — a glasgowit kivéve — közkézen forog,² eltekinthetünk azok tartalmának ismertetésétől. A londoni gyűlés határozatát, mely teljesen megfelelt az elhangzott szónoklat szellemének, maga a Lord Mayor vitte el küldöttség élén Derby miniszterelnöknek, aki kénytelen volt kijelenteni, hogy annak tartalmával teljesen egyetért. Hasonló formában történt meg a többi három népgyűlés megnyilatkozása is.

A parlament megnyílt s benne a kormánynak úgy, mint az előbbiben, nem volt általános többsége. Indítvány tételven a külpolitika alapján bizalmatlanságot szavazni a Derby-kabinetnek, ez indítványt csekély többséggel elfogadta a Ház. A kabinet lemondott s a kormány megalkotásával az a Lord Palmerston bizatott meg, aki — leendő miniszter-társaival egyetemben — már előzetesen írásban biztosította Gilpin útján Kossuthot, hogy kormányra jutván, biztosítani fogja Anglia semlegességét az esetben is, ha a háború a Po partjáról a Duna s Tisza part-

¹ *Id. köt.* 245. l.

² *K. I. I.* 247—315. l. A bradfordi beszéd kézírata megvan a *N. M. K. I.* közt s oly éles támadásokat tartalmaz az osztrák császár személye ellen, hogy azokat a *K. I.*-nak közlésében mellőzni kellett, amire Helfy egy jegyzete is burkoltan rámutat. (310. l.).

jaira terjesztetnék ki. Ezzel Kossuth Napoleonnak tett ígérését teljesítette, a franciák császáran állott, hogy ő is teljesítse a magáét.

E nagyszabású agitatórius tevékenység alatt Kossuth ráért megindítani a tárgyalásokat a Romániával való szövetkezés érdekében is. Ebben az irányban a személyes érintkezést az oláh tényezőkkel Klapka vállalta el, kinek Oláhországban járása idejét nehéz megállapítani.¹ Jellemző a bécsi kormány információjának alaposságára nézve, hogy osztrák kémek, Kempennek küldött jelentés szerint Klapkát május 23-án látták és pedig Kossuthtal együtt Brailában, honnan 25-én utaztak vissza tovább Plojestibe,² a génuai osztrák konzul pedig Kossuthnak május 24-én Génuaába érkezését jelentette, holott bírjuk Klapkának 23-ikáról Turinból kelt levelét és tudjuk, hogy Kossuth május 20-ika és 27-ike közt a legnagyobb nyilvánossággal folytatta agitációját Angolországban.

Mindenesetre május 22-ikét megelőzőleg kötötte meg Klapka Couza Sándor herceggel, Moldva és Oláhországnak az országgyűlések által ugyanazon év januáriusában és februáriusában külön-külön megválasztott közös fejedelmével azt az egyezményt, melyet azután Kossuthnak beküldött s amely Napoleonnak is bemutatott. Ez az egyezmény³ kötelezi a fejedelmet arra, hogy a «magyar hazafiaknak» oláh területen fegyverraktárak felállítását megengedje, sőt hogy őket a franciáktól nyerendő fegyverkészletből 20,000 puskával segítse s a lőszereknek a határig való szállításáról gondoskodjék. E lőszer megvásárlásáért Klapka vállalta el. Viszont a magyarok kötelezték magukat az egyezményben, Moldva=Oláhországot Bukovina elfoglalásában megsegíteni s a magyarországi oláhság nemzeti jogait messzemenőleg biztosítani. Az egyezmény kilátásba helyezi azt is, hogy a háború után Erdély maga fog határozni Magyarországgal való adminisztratív egysége vagy különválása iránt s hangsúlyozva a testvériség elvét, a törekvés végcéljaként Magyar-, Szerb- és Moldva=Oláhországek konföderációját jelöli meg.

Ez az egyezmény, mely sohasem lépett érvénybe, Magyarországra nézve csekély előnyök mellett nagy engedményeket jelentett; megtartása is kétségesnek látszott, mert a Couza hatalma nem nyugodott szilárd alapokon s a Ján Bratiano vezetése alatt álló ellenzék határozottan megtagadta azt és semmi titkot sem csinált Erdély birtokára való igényéről. Kossuth maga Iratai kibocsátásakor nagyon találóan jellemezte a ma sem változott hagyományos román politikát, mely a Couzaféle egyezmény értékét is kéteessé tette, mondván, hogy «a szláv nép=

¹ Egy máj. 19-ről Genfból s egy máj. 23-ról Turinból kelt levele a *Nemz. Múz. levéltárában* található; Kossuth szerint (*Ir. I. 369. I.*) május 22-ről (hely nevezése nélkül) kelt levélben közölte vele a Couzával kötött egyezményt.

² *Osztr. Bel. eln. I. k.* Kempen átir. júl. 15-ről; főkonzuli jelent. *Gensd. Dép.* máj. 24.

³ Közölve *K. I.* előbb id. h.

tenger által körülvelt román nemzet, függetlensége érdekében, geográfiai helyzete által világosan a magyar nemzettel való szövetséges viszonyra van utalva» és mégis «nem bírt elég erővel arra, hogy az irántunk táplált gyűlöletből kivetkőznék».¹

Ekkoriban az emigráció középponti vezetése már mindinkább olasz földre helyezkedett át s kereste a piemonti királlyal és kormányával való közvetetlen érintkezést. Klapka május 23-án Turinban volt s onnan jelentette, hogy beszélt úgy Cavourral, mint Farinival, hogy a magyar légiók szervezésére vonatkozó dekretumot a király egy-két nap alatt alá fogja írni s hogy az ügyis túlsok tisztet számláló légióban fölsőleges tiszteket a sereghez fogják küldeni az átszökések előmozdítása s az átszökök átvétele végett; jelentette, hogy ő is a főhadiszállásra megy. Jelenté továbbá, hogy a belgrádi szárd konzul sürgönye szerint a magyarok ott tömegesen jelentkeznek s kérnek útleveleket Olaszországba, sőt úgy van értesülve, hogy egy egész magyar ezred akarna átjönni Belgrádba és szárd védelem alá helyezkedni; a konzul utasítást kér, Klapka azonban óvatosságot ajánl, nehogy az «exaltált patrioták» esetleg osztrák kelepcebe kerüljenek. Kiss Miklós, ki Génúában volt s Napoleon herceggel is beszélt, ugyanakkor azt írta, hogy ott a mindinkább szaporodó magyarok között nagy a zavar, mert a szervezés késik; Klapka és Teleki is kívánatosnak tartanak Kossuth mielőbbi odajövetelét.²

A királyi dekretum tényleg már május 24-én alá volt írva s kiadásának késedelmét megmagyarázza Cavournak egy, május 26-ikáról Pietri szenátorhoz intézett levele,³ mely elmondja, hogy az orosz követ s maga Gortschakoff a magyar légió szervezését felfüggeszteni kívánnák, tekintettel a hatásra, melyet az Németországban kelthetne, sőt a francia követ állítása szerint Napoleon császár se látná azt szívesen; Cavour azt szeretné, ha Klapka a dekretum kibocsátása nélkül is folytatná a magyarok toborzását.

Ezekkel az ellenhatásokkal szemben a Kossuth jövetelére csakugyan nagy szükség lehetett; Bécsben úgy tudták,⁴ hogy ezt a francia császár is kívánja, Pulszky is unszolja a menetelre Kossuthot, mert fél, hogy távollétében Klapka és Teleki ügytelenségeket fognak elkövetni; már folyamatban is vannak az úti előkészületek. A valódi tényállást legjobban megvilágítja Kossuthnak magának egy, május 31-ről Telekihez intézett levele.⁵ Fbben ismétli a «diversióra való felhasználás», a «legionarius

¹ U. ott 382. l. Lásd: Jancsó B. Erdély stb. 94. s köv. l. Balaceanu lev. Génúából N. M. K. I.

² Klapka lev. 23-ikáról a N. M. lev.-táráb. Kiss M. 21-iki és 24-iki lev. kivonata a N. M. K. I.-ban.

³ N. M. lev.-st. Lásd Vigevanonál a 47. l.

⁴ Gensd. Dép. londoni jelentés máj. 31-ről és jún. 1-ről.

⁵ N. M. K. I.

condottiere=szerep» elleni tiltakozását, aggódik, hogy a magyarokat is — úgy mint Krim után a lengyeleket — kifacsart citrom gyanánt fogják eldobni; visszatetszőnek találja, hogy a magyar tiszteket nem bocsátják a főhadiszállásokra; látszik, hogy nem akarják magukat velők s egyenruhájukkal nyilvánosan azonosítani. Napoleon hercegre számít s kéri Telekit, találjon módot a császárral magával beszélni; látszik, hogy sejti a diplomáciai akadályok fennforgását, de inkább az angolokra gyanakszik. Hogy egyelőre nem gondol utazásra, mutatja az is, hogy a magyar tisztek ellátásáról jelentést kér; hangsúlyozza is, hogy ragaszkodik az uralkodók általi meghivatáshoz, ha ennek még nincs ideje — úgymond — akkor minek csődítsük oda a tiszteket s költsük a pénzt? Tartózkodást és takarékossgot ajánl.

Ha a Kossuth merev ragaszkodása kikötéseéhez, ebből folyó tartózkodó magatartása és késő érkezése Olaszországba magyarázhatók is úgy, mint előidézői a magyar légió késedelmes megalakulásának és megghiúsítói a Klapka bátrabb és erélyesebb szándékainak,¹ alig tagadható, hogy a magyar érdekek szempontjából az események igazolták a Kossuth eljárását, mert abból, ha a magyar csapat a rendkívül gyors lefolyású háborúban tetteleg közreműködhetett s abban vért ontott volna, legfőleg Olaszországnak lett volna haszna, Magyarországra nézve, amelynek fölszabadítására a gyors győzelem és hirtelen megkötött béke következtében úgy sem került a sor, ez legfőleg néhány hős fiának elvesztését eredményezte volna.

Miután — mint tudjuk — a már június 4-én megvívott magentai csata, négy nappal később Milánó elfoglalása s a június 24-iki solferinói győzelem a háború sorsát rövid pár hét alatt eldöntötte, a magyar légió tényleg megalakulásának befejezésekor már egyszersmind céltalanná is vált s a magyar vitézek közül egyetlenegynek, Türrnek, ki a Garibaldi önkényes vadászcsapatához csatlakozott, jutott alkalom Olaszországért harcolni s egy hősieles támadás alkalmával a Trepointi melletti csatában, súlyosan meg is sebesülni, ami a közfigyelmet ismét rá irányozta amiért vezére, Garibaldi június 17-ről Paitonéból keltezett meleg levélben üdvözölte őt, mondván, hogy «magyar vér folyt Olaszországért s az a testvériség, mely a jövőben a két népet kell, hogy összekösse, meg van pecsételve». Reményét is fejezte ki, hogy barátját nemsokára ismét oldala mellett fogja láthatni, hogy együtt vezessék fiatal katonáikat új győzelemre...²

A magyar légió magvával az a kis csapat szolgált, mely Ihász Dániel ezredes vezénylete alatt kizárólag menekült magyar tisztekből — szám szerint 120 főből — június 5-én a génuai Castellaccio-erődben alakult

¹ *Vigevano* id. m. 47. s köv. l.

² A levél olasz szövege a *Corvina* 1925-iki X. füzetében a 10. l. *Gonda* id. m. 31. l. *Pnlszky* id. m. III. 256. l.

meg; ez, többnyire magyar hadifoglyok besorozása útján június 15-ikéig 398 főre, június 27-ikéig 880 főle szaporodott s legmagasabb létszámát Klapka toborzó tevékenységének hatása alatt 3200 főben érte el július elején, amikor az egész öt zászlóaljra osztott sereg részint Aquiba, részint Alexandriába és Astiba helyzetetett át, de akkor már a megkötött fegyverszünet következtében rendeltetése egészen kétéssé vált.¹

E légió szervezése és vezénylete körül Klapka mellett Czecz János, Vetter és Perczel Mór tábornokoknak, Ihász és Kiss Miklós ezredek mellett gr. Teleki Sándor, Szabó Imre és Sréter Lajos ezredeknek is jutott bizonyos szerep; őrnagyokként Mogyoródy Adolf, Tüköry Lajos, Kiss István és Eberhardt Károly működtek; a századosok közt ott volt a már említett Veress Sándor, továbbá Dobay Károly, ki utóbb az olasz hadseregben altábornagyságig felvitte s a hadnagyok közt Horváth Gyula, a később jól ismert képviselő és publicista.²

Már a légió szervezése s később ügyvitele nem ment nehézségek, surlódások s utóbb személyes torzszalkodások nélkül is. A soká visszartartott királyi dekrétum végre június 10-én kiadatott, nem a táborban levő király, hanem helytartójának, Savoia-Carignan Jenő hercegnek aláírásával. Mindjárt nagy elégedetlenséget keltett, hogy benne Magyarországól szó sincs, csak egy, a piemonti hadseregben szervezendő magyar légióról, mely mindenben azonosíttatik a többi önkényes csapatokkal. A főbb tisztek azonnal kijelentették, hogy így tovább nem szolgálnak; azonban Klapkának és Telekinek, kik azonnal Turinba siettek, sikerült kieszközölniök, hogy az elnevezés «olaszországi magyar sereg» (esercito ungherese in Italia) változtattassék meg, magyar zászló engedélyeztessék és megengedtetessék az is, hogy az eskű s a fogadalmi kötelező nyilatkozat tartalmazza annak a kijelentését is, hogy a magyar sereg katonái Viktor Emánuel királynak addig tartoznak hűséggel és engedelmisséggel, míg olasz földön vannak; mihelyt haza jutnak, az alakulandó magyar nemzeti kormánynak lesznek alávetve.³

Cavour mindezekben kifogástalan előzékenységet tanúsított s csak arra kérte a magyar urakat, hogy a nyilvánosság előtt ne sokat hangoztassák e kiváltságokat. Szemere emlékirata, melyet neki beküldött s

¹ *Vigevano* (id. m. 47. s. köv. l.) teljesen hiteles a datait közöljük; lásd egyéb-
iránt *Bothár Dániel* cikkét «A magyar Nemz. Igazgatóság történetéhez», a *M. Figyelő* 1911 dec. 1-i számáb. 377. s. köv. l. és *Búsbach* id. m. II. 286. s. köv. l. *K. I. I.* 349. l. Kossuth szerint (I. I. 368. sz.) a fegyverszünet előtt a légió létszáma meghaladta a 4000=et.

² U. a. helyeken; a *Vigevano* könyve a neveket többnyire elferdítve közli.

³ *K. I. I.* Különböző helyein. (E kötet pongyola szerkesztése úgy összevissza hánya az anyagot, hogy az események folyamata alig vehető ki belőle.) Ezekkel megegyeznek *Vigevano* id. közlései. A magyar legionáriusok hangulata, szellemére világot vetnek azok a «Bús dalok» s Bagó őrmester magyar «Hiszkegy»-e, melyek a *N. M. K. I.* közt találhatók.

mely valószínűleg Kossuth ellen irányult, aligha volt hatással reá. Ellenben a francia kormány minduntalan nehézségeket támasztott; még Napoleon herceg is fölötte elégedetlen volt a huzavonával s a tétlenséggel, melyre, mint a magyar sereg pártfogóját kárhoztatták. Walewski francia külügyminiszter hevesen tiltakozott a Couza fejedelemnél a magyarok rendelkezésére álló fegyverkészlet igénybevétele ellen, ami Klapka s a francia kormány között élénk sürgönyváltásokra szolgáltatott okot.¹

Az elégedetlenek közé tartozott Perczel Mór is. Ő, tekintettel a sorsdöntő fordulatra, feledve a multat, már májusban fölkereste Kossuthot Párisban, «volt ölelkezés, békülés; de barátság és bizalom nélkül.» Azután Perczel lement Genuába, majd ismét Londonban termett Kossuthnál. Ő, ki nyilván rossz néven vette, hogy nem tartozik az Igazgató-sághoz, elismerte mégis Kossuthot «központosító tekintélynek», de föltétlen engedelmességet nem ígért neki s magának független szabad állást tartott fenn, azt azonban kijelentette, hogy ha elvállal valamit, abban a Kossuthtól való függését elismeri. E feltételt Kossuth elfogadta, ez alapon neki jobbát nyújtá s remélte, hogy a részletekre nézve könnyen egyetértésre fognak jutni, föltéve, «hogy Perczel indulatkitörésekkel nem fogja azt lehetetlenné tenni», mert — mint írja — «ha mindnyájan anyagok volnánk is, az anarchia okvetetlenül megölné a hazát». Közöttük tehát minden tisztázva volt, Perczelnek még csak Telekivel és Klapkával kellett tisztába jönnie, kikkel Kossuth is egyetértésre volt kötelezve. Ezután Perczel előbb Jerseybe ment, majd ismét vissza Olaszországba, hol a «vörös herceg» bizalmat látszott belé helyezni, de ő, minduntalan panaszkodva, hogy titkolódnak előtte, hol összekülönbözött, hol ismét kibékült Telekivel és Klapkával.²

Sok hivatgatás és unszolás után Kossuth végre elhagyta Londont; június 16-án érkezett Párisba, 18-án Lyonba, 20-án Marseillebe és 22-én Genuába. Marseilleben rossz híreket kapott a légió dolgainak állásáról, Genuában azonban táviratot vett Cavourtól, melyben üdvözlővén őt olasz földön, mielőbbi látogatását kérte. Egy, Klapka és Telekitől is aláírt tudósítást küldvén innen a hazába, azonnal útra kelt tehát, már útközben sok meleg üdvözlésben részesülve nemcsak az Alexandriában, Aquban és Astiban elhelyezett magyarok, hanem az olasz nép s katonaság részéről is.³

¹ Kiss M. lev. kivonata jún. 11-ről *N. M. K. I. A Revue d. d. M.* id. közele 854. s köv. I. *Szemere* id. m. II. 139. l.

² Perczel Miklós levelei *Rónaynál* id. köt. 53. s köv. I. Kossuth lev. Perczel Mórchoz jún. 9-ről *N. M. K. I.*

³ Kossuth levelei útjáról nejéhez *K. I. I.* 414. s köv. 427. s köv. I., egy kiadatlan levele Lyonnól jún. 18-ról; *N. M. K. I. Mauks Ernő* cikke; Kossuth fogadtatása Olaszországban. *P. Hirlap* 1921. okt. 16. Paya egy régibb könyve alapján, melyben tévesen van jún. 27-ke mint Kossuth Turinba érkezésének napja megjelölve.

Június 24-ikén, tehát a háború sorsát végleg eldöntő solferinoi ütközet napján fogadta Cavour Kossuthot, kivel ez alkalommal először találkozott. A fogadtatás, Cavour egyénisége, megértő gondolkozása, őszintesége, a legjobb benyomást tették Kossuthra, ki a beszélgetést egyébiránt nem tekintette befejezettnek, mert a miniszterelnök őt még másnapra is magához kérte, hogy bizalmasával, Nigrával is összehozza, kit melléje rendelni kívánt. Kossuth tele volt reményekkel, annál inkább, mert délutáni sétakocsizása alkalmával a tömeg majdnem útját állotta evviva=kiáltásokkal. Nejeének azt írta, hogy nemsokára vele együtt remél ebben az «isten» országban, Itáliában gyönyörködhetni s még az nap egy lelkesítő szótat intézett Ihász útján a magyar sereghez, melyben jelezte, hogy mihamar egyesülhet velük s reméli, hogy nemsokára azt mondhatja nekik: a cél biztosítva van. A szótat a magyar sereg nemzeti önérzetének kielégítése mellett jobb ellátását is kilátásba helyezte, mert hallhatta már Kossuth, hogy e tekintetben is panaszok merültek föl és elégedetlenség kezd terjedni. Ez igazolja az ugyane napon kelt emlékiratot, mely a magyar katonák anyagi ellátása körül bizonyos igényeket támaszt a piemonti kormánnyal szemben.¹

Kossuth Cavourral abban állapodott meg, hogy másnapi újabb találkozásuk után Nigrával a főhadiszállásokra fog menni. Ez a terv meghiusult; a grófot táviratilag még az este a királyhoz a főhadiszállásra hívták, hová Nigrát magával kellett vinnie s megbizottja útján azt a tanácsot adta Kossuthnak, hogy menjen Parmába Napoleon herceghez s annak közvetítését vegye igénybe. A rossz fordulat szembeütő volt ugyan, de Kossuthot — levelei szerint — még mindig emelkedett hangulatban tartotta a rajongásig lelkes fogadtatás, melyben útjában mindenütt s Parmában is részesült. A herceg néhány napig ott tartotta, hogy előbb levelet küldhessen a császárhoz. Kossuth első benyomása itt az volt, hogy ígéreteket fognak tenni, de a végrehajtás idejét függőben fogják tartani; már látta a proklamáció tervét, melyet általok, mint Nemzeti Igazgatóság által kiadatni akartak s amellyel legalább tízezer magyar katonát reméltek az osztrák seregből való átpártolásra rávehetni; Kossuth vonakodott ahhoz hozzájárulni, de mégis azt találta, hogy a kilátások napról=napra javulnak.²

Június 29-én Kossuth Milánóba utazott s ott vette másnap a hírt, hogy a francia császár őt Pietri szenátorral együtt főhadiszállásán várja. Nem lehetett tudomása Cavour egy nyilatkozatáról, melyet a magyar kérdéstről július 1-én Napoleon herceghez írt levelében tett. Ebben —

¹ K. I. I. 428. s köv. l. Bothár id. cikke a *M. Figyelőben* 388. s köv. l. Névtelen promemoria Turinból jan. 24. N. M. K. I. Koss. jegyzéke u. e. tárgyban: K. I. 362. s köv. l.

² K. I. I. 433. s köv. l. 462. s köv. l.

már egy héttel a solferinói csata után — azt mondja, hogy a szövetségesek célja gyorsabban és teljesebben éretnék el, ha hathatósan előbbre vihetnék a magyar ügyet; sajnos azonban erre vonatkozó szándékainkat hátráltatja az a határozatlanság, hogy ne mondja egyenetlenség, mely a magyar bizottságban (a Nemzeti Igazgatóságot érti) uralkodik, a Magyarországon teendő előkészületeket pedig hátráltatják a dunai fejedelemségekben fennálló áldatlan állapotok, melyek Couzát megfosztják önbizalmától. Klapka megteszi, amit lehet, de őt meg akadályozzák eljárásában a bizottság polgári tagjai. Nem mondhatnám, — írja, — hogy Kossuth rosszindulatú, sőt ellenkezőleg, a legnagyobb mértékben méltánylom lojalitását és mérsékletét, de ő a légió kérdését alá akarja rendelni a fölkelés kérdésének, ami — nézetem szerint — nagy tévedés. Reméli Cavour, hogy a hercegnek sikerülni fog ezt megértetni Kossuthal, és hogy ő a táborból való visszatérése után őszinte támogatásban fogja részesíteni Klapkát.¹

Kossuth találkozását a császárral még megelőzte Sréter és Teleki Sándor ezredesek fogadtatása általa. Ezek a főhadiszálláson nem sok előzékenységgel találkoztak, amíg véletlenül a császár megpillantotta őket; megtudván kilétüket, azonnal magához kérte mindkettőt s nagyon barátságosan kérdezősködött a légió viszonyai, Kossuth s a magyarországi közhangulat felől. Az ezredesek nagyon őszinte válaszokat adtak, föltárva a légió bajait s hiányait is; mikor azt mondták, hogy Magyarországon csak várják a császár parancsszavát s nyomban fölkel 200,000 vitéz katona, a császár megjegyezte: «Magyarhon nagyon messze van, de ha Velence felé operálunk, lehetséges, hogy történik valami ott is.» Viktor Emánuel király is hasonló beszélgetést folytatott Sréterrel és Telekivel.²

Kossuth csak e fogadtatása alkalmával adhatta át Napoleon császárnak az új angol kormány semlegességét biztosító írott nyilatkozatokat; e részben megnyugtatta a császár a német veszélyre utalt, mire Kossuth megmagyarázni igyekezett, hogy e veszély sokkal biztosabban állna elő, ha a megvert s menekülő osztrák sereget osztráknémet területen venné üldözőbe, mintha magyar területen törí meg hatalmát; ha pedig egyiket sem akarja tenni, az osztrák kiheveri vereségét s majd újra támad. Napoleon mindenben igazat adott Kossuthnak s az őszinteség minden látszatával biztosította őt, hogy erősen el van határozva Magyarországot függetlenné tenni, ha csak valami olyas váratlan közbe nem jő, miről Kossuth is kénytelen lesz elismerni, hogy lehetetlenség. Ezt három nappal a megkötött fegyverszünet és nyolc nappal a villafrancai megegyezés előtt mondta, mely pedig az ő saját kezdeményezésére jött létre! Miután még azt a kívánságát kötötte szívére Kossuthnak, hogy

¹ *Revue d. d. M.* id. közl. 859. l.² *K. I. I.* 357. s. köv. l.

mielőbb küldjön magyar egyenruházatú csapatot táborába, a császár elbúcsúzott Kossuthtól.¹

Minden jel arra mutat, hogy a szövetséges seregeknek aránylag gyors és könnyű győzelme az osztrák fölött, melyet Solferino megpecsételt, ahelyett, hogy aggodalomba ejtette volna a magyar emigrációt, felbátorította reményeit. A légió szervezése most nagyobb hévvel s olasz részről nagyobb készséggel indult meg s Kossuth a Valeggióban végbe ment császári fogadtatás után azt írta feleségének, hogy jöjjön mielőbb utána Olaszországba; Solferino híre még Perczel Miklóst is arra indította, hogy Jerseyből Genuába jöjjön; az amerikaiak is mozgolódtak. Hozzájárultak e fokozódó reményekhez kétségkívül azok a hírek is, melyek a hazában a fölkelésre való legelszántabb készségről beszéltek s némi részben túlzottak is voltak, például mikor tudni vélték, hogy már Senyey, Ürményi és Deák is beléptek a lappangó forradalmi bizottmányba.²

Kossuth a francia főhadiszállásról nyomban Turinba ment s oda idézte a magyar sereg összes vezető embereit; értekezletet tartott velök, melyben megállapították a szervezési, felszerelési részleteket, turini iparosoknál megrendelték pár zászlóaljnak nyolc nap alatt leendő teljes felszerelését ruhával; Klapka mellé felszerelési bizottmányt rendeltek ki a Czech tábornok elnöklete alatt, ki az oktatás felügyeletével is megbízott. Cavournak egy, az egész szervezést felkaroló jegyzéket adtak át s vele, Pietri közbejöttével maga Kossuth mindent tisztába hozott, mely alkalommal a szárd miniszterelnök — mint mondá — félretéve a diplomatát, teljes nyíltsággal kijelentette, hogy meggyőződése szerint, ha Magyarország fel nem szabadul, az olaszok az egész háborúval nem sokat nyernek s legjobb esetben is igen veszélyes jövőnek néznek eléje.⁴

A legjobb reményekkel telve ment július 6-án Kossuth Genuába, hogy az ott szervezkedő magyar csapatok fegyelmét s jó szellemét megerősítse; útközben Aquiban és Alexandriában is lelkesítő beszédet intézett a magyar katonákhoz; Genuába érve, ott július 8-án villámcsapásként érte a hír, hogy a hadakozó felek — fegyverszünetet kötöttek! Még arról a napról keltezve Kossuth kimerítő tudósítást küldött a hazába, melyben a császárral való értekezéséről s tett intézkedéseiről beszámolt; reménykedve, hogy a fegyverszünetet még nem fogja egy hamar békekötés követni, a Nemzeti Igazgatóság ugyancsak július 8-ikáról Szabó Imre ezredes útján rendeletet küldött Ihászhoz, meghagyván neki, hogy a szervezést lankadatlanul folytassa s a tisztikart egyetértésre, kitartásra, bizalomra buzdítsa; Kossuth pedig levélben Pietrihez for-

¹ A *K. I.*-ban háromszorosan van ez az értekezés a császárral leírva, a 366. s köv. 441. s köv. és 455. s köv. l.

² *U. ott* 347., 447. l. *Rónay* id. köt. 59. l. Névtelen francia jelentés a magyarországi hangulatról jún. 28-ról és Asbóth S. lev. júl. 1-ről *N. M. K. I.*

³ *K. I. I.* 368. s köv. l. 447. s köv. l. *Bothár* id. cikke 345. s köv. l. «*Remarques*» júl 6-ról a *N. I.* jegyzéke *N. M. K. I.*

dult, lefestette előtte a felelősségterhes helyzetet, melybe jutottak s tőle kért tájékozást arra nézve, hogy mit várhatnak?¹

A feleletet Napoleon császár néhány nappal később maga adta meg, egy Pietrihoz intézett sajátkezű levélben, melyben közölte a július 11-én Villafrancában az osztrák császárral megkötött békeegyezményt s ezzel a háború végét. «Mondja meg Kossuthnak — írta — hogy végtelenül sajnálom azt, hogy hazája felszabadításának most abban kell maradnia. Nem tehetek másképp. Lehetetlenség. De kérem őt, ne csüggedjen, bízzék bennem s a jövőben. Időközben legyen meggyőződve barátságos érzelmeim felől s kérem, saját személyére s gyermekeire nézve rendelkezék velem.» Kossuth saját vallomása szerint sírt e levél olvasásakor s felháborodással jelentette ki, hogy a franciák császára nem elég gazdag arra, hogy Kossuth Lajost alamizsnával kínálhassa meg!²

Kossuth egyetlen elégtétele az volt, hogy Cavour gróf teljesen osztotta felháborodását; mikor egy-két nappal később Pietrivel együtt meglátogatta, már benyújtotta lemondását. Azt mondta Pietrinek: «Politikában az ember gyakran transigál idő és módok felett, néha kénytelen elvek fölött is transigálni; de van egy, ami fölött emberséges ember sohasem transigál s ez: a becsület. Az ön császára engem megbecstelenített. Szavát adta, szentül fogadta, hogy meg nem áll, míg az osztrák végképpen ki nem űzetik Olaszországból és ezért bérül magának Savoyát, Nizzát kötötte ki. Most az ön császára a bért elveszi, de minket itt hagy félúton a faképnél. Értjük be Lombardiával s hogy a vásár még szebb legyen, konföderáció békóiba akarja királyomat beleverni... Megbecstelenítve állok királyom előtt»... Azután Kossuthhoz fordulva mondá: «A franciák császára megyen. Menjen! De én és ön Kossuth úr, mi maradunk a magunk útján. Nemde? Mi ketten megtesszük, amit a franciák császára nem mert bevégezni. Mi nem állunk meg félúton.» S hogy Cavour mennyire érezte a történetek által a magyarokon ejtett sérelmet, azt később Dabormida tábornokhoz intézett bizalmas levele mutatja, melyben gondoskodásába ajánlja a «szegény magyarokat, kiket a mi nemes szövetségünk rászedett; nehogy hiszékenységükért káplárbot alatt bűnhődjenek».³

Émlítést érdemel, hogy Kossuthnak utóbb figyelemreméltó olasz részről enyhe szemrehányást tettek azért, hogy saját közlései szerint, bár akarata ellenére ő sugalmazta Napoleonnak a hirtelen békekötés eszméjét azáltal, hogy utalt a veszélyre, mely előállana, ha Ausztria német területre volna kénytelen visszavonulni.⁴ Ez a beállítás merőben

¹ K. I. I. 368. s köv. l. 447. s köv. l. 468. s köv. l. *Bothárnál* 384—385. l. *Pulszky* id. köt. 257. l.

² K. I. I. 472—473. l.

³ *U. ott* 476. s köv. l. *Vigevano* 62. l. («i povzri ungheresi, del nostro generoso alleato cotanto delusi . . .») *Pulszky* id. köt. 260. s köv. l.

⁴ *Vigevano* (az olasz hadügyminisztérium kiadványa) 59—60 l.

téves; a francia császárnak akkor is lett volna ideje békét kötni az osztrákkal, ha ez német területre vonúl, ellenben egészen bizonyos, hogy nem vonúlt volna német területre, hanem magyar területen állotta volna a harcot, ha a szövetségesek ezen a területen támadják meg. Széchenyi egy bizalmas levelében meg azt jegyezte meg, hogy «Kossuth számításból ismét kihagyott egy főtényezőt, t. i. hogy Napoleon Lajos tán bolonddá fogná tenni őt».¹ Szemerének a legnagyobb elfogultságtól sugalt vádaskodásával² kár foglalkozni. A Kossuthot akkor a sajtóban ért támadásokkal főképp Pulszky Ferenc szállt sikeresen szembe.³

Elfogulatlan ítélet kénytelen megállapítani, hogy bármennyire hibázhatott Kossuth megelőző elhamarkodott vállalkozásaival és biztatásaival, ha valaha, hát 1859-ben oka és joga volt bízni a sikerben; s ő mégis a legnagyobb óvatossággal járt el és soha sem titkolta legnagyobb bizalmatlanságát a szövetségesek, különösen a francia császár iránt, amelyet az események igazoltak. Még Kossuth erős kritikusa, Jósika is elismerte, hogy ő ezúttal nem hagyta magát megcsaltni. Míg máskor mindig a maga szakállára cselekedett, nem kérdezve senkit, ezúttal igazgatósági társai között ő volt az, aki fékezett, visszatartott, gyanakodott és késlekedett, úgy hogy néha már Klapkának s a többi katonáknak neheztelését vonta magára s az ő bizalmatlan óvatosságának köszönhető elsősorban, hogy Magyarország nagyobb kockázatba nem ment belé.

Bármily katasztrófa volt Villafranca az emigráció törekvéseire nézve, Kossuth és társai nem tekintették szerepüket eljátszottnak s nem adtak fel minden reményt. A hazai közhangulat, a Cavour ígérete, az elégedetlenség, melyet az elért féleredmény különösen az olaszoknál keltett, megannyi biztató mozzanat volt a jövőre nézve. Kossuth szerint a villafrancai békét mindenütt nagy elégedetlenséggel fogadták. «Az orosz gyanakodott, az angol fegyverkezett, a német sorakozott, gyanú s bizalmatlanság mindenhol, melynek tüze az ingerültség szenvedelmes kitörései naponkint olajat öntöttek. Bizonytalannak, tarthatatlannak ítélte a helyzetet az egész világ. Gyűltek a vihar jelei mindenfelől s a magyar emigrációnak lehetetlen volt e helyzetből ösztönt nem meríteni az előfordulható alkalom sikeres felhasználására.» «Pár év alatt vihar lesz Európában — írta Pulszkynek — vihar, minőt a világ keveset látott.» Jósika, ki ugyancsak nem volt optimista, lehetetlenségnek tartotta, hogy a magyar nemzet elismerje azt, hogy Ausztriának hosszabb az élete mint az övé; sőt azt hitte, hogy Ausztria éppen most áll az örvény szélén.⁴

¹ *Rónaynál* III. 71. l.

² *Naplója* II. 158. s. köv. l.

³ Nyilatkozata a newyorki Tribune-ban (Neue Preuss. Zeit. közlése szept. 16-án) a Vörös A.-féle gyűjtemény. *N. Múzeum*.

⁴ *K. I.* II. 8—9. l. *Pulszky* id. köt. 265. l. *Jósika* lev. szept. 1. id. l.

E fordulat által meglehetősen tárgytalanakká váltak azok az érintkezések és egyezkedések is, melyek egyfelől a magyar emigráció, másfelől Moldva=Oláhország fejedelme, illetve szerb politikai tényezők között folytak, habár Kossuth meghatározása szerint a békekötés ezeknek a «látszólagos viszonyoknak» véget nem vetett. Július 20-án írta alá a Nemzeti Igazgatóság a Couza fejedelem megbízottjaival kötött szerződést a magyar felkelés számára Romániában letétben levő fegyver- és lőszerkészlet további kezelése s majdani igénybevétele iránt, mely később még bonyodalmak tárgya lett. A szerbiai tárgyalások végett Ludvigh a Kossuth megbízásából még május végén Franciaországon s a Földközi-tengeren át Belgrádba utazott, ottani működéséről koronkint semmitmondó jelentéseket küldött megbízójának, míg végre ez július 31-ről azt írta neki, hogy akár sikerült a szerbekkel megegyeznie, akár nem, térjen vissza, kár ott vesztegetni az időt. Bécsben egyébiránt értesülve voltak a tárgyalásokról s azt is tudták, hogy Kragujevac van a fegyverraktár helyéül kiszemelve.¹

Az adott helyzetben a magyar emigráció vezetőire első és legszenvedőbb kötelesség gyanánt az a feladat hárult, hogy azoknak a magyar katonáknak, akik az ő hívásukra elhagyták az osztrák zászlókat s mint szökevények vagy hadifoglyok az olaszországi magyar sereg zászlaja alá gyülekeztek, akik ilyenképpen osztrák szempontból főbenjáró katonai vétséget követtek el, jövő sorsukat biztosítsák. Hogy az «olaszországi magyar hadsereget» föl kell oszlatni, aziránt semmi kétely sem uralkodhatott. A Nemzeti Igazgatóság még Turinból, július 14—16-ikáról rendeleteket intézett a dandárparancsnokokhoz, melyekben közölte a békekötés tényét és hogy ezzel az Igazgatóság tevékenysége megszűnik, de tudtára adta a magyar csapatok tagjainak azt is, hogy a francia császár részéről biztosítva van az altisztek és legénység részére a büntetlen hazatérhetés, valamint ki fog eszközöltetni az is, hogy osztrák katonai szolgálatra ne kényszeríttessenek és gondoskodva lesz elszállításukról is. Akik hazamenni nem akarnának, rangjuk megtartásával francia szolgálatba fogadtatnak. A tisztek sorsa iránt akkor még elhatározás nem volt; a további intézkedéseket a Turinban maradó Klapka tábornok fogja átvenni.² Ugyanakkor Klapka külön napiparancsban kötötte szívére a magyar katonáknak, hogy hazaszállításukig rendet és fegyelmet tartsanak s Czech tábornok is napiparancsban búcsúzott el a dandároktól.³

Cavour és Pietri — ez utóbbi mint Napoleon megbízottja — a turini tárgyalások alkalmával már július közepén ígéretet tettek Kossuthnak és társainak arra nézve, hogy elszállításukkor a magyar altisztek és

¹ K. I. I. 386. s köv. l. 407. s köv. l. III. 69. l. Ludvigh levele a hajóról jun. 3-ról N. M. K. I. Gensd. Dép. 1859. Kempen júl. 31. jelent.

² K. I. I. 480. s köv. l. Vigevano id. m. 60—62. l.

³ Bothár id. cikke, 386—387. l.

legénység 15 napi zsoldban részesíttessenek mintegy végkielégítésül, valamint hogy a tisztek is, kivált az emigráltak, kik szerzett állásaikból kizavartattak, bizonyos kártérítésben részesüljenek; ez ígéret teljesítése-képen mindjárt másnap annyi pénz került kiosztásra, hogy abból a tiszteknek — rangjuk szerinti arányban — 1000—6000 franknyi adomány jutott.¹

A legégetőbb és legkényesebb kérdés a hazaszállítandók biztosítása volt az ellen, hogy otthon, ha formailag büntetlenül is, ne legyenek katonai szolgálatnak s ezáltal bosszúnak és zaklatásnak kitéve. Miután Kossuth és társai az elszállítást mindaddig késleltetni akarták, míg e tekintetben teljes biztonságra nem tesznek szert, s másrészt a magyar legionáriusok közül sokan, türelmüket vesztve, föltétlenül vissza akartak térni, a beállott, körülbelül két hónapi huzavona valóban nehéz próbára tette a magyar katonák fegyelmét, melyet azonban ezek becsülettel állottak ki.²

Tudjuk, hogy a két császárnak a villafrancai találkozás alkalmával megegyező kívánsága volt a kölcsönös, teljes amnesztia; ez magában a villafrancai egyezményben csak egész általánosságban jutott kifejezésre.³ Az eljárás közelebbi meghatározása a zürichi béketárgyalásokra maradt, melyek augusztus 8-án nyíltak meg, de csak november 10-én végződtek. Az volt tehát a feladat, hogy ez a kérdés kiragadtassék a békemű többi részletei közül s külön, gyors és kielégítő megoldást nyerjen. Láttuk, hogy ez irányban már Cavour is közbenjárt Dabormida tábornok útján. Kossuth Pietri útján levelet küldött ez ügyben Napoleon császárnak, melyre azt az üzeneti választ kapta, hogy a francia képviselő Zürichben határozott utasítást kapott ez irányban s a császár nem hiszi, hogy e tekintetben nehézségek merüljenek föl. Kossuth jogosult nyugtalanságában újabb emlékirattal fordult Napoleon herceg közvetítésével a császárhoz s Teleki László maga ment Zürichbe, ott személyes közbenjárással siettetni a hazatérő katonák biztosításának ügyét.⁴

Végre szeptember 3-ról keltezve Szabó Imre ezredes, a Kossuth párisi küldöttje oly értelmű tudósítást kapott, hogy Rechberg gróf biztosította a francia követet arról, hogy az olaszországi légió magyar katonái tűzhelyeikhez haza fognak küldetni.⁵ Az emigráció vezéreit ez se nyugtatta meg egészen, mert nem tartották kizártnak, hogy a «tűzhelyökhöz küldés» csak szabadságot lesz s az illetők azután mégis

¹ Pulszky id. k. 262. l. K. I. I. 500—501 l.

² Klapka lev. aug. 14. K. I. I. 486. l. Kiss M. lev. kivonata szept. 12. N. M. K. I.

³ «A hadviselő felek földterületein az utóbbi események alkalmával kompromittált személyeknek úgy egyik, mint másik részről teljes és tökéletes amnesztia biztosítatik.» K. I. I. 479. l.

⁴ K. I. I. 486—493. l. Koss. lev. Kiss M.-hoz aug. 21. N. M. K. I.

⁵ «Renvoyés dans leurs foyers.» K. I. I. 497. l.

szolgálatra fognak köteleztetni; ez irányban kívántak tehát még biztosítékot s egyúttal egy osztrák katonai megbízott kiküldését Alessandriába, az elszállítás lebonyolításánál való közreműködés végett. Miután e kérést a piemonti kormány is melegen támogatta, szeptember 14-én Napoleon császár Biarritzból a következő sürgönyt intézte Viktor Emánuel királyhoz: «Rechberg gróf írásban megígérte, hogy az idegen légió magyar katonái amnesztiában részesülnek és minden katonai szolgálat alól fölmentetnek».¹

Magyar részről Klapka, olasz részről Petitti di Roreto tábornokok már szeptember 9-én Alessandriában megállapodásra jutottak a magyar légió hazaszállításának módozatai iránt; akkoriban a légió 44 tisztből és 3033 altisztből s közkatonából állott. Valamennyien megkérdezettvén kívánságaik iránt, a tisztek közül négyen nyilvánították óhajukat piemonti szolgálatban maradni s egyelőre várakozási állományba helyeztettek; ezek: Ihász ezredes, Tüköry, Kiss József és Eberhardt őrnagyok; tizenhatan modenai szolgálatba kívántak lépni, tizenketten szabadságot kértek az Olaszországban maradásra, tizenketten a hazájukba való visszatérést választották. Az altisztek és legények közül 93 kívánt Piemontban maradni, 32 a modenai seregbe lépni, 24 Amerikába akart vándorolni, 27 a dunai fejedelemségekbe költözni; a többi mind hazaszállításra jelentkezett.² A modenai szolgálatba lépett tisztek közül megnevezhetjük gr. Bethlen Farkas és Krivácsy ezredeseket, valamint Dunyov alezredest. Természetesen olasz szolgálatban maradt, bár még akkor sebesülten feküdt, Türr István is.³

A magyar katonák hazaszállításakor szeptember 19-én az alessandriai pályaudvar emlékezetes véletlen találkozás színhelye volt. Viktor Emánuel király Milanóba utaztában éppen Alessandriát érintette, mikor az utolsó magyar csapatot elindítandó, Klapka is — már polgári öltözékben — a pályaudvarban megjelent. A katonák felismervén a királyt, zajos éljenzésbe törtek ki, ez pedig, magához kéretvén Klapkát, meghatva vett tőle búcsút, fejezte ki elismerését a légiónak s reményét a magyar haza ügyének diadala iránt.⁴

Kossuth, mihelyt a személyes jelenlétét igénylő teendőket elintézte,

¹ *Vigevano* id. m. 63. l. Turini jegyzék szept. 8-ról és Párisból c. jegyzék u. a. napról; *N. M. K. I.* Kossuth (*K. I. I.* 504. l.) szerint a császár távirata szept. 16-ról k. *Vigevano* szerint 14-ről, amit a Koss. iratok közt levő Lamarmora-féle távirat (szept. 14.) is igazol.

² Ezek *Vigevano* adatai (64. l.), melyek, miután az olasz (előbb piemonti) hadügyminisztérium levéltárának okmányain alapulnak, föltétlenül hiteleseknek tekinthetők.

³ *K. I.* 511. l. Koss. lev. Ludvigghoz szept. 29-ről és Türr lev. okt. 15-ről *Nemz. Múz.*

⁴ Az *Echo de la Presse Etrangère* szept. 24-iki közleménye: *N. M. K. I.* Az esetet különben elbeszéli a jelen volt Ihász is levelében: *K. I. I.* 508—509. l. és *Veress S.* id. köt. 372. l.

a havasok mögé menekült az olasz hőség elől, ott keresve üdülést és megnyugvást, hol családjával is találkozott, csak Vilma leánya maradt Pulszkyéknál Londonban. Levelei szerint már július 18-án Aix les Bainsben volt Savoiában, július 31-én Genfben, augusztus 12-én Bexben, 21-én Veveyben, 31-én Interlakenben, szeptember 2-án Lucernben, 5-én Strassburgban, 6-án Párisban és 24-én már ismét Londonban.

Ő — mint maga írta Pulszkynek — «balzsamot próbált színi sebzett mellébe Szejc havasainak hűtő légeből, mert szívében egy pokol ég». Még augusztus 12-én is azt írta Tanárkynak, hogy «nem tud nyugasztalódni». De a természet szépségei iránti fogékonysága csakhamar erőt vett bánatán; később már turistáskodni látjuk s elragadtatással nyilatkozik Helvécia vidékeiről. Genfben mindenesetre sokat volt együtt Teleki Lászlóval, Pukyval s aligha nem találkozott Horváth Mihállal is, ki gróf Károlyi Györgyné hívását követve, átvette leánya Pálma grófné tanítását s velök Genuában telepedett le ez év márciusában, de a háborús mozgalmak miatt onnan csakhamar át kellett menekülniök Genfbe, ahol Horváth otthonos volt. A véletlen összehozta Kossuthot Interlakenben b. Kemény Zsigmonddal és Danielik Jánossal is, kikkel együtt gyönyörködött a Jungfrau látásában s akik neki sok biztatót mondtak az ország közhangulatáról. Levelezett ez időben Irányival is, ki már Párisban volt s ki által egy tévesen neki tulajdonított s a nemzethez intézett proklamáció megcáfolását igyekezett elérni. Hogy Párisban kikkel érintkezett, azt nem tudjuk; egy hetet szándékozott ott tölteni, de valószínűleg nem azért, mert — mint egy előbbi levelében írta — onnan «coquettiroznak vele» levelek és hírlapok útján.¹

Londonba érkezve első teendője volt Kossuthnak egy John M. Adamhoz intézett levélben skót barátait felvilágosítani a történelekről és előttük mintegy igazolni eljárását. E levele szándéka ellenére nyilvánosságra is jutott és kommentárookra szolgáltatót alkalmat.²

Szomorú volt Kossuthra nézve a visszatérés Londonba, mely oly soká szolgált otthonául s melyet oly vérmes reményekkel hagyott el. Ő csalódott volt, neje beteg s otthont nem talált. Oly kevéssé számított a visszatérésre, hogy háztartását egészen feloszlatta és lakását felmondta; most hajléktalan volt s míg lakást talált, egy boarding-houseban kellett meghúzódnia.³ Élete a világosi katasztrófa óta a hajótörések egyetlen láncolata volt, melyek között talán legfájdalmasabban, mert legváratlanabbul az érte, amelyet Villafranca idézett elő.

¹ Pulszky id. köt. 264., 274. l. Kossuth lev. Tanárkyhoz aug. 12. *N. Múz. l. t.* lev. Irányihoz júl. 31. és lev. Kiss M.-hoz aug. 21-ről *N. M. K. I. Márki S. Horváth Mihály* 201. s köv. l.

² *K. I. I.* 517. s köv. l. Az Indépendance Belge egykorú közlése a Vörös-féle gyűjt. *N. Múz.*

³ Levele Ludvighoz szept. 29-ről: *N. M. K. I.*

X. RÉSZ

**GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI ÉLET
AZ ÖTVENES ÉVEKBEN**

Országos Széchényi Könyvtár

I.

(Területi és népességi megoszlás; a népesség szaporodása 1850—1857 között; a magyarság száma és szaporodása. A termőföld mennyisége, megoszlása és szaporodása, a termés mennyisége és megoszlása; a földhozadék értéke. A bortermelés, dohánytermelés, az erdészet, az állattenyésztés. Gazdasági kiállítások. A kereskedelem jellege és szervezete. A közlekedésügy; a közutak állapota és használata; a vasutak keletkezése; a folyam- és tengerhajózás. A posta- és távirda-intézmény fejlődése. A folyamszabályozás állása. Bányászat. Az ipar különböző nemei. A biztosításügy; pénz- és hitelügy. A közös vámterület, az új magán- és perjogi törvények gazdasági hatása; a telekkönyv keletkezése; a tagsítás menete; az adóteher. Az úrbérmegváltás hatása a földbirtokra. 1849—1859.)

A magyar szent korona országai az eddigiekben tárgyalt évtized alatt — mint láttuk — az oktroyált birodalmi alkotmánynak e részben hatályban maradt rendelkezése értelmében ötfelé tagolva alkották az «osztrák birodalom» részeit. Miután Horvátország és a határőrvidék bizonyos önállósággal bírtak azelőtt is és Erdélynek 1848-ban törvényileg kimondott uniója az anyaországgal még gyakorlatilag keresztülvihető nem volt, az együvé tartozás szempontjából gyökeres változást csak a Bánság és Vajdaság elszakítása s Fiumének és a Muraköznek Horvátországhoz csatolása jelentett. De közkormányzati szempontból óriási változás jelentőségével bírt az összes részeknek egyformán és közvetlenül a bécsi birodalmi középponti hatóságok alá való rendelése és a megmaradt anyaországnak öt közigazgatási kerületbe való szétosztása. E változás hatását megérezte a gazdasági és társadalmi élet is, melynek jelenségeivel kell e lapokon foglalkoznunk.

A tágabb értelemben vett magyar királyság már terjedelménél és népszámánál fogva, mint 1849-ig külön politikai és gazdasági — különösen vámterületi — egység szükségkép sokkal nagyobb súllyal esett a latba szemben a monarchia többi országaival, mint a belőle formált s a közös kormányzat alá helyezett és közös vámterületbe besorolt öt koronartomány. A magyar korona összes országai 5600.44 osztr. □ mérföld területükkel ¹ majdnem felét tették ki a monarchia egész területének (12,071 □ mf.) és a 13 milliót meghaladó lakosságuk is ² több mint két-

¹ Keleti Károly: Hazánk és népe, Pest, 1871. 30. l.

² A jogi népesség (katonaság nélkül) 1850—51-ben 13.191,553 volt. 1859 s még inkább 1866 után az arány lényegesen megváltozott Magyarország javára Lombardia s Velence elvesztése következtében; most már Magyarország lett a «birodalom» nagyobb fele (51.8 %).

ötödét alkotta a birodalom akkor 30·7 millióra tehető össznépességének.

Azonban még a szétdarabolás után is a szűkebb értelemben vett Magyarország a monarchia legnagyobb «tartománya» maradt úgy ki-terjedésére (3727·67 □ mf.), mint népszámára (7.864,262) nézve; sorban Galicia követte, de kevesebb, mint felényi terjedelemmel (1420·52 □ mf.). s harmadikként sorakozik nagyságra nézve Erdély (1054 □ mf.); ugyan-csak nagyságát tekintve a határőrvidék az ötödik, (583 □ mf.), a Bánság és Vajdaság a hatodik (544·81 □ mf.) s Horvátország a tizenharmadik (334·58) helyet foglalta el a «koronatartományok» sorában.¹ Nem szabad felednünk, hogy akkor még a «Partium» név alá sorolt Királyhágón inneni megyék is Erdélyhez tartoztak.

A magyar anyaországnak a megcsonkítás után is érvényesülő e terület- és népszámbeli jelentősége mindenesetre szintén egyik oka volt a közigazgatási kerületekbe való osztásnak, bár ez a szétoztás inkább csak jelképesen bontotta meg az ország egységét; kormányzati szempontból a helytartósági osztályok szűkre szabott hatásköre gondoskodott az egység fenntartásáról, gazdaságilag és társadalmilag pedig e szétoztás válaszfalul az egyes részek között nem szolgált. Mégis számba kell itt vennünk azt is, hogy a szűkebb Magyarország öt közigazgatási kerülete között terjedelemre legnagyobb, de népszámra nézve legkisebb volt a kassai (708 □ mf., 1.412,785 lakos), nagyságra második, népszámra legnagyobb a pozsonyi (649 □ mf., 1.768,442 lakos); területnagyság szerint következtek azután a soproni (641³/₄ □ mf., 1.724,380 lakos), a nagyvárad (614 □ mf., 1.455,874 lakos) és mint legkisebb a pest-budai kerület (602¹/₂ □ mf., 1.653,084 lakos).²

Feladatunk már most a Magyarországnak az ötvenes években rendelkezésére állott gazdasági erőforrásokat venni szemügyre s amennyire azt a gyér adatok megengedik, megállapítani, hogy ezen évtized alatt milyen változást, mekkora gyarapodást vagy csökkenést mutattak fel? Vizsgálatunknál főképp a szűkebb Magyarország, valamint a Bánság és Vajdaság, úgyszintén Erdély viszonyait vesszük alapul, kevésbbé a Horvátországot s a hozzátartozó végvidékét és Fiuméét, melyek a következő korszakban is távolabb állottak a magyar nemzeti élet jelenségeitől.

Az első és legfontosabb gazdasági tényező minden országban a népesség, Magyarország népességéről 1849 előtt kevés adatunk van.

¹ Ezeket az összehasonlító adatokat részben Keletiből, részben a *Bielz*: «Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens, Hermannstadt 1857» című mű hivatalos forrásokból merített táblázatából (153. l.) vesszük.

² *J. Chownitz* (Chowanetz) Handbuch z r Kenntniss Ungarns, Bamberg 1851. 167. l. E mű kétségkívül hivatalos megbízásból íratott a Magyarországra telepedni kívánók tájékoztatására; a műre és szerzőjére nézve l. a jelen mű I. köt. 232. lapján elmondottakat.

1785-ben Magyarországon és Erdélyben 8.586,090 lakost számláltak; az osztrák belügyminisztérium adatai szerint 1849-ben a tulajdonképpeni Magyarország népessége — beleszámítva akkor még a Bánságot és Vajdaságot is — 10.146,000 volt,¹ ami a későbbi adatokkal meg nem egyezik. Valószínű, hogy az 1848—49-iki események némileg apasztották a népszámot hazánkban.² Az első rendszeres és általános népösszeírást az abszolút kormány foganatosította 1850-ben; ez az összeírás részleteire nézve, különösen a nemzetiségi, nyelvi megoszlás tekintetében, célzatos volt és ezért megbízhatatlan, de nagy általánosságban elfogadhatjuk alapul adatait. E szerint a szűkebb értelemben vett Magyarország népessége ezidőben 7.864,262-re rúgott, Erdélyé 2.074,202-re, a Bánság és Vajdaságé 1.426,221-re, a Határőrvidéké 1.226,408-ra és Horvátországé 868,456-ra; tehát az egész magyar birodalomé összesen 13.459,549-re.³ Ha ezt az eredményt szembeállítjuk a legközelebbi, 1857-iki népszámlálás eredményével, megkapjuk a hét év alatti változás megközelítő képét. Ez utóbbi évben az anyaország lakóinak száma 8.146,992 volt, Erdélyé 2.180,121, a Vajdaságé és Bánságé 1.532,151, a határőrvidéké 1.066,272 s végül a Horvátországé 865,403, tehát az össznépeség volt 13.790,939.⁴ Vagyis az összes szaporodás hét év alatt 331,399 fő, tehát 2,4%, ami kedvezőnek nem mondható. Ebből a szaporodásból esik az anyaországra: 282,730 fő, ami 3,6%-nak felel meg; a szerb Vajdaság és Bánság szaporodása 105,930 fő (7,4%), Erdélyé 105,919 (5%), ellenben a Határőrvidék lakosságának száma e hét év alatt 160,136 főnyi, Horvátországé pedig 3035 főnyi csökkenést mutat, ami — kivált az előbbi — kihívja a kételyt az adatok helyességére nézve.

E népességi számok részletezésére nézve még hiányosabbak s megbízhatatlanabbak adataink. Ami azonban bennünket legközelebről érdekel: a magyarság erősödése a jelzett hét évi időközben, még a nagyrészen az ellenkezőt célzó számításokból is kitűnik. 1850-ben Magyarországon és a kapcsolt részekben 4.812,759 magyart számláltak, ami mintegy 42%-nak felel meg, az 1857-iki népösszeírás elkerülte a nyelvi statisztikát; azonban Fényes Eleknek a népmozgalmi adatokra alapított számítása szerint 1857-ben Magyarország, Erdély, a Bánság és Vajdaság, valamint Horvátország magyarsága, hozzászámítva még a bukovinai magyarokat is, 6.555,125-re rúgott; e két szám különbözete tehát 1.742,365 volna, vagyis 36%, mely szám azonban némileg csökkenne, ha leszámít-

¹ *Magy. Statiszt. Közlemények* Új foly. I. ált. jelentés 3. fej. *Osztr. Belügymin. eln. l. t.* Geringer 1849 aug. 25-iki jelent.

² Chownitz id. m. 126. l.

³ Lásd a népszámlálás eredményeit a *Magyar Hirlap* 1850 nov. 27., a *P. Napló* 1851 szept. 10., valamint nov. 28. számaiban; úgyszintén *Bielz* id. m. 148. l.

⁴ A *P. Napló* közlése 1857 jan. 23.-án. (A részletekre nézve is.)

tanók a meghatározhatatlan számú bukovinaiakat.¹ E szám túlzottnak látszik, mert a magyarság számaránya 1870-ben is csak 49·84% volt Magyarországon és 31·71% Erdélyben.² Mindenesetre megállapítható azonban, hogy a magyarság a reá gyakorolt erős nyomás ellenére e hét év alatt hatalmasan gyarapodott és terjeszkedett, amit különben a bizalmas hatósági jelentések is aggodalmasan elismerni látszanak.

A második gazdasági tényező, mely felé fordul figyelmünk: a föld, mely a kimutatott népesség legnagyobb részét foglalkoztatta s az egészet táplálta. A magyar korona országai területének termőrésszére nézve az ötvenes években behozott kataszter nyújt adatokat. Ezek szerint 1600 □ öles holdakban számítva a termőterület volt Magyarországon a Bánság hozzászámításával 31.297,991 hold, Erdélyben 8.261,255 hold, a terméketlen terület Magyarországon 5.978,709 hold, Erdélyben 1.287,245 hold, Horvátországban 447,797 hold és a határőrvidéken 1.157,271 hold, vagyis legkedvezőbb volt az arány Horvátországban (86·63% termőföld), azután következett Erdély (86·52%), majd Magyarország (83·96%) s legvégül a határőrvidék (80·15%); vagyis átlag a magyar korona országában a termőföld aránya a terméketlenhez 84·16% volt, míg ugyanakkor Ausztriában 89·49%.³ A termőföld művelése szempontjából a magyar korona egész területén a szántóföld 36·24%-ot képviselt, a szőlő 1·39%-ot, a rét és kert 15·13%-ot, a legelő 15·70%-ot és az erdő 31·52%-ot.⁴

A termőföld számbavételénél az akkori viszonyok szempontjából tekintetbe kell vennünk, hogy akkoriban a Fertő-tó, az Ecsedi láp, a Szernye-mocsár stb. még a maguk egészében művelhetetlenek voltak, a folyamszabályozás még nagyon csekély előhaladást tett, viszont azonban, különösen az alföld zsíros talaja, még minden trágyázás nélkül is bő termést adott.

Habár a Duna nagy áradása 1850-ben, a felvidéki és erdélyi árvizek 1852-ben s a bánsági és aradmegyei áradások 1859 nyarán hátrányosan

¹ *Kovács Alajos* is (Magy. népességének fejlődése a török uralom megszünte óta: Bud. Szemle 1918 febr. 97. l.) 4.812,000-ben veszi föl az 1850-iki népszámlálás szerinti magyarság számát; *Chownitz* könyve (id. h.) is így tünteti fel. Az 1857-iki számra nézve l. a *Vas Ujság* 1859-iki évfoly. 131. lapját.

² *Keleti* id. m. 66. és 72. l. Ő 44·2%-ban mutatja ki 1850-ben a magyarországi magyarságot, de csak 26·9%-ban az erdélyit.

³ Ezek *Keleti* (id. m. 80. l.) adatai, melyek bár 1871-ből valók, kétségkívül az ötvenes évek kataszterén alapulnak, tekintettel azonban a beállott változásra, a bánságot és vajdaságot már el nem különítik s Lombardiát és Velencét már nem számítják Ausztriához; a szűkebb Magyarország termőföldjének mennyiségét a *Rückblick* 26.938,895 kat. holdban mutatja ki. *Hunfalvy* 1862-ben (Statistk. Közlem. IV. köt.) a fenti adatoktól némileg eltérő számokat mutat ki. (31.297,991 h. helyett 31.626,343 stb.)

⁴ *Keletinél* 81. l.

befolyásolták a termést, erdős vidékeken a fegyvertartási jog megszorítása következtében elszaporodott vadállomány is sok kárt okozott, Lónyaynak és Hunfalvynak az ötvenes évekhez legközelebb eső 1861=iki, illetve 1862=iki kimutatásai egyezően összesen 20.810,780 bécsi mérőre számítják Magyarország (a hánsággal együtt), Erdély és Horvátország átlagos évi búzatermését, 14.575,498 mérőre a kétszeres (búza és rozs vegyesen) termését, 23.821,369 mérőre a tiszta rozstermést, 15.050,702 mérőre az árpa- és 29.481,168 mérőre a zabtermést. Kimutatnak még 31.961,757 mérő tengerit, 378,423 mérő repcét és 15.764,241 mérő burgonyát.¹ Az e szerint gabonaneműekben 104 millió mérőre rúgott össztermés tehát az 1850=ben 90 millióval értékelt összterméssel szemben nem mutat nagy haladást.²

A termés pénzértékéről fogalmat nyerhetünk, ha annak mennyiségét szembe állítjuk az uralkodó árakkal egyfelől, másfelől a munkabérekkel és a szállítási viszonyokkal. A hivatalos beszerzési árak 1850=ben búzára nézve mérőnkint 3 frt és 4 frt 37 kr közt ingadoztak; a rozs rendes ára 2 frt 36 kr volt, az árpáé 1 frt 47 kr s a zabé 1 frt 29 kr Ellenben az 1851—56=iki átlag már búzánál 4 frt 45 kr, rozsnál 3 frt 33 krajcár, árpánál 2 frt 25 kr volt.³ A termelést aránylag olcsóvá tették még az úrbérmegváltás után is a sokáig alacsony fokon maradt munkabérek. A pesti kereskedelmi kamara jelentése szerint 1852 nyarán a pesti kerületben az átlagos munkabér naponként férfinál 30 krajcár, nőnél 18 kr, fiúnál 8 kr volt; e bérek sürgős mezei munka idejében megkétszereződtek s hozzájuk gyakran bor és eleség is járult.⁴ És tudjuk, hogy még a hatvanas években is a gazdák, kivált a szegényebb vidékeken, ily napibérekkel számoltak. Ellenben hátrányosan befolyásolták a mezőgazda hasznát az akkor még rendkívül kezdetleges közlekedési viszonyok, melyekre később fogunk rámutatni. A hivatalos számítás 1850=ben egy úrbéri telek évi jövedelmét az I. osztályba sorolt megyékben 30 frt 50 kr-ra, a legutolsó osztálybeli megyékben 15 frt 25 kr-ra tette.⁵

A ma oly nagy jelentőséggel bíró burgonyatermelés az ötvenes évek elején még majdnem csak a kevésbé jól termő hegyvidékekre szorít=

¹ Statiszt. Közlem. 1861. Lónyay: Újabb adatok stb. 1862: Hunfalvy J. Magy. viszonyainak statiszt. vázlata. Hogy Keleti (id. m. 87. l.) adatai a fentiek-től különösen a búzatermésre (38 millió), a kétszeresre (59.400,000), zabra (24 millió) nézve lényegesen eltérnek, az abban lelheti magyarázatát, hogy jóval későbbi időből (1871) valók.

² Chownitz id. m. 180. l.

³ Geringer-iratok 1850: 2891. szám. Dr. Ditz Henrik (ford. Halász Gábor). A magyar mezőgazdaság, Pest, 1869., 218. l.

⁴ M. Hirlap 1852 szept. 16. A P. Napló fentebbi közlése szerint az átlagos napszám a felvidéken 12 kr., az Alföldön 20 kr. volt. Lásd Ditz id. m. 112—114. l.

⁵ A P. Napló id. közleménye.

kozott, a szesziparnak is még inkább csak helyi jelentősége miatt; a hatvanas évek elején már több mint 15 millió mérőre tették az egész magyar birodalom burgonyatermését s csak valamivel több mint egy millió mérőre a hüvelyes veteményekét; a répatermelés akkor kezdett terjeszkedni a kezdetleges cukorgyártással együtt. Ellenben a mezőgazdaság extenzív jellegének megfelelően, nagy tért foglalt el a fűnemű takarmánytermelés, kaszálók és legelők alakjában; a legelőügyben a kezdetét vevő tagosítás volt hivatva nagy fordulatot előidézni. A szűkebb Magyarországon, az ötvenes évek elején 12.231,900 magyar holdban mutatták ki a rét- és legelőterületet, amiből közel kilenc millió esik a rétekre, melyek akkor holdankint körülbelül 10 mázsa szénát termettek. Ez azonban semmi arányban sincs a 31 millió holdra tett termőfölddel s valószínűleg leszállítást igényel. Erdélyben az évtized közepén 1.576,147 hold volt a kaszáló- s 915,151 a legelőterület.¹ A gyümölcs-termelés sem érte még el a maga későbbi kereskedelmi jelentőségét, épp úgy a len- és kendertermelés is még majdnem csak házi célokat szolgált. Mindössze 23,000 mázsára számították az ötvenes évek elején az országból kivitt nyers- és szárított gyümölcsmennyiséget, Erdélyben 1857-ben 363,000 mérőre az egész gyümölcsstermést. Ugyancsak Erdélyben 1851-ben 14,405 mázsa lent termeltek, főképp olajnyeres céljából és 581 holdon növesztettek kendert, főleg a szász vidékeken.²

Egészen különleges jelentősége volt már akkor Magyarországon a bor- és dohánytermelésnek. Mindkettőt felismerte a kormány is és érdeklődött a bortermelés állása iránt, sok reményt fűzván annak föllendítéséhez a vámsorompók ledőlte következtében, ami azonban csak kis részben teljesült. Az ötvenes évek kezdetén éppen a kiviteli szempontból legfontosabb hegyaljai borvidék súlyos válságon ment keresztül. A felvidékre küldött miniszteri biztos megállapította a borkereskedés pangását s célszerűnek tartotta volna a sárospataki jogakadémiában, mely szerinte úgyis oly sok fölösleges dologgal (értsd: politikai tüneményekkel) foglalkozik, a borkultúra tanulását behozni; rendőri intézkedéseket ajánlott továbbá a borhamisítás ellen, úgyszintén az ürmértekek szigorúbb ellenőrzését, a jégkár elleni biztosítást s egy borkereskedelmi társaság létesítését. Egy évvel később Forgách gróf kerületi főispán élénk színekkel ecsetelte a hegyaljai szőlővidék sanyarú állapotát; 3478^{1/2} hold szőlőkert — az egész borvidéknek körülbelül egy harmada — parlagon hevert, amiért feljavítási intézkedéseket hozott

¹ Chownitz id. m. 182. l. *Bielz* id. m. 254. l. *Keleti* (81. l.) 4.341,000 h. rétet és kertet 5.381,000 h. legelőt mutat ki.

² *Bielz* id. m. 184. s 251. l. *Keleti* (id. m. 107. l.) szám tása, mely az egész Magyarországról több mint 2 millió mérő gyümölcsstermést mutat ki, becslésen alapul.

javaslatba, melyek foganatosításának nincs nyoma.¹ Ezidőben a hegyaljai vidék évi bortermését 450,000 akóra számították, a ménesiét 2500 akóra, a Szerémségét 1 millióra, a rusztiét 3190=re, a budaiét 200,000=re, az egriét 200,000=re, a villányiét 10,000=re, az összes magyar és horvát borvidékekét több mint öt millióra akóra. Erdélyben az ötvenes évek közepén 46,946 holdon szintén több mint egy millió akó bor termett. Mindenestre túlzottnak kell tekintenünk a Pesti Napló cikkírójának számítását, ki a borcsarnok érdekében szólalván fel, az ország évi bortermését 1.500,000 holdon 30 millió akóra számította s átlagárként öt forintot vevén föl, ebből 150 millió forint jövedelemre következtetett; tényleg a szőlőterület a magyar birodalom összterületén nem haladta meg a 661,000 holdat. A borárok azonban az ötvenes évek elején valóban elérhették az átlagos öt forintot, mert Arad megyében a mustot ugyanakkor váltópénzben akónként 4 frt 30 krajcáron adták el.²

A dohánytermelésre maga a kormány hozott válságot az egyedűrság behozatala által. Az előzményekben gyakran foglalkoztunk a sok és alapos panasszal, melyet ez az intézkedés a termelők úgy mint a fogyasztók körében, különösen végrehajtásának kíméletlen és bosszantó módja s a rendőri ellenőrzés által felidézett s a dohánytermelést kétszeresen sujtotta e rendszabály, t. i. nemcsak a korlátozás és kényszerbevéltás, hanem a fogyasztásnak az új adónem iránti gyűlöletből eredő önkényes korlátozása által is. 1850-iki hivatalos kimutatás szerint az összbirodalom akkori 321,000 mázsányi dohányszükségletéből 230,000 mázsát Magyarország és kapcsolt részeinek dohánytermelése fedezett,³ a magyarországi össztermést azonban akkoriban 400,000 mázsára becsülték; a beváltási ár a dohány minősége szerint mázsánként 5—7 frt között ingadozott. Erdélyben 1851-ben csak 583 mázsa került beváltásra, e mennyiség azonban évről-évre emelkedett s 1854-ben már meghaladta a 15,000-et. Más számítás szerint az ötvenes évek alatt a dohánytermés 271,000 mázsáról másfél millió mázsára emelkedett.⁴ A «Rückblick»⁵ 1856-ban 80,000 holdra becsülte a szűkebb Magyarországon dohánytermelésre fordított területet, de ehhez arányítva keveselte a termést, mely holdankint csak nyolc bécsi mázsa, holott Hollandiában hatvan mázsát is termelnek holdankint. Az Országos Gazdasági Egyesület, alighogy önrendelkezési jogát annyira-mennyire visszanyerte,

¹ *Geringer-iratok* (O. L.) Swieczny jelent. 1850 máj. 7. és Forgách jelent. 1851 máj. 2.

² *P. Napló*, 1851 okt. 28. és 1853 febr. 15. *Chownitz* id. m. 185. s köv. l. *Bielz* id. m. 253. l. *Keleti* (id. m. 105. l.) 1871-ben Magyar-Horvátországról 21 millió akónyi bortermést mutat ki.

³ *M. Hirlap*, 1850 dec. 22.

⁴ *Chownitz* id. m. 190. l. *Bielz* id. m. 252. l. *Ditz-Halász* id. m. 366. l.

⁵ 75. l.

1859 elején behatóan foglalkozott a dohánytermesztés viszonyaival és bajaival s e tárgyban előterjesztéssel járult a főkormányzóhoz. Az ez alkalommal készült jelentés legjobb világot vet e termelési és jövedelmi ág állására az évtized utolsó évében.¹ E jelentés szerint akkoriban a magyar korona összes országaiban 3216 □ mérföldre ment az a terület, amelyen dohánytermeléssel foglalkozni lehet. Az egyedáruság behozatala eleinte csökkentette a dohánytermesztést, később azonban, többféle kedvezmények eredményeképpen, mint biztos jövedelmi ág a pénzsűk években, ismét nekilendült, úgy, hogy míg 1851-ben 31,136 holdra szorított, 1858-ban már 133,000 hold volt dohánnyal beültetve.² Az egyedárusági pátens, nemesebb termény előállítására buzdítandó a termelőket, kilátásba helyezte, hogy az egyedáruság szükségletét túlhaladó mennyiség szabadon lesz eladható; ez a rendelkezés azonban visszavonatot az engedélyek korlátozása által, amely okozta, hogy a dohánytermelésre berendezett terület nagy része e célra nem volt fölhasználható. Pedig csak az eredeti intézkedés alapján fejlődhetnék ki a dohányművelés igazán, úgy hogy tekintélyes kivitel is eredményezhessen. A dohánytermesztés 1851 óta kétségtelenül emelkedett, de csak mennyiségileg, minőségileg nem; ezért nem pótolhatja a behozatalt, ezért kellett az 1851—1857 években a feldolgozott 3,608,723 mázsa dohány nagy részét, 1,315,794 mázsát külföldről behozni, nem is számítva a behozott külföldi szivarokat; kivitelre még 1860-ban is csak 3500 mázsa került.³ Sajnos, a rövidlátó kincstári érdek megghiúsította a magyar gazdák felszólalásának érvényesülését.

Az erdőügy terén a helyzet az volt, hogy az ötvenes évek boldog nemzedéke még javában tarolhatott, a nélkül, hogy az erdőfelújítás vagy éppen erdősisítés gondja bántotta volna; ez okból az erdőtörvény előrelátó intézkedéseit ugyanaz a bizalmatlanság és ugyanaz a csendes ellentállás fogadta, amellyel az osztrák kormány minden rendelkezése találkozott. A fa értékét még akkor föl nem ismerték, mert az építőfa a szállítási viszonyok miatt, ott, hol vízi utak nem voltak, úgyszólván csak helyben volt fölhasználható; kiterjedtebb értékesítés szempontjából majdnem csak a tűzifa jött tekintetbe. És mégis a pesti kereskedelmi kamara már 1852-ben megállapíthatni vélte, hogy a faállomány Magyarországon lényegesen fogy. A kötött birtok jellegével bíró kincstári, korona-uradalmi, egyházi, városi és alapítványi erdők összkiterjedését ugyanazon évben 2,301,488 holdra számították. 1857-ben a szorosabb értelemben vett Magyarországon az erdők 905'41 □ mérföld, a Bánságban és Vajdaságban 98'05 □ mf., Horvátországban 119'35 □ mf. és Erdély-

¹ *Vas. Ujság*, 1859 129. l.

² *Ditz* szerint id. k. 1851-ben 35,141 hold volt a dohánytermő föld, 1858-ban 125,712 hold.

³ *Keletinél* 99. l.

ben 503'34 □ mf. terjedelemmel bírtak. Ugyanakkor Erdélyben az erdők minden 10,000 hold termőföldből 4312 holdat foglaltak el.¹

A földművelő foglalkozások terén Magyarországon e korban is ki-váltságos helyet foglalt el az állattenyésztés. Szarvasmarha=állományun=kat Fényes Elek az ötvenes évek elején 4.800,000 darabra becsülte; 1857=ben a Szt. István=birodalom egész területén 5.646,954 darabot írtak össze, juhot 11.281,805 darabot, kecskét 430,973 darabot és sertést 4.504,905 darabot. Erdély sertéstenyésztés dolgában visszamaradt, mert míg az ötvenes évek közepén Magyarországból 230,000 sertést vittek ki Ausztriába, Erdélybe 320,369 darabot kellett behozni a szomszéd oláh és szerb tartományokból. Különösen a juhtenyésztés hatalmasodott el már akkoriban legjobban Magyarországon, lévén a gyapjú a szarvasmarha mellett legrégebb s legkeresettebb kiviteli cikkünk, amely már a mult század harmincas éveiben 19 millió forintot hozott be az országba s amely 1800=ban évi 247,000 mázsára emelkedett. Hazánk tizenhét millióra rúgó juh= és kecskeállományával viszonylag Európában az első helyen állott. A baromfitenyésztés is szépen virágzott; a lúdtollu jelentős kiviteli cikk volt, a tyúkászat főleg a nyugati megyék földművesnépét foglalkoztatta. A méhészet is már némi fejlettségnek örvendett; az ötvenes évek elején Erdélyben 172,000 kaptárt számláltak össze. A halászat terén főképp a Balaton és a Duna haltermő vize látta el a piacot, de saját halbőségünk mellett mégis e korszak elején némi halbehozatunk volt.²

Lótenyésztéséről is híres volt Magyarország már ezidőben; ló=állományát az egész magyar birodalomban 1857=ben már 2.095,655=re számították; 1858=ban 122 magyarországi állomáson 470 tenyészmén, Erdélyben 60 állomáson 159 volt található. A kincstár már akkoriban három állami ménest tartott fenn az országban: a mezőhegyesit és bábolnait, hol főképp az arabs fajokat s a nyitramegyei kopcsányit, hol főleg az angol fajokat tenyésztették; kisebb magánménés mintegy 40 volt található. A lóversenyügy is ezidőben vett nagyobb lendületet; egy 1857=iki kormányrendelet a monarchia öt helyén létesített állami versenydíjakat; ez öt hely között volt Pest és Kolozsvár. A lóversenyek e fölkarolásával egyidőbe esik a Magyar Lovaregylet megalakulása is.³

A termelés minden ágának, de különösen a mezőgazdaságnak föllendítésére s a piac tágítására szolgáltak azok a kiállítások, melyeket főképp a gazdasági téren működő egyesületek kezdeményezésére ezidőben

¹ M. Hirlap 1852 szept. 9. és okt. 24. Bielz id. m. 255. l. P. Napló, 1857 júl. 11. (Hain nyomán). Keleti (id. m. 128. l.) 1871=ben 2.400,000 holdra teszi a kincstári, alapítványi, községi erdőket s 6.300,000 holdra a magánosok erdőit.

² Chownitz 193. s köv. Bielz 263. s köv. l. Keleti 109., 201. l.

³ Reichsges. blatt. 1857. 298. l. P. Napló, 1857 máj. 14. Vas. Ujság, 1858, 309. l. Chownitz és Bielznél az id. h. Ditz id. m. 253. l.

már sűrűbben rendeztek s melyeket a kormány közhasznú voltuk miatt pártolni kénytelen volt, bár azokat, mint az értelmiség összejöveteleire szolgáló alkalmakat, néha gyanús szemmel nézte. Az első országos «terménykiállítás», mely tulajdonképpen csak mezőgazdasági jellegű volt, már 1851 őszén jött létre Pesten. Az uralkodó látogatása alkalmából rendezték 1857 júniusában ugyancsak Pesten, a Köztelken a «pesti gazdasági kiállítást», melynek meglátogatása a fejedelmi pár programjába is fel volt véve, de a közbejött családi gyászeset miatt képviselőtökből csak a kormányzó főherceg jelenhetett meg. Ugyanabban az időben Kassán is tárlaton mutatták be a felvidék mezőgazdasági, bányászati és ipari termékeit; 1859 őszén Kolozsvárott nyitottak meg gr. Mikó Imre és gr. Lázár Miklós egy termény- és iparkiállítását, Tolcsván pedig ugyanakkor szőlő- és borkiállítás volt.¹

Iparunk fejletlensége hozta magával, hogy a kereskedelem leginkább a nyerstermelés igényeihez alkalmazkodott még ezidőben s másrészt közlekedésünk kezdetleges volta okozta, hogy ez a kereskedés hely és idő tekintetében alkalmoszerű volt, vagyis, hogy ekkoriban még a heti és különösen az évi vásárok uralkodtak a kereskedelem terén. Minden város a maga vidéke termelvényeinek természetes kereskedelmi gócpontjává lett s vásárai azután ezektől a cikkektől kölcsönözték jellegüket. Legnevezetesebbek voltak a pesti országos vásárok, különösen a medárdnapi és lipótnapi; Pest mellett Debrecen és Nagyvárad vásárai is országos hírnévnek örvendtek. De már az ötvenes évek folyamában érezhetővé lett a vásárok — különösen a pesti vásárok — forgalmának hanyatlása. Az érdekeltek ezt annak tulajdonították, hogy a városi hatóság a vásárt kitelepítette a város belsejéből. Része lehetett ebben a közlekedés némi fejlődésének is, de főrésze mindenesetre az általános gazdasági pangásnak és pénzhiánynak. A termelők és a kereskedővilág más intézmények létesítéséről is gondoskodtak az áruforgalom föllendítése érdekében. A már régebben fennálló pesti Lloyd-társaság alapszabályai 1852-ben újból megerősítést nyertek s e társaság egyrészt a kereskedővilág területi szervezésére, másrészt az áruforgalom szabályozására törekedett. 1858-ban létrehozta a pesti Gabonacsarnokot is, mely tulajdonképpen gabonatözsdeként szolgált. 1855-ben ugyancsak Pesten borcsarnok is létesült, a borkereskedés közvetítésére. Az évtized végén fő kereskedelmi cikkeként szerepeltek: a gyapjú, mely aztán többnyire osztrák név alatt terjedt el Németországban, a bor, mindennemű gabona, szalonna, zsiradék, debreceni és szegedi szappan, mely egész Velencéig eljutott, a szerémi szilvapálinka, az erdélyi gyertya, a gubacs, nyersbőr, repce, hamuzsír, repceolaj, apatini kender, szepesi gyolcs, mész és viasz, végre a vas és egyéb ércek. A gabonakivitelt majdnem kizárólag a Duna

¹ P. Napló, 1851 nov. 18., 1857 jún. 7. és 25. 1859. nov. 25. 27.

közvetítette nyugat felé; évenként több mint egy millió mérő búzát szállítottak a dunai hajók felfelé s majdnem ugyanannyi zabot. Magyarország ki- és bevitele az ötvenes évek végén meglehetősen egyensúlyban volt, a bevétel csak kevéssel haladta túl a kivitelt; mindkettőnek évi értékét 33, illetőleg 35 millióra becsülték.¹

Többször említettük már a közlekedési viszonyok fejletlenségét. Különösen sok panasz volt hallható a közutak állapota miatt, melyek pedig akkor még az ország túlnyomó részében a vasutakat is pótolták. Tagadhatatlan, hogy e részben a megelőző korszak alkotmányos uralmát és különösen megyei rendszerét bizonyos mulasztások terhelik és hogy az absolutismus tíz évi uralma hozott javulást, de nem mindjárt és nem olyat, mely a kormánynak a birodalom más országaiért hozott áldozataival arányban állott volna. 1848 előtt a közutak kezelése teljesen a törvényhatóságok gondoskodási körébe levén utalva s ezek alig rendelkezvén e célra más eszközzel, mint a községek közmunkájával, ott, hol — mint a határmenti hegyes vármegyékben — a megfelelő útépitő- és fedőanyag közelben volt kapható, az utakat lehetett jókarba helyezni és abban fenntartani; ellenben az alföld rónaságain, hol kő nincs, az országutak is az év esős vagy havas részében teljesen járhatatlanok voltak. Ehhez járult aztán, hogy a forradalom idejében sok híd elpusztult, a nélkül, hogy helyreállításáról gondoskodni lehetett volna. Egész legendák keringtek az utak rosszaságáról s ennek következtében a közlekedés lassúságáról és a gyakori kifordulásokról még a leglátogatottabb útvonalakon is. Az absolut kormány ennek következtében, úgy mint a birodalom többi részeiben, a magyar korona országában is a legfontosabb útvonalakat állami kezelésbe vette és ezáltal nálunk a közutak ügye az évtized közepétől kezdve tagadhatatlanul némileg föllendült; de kimutattuk már másutt is, hogy Magyarország és társországai összesen 811 mérföld hosszúsági állami útjaikkal e tekintetben a monarchia összes országai között utolsó helyen sorakoztak.²

A közutakon való személyszállítás ellátásáról magánvállalkozók és rendszeresített gyorskocsijáratok gondoskodtak. Leggyorsabb neme volt a közlekedésnek a váltott lovakkal működő parasztfogatok, az úgynevezett «gyorsparasztok»; ezekkel Bécsből Pestre el lehetett jutni 18—20 óra alatt; de tekintettel az utak rossz állapotára, ennek a kocsiközlekedésnek éppen gyorsasága tette néha kemény próbára az utazót. Az ötvenes évek elején rendszeresített gyorskocsijáratok voltak Pest, Kenese és Balatonfüred között, melyeken az egész út 10 forintba került;

¹ Vas. Ujság 1858. évf. 274. l. és 1859. évf. 561—562. l. M. Hirlap, 1852 júl. 3. Chownitz id. m. 218., 224. s köv. l. Keleti id. m. 252. l.

² Czörnig id. m. 318., 331. s köv. l. Hübner: Ein Jahr meines Lebens, 347. l. Ringer-iratok, fölterj. Bachhoz 1850 márc. 6-ról; Pest. Zeitung, 1849 dec. 15.

a Biasini-féle gyorskocsi Pestről Kolozsvárra, onnan Nagyszebenbe s tovább Bukarestbe vitte az utasokat; az út Pestről Brassóig 34 frt 40 krajcárba került; volt aztán még pest—arad—temesvári, pest—szolnok—aradi, pest—eperjesi és cegléd—nagykőrös—kecskeméti gyorskocsi-közlekedés is. Hogy ezek a «gyorskocsik» mennyire feleltek meg nevöknek, bizonyítja az a panasz, hogy az utazás Székesfehérvártól a nyolc mérföldnyire levő Pestre 8—10 óráig tartott s ez a közlekedés természetesen nem is volt mindennapos, hanem csak a hét bizonyos napjaihoz kötött. Amint azután az egyes vasútvonalak megépültek, az illető gyorskocsi-járatokat rendszeren megszüntették.¹

Ily körülmények között képzelhető, mily hevesen nyilatkozott meg a vasutak utáni vágy, aminőkkel a monarchia többi országai akkor már szép terjedelemben rendelkeztek. Ez a vágy bizonyos, nem csekély mértékben kielégítést is talált e korban. 1849-ben a magyar korona területén nem volt más vasút, mint a legrégebbi pozsony—nagyszombati, amely azonban lóvonatú volt, továbbá a Bécsből Marchegggen át Pozsonyba, úgyszintén a Sopronon át Győrbe vezető és a váci—pesti és pest—szolnoki vasút, valamennyi gőzüzemű. Már 1850-ben készült el a Duna balpartján Pozsonyból Érsekújváron át Pestre vezető vasútvonal. Ezt követték: a szolnok—debreceni és debrecen—nagyváradai vonal, a cegléd—félegyháza—szegedi vonal, továbbá a Lajta melletti Brucktól Győrbe vezető, majd a szeged—arad—temesvári, debrecen—püspökladányi és temesvár—jaszenovai vonalak. Kisebb helyi jelentőségűek voltak azok a bányá- és faüzemekkel egybekapcsolt vasutak, melyek ezidőben Pécs—Mohács—Üszög, továbbá Moravica—Báziás—Steierlak, valamint Csap—Sziget és Csap—Ungvár között létesültek. Magyarországnak 1859-ben már 138 mérföldnyi kész vasútja volt s további 56 1/2 mérföld épülőben. E tekintélyes eredményből kivette a maga részét a Tiszai Vasúttársaság is, mely 1856-ban, főképp gróf Andrássy György buzgósága következtében az ő elnöklése alatt alakult s néhány kész vonalat is üzembe vett az államtól, de főképp új vonalak építésével gyarapította vasúthálózatunkat, mely célra sikerült osztrák és délnémet tőkék bevonásával 40 millió forintnyi alaptőkét teremtenie.²

Említettük már a dunai hajózás jelentőségét, főleg a gabonakereskedés szempontjából. A dunai hajózás terén amaz időben korlátlanul uralkodó állást foglalt el a Bécsből igazgatott Duna-Gőzhajózási Társaság, mely 1830-ban keletkezett és 1852-ben 37, összesen 3368 lóerejű személyszállító gőzössel, tíz 1050 lóerejű áruszállító gőzössel és tizenöt 2460 lóerejű vontatóhajóval rendelkezett, melyeknek legnagyobb része

¹ *Iffj. Palugyay Imre*: Buda-Pest m. kir. városok leírása, Pest, 1852., 498—499. l. *Drei Tage in Pest=Ofen* 77. l. *P. Napló*, 1854 jan. 6. dec. 2.

² *Czörnig* id. m. 370—432. l. *Szögyény* id. m. II. 74—75. l. *Vas. Ujság*, 1859. 46. l.

a Dunának magyar területre eső részét járta. A hajózásnak akkor még tetemes akadályai voltak, nemcsak a Vaskapu szabályozatlan volta miatt, hanem a Duna felső folyásának több helyén is. A társaság Óbudán kikötőt, hajótelepet és hajógyárat rendezett be, mely 2000 egyént foglalkoztatott, öt gőzgéppel bírt, s melyet amaz időben a legnagyobb szabású e nembeli vállalatnak tekintettek; azonfelül megszerezte a pécsvidéki kőszénbányákat, azokhoz Mohácstól vasutat épített s így a maga kőszén-szükségletének ellátását hosszú időre biztosította. A pesti nagy kereskedelmi kikötő terve már 1854-ben fölmerült, akkor is Újpest és a mellette levő sziget közé tervezték; Clark Ádám készített is tervet a kivitelre. A Tiszán is a hajózás már ekkoriban meglehetősen szapora volt, bár a folyó szabályozatlansága azt még lényegesen megnehezítette. Az ötvenes évek elején 3000-re tették a Tiszát járó hajók számát. Kisebb járóművek mozogtak a Vágon, Dráván, Száván, Murán, Garamon s a Kulpán. A balatoni hajózás bizony csak tengődött s járatait alig fejleszthette; már akkor a Kisfaludy-gőzös látta el a közlekedést különösen Balatonfüred felé. A tengeri hajózást ránk nézve Fiume képviselte, melynek azonban még akkor nem volt vasúti összeköttetése az anyaországgal. Kikötőjében 4300—5300 hajó fordult meg évenként, 110—140,000 tonnatartalommal s e hajók másfél millió behozatalt és két és fél millió kivitelt közvetítettek; a fő tengeri kiviteli cikk a fa- és fakészítmény volt, melyet a közeli Horvátország szolgáltatótt.¹

Ami a postaközlekedést illeti, a mai nemzedék alig tudja elképzelni azokat a kezdetleges állapotokat, melyek e téren nálunk még az ötvenes években is uralkodtak; amikor kivált a gyérebb népességű hegyvidékeken a legtöbb falusi helyről a megyeközpontba kellett több mérföldnyire küldöncöt meneszteni, hogy onnan a postát elhozza. Pedig el kell ismerni, hogy mindjárt 1850-ben Bruck kereskedelmi miniszter sok életrevaló s a jövő fejlődés alapjául szolgáló reformot hozott be a postaügy terén; így leszállította a levéldíjakat s pedig nemcsak a birodalmon belül, hanem a német-osztrák postaegylet alapján a németországi vonatkozásokban is. Behozta a levéljegyekkel való bérmentesítést és a posta-utalványok rendszerét; ő tette a távirdaintézményt is a magánhasználat számára hozzáférhetővé.² Magyarország és társországai összes postaállomásainak számát hivatalos kimutatások 1858-ban 700-ra tették, azonban ezek közül csak huszonöt volt rendes, tisztviselőktől ellátott postahivatal, 484 postaállomás a lovasposta számára s 30 postaállomás és 161 postakiadáság csupán csak a levélposta számára. A magyarországi levélforgalmat 1855-ben több mint 51 millióra becsülték. A távirdahálózat az országban főképp a vasutak terjedésével egyarányban fej-

¹ Czörnig id. m. 356. s köv. I. Palugyay id. m. 147. I. Chownitz id. m. 232. s köv. I. M. Hirlap, 1852 febr. 11. és 29. P. Napló, 1854 nov. 1.

² Huberth Károly: A postaintézet Magyarországon, Kőszeg, 1886.

lődött. 1848-ban magyar területen még csak a Bécs-Pozsonnyal összekötő távirdavonalnak a határon inneni része haladt; 1850-ben készült el a pozsony—pesti vonal, 1853-ban a pest—szolnoki és cegléd—temesvári, a következő években Tömös, Lugos, Orsova, Fiume (Trieszt felé), Debrecen, Kassa, Nagyvárad és Arad is becsatoltattak a hálózatba, mely 1858-ban 207 mérföld hosszúsággal bírt. A távirdaállomások száma az egész magyar területen ugyanaz időben huszonöt volt; ez a hálózat 1855-ben 59,000 állami sürgönyt és 145,000 magánsürgönyt továbbított s összesen 122,000 forintot jövedelmezett.¹

Az abszolút kormány kereskedelmi minisztere a magyar közmunkaügyek átvételekor a már régi keletű Tiszaszabályozás iránt csak a víziutak fejlesztése szempontjából látszott érdeklődni, holott itt elsősorban harmadfél millió hold vízjárta s ezért művelhetetlen földterületnek termővé tételéről volt szó, amely feladatból 1851-ben még csak csekély rész volt teljesítve, mintegy 200,000 holdnyi terület megnyerése által. A kormány — mint láttuk — itt is szívesen avatkozott be az érdekeltségek önkormányzatába, de fukar volt az anyagi támogatásban; az érdekeltség 1857-ben kimutatta, hogy két milliónyi állami segély nélkül csupán a maga erejéből képtelen a nagy mű végrehajtására. 1850-től 1856-ig a Tiszán 186,237 folyóól hosszúságú gát és 24,079 folyóól hosszúságú átvágás készült el. A szabályozási munka folyamatban volt a Dunán is, hol közel ötezer ölnyi hosszúságú partvédelmi művek létesültek és Bogyiszló s Bezdán között a hajózható meder négy mérfölddel megrövidített. A Ferenc-csatorna $4\frac{1}{2}$ mérföldnyi meghosszabbítást kapott a Dunába való betorkolásának megjavítása érdekében; a Béga-csatornán is célszerű javítások vétettek foganatba.²

A bányászati foglalkozások között amaz időben legnagyobb jelentőséggel a sótermelés bírt, mert hiszen a magyar korona országai régóta híresek voltak sógazdagságukról, habár e tekintetben legközelebbi versenytársuk éppen Ausztriának néhány tartománya volt. Az ötvenes évek előtt a szűkebb Magyarország átlagos évi termését mármarosi kősóban és sóvári főzött sóban összesen 826,750 mázsára becsülték; Erdélyben 1852-ben 1.086,477 mázsa sót termeltek. Ezzel szemben Magyarországon és mellékországaiban 1855-ben összevéve 2.440,325 mázsa volt a sótermelés, tehát több, mint az osztrák tartományokban. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a harmincas években Magyarország és Erdély 5585 márka aranyat termelt, 1853-ban az egész magyar birodalom 6188 márkát; ugyan e viszonylatban volt a termelt ezüst a harmincas években 5186 márka, 1853-ban 78,455 márka, a termelt réz az ötvenes évek előtt 36,086 mázsa, 1853-ban 34,445 mázsa, a termelt

¹ Czörnig id. m. 58—59, 451. s köv. s 698. l. Vas. Ujság, 1856. 207. l.

² Czörnig id. m. 325—349. l. Geringer-iratok 1850 febr. 12-iki min. leirat. P. Napló. 1851 szept. 12. és 1857 márc. 8.

nyersvas az ötvenes évek előtt 311,385 mázsa, 1853-ben 912,772 mázsa. A drágakövek közül opál már akkor is termett hazánkban, a sárosmegyei Vörösvágás határában; egyes darabjai 2000 aranyon keltek el. A mostani viszonyokhoz hasonlítva legszembeötlőbb a kőszénbányászatnak akkor még jelentéktelen volta; 1850-ben 300,000 mázsára becsülték a magyarországi kőszéntermelést, 1853-ban már az egész magyar birodalomét több mint négy millióra s 1859-ben több mint hét millióra; értéke a mázsájának $7\frac{1}{2}$ krajcár-ra volt tehető.¹

Az ipar különböző nemei közül Magyarországon is legelőször azok lendültek föl, amelyeknek nyersanyaga legbővebben termett az országban, így a malomipar, a szeszipar, cukoripar, némely, inkább házias jellegű faipar s a bőr- és vasipar egyes fajai is. Kezdetleges iparunk különben még az ötvenes években bizonyos vidékek szerinti megoszlást mutatott. Az országot felülről övező erdős vidékek faeszközökkel látták el az ország középső, lapályos vidékét, mely ezekért gabonát, marhát, gyapjút, bort, zsiradékot küldött mintegy vissza. Az északi s nyugati megyék sűrű népességének egy része gyolcsot, edényt, bőrt, s más kézműveket készített.²

Az ősi vízi- és szárazmalmok mellett nálunk régi szerepök van a dunai hajó-malmoknak; a harmincas években keletkezett Pesten az első gőzmalom társulási alapon, mely azután a József-nádor-hengermalom nevét vette föl s már az ötvenes évek elején naponként 300 mázsa lisztet tudott előállítani s 1854-ben 55 molnárt és 34 munkást foglaltatott; az ötvenes évek végén már számos városban állott fenn és működött kisebb-nagyobb gőzmalom. A monarchia lisztforgalma, melynek legnagyobb részét Magyarország szolgáltatta, 1850-ben még csak 186,000 mázsa volt; 1852-ben már 880,000 mázsára emelkedett. A szeszfőzés is korán elterjedt, kivált a felvidéken; a horvát végvidéken már 1850-ben több mint 12,000 üstben főzték a hírnevessé lett szerémségi szilvapálinkát. A répacukorgyártás is már 1840-ben meghonosodott nálunk; cukorfinomítók is keletkeztek Pesten és Sopronban; a hamar elszaporodott gyárak egy része azonban megbukott. 1857-ben az országban tizenhat fennálló répacukorgyárat számláltak, 1860-ban tizenkilencet; ezek átlag évenként 950,000 mázsa répát dolgoztak fel s évenként 46,500 mázsa cukrot termeltek, holott a hazai szükséglet 400,000 mázsa volt. Legnagyobb cukorgyár volt a b. Sina Jánosé Mosonszent-Miklóson; említést érdemelnek még a sasvári, mosoni, nagycenki és a komáromi; a pesti cukorfinomító 1854-ben 12,000 mázsát állított elő. Vashámorokban, vasöntőkben és egyéb vasgyárakban, különösen Gömör, Szepes, Zólyom és Borsod megyék voltak gazdagok. A diós-

¹ Chownitz id. m. 192—202. l. Bielz id. m. 273—280. l. P. Napló, 1857 márc. 18. és aug. 7. és 13. Vas. Ujság, 1859. évf. 381. l. Keleti id. m. 166. l.

² Vas. Ujság 1859. 561. l.

győri gyár, mely részvénytársaságé volt, de a részvények túlnyomó részét már az állam bírta, 1854-ben 220 munkást foglalkoztatott és évenként 70,000 mázsa nyersanyagot dolgozott fel; acélja legjobbnak volt elismerve. A pesti hengermalom mellett is létesült egy vasöntvény-gyár, amely a saját céljaira kocsz előállításával is foglalkozott. A vas feldolgozását néhány gazdasági gépgyár is munkálta, így a Vidacs Istváné Pesten, mely 68 munkásnak adott dolgot. A vászongyártás egészen háziipar jellegével szintén a felsőmegyékben divatozott s a népnek szép keresményt biztosított, ugyancsak a felvidéken volt már 1850-ben hetven papírmalom, melynek össztermelése azonban nem haladta meg a 864,000 forintot. A nagyobb városokban létező bőrgyárak mellett egyes vidékeken — így a határőrvidéken is — háziiparszerűen folyt a bőrárak előállítása, gyapjúárakban kivitelünk 1861-ben 58,000 mázsa volt. A legtöbb gyár természetesen a fővárosban és környékén működött. Az óbudai hajógyárat már említettük; volt Budán aszfaltgyár is; a gyolcsvaszon- és kendőnyomtatógyárak között legnagyobb volt az óbudai Goldberger-féle, mely az évtized közepén 135 munkást foglalkoztatott. Gancznak már akkor volt vasöntőgyára Budán 60 munkással, Miesbach téglagyára 300 munkással bírt, a Zaretzky-féle gyufagyár pedig 150=el. A Kölber-féle kocsigyár már régen virágzott; 1854-ben 45 munkással évenként 75 kocsit gyártott; a Gerenday síremlékműhelye is már fennállott, Beregszász zongoráival 1857-ben elismerő-érmet nyert Münchenben; a Fischer-féle herendi porcellángyár is készítményeivel kiállításra tett szert már az 1851=iki londoni s az 1853=iki newyorki kiállításokon. Az ötvenes évekbe esnek hazánkban a tartósabb eredményű kísérletek a selyemtenyésztés meghonosítására; Pesten is alakult egy epreskert, melynek ma is nevét viseli egy utca; a Szerémségben voltak kiterjedt gubótenyésztő=telepek; kísérleteztek birtokaikon eperfahonosítással és selyemgubótenyésztéssel gr. Széchenyi István, Havas József és gr. Teleki Domokos; de legtöbbre vitte Bezerédj Pál a maga hidjai telepével; Hidján és Nagycenken 1854-ben már 260 mázsa selyemgubót tenyésztettek.¹

Az ötvenes években fejlődött ki nálunk, kapcsolatban a termelési érdekekkel s egyelőre csak a maga kárbiztosítási ágában a biztosításügy. A magyar gazdák ugyan már 1843-ban létesítettek egy «jégverés ellen kölcsönösen biztosító egyesületet», de ennek nem volt tőkeereje arra, hogy minden igénynek megfeleljen s a tűzkárokra egyáltalán nem terjedt ki. 1857 nyarán a magyar közélet legkiválóbb egyéniségeinek: Deák Ferencnek, b. Eötvös Józsefnek, Ürményi Józsefnek, gr. Károlyi Györgynek, gr. Apponyi Györgynek, gr. Dessewffy Emilnek, Somssich

¹ Palugyay id. m. 522—530. l. Chownitz id. m. 198—213. l. Vas. Ujság 1857. 167. l. 1859. 561. l. és 1863. 333. l. P. Napló, 1854 júl. 14., 19., 23., aug. 3. 1855 jan. 17. 1857 aug. 7., szept. 30. Keleti id. m. 194., 200., 201. l.

Pálnak, b. Jósika Samunak, b. Senyey Pálnak, gr. Szécsen Antalnak, Szögyény Lászlónak és másoknak közreműködésével sikerült részvénytársasági alapon megalakítani az «Első Magyar Általános Biztosító Társulatot», melybe a jégverés ellen biztosító egyesület is beolvadt. Habár a kormány az alakulásnak gáncsot igyekezett vetni azzal, hogy Ürményi Józsefnek elnökké lett megválasztását meg nem erősítette, a társaság Lónyay Menyhért elnöksége, Hajós József alelnöksége és Lévai Henrik ügyvezető igazgatósága mellett 1854 februárius 17-én mégis végleg megalakult és azonnal megkezdte három millió forint alaptőkével üdvös működését, mely a tűz- és jégkár s a szállításbiztosításra egyaránt kiterjedt, az életbiztosítást azonban még akkor fel nem ölelte. Már az első csonka üzletév is bizonyosságait adta a vállalat életrealitásának, sőt az 1000 frt névértékű részvények után 12 frt osztalékot juttatott a részvényeseknek és 550,569 frtnyi tartalékalap alkotását tette lehetővé.¹

A pénz- és hitelüzlet intézményei az ötvenes évtized kezdetén az 1839-ben keletkezett Pesti Hazai Takarékpénztár, az 1842-ben létrejött s a szabadságharc alatt jegybankként szerepelt Pesti Kereskedelmi Bank és az 1846 óta fennállott Budai Takarékpénztár mellett 24 vidéki Takarékpénztárra szorítkoztak. Főképp a földhitel előmozdítása érdekében létesített a kormány a bécsi hitelintézet fiókjaiképpen hitelintézetet Budán, Debrecenben és Temesvárott s jött létre 1855-ben a «Magyar Hitelbank», melyről Jókai egy meglegedéstől túlláradó cikkben azt írta a «Vasárnapi Ujság»-ban, hogy annak áldása a magyar földbirtokot még egyszer olyan becsessé fogja tenni, mint addig volt. A Pesti Hazai Takarékpénztár, mely 100,000 frt részvénytőkével alakult s 1849-ben még csak 711,892 forint betétet vont magához, 1859-ben betétei összegét már felvitte öt és félmillió forintra s tiszta jövedelmét e tíz év alatt 11,925 frtről 54,170 frtra fokozta, főképp Hajós József igazgató érdeméből. A Rückblick a takarékpénztárak számát a szűkebb Magyarországon 1856-ban 28-ra tette, a 18 millió forintot meghaladó összforgalommal, melyből több mint hét millió esett az ingatlanokra adott kölcsönökre; betéteik összege — mintegy 24%-nyi évi gyarapodással — akkor megközelítette a 15 milliót. A takarékpénztárak e száma 1859-ben sem változott; a bánságban ekkor kettő, Erdélyben kettő s Horvátországban egy takarékpénztár volt. A Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak 1850-ben mintegy hat milliónyi évi forgalma volt és 29,000 frt évi jövedelme; 1859-ben a forgalom 16 millióra, a jövedelem 212,000-re emelkedett.¹

¹ P. Napló 1857 júl. 16., 18., decb. 10., 1859 jún. 1. Palugyay id. m. 466. l.

² Galgóczy Károly Magyar takarékpénztárak, Statiszt. Közlem. 1861. l. 89. s köv. l. U. attól: A Pesti M. Keresk. Bankról, Stat. közl. 1862. IV. 3. s köv. l. Rückblick 77. l. P. Napló 1857 márc. 25., novb. 26. Vas. Ujság 1856. 2. l. 1859 46. és 297. l. Pólya Jakab: A Pesti M. Keresk. Bank keletkez. és ötvenéves fennáll. tört. Bpest, 1893.

Ama tényezők mellett, melyeknek állásáról az eddigiekben beszámoltunk, nagy hatással voltak a gazdasági élet kialakulására az ötvenes évek alatt oly kormányzati intézkedések is, melyek részint a változott közjogi helyzetben, részint még az 1848-ban alkotmányosan meghozott törvényekben gyökereztek s melyekre egyes vonatkozásaikban már eddig is ráutaltunk.

Ilyen, és pedig gyászos emlékü, volt a forradalmi papírpénz érvénytelenítése, mely mintegy 70 millió vagyonértéket semmisített meg Magyarországon. Ilyen volt továbbá az Ausztria és Magyarország közötti vámvonal megszüntetése s a magyar korona országainak beillesztése a birodalom közös vámterületébe. Ez az intézkedés, melyet a hivatalos felfogás «örök időkre szólónak»¹ tüntetett föl, hazánk némely termelési ágának határozottan kedvező kilátásokat nyújtott, a negyvenes évek védelmi mozgalmának hatása alatt fejlődésnek indult iparunknak ellenben nem kedvezhetett. A közös vámterületben az osztrák termelésnek előnyül szolgáltak az ottani fejlettebb közlekedési viszonyok is, melyek megkönnyítették az árúknak a magyar határra való eljutását. Részrehajlatlan, elfogulatlan és jóakarató közgazdasági politika mindenesetre talált volna módokat arra, hogy a magyar termelésre nézve a közösség előnyei hathatósan érvényesüljenek, ellenben hátrányai lehetőleg elenyészlyoztassanak; azonban ezt a politikát éppen Magyarországgal szemben nélkülöztük. Az 1852 februárius 1-én életbelépett új közös vámtarifa bátor lépést jelentett a szabad kereskedelem felé, de főkép csak azért, hogy előkészítse a német vámegyesülethez való közeledést, amelylyel összeolvasztani a birodalmat, volt a Bruck miniszter soha nem lepezett végcélja.² Az ötvenes évek elején ami sajtónkban sem hiányoztak hangok, melyek a közös vámterület várható üdvös hatását hirdették s azt jósolták, hogy a földtermények és ipari készítmények kölcsönös kicserélése az összes birodalom különféle területei közt, az eddigi elhibáztott szétválasztás megszüntével, a szabad forgalom által tetemesen nyerni fog. A pénztökéké azokba a területrészekbe fognak szivárogni, melyek több haszonnal kínálóznak s az egyenlő törvényhozás és jogszolgáltatás védelme alatt oly iparvállalatok fognak keletkezni és szétágazni, melyek eddig nem virágozhattak fel. A vámsorompók megszüntetése minden irányban könnyítő, éltető és békítő kihatást fog gyakorolni.³ Ezek a — kétségkívül felülről sugalmazott — vérmes remények csak vajmi csekély részben teljesültek.

A birodalmi magán- és perjogi törvényeknek Magyarországra való kiterjesztéséről már szólunk; annak gazdasági hatása a jogrend meg-

¹ Chownitz id. m. 215. l.

² Friedjung «Österreich» stb. I. 302—303. l.

³ A P. Napló 1850 jún. 17. s több ez időbeli számában.

szilárdulása által nem érvényesülhetett a kívánt és remélt mértékben azért, mert a törvények újdonsága és ismeretlensége a közönség részéről s a viszonyok és az előzmények ismeretének hiánya az alkalmazó és végrehajtó közegek részéről szükségkép sok zavart hozott a jogéletbe. E «törvények» között egyik se volt messzehatóbb, mint a telekkönyvi pátens, mint alapja annak a földhitelnek, mely nélkül, különösen az úrbérmegváltás után, a belterjesebb gazdálkodásra való áttérés elképzelhetetlen volt. A pátens jól tette le az intézmény alapjait, de a telekkönyvek tényleges elkészítése hosszú időt igényelt, s mi az absolutismus kormányának azért, hogy ezt az intézményt néhány év alatt teljesen kiépíteni nem tudta, annál kevésbé tehetünk szemrehányást, mert alkotmányosságunk hosszú időszaka alatt is még mindig maradtak érezhető hézagok a telekkönyvek rendjében.

Ilyen csak megkezdett mű, csak mozgásba hozott folyamat maradt az ötvenes évek alatt a tagosítás keresztülvitele is. Gr. Andrássy György, mint a magyar Gazdasági Egyesület elnöke 1859-ben felségfolyamodványban sürgette az egyesület további tevékenységének lehetővé tételét, mert különben nem munkálhatja a magyar mezőgazdaság nagy átalakulását, amely fennakadt és szünetel azért, mert a birtokrendezésre és tagosításra vonatkozó, 1836 óta hozott magyar törvények most végre nem hajthatnak.¹ És láttuk, hogy az ötvenes évek folyamában mennyi fölszólalás történt e tárgyban s mennyire hangsúlyozták a hivatalos jelentések is a tagosítás siettetésének szükségét és milyen villongásokat is idézett elő sok helyen e művelet. Elismerendő, hogy a közbejött úrbérmegváltás a régibb birtokrendezési törvények egyszerű végrehajtását lehetetlenné tette s az abszolút kormány azzal nem vádolható, hogy az ügyet lanyhán kezelte volna, sőt inkább nagyon erélyesen látott hozzá, de annak találkozása a földtehermentesítéssel s az a tünetően népbarát és úrellenes irányzat, amely az egész földbirtokreform végrehajtását jellemezte, sokkal gyorsabban keltette föl a földéhséget, az osztozkodási vágyat, mintsem annak a befejezett rendezéssel korlátot szabni lehetett volna. Tekintve, hogy az úrbéri pátens a tagosítás végrehajtását is az úrbéri bíróságok hatáskörébe utalta s ezek működésüket a szűkebb Magyarországon csak 1856 elején, sőt az erdélyiek és horvátországiak csak 1858 elején kezdték meg, természetes, hogy a tagosítás ügye az ötvenes évek folyamában nagy előhaladást nem tehetett és így üdvös hatása a földművelésre sem érvényesülhetett még.²

A köztelherviselésnek 1848-ban törvénybe iktatott elve épp akkor lépett életbe, amikor egy idegen hatalom merőben új s majdnem elviselhetetlenül terhes adókkal rohanta meg az országot. Az adók pedig nemcsak újak és terhesek voltak, hanem kivetésök is — főleg a földadó

¹ *Geringer-iratok* 1851. 3349. sz.

² *Czörnig* id. m. 495. s köv. l. 537—538 l.

a hevenyészett kataszter alapján — gyakran volt igazságtalan és részrehajló, behajtásuk pedig mindig kíméletlen. Az egyenes és közvetett adók új rendszere volt a legnagyobb teher, mely az absolutismus be rendezkedése óta Magyarországon minden gazdasági exisztenciára ránehezedett, legnagyobb súllyal természetesen a nagy megváltási reform alatt vajúdó földbirtokra s annak nagymérvű elértéktelenedését idézte elő.¹ Ez az elértéktelenedés, sokkal inkább, mint az ősi röghöz való ragaszkodás, tartotta még egy ideig helyökön a régi földbirtokosokat, kik közül azok, kik az új helyzetben megállni nem tudtak, csak egy későbbi korszak kedvezőbb konjunktúrájának hatása alatt siettek birtokaikon túladni s helyöket egy új földbirtokos-osztálynak engedni át.

Igaza van Trefort Ágostonnak, midőn mondja, hogy «az 1848=iki közgazdasági jellegű üdvös törvényeket az a balsors érte, hogy nem azok, kik e törvényeket hozták, hajthatták azokat végre és nem azon szellemben, melyben hozattak s hogy nem élvezhettük a békét, mely e törvények valódi áldását eláraszthatta volna».² Az eljárást — különösen Erdélyre nézve — kétségtelenül megnehezítette az úrbéri terhekre vonatkozó törvények rendkívül elavult volta s az egységes kiszámítási alap hiánya. A megyénkinti osztályokba sorolás, az önkényesen fölállított számítási egységek szükségkép igazságtalanságokra vezettek, melyeket a földtehermentesítési bizottságok és úrbéri bíróságok leglelkiismeretesebb eljárása sem lett volna képes minden egyes esetben orvosolni. Azonban a főbaj nem ebben rejlett; ha a földbirtokososztály a bármily ingatag alapon kiszámított váltságösszeget valóban, teljesen és mindjárt megkapta volna, valószínűleg menekülhetett volna a romlásból. A legnagyobb méltánytalanság abban érvényesült, hogy míg a felszabadítás a jobbágyot egyszerre úrrá tette a maga telke fölött s a földbirtokost egyszerre megfosztotta az úrbéres munkában és egyéb szolgálmányokban bírt tőkétől, ez utóbbi az ezért megállapított, többnyire csekélyebb értékű kárpótlást oly állami kötvényekben kapta meg, melyeknek forgalmi értéke a névérték 65—70%-ának felelt meg, ami rá nézve újabb 30—35% veszteséget jelentett; s melyeknek teljes értékű törlesztésére a kártalanítandó földbirtokos maga is adózni volt kénytelen. A kötvények teljes értékű beváltása pedig sorsolástól függvén, beláthatatlan volt és a földbirtokosok megsegítésére szánt előlegek megadása körül teljes önkény uralkodott, illetőleg — ami még rosszabb — a hatalom politikai érdekei voltak mértékadók.¹

¹ A kataszter létesítését részletesen ismerteti *Beksics*: Ferenc József kora 934. s köv. l. A behozott adótörvényekre nézve l. az e mű I. kötete 229. s köv. lapjain mondottakat.

² Emlékbeszédék és tanulmányok, Bpest, 1881. 245. s köv. l.

³ Az úrbérmegváltási, ill. kártalanítási eljárásra nézve l. *Beksics* id. m. 445. s köv. l., valamint *Czörnig* id. m. 494—495., 530. s köv. l.

A földbirtokos osztály tehát úgyszólván egy napról a másikra megfosztva látta magát a biztos munkaerőtől s híján nemcsak a szükséges forgótőkének, hanem a földhitelviszonyok rendezetlensége s a földbirtok elértéktelenedése következtében a kölcsönszerzés lehetőségének is. Ehhez járult, hogy a more patrio való gazdálkodás mellett még a nagyobb birtokok is nélkülözték a belterjesebb üzemhez szükséges felszerelést, a gazda maga pedig, ki a legritkább esetben tekintette élethivatásnak a gazdálkodást, a legtöbb esetben csupán a közéleti szereplés biztos alapját látta benne, rendesen nélkülözte a változott viszonyok és a szabad verseny közepett sokkal szükségesebb gazdasági szakértelmet és üzleti szellemet is. Bár viszont az okszerűbb gazdálkodásra való áttérés példái sem hiányoztak.¹ Az egyelőre még nagyon alacsony munkabérek, a krími háborúval járó fegyveres készültség miatti terménykereslet, a bankjegyek elértéktelenedése s főleg néhány jó termés, szemben a nyugat-európai rossz termésekkel, az ötvenes évek alatt még úgy ahogy távortartották a földbirtokostól a romlást s többnyire képessé tették a nagy adók fizetésére; de ez nem tartott soká s nemsokára helyet adott a kivitel megszűntének, a gabnaárak hanyatlásának, a haszonbérek csökkenésének, a rossz terméseknek s az adóhátrálékok miatti árveréseknek, melyek a régi birtokos osztályt lassan, de biztosan a katasztrófa felé vezették. Az eladósodási folyamat már az ötvenes években kezdődik, sőt nem is kezdődik, hanem folytatódik, mert hiszen Geringer már 1850-ben indokoltak látta volna az úrbérmegváltást a földbirtokosok adósságai egy részének átvállalásával kötni össze.² A Pesti Naplónak már 1853-ban azt írták, hogy «a földbirtokos olyan, mint a szárnyaszegett madár; adóssága törlesztésére saját szorgalma, s a robot és dézsma eltörlésével magára hagyatottságában vezetett gazdálkodása után jövedelme nem elegendő».³ Erdélyből a hatósági közegek 1857-ben azt jelentették, hogy ott a földbirtokosok 30—35%-os kölcsönöket kénytelenek fölvenni, hogy megfelelő forgótőke birtokába jussanak s ezért tönkremennek; sürgették is — de hasztalanul — a telekkönyvek behozatalát s a hitelintézet egy fiókjának felállítását Erdélyben is.⁴

De nem hozott mindjárt áldást a földbirtokreform végrehajtása a kisbirtokos- és parasztosztályra sem. A kisbirtokos is az «eladósodás felé csúszott s termelése is elgyöngült; a helyzetet itt még romtotta az öröklés rendszere s a folytonos elaprózódás, melynek a nép körében kitalált ellenszere: az egykerendszer, a népség szaporodásának ellenségévé vált. A felszabadítás áldásait nagyrészt megghiúsította az emberek értékében és erejében rejlő örök egyenlőtlenség s az, hogy sem a

¹ Lásd Keletinél id. m. 155. l.

² Geringer-iratok 1850 márc. 2-iki előterj.

³ P. Napló 1853. márc. 12.

⁴ Gensd. Dép. 1857 febr. 9-iki jelentés.

régi földesúr, sem a régi jobbágy a bekövetkező gazdasági küzdelemre nem volt felkészülve». A hirtelen felszabadítást nem előzte meg modernbb gazdálkodásra való nevelés; ez volt a kisbirtokos parasztságnak egyik legfőbb baja. A magyar paraszt még a hatvanas évek elején is oly felületesen végezte a szántást, hogy azt inkább földkaparásnak lehetett nevezni; e mellett kevés takarmányt is termelvén, marhaállománya is csekély és rossz volt. Nem hiányoztak az oly vélemények sem, hogy «a parasztember most is csak oly szegény, mint annakelőtte volt, míg a robot, dézsma fennállott s hogy az egykori jobbágy kevésbé érezte könnyebbülését az új állapotban, mint a földesúr a terheket». Azonban ezek tagadhatatlanul csak átmeneti bajok voltak s elismerendő, hogy a ma a régi Magyarország területén található nagyszámú vagyonos parasztsztyály alapjait jó részben a földtehermentesítés tette le.¹

Az előbbi fejezetekben ismertetett politikai állapotok és az itt vázolt gazdasági viszonyok talaján alakult ki az ötvenes éveknek az a társadalmi élete, mellyel a következőkben kell megismerkednünk.

¹ *Laky Dezső* (Buday László nyomán). «Agrárpolitika», Bud. Szemle 1922 dec. 179. s köv. l. *Szekfü Gyula*: Három nemzedék Bpest, 1920. 150. l. *Beksis* id. m. 451. l. *Busbach P.* id. m. II. 40–41. l. *P. Napló*: d. h. *Ditz* id. m. 99. l.

II.

(A magyarországi társadalom a kormányzat bomlasztó törekvései ellenére a nemzetiségek és társadalmi osztályok összetömrülését mutatja. A parasztság mint osztály; a városi polgárság mint osztály. A városok szerepe ez időben; a vidéki városok fejletlensége. A főváros állapotai az ötvenes években; lakosság, magyarság, építkezés; utcarendezés, közkertek; közlekedés, utcai világítás. Budapest mindinkább az ország középpontjává fejlődik; intézményei; társas élvezetei. A vidéki és fővárosi társadalom érintkezési pontjai s együttműködésének kezdetei. 1849—1859.).

A magyarországi társadalomnak azt az új tagozódását, melyet az 1848-iki nagy reformtörvények az állampolgári jogegyenlőség alapján megindítani voltak hivatva, a szabadságharc leverését követő osztrák absolut uralom erőszakosan megszakította és a maga természetes irányából célzatosan másba igyekezett terelni. Az osztrák uralom országgonkinti társadalmi egységet nem ismert el s azt akarta volna, hogy a társadalom mindegyik országban a megadott birodalmi keretekhez alkalmazkodjék. Tudta, hogy a társadalmi osztályokat el nem tüntetheti, de azt akarta volna, hogy a közös törvények és az összpontosított kormányzat az osztályokból birodalmi társadalmat alakítsanak, mely országhatárt nem ismer s egyetlen középpont felé nehézkedik. E végből az országgonkinti társadalmat egyfelől a nemzetiségek egyenjogúsításának ürügye alatt a maga értelmiségében elnémetesíteni, másfelől az egyes országokban történelmi alapon vezető szerepet vitt osztályokat e vezető szerepüktől megfosztani igyekezett.

Ez az igyekezet legvilágosabb kifejezésre jutott Magyarországon, ahol az úgynevezett történelmi osztályok egyúttal a magyar nemzeti eszme képviselői és hordozói voltak, ahol tehát a társadalom megbontása egyúttal a nemzeti egység megbontását is jelentette volna. Hazánk szerencséjére ez a törekvés — mint arra már az eddigiekben is többször rámutattunk — teljesen meghiusult és éppen az ötvenes évek folyamában a magyar társadalomnak sokkal inkább összetömrülését, mint szétzakadozását eredményezte.

A mondottakhoz képest a kormány társadalmi politikájának szükségkép két főirányt kellett követnie: megtörni a magyarság vezető szerepét és megtörni a történelmi osztályok — mondjuk a nemesség — vezető szerepét, amj annál könnyebbnek látszott, mert a csapást tulajdon-

képpen csak egyfelé kellett irányozni, hogy mindkét cél eléérjék. Magyarországon a nem magyar ajkú nemzetiségek körülbelül felét alkották a népességnek; a legközelebbi cél tehát az volt; ezekkel elhitetni, hogy eddig a magyarság által elnyomattak s fölkelteni bennök a nemzeti öntudatot, mely őket közelebb hozza birodalombeli egyéb fajrokonaikhoz, ellenben eltávolítsa a magyarságtól.

B. Kemény Zsigmond egy cikksorozatában hatásosan megvédelmezte a magyarságot a nemzetiségek elnyomásának vádja ellen¹ s kimutatta, hogy azok egy részének — csakis a keletieknek és délieknek — a forradalomban ellenünk fordulása nem elnyomatás következtése volt. A földbirtokos és a pór nép közti viszony 1848 előtt nálunk kétségkívül arisztokratikus, régebben deszpotikus, később rendszerint inkább patriarchalis jellegű volt és sohasem különbözött a szerint, hogy az a pór nép magyar volt-e vagy más nyelvű. A nemzetiségi vidékeken a magyar földbirtokos, a magyar tisztviselő majdnem kivétel nélkül jól bírta a nép nyelvét, míg emez majdnem sohasem tudott magyarul; a vegyes nemzetiségű helységeken 1848 előtt hamarabb tótosodott, oláhosodott el a magyar, mintsem hogy a nemzetiségi megmagyarosodtak volna. Az osztrák uralomnak tehát sehogy se sikerült a nemzetiségekben magyargyűlöletet s uralkodási vágyat kelteni; ellenkezőleg, mind egyaránt elnyomottaknak érezvén magukat, a magyarban erősebb bajtársukat látták, akire támaszkodni, nem tőle eltávolodni volt érdekök. Még a német lakosság is, amely a kormány germanizáló törekvésében bizonyos kiváltságot láthatott volna a maga részére, az önkényesen összpontosító és erőszakosan átszervező kormányrendszabályok miatt elégedetlen volt és bizalmatlan a kormány iránt. Annak a gyűlöletnek, mely a szabadságharc idejében az oláhokat és szerbeket szembeállította a magyarokkal, az ötvenes évek felé már alig találjuk nyomát, sőt a szászok, oláhok zöme magyar érzelmű lett: közelebb hozta őket a közös szenvedés.² A kormánynak az az igyekezete tehát, hogy nemzetiségi alapon bomlassza szét a magyar társadalmat, teljes kudarcot vallott, sőt azt érte el vele, hogy 1859-ben magában Bécsben a magyar szó, a magyar dal, a magyar viselet s a magyar különlegességek rendkívüli népszerűségnek örvendtek.³

Nem volt több sikere a kormánynak az osztályoknak egymás elleni kijátszásában s célbavett szerepcseréjükben sem. A parasztságot — mint láttuk — mindenütt védelmébe vette a kormány a földesurakkal szemben, de kielégíteni nem tudta s még kevésbé tudott benne osztályöntudatot támasztani. A parasztságnak kétségkívül megvolt akkor is a maga megszokott paraszti társadalmi élete, társadalmi szokása, hagyományai; de ezek a társadalmi kötelékek túl nem terjedtek a község hatá-

¹ P. Napló 1851 márc. 4—15.

² Úrmössy id. m. I. 199. l.

³ Lásd a Vas. Újság bécsi tudósítását: 1859. 323. l.

rán; a föld népének nem jutott eszébe más falvak népében keresni a maga osztálytársát. Ipari életünk fejletlensége hozta magával, hogy a később oly fontosságra emelkedett ipari munkásság osztályszerű szervezkedéséről még sokkal kevésbé lehetett szó. De a földművesnép is meglehetősen hozzáférhetetlen volt a politikai, faji vagy gazdasági jelszavak alatt űzött bármilyen izgatásoknak vagy csak biztatásoknak is. A jobbágy a maga felszabadítását Kossuthnak köszönhette, nem Bachnak, ellenben mindazt a huzavonát és csalódást, amelyet rá a gazdasági önállósulás, a tagosítás egyelőre hozott, az új kormánynak és az új hivatalnokoknak a rovására írta. A mellett Magyarországon — kivált a jól termő vidékeken — a paraszt, ha egyelőre nem is nyert sokat a földbirtokreform által, igénytelensége következtében jobb módban élt, mint bármely más országbeli érdektársa. «A szép fehér puha kenyérnek, az arasznyi vastag szalonnának boldog hazája mégis csak Magyarország maradt». ¹ A kormánynak tehát sehogy sem sikerülhetett a pórnépben oly elégedetlenséget kelteni, mely ne ellene, hanem az uralkodó osztályok ellen irányuljon. «A parasztság politikai súlytalansága az előzményekből szükségszerűen következett s korántsem a középosztály elnyomó vagy kényuralmi politikájának az eredménye volt.» ²

Valamivel több reménnyel fordulhatott a kormány a maga társadalmi és hatalmi politikájával a városi polgári elem, mint a tőke, ipar, kereskedelem képviselője felé. Az összpontosító politika joggal várhatta, hogy szövetségest talál a nagyiparban és kereskedésben, melyek maguk is összpontosító irányzattal bírnak. Hozzá a nagy részében nem magyarajkú polgári osztály császárhű érzület hírében állott és messzenyúló történeti multja, anyagi függetlensége birtokában bírhatott annyi osztályöntudattal is, hogy a politikai vezetést addig gyakorló osztályokkal szemben esetleg kijátszható legyen. ³ És mégis mit látunk? Azt, hogy a közös nyomás alatt a városi osztály mindinkább a köznemesség fegyvertársává, szövetségesévé lett; sokan, akik csak törték a magyar nyelvet, lelkes magyar érzületökkel szinte tüntettek s az ötvenes évek végén megindult egyesületi mozgalmakban a polgári rendbeli nők együtt működtek a nemességbeliekkel s a polgári kisasszonyok csak épp úgy nem akartak táncra menni az osztrák tisztekkel, mint a nemesek leányai.

Egyeseket megtántorítani a kormánynak minden osztályban sikerült; az érdek, vagy a szükség rávette a gyöngébbeket, hogy szolgálatot vállaljanak; de ezeket a magyar társadalom kirekesztette magából; meghaltaknak nyilvánította, nem érintkezett velök; «akiről megtudták, hogy éppen csak egy falatkát is evett a császár kenyereből, annak rögtön kettétörött minden popularitása», írja Széchenyi. ⁴ És az ilyenek gyakran

¹ Vas. Ujság 1857. 167. l.

³ Friedjung id. m. l. 262. l.

² Szekfű Gy. id. m. 152. l.

⁴ Döblingi irod. hagy. II. 248. l.

kétszeresen rosszul jártak, mert míg honfitársaik elfordultak tőlük, a kormány sem bízott bennök föltétlenül és a végleges szervezőskor közülök sokakat «megbízhatóbbaknak» tartott idegenekkel cserélt föl.

Midőn a városi osztályról beszélünk s társadalmunk akkori tagozódását vizsgáljuk, nem mellőzhetjük el, hogy egy pillantást vessünk a városoknak ebben az időben még nagyon fejletlen állapotára, mely összefüggött az aránylag alárendelt szereppel, amelyet legnagyobb részök társadalmi életünkben vitt.

Az akkor még közigazgatásilag nem egyesített, de már összetartozónak tekintett hármias főváros; Buda, Pest és Ó-Buda, a maga a Bécsét meghaladó gyorsasággal szaporodó lakosságával volt a tágabb értelemben vett Magyarország egyetlen, nyugati fogalmak szerint nagynak mondható városa; lakosainak számát már 1850-ben 186,496-ra tették, 1859-ben túlhaladta a 196,000-et.¹ Kívüle a magyar korona területén az ötvenes évek alatt egy város lélekszáma sem érte el az 50,000-et. Legközelebb sorakozott Szabadka a maga 48,958 lakosával, azután Pozsony 43,463 lakossal és Kecskemét 40,000 lakossal. Debrecen (36,946), Szeged (33,030) és Hódmezővásárhely (30,563) lakóinak száma már a 30 és 40,000 között mozgott; Miskolc, Brassó, Békés-Csaba, Nagyvárad, Temesvár, Zombor, Nagy-Kőrös, Szentes és Székesfehérvár lakossága meghaladta a 20,000-et. Ezenkívül volt még a magyar birodalomnak 49 olyan városa, melynek lélekszáma meghaladta a 10,000-et.² Szem előtt tartandó azonban, hogy nálunk a városi jelleg különösen akkor semmi viszonyban sem állott a község lélekszámával. Voltak városok (Marosvásárhely, Szombathely, Lőcse, Ungvár, Segesvár, Gyulafehérvár stb.), melyeknek lakossága akkor még csak a 10,000-et sem érte el s amelyek nemcsak joggal viselték a város címet, hanem építkezések jellege, történeti multjuk, emlékeik, ipari jelentőségük vagy értelmiségiek száma alapján valóban számot tettek az országban, aminthogy lakosságuk számot tett a polgári osztályban. S viszont voltak lélekszámukkal

¹ A városok lakosainak számát részint Chownitz, illetőleg Erdélyre nézve Bielz id. könyvéből vesszük, részint Hunfalvy (Magyarország és Erdély, 1856) művéből és Fényes Elek töredékes adataiból (Magyarország leírása I. köt. 1860.) s a Magyar Hirlapnak és P. Naplónak az 1850., ill. 1857-iki népszámlálás, eredményeire vonatkozó közléseiből.

² Ezek, nagyságszerinti sorrendben: Kolozsvár, Sopron, Makó, Eger, Mezőtúr, H.-Böszörmény, Jászberény, Selmechánya, Arad, Cegléd, Újvidék, Versec, Kassa, Félegyháza, Győr, Nagyszeben, Nagyikinda, H.-Szoboszló, N.-Becserek, Gyöngyös, Pécs, Vác, Nyíregyháza, Szolnok, Pécska, Halas, Karcag, Baja, Szatmár, Eszék, Zágráb, Pápa, Nagykároly, H.-Nánás, Kalocsa, Pancsova, Veszprém, N.-Szalonta, B.-Gyula, Komárom, Óbecse, Dunaföldvár, N. Szt.-Miklós, Esztergom, Fiume, Eperjes, Nagykanizsa és Ókanizsa. Hogy Keleti (id. m. 418—419. l.) az 1870-iki népszámlálás adatai alapján már 81 ilyen várost mutat ki, az csak a városi népesség gyors szaporodását mutatja.

sok várost meghaladó helységek, amelyek semmi egyéb nem voltak, mint nagyon szétterjedt falvak, sok esetben még mezőváros jellegével sem bírtak, a polgári igények számára épített házuk alig volt, aminthogy lakosságuk is majdnem kizárólag jómódú parasztságból állott.

E viszonyok által válik érthetővé, ha olvassuk az egykorú sajtóban mily örömmel üdvözölték 1857-ben Szolnokon az utcai világításra tett első kísérletet, ha látjuk, hogy például a több mint 30,000 lakossal bíró Szegednek 1859-ben még nem volt újsága. Tagadhatatlan, hogy a városi jelleget legkorábban és leghatározottabban azok a gyakran csekély lélekszámú községek öltötték fel, amelyeknek eredete idegen népelemek betelepítésével volt összeköttetésben s amelyek jobbára az ország határszéli körzetein feküdtek és még ez időben is nyelvre nézve túlnyomóan nem magyar lakosokkal bírtak. Az erdélyi szászok például, magyar és oláh népelemek közti elszigeteltsége ellenére híven és szilárdan megtartotta a maga különleges népi jellegét s azt kifejezésre juttatta úgy városai építésében, mint életviszonyaiban és szokásaiban. Másrészt az ország nyugati széléin fekvő városok polgári elemére a német Ausztria és különösen Bécs voltak nagy hatással; nemcsak kereskedelmi vonatkozásokban nyilvánuló anyagi érdekek fűzték ezek lakosságát a szomszédsághoz, hanem szellemi kötelékek is, részben szellemi kölcsönhatások. A kis Magyar-Óvár a szorgalmi idő alatt megtelt idegen, különösen osztrák és német ifjakkal, akik az ottani hírneves — persze sokkal inkább német, mint magyar — akadémiában szereztek meg gazdasági ismereteiket.¹ A pozsonyiak, akiknek sokkal előbb volt vasútjuk Bécsbe, mint Pestre, esténként átrándultak a császárvárosba, ha annak színházában valami különösen vonzó darabot adtak elő.² Általán, ha Pozsonyt, ezt a Magyarországon történetében oly nagy szerepet vitt várost, sokan csak Bécs külvárosának tekintették, ne feledjük, hogy Pozsonynak 1850-ben 42,238 főre tehető lakosságából a hivatalos adatok szerint csak 3145 volt magyar s 22,518 német,³ vagy legalább is ennyien vallották magukat németeknek. Még 1859-ben is azt írhatta Pozsonyból a Vasárnapi Újság levelezője, hogy «tekintve a város külső alakját, különösen idegen ember alig sejténé, hogy Magyarország koronázási városa, annyi dicső magyar országgyűlés színhelye az, minek kövezetét tapossák lábai. A város bejárásainál ott áll ugyan a német és tót után harmadik és utolsó helyen a felírás: Pozsony sz. kir. város, de az utcák sarkairól mindenütt végkép eltűntek a magyar feliratok». S főreáliskolájában, melynek alapjait az 1843/4-iki országgyűlés tagjainak gyűjtése tette le, ez időben a magyar nyelvet csak mint rendkívüli tantárgyat adták elő.⁴

Midőn az ötvenes évek Magyarországnak társadalmi viszonyaival

¹ M. Hirlap 1850 dec. 11.

² Dudumi id. m. II. 9. l.

³ M. Hirlap 1850 nov. 30.

⁴ Vas. Újság 1859. 478. l.

s különösen a városi polgári osztály szerepével foglalkozunk, sem egyikről, sem másikról tiszta és teljes képet nem kaphatnánk, ha nem ismerkednénk meg közelebbről fővárosunk akkori állapotaival.

Említettük Budapest lakosságának gyors szaporodását a XIX. század folyamában; ez főleg Pestnek tulajdonítandó, mely úgyszólván halászfalu volt, mikor Buda már jelentős város; Buda még 1780-ban is túlszárnyalta Pestet, lévén akkor 23,000 lakosa, míg Pestnek csak 16,746; most aztán jött a rohamos szaporodás Pesten; 1810-ben lakossága már 35,349, 1840-ben 66,984, 1848-ban már 110,516. Az 1850—51-iki népszámlálás Pesten 127,935 lelket talált s az 1857-iki 131,705-öt. Ó-Buda 1850 januárius 1-én közigazgatásilag egyesítetett Budával;¹ az azon évi népszámlálás Budán és Ó-Budán 58,561 főnyi lakosságot talált, az 1857-ikinek eredményét 61,596-ra tehetjük. Így az egész főváros, melynek három alkotó része 1780-ban csak 47,346 lakost számlált, 1857-ben már 196,161 lakóval bírt. Megjegyzendő, hogy Bécs lakossága ez utóbbi időpontban 476,222 volt²

Mint a népszaporodás terén általában, úgy bizonyára a magyarság térfoglalásában is Pest járt már akkor elől; de az ötvenes évekre nézve ezt, sajnos, az 1857-iki népszámlálásnak kétségtelenül óvatosságból a nemzetiségek szerinti megoszlást mellőző eljárása miatt pontosan meg nem állapíthatjuk; eléggé jellemző, hogy — mint már egy ízben említettük — az 1850-iki népszámlálásnak azon adatára nézve, mely szerint Pesten 33,951 németajkúval szemben csak 32,562 magyarajkú lett volna, maga Pest város polgármestere nyilvánította kételyét.³ Kétségtelen ekkoriban a németiség nagy túlsúlya Budán és Óbudán; ott 1850-ben 27,930 németre csak 7555 magyar esett. A vallásfelekezetek között nagy többségben voltak a hármás főváros egész területén a katolikusok, kik a 117,000-re tehető állandó népességben majdnem 80,000 fővel voltak képviselve; feltűnő, hogy utánuk számban mindjárt a zsidók következtek, (17,618) nagyobb számmal, mint az ágostai vagy helvét hitvallásúak.

A fővárosnak kerületekre tagozódása akkor még eltért a mostanitól; Pest Belvárosának — melyet Ó-városnak is neveztek — egykor megerősítésül szolgált körfalaiból még voltak maradványok láthatók; Pest külvárosainak száma csak négy volt: a Lipótváros, mely Pest legszebb része volt, a Terézváros, mely a mostani Erzsébetvárosra is kiterjedt és már 1850-ben legnépesebb volt, továbbá a Józsefváros és a legkisebb és legkevésbé népes Ferencváros.⁴ Ellenben Budá több kerü-

¹ Palugyay id. m. 144. l.

² Ez összeállításnál főleg *Hunfalvy* (id. m. 98—69. l.) adatait vesszük alapul; az 1857-iki népszámlálás eredményét a *P. Napló* közli: 1859 jan. 23.

³ Lásd e mű I. köt. 222. lapját.

⁴ *Geringer-iratok* 1850. ápr. 16-iki jelent.

letre oszlott, mint jelenleg, nevezetesen a Váron vagy «Felvároson» kívül megkülönböztették a Vízivárost, az Országutat, Ujlakot, a Rác- és a Krisztinavárost. A házak száma már 1850-ben Pesten meghaladta az ötezret, Budán és Óbudán pedig a négyezret. A síkon fekvő házak legnagyobb része új épület volt, mert az 1838-iki árvíz több mint kétezer házat összerombolt s több mint nyolcszázat megrongált. Az ötvenes évek közepén ötvenre becsülték az évenként épülő házak számát; ekkoriban Pesten 208 volt az utcák s 30 a szabad terek száma.¹

Ha azt vizsgáljuk, hogy e korszak Budapestje mit vett át a multtól s mit adott hozzá, szemlénket a legrégebbi templomokon: a belvárosin, a Mátyás-templomon és az ú. n. helyőrségi templomon kell kezdenünk, melyek mind, eredeti alakjukból külsőleg és belsőleg erősen kivetkőzve, de századok óta állandóan istentiszteleti célra használatban voltak. A Mátyás-templomot vagy helyesebben Nagyboldogasszony egyházát Budán a várban mindkét oldalán elfödte a hozzá épült kamaraépület; keskeny, dísztelen homlokzata semmit, tornya is keveset tartott meg eredeti stílusából; a Vízivárosból hozzávezető két földött lépcsőzet közül az alsó 1856-ban áldozatul esett az Albrecht főhercegről nevezett s a várba vivő kocsiútnak.

A budai várban levő királyi palotát a szabadságharc nagyjából a Mária Terézia idejében nyert alakjában találta; másutt említettük már mily nagy rongálásokat vitt rajta végbe Budavár ostroma 1849 májusában.² Helyreállítása 1854-ben annyira haladt, hogy a lapok azt írhatták róla: «földíszítése végéhez közeledik; fejedelmi dísz és nemes ízlés tűnik fel a pompás termek falain és bútorzatán s a díszítések nagyobb része pest-budai iparosok készítménye, kik a birodalmi főváros legnevesebb iparosaival keltek versenyre».³ Ez időben már a kormányzó főherceg lakosztályait és udvarát a várpalota jobb szárnyában rendezhette be. Azonban a kormánynak nemcsak a királyi palotára volt gondja, hanem a vár megrongált erődítményeinek helyreállítására is. Már 1850 nyarán katonai erővel szorgalmasan dolgoztak ezek megújításán; két évvel később is azt írták a lapok, hogy a «viszás időkre emlékeztető romok és kőtörleszok eltakarítása» a várhegy körül serényen folyik. Csakhogy a kormánynak nem annyira a viszás idők emlékeinek eltüntetése fekdött szívéen, mint inkább az azok ismétlődése elleni védekezés s ezért nemcsak a várfalakat és bástyákat helyezték újra védelmi állapotba, hanem 1851-ben elkezdtek a gellérthegyi Citadella nevű hatalmas erőd építését is.⁴ s 1850 nyarán még a Nemzeti Múzeum

¹ Palugyay id. m. 161., 340. Hunfalvy id. m. 67—68. I. Lyka Károly: A táblabíró-világ művészete IV. 68. l.

² Lásd e mű I. köt. 113. lapját.

³ P. Napló 1854 júl. 7.

⁴ Palugyay id. m. 153. l.

udvarán is ott állottak fenyegetésül az ágyúk, a bástyákon, a Gellért-hegyen, az Újépület előtt pedig még sokkal később is láthatók voltak a készenlétben levő ágyúk és a garmadába rakott golyók.¹

A pesti oldalon a legrégebb épületek egyike, a rokkantak palotájának szánt, díszített homlokzatú nagy háztömb, már akkor is katonai laktanyául szolgált s alapítója, III. Károly királyról szállott rá a Károly-kaszárnya elnevezés. Ugyane célra még a József császár idejében kezdtek építeni az óriási kiterjedésű Újépületet vagy József-kaszárnyát, melynek helyét ma a Szabadság-tér foglalja el. Az ötvenes években még a legélénkebb gyászos emlékek fűződtek ehhez az alakatlan háztömeghez, mert a forradalmi vértörvényszékek ez szolgált székhelyéül s egyúttal börtönéül, az északkeleti pavillonban röppentek el számos nemzeti vértanuink sóhajai és a körfal északi oldalán elterülő «Homok» vagy «Fa=piac» még beépítetlenül emlékeztetett az ott végrehajtott kivégzésekre.

A mult század harmincas és negyvenes éveinek nagy és jellegzetes építkezési mozgalma, mely a Széchenyi nevéhez fűződik a maga alkotásaival utóléretlen maradt az ötvenes évtizedben. Akkor keletkezett a régi Vigadó, a Nemzeti Színház, a Városház, a Nemzeti Múzeum, a vármegyeház, a Ludovika=akadémia, a Lloyd=épület, az óbudai hajógyár, a Császárfürdő, az Európa=szálló, a gróf Károlyi és gróf Sándor=féle palota s számos antikizáló homlokzatú nagyobb magánépület és nyaraló. A Nemzeti Színház az itt tárgyalt korszakban még a maga eredeti, szerény alakjában állott kis kerttől környezve a kerepesi=út szögletén, a bérházakat két oldalára s a felmagasított homlokzatot csak egy későbbi kor építette hozzá. A Nemzeti Múzeum, Pollák Mihály műve, akkor is mint most is Budapest legszebb középülete volt; de a környező, nagy tér az ötvenes évek elején még teljesen rendezetlen, pusztá állapotot mutatott. A Ludovika Akadémia épülete ez időben katonai kórházzal szolgált. A Lloyd=épület szép termét és üvegcsarnokát előbb a Nemzeti Kaszinó, majd a Kereskedelmi Csarnok és Lloyd=kaszinó használta; bálokat és hangversenyeket is rendeztek itt. Az akkori városházra, melynek oromzatát szobrok és torony díszítették s mely egészen szabadon állott a róla nevezett téren, a váci=utca torkolatánál, még a mai nemzedék is emlékezhetik, az csak a Belváros szívet teljesen átalakító újabb utcaszabályozásnak esett áldozatul.

A Széchenyi=korszak legnagyobb és legemlékezetesebb alkotása, a Lánchíd, a forradalmi évek viszontagságai következtében csak az abszolút uralom elején, 1849 november 20=án adatott át teljesen és végleg a közhasználatnak s mint az ötvenes években egyetlen hídja

¹ *M. Hirlap* 1850 aug. 9., 1852 jún. 2.; *P. Napló* 1850 jún. 18., 1851 febr. 13., szept. 10.

Budapestnek, a két főváros egységének szimbóluma és egyúttal legmonumentálisabb díszje volt.

Az ötvenes évek évtizede tehát sokat és nagyot vett át a múlttól s a maga építési alkotásaival nem állja ki a versenyt különösen a közvetlenül megelőző korszakkal. Ennek okát abban is kereshetjük, hogy az akkori Budapestnek mindenekelőtt a forradalom viharainak rombolásait kellett eltakarítania és helyrehoznia, de abban is, hogy a főváros a kormányzat részéről majdnem semmi támogatásban sem részesült s az országos és a városi közszellem és vállalkozási kedv a legsúlyosabb politikai nyomás alatt nyögött. Amit alkotott e kor, azon nincs oly egységes és jellegzetes bélyeg, mint a harmincas-negyvenes évek alkotásain, kezdődik már bennök jelentkezni a XIX. század második felét jellemző stílusbeli eklekticizmus.

A Hentzi bombáinak legfájdalmasabb áldozata volt a pesti Vigadó-épület, szintén Pollák műve, mely a mostaninak helyén állott oszlopos homlokzatával s amelynek nagyszerűségét dicsérik a kortársak;¹ az osztrák tábornok haragja azért irányult rá, mert a rövid életű 1848-iki első pesti országgyűlés képviselőháza benne ülésezett. Az ötvenes évek alatt elkészült az új Vigadó szép terve Feszl Frigyesztől, de felépülését csak a következő évtized látta.² A régi Vigadóval össze volt építve az ú. n. Színház-térre (később Gizella-térre) néző német színház, mely 1847-ben leégett s mely helyett az Újvásár-téren (most Erzsébet-tér) építettek ideiglenes színházat; ez azonban 1849-ben a bombázás következtében szintén leégvén, 1850-ben a Vigadó-épület egy termét alakították át ideiglenes német színházzá. Az itt megkezdett német előadásokat részvét hiánya miatt már 1851-ben meg kellett szüntetni s ekkor megint az Újvásár-téren épült egy ideiglenesnek mondott, de soká fennállott német színház, amelynek kedvéért a környező teret is némileg kertszerűvé alakították át.³ Az angol királynőről nevezett épület is, az ostrom alatt megrongáltatván, az ötvenes évek alatt épült fel mostani alakjában.

Az itt tárgyalt korszaknak kétségkívül legmonumentálisabb alkotása a budai Alagút. Ennek merész eszméjét és első tervét szintén Széchenyinek és a negyvenes éveknek köszönhetjük. A forradalmi katasztrófa után Ürményi József vette át Széchenyi félbehagyott munkáját s a tervet Clark Ádámnak, a Lánchíd befejezőjének vezetése alatt meg is valósította. Az előmunkálafok 1853 elején indultak meg, az uralkodó

¹ Pest u. Ofen, 18. l.

² A Hunfalvy többször id. könyvének darmsta íti 1856-iki kiadásában a Rohbock szép metszetei között szerepel a Vigadó, az Akadémia-palota s a Dohány-utcai zsidó imaház képe is, azonban mindhárom épület tényleg csak 1856 után, sőt az első kettő csak a hatvanas években készült el.

³ Hunfalvy id. m. 129. l. Pest u. Ofen 16—17. l.

800 mázsa lőport ajándékozott a repesztési munkák céljára, minek fejében elhatározott, hogy az elkészülendő alagutat a katonák ingyen használhassák. A munka oly gyorsan haladt, hogy 1854 márciusában az alagút gyalogjárók számára már nyitva volt, de csak 1857 április 30-án adatott át végleg és teljesen a közhasználatnak, hathatósan emelve a Krisztina-város forgalmát s különösen az ott levő nyári színpör látogatottságát.¹

A lipótvárosi kis templom is 1849-ben a lángok martalékává válván, az új, Hild által nagyszerűnek tervezett egyház alapkövét 1851-ben tették le a prímás és a pápai nuncius jelenlétében; megfelelő anyagi erő hiányában az építés nagyon lassan folyt s később, már a hatvanas évek folyamán tudvalevőleg a kupola beszakadása miatt hosszú időre fennakadt. Ellenben befejezéshez jutott még az ötvenes évtized végén a Dohányutcai izraelita imaház. Tudjuk, hogy az uralkodó 1852-iki látogatása alkalmával avatták föl Budán a Szent-György téren az ú. n. Hentz-szobrot, tulajdonképpen a Budavár 1849-iki ostroma alkalmával elesett osztrák katonák emlékét, mely mindig szálka volt a nemzet szemében, míg végre a múlt század végén más helyre vitték s az 1918-iki forradalomban felelőtlen elemek megsemmisítették. A tárgyalt évtizedben épült fel a Karácsonyi-palota a Krisztina-városban és a «Nemzeti Lovarda» a Múzeum mögött.

Ezen időszak építkezését egykorú méltatók úgy jellemzik, hogy «1850 után az olajsínű falak, a végtelenségig elcikornyózott ablakpárkányzatokkal, erkélyekkel s kapudíszítményekkel lettek kapósakká . . . Mily avult tekintetű ház lett a «Nádor»-vendéglő, midőn később a «Magyar király», «Vadászkürt», «Tigris» fogadók felépültek és fölszereltettek!» Az új lakóházak nemcsak stílusváltozás, hanem belső kényelem és tisztaságra nézve is haladást jeleznek. Külsőleg «szeszélyesebb alakzat s építészeti találékonyság» mutatkozik, benn pedig «enyészni kezd a tüdőgyilkoló csigalépcsőzet, a szellőzhetetlen zúgszobák stb.». Tűzbiztonsági szempontból fontos újítást jelentett, hogy Pest város hatósága 1852-ben összeíratta a zsindefedélű házakat és tulajdonosaiknak meghagyta, hogy azokat egy év alatt cseréppel fődessék be.²

Az ötvenes évek érdeme a Nemzeti Múzeum pusztá környékének rendezett és bekerített parkká alakítása. Az erre vonatkozó elhatározás 1856-ban történt s megfelelő pénzalap hiányában a költségfedezetet adakozásokból és e célra a Múzeum termében rendezett hangversenyek jövedelméből teremtették elő s 1859-ben már nemcsak a sétakert volt használatban, hanem kőtalapzatra alkalmazott vaskerítés is váltotta fel a dísztelen deszkapalánkot.³

¹ Dudumi id. m. II. 21. s köv. I. Hunfalvy id. m. 81. s köv. I. Vas. Ujság 1856. 144. I. P. Napló 1853. febr. 8. és 1854 júl. 12.

² Vas. Ujság 1857. 155. I. P. Hirlap 1850 szept. 10., 1852 júl. 29.

³ Vas. Ujság. 1856. 65. I. és 1859. 596. I.

Általán a főváros csinosítása, a terek és utcák rendezése és sétahelyek létesítése terén számottevő haladás mutatkozott. Buda városa már 1850-ben nagyobb összegű kölcsönt kapott a kormánytól azzal a kikötéssel, hogy abból 30,000 forintot a Lánchídtól a Várba fölvezető kényelmes kocsiuút építésére fordítson; így jött létre a már említett s a kormányzó főhercegről elnevezett Albrecht-út, mely csak legújában cserélte föl e nevet mással. Ez időben szabályozták a Lánchídtól a Tabánba vezető utat is. Ma szinte elképzelhetetlen az az állapot, amelyben a mindkét oldali Dunapart sínlődött még az ötvenes években; minduntalan megújultak a panaszok a rettentő por miatt, mely az ott sétálást lehetetlenné tette; különösen a budai oldalt szemétdombhoz hasonlították. Még 1856-ban is csak tervezték a partszegélynek a Lánchíd két oldalán 200—200 ölnyire faragott kövekkel való kiépítését; szabálytalansága miatt a távolabbi részekben még mocsaras is volt a part, úgy hogy például a mai Országház tájékán vadkacsákra vadásztak. A pesti Aldunasoron 1850-ben szüntették meg a szemétkerakodó helyet s kezdték a város e részét «palánkozások és építkezések által» e «dísztelen helyzetéből kiemelni». A Lánchíd-téren még 1859-ben is csak tervbe voltak véve az ültetések és egy közút felállítása, mely utóbbi terv dugába dőlt. Csak 1856-ban rendelte el a városi hatóság, hogy a külvárosok utcái is söpörtessenek. A csatornázás és kövezés mégis lényeges előhaladást tett ez időben, ha tekintetbe vesszük, hogy 1846-ban Pesten az utcáknak még alig fele volt kövezve; Pestnek egy vidéki látogatóját 1859-ben kellemesen lepte meg a Hatvani-utca torkolatától a Múzeum felé vezető «Ország-út» kövezete, mert mikor utólszor látta, ez az útvonal még «sárból és porból készült s kátyúkban bővelkedett».¹

A magyar fővárosnak leírója még 1856-ban is megállapítani volt kénytelen, hogy «sétahelyekben Pest nem igen bővelkedik»; mégis ez irányban is volt haladás az ötvenes években. Akkor alakították kertszerűvé a József-teret és az Újvásár-, később Erzsébet-teret; akkor kezdték sűrűbben látogatni a nagy Orczy-kertet, mely azonban sokaknak távol esett; a gróf Károlyi-palota kertje a város közepén akkor nyitva állott; szépült a Városliget is, de annak még az volt a hibája, hogy csak a szűk és zajos Király-utcán át lehetett hozzájutni. 1859-ben Buda város megvette közkertül az úgynevezett Horváth-kertet, melyben a nyári színház állott. A Gellért-hegyet különösen husvét hétfőjén látogatták, de az ottani egykori zajos népünnepélyek mindinkább kijöttek a divatból. A regényes Margit-sziget már akkor is sokakat vonzott, noha a főhercegi család a nagy nádor halála óta kevesebb gondot fordított rá; de nagy

¹ *Geringer-iratok* 1851 jún. 10. leirat; *Magy. Hirlap* 1850 dec. 13., 1852 jún. 3., *P. Napló* 1851 ápr. 17., 1854 dec. 20. *Vas. Ujság* 1859. 527. és 595. l. *Palugyay* id. m. 205. l. *Hunfalvy* id. m. 67., 81. l. *Lyka* id. m. IV. 70—71. l.

hátránya volt, hogy csak csolnakon lehetett elérni s hogy vendéglője nem volt. A budai hegyek már régóta kedvelt kirándulóhelyül szolgáltak, bár a közlekedés oda a mostanihoz képest rendkívül nehézkesnek volt mondható.¹

Általán az akkori közlekedési viszonyok kezdetlegességéről ma nehéz csak fogalmat is alkotni magunknak. Híd — mint már említettük — egyetlen egy volt Buda és Pest között, a Lánchíd, pedig már ez is nagy haladást jelentett a multhoz képest, mert ez a híd állandó volt, holott előbb az egyetlen hajóhidat a téli jégzajlás előtt szét kellett bontani s azután csak csolnakon lehetett átjárni az egyik partról a másikra, ú. n. lélekvesztőkön, amelyekre rá is illett ez a név, mert a csolnakon járás az úszó jégtáblák között néha valóban életveszélyes volt. A Dunát járták ugyan gőzhajók, de ezek egyike sem szolgálta a tulajdonképpeni helyi közlekedést, úgy, hogy aki nem akart a hídnak kerülni, annak csolnakot kellett fogadnia, amiért a városi hatóság szükségesnek látta már 1851-ben szabályozni a csolnakközlekedést, különösen megszabván az egyes csolnakokra felvehető számát; így is sok panasz merült föl a közlekedés e neme ellen és élénken megnyilatkozott a nagyobb helyi hajók járatása iránti kívánság, mely néhány év múlva részben meg is valósult. Voltak továbbá társaskocsik, melyekkel pl. a Császárfürdőbe, Kőbányára, a zugligeti Laszlovszky-majorba lehetett eljutni; a bérkocsik száma 1852-ben Pesten 112, Budán 70 volt s ezek egy órára egy forintba, egész napra reggeli 7 órától esti 9-ig hat forintba kerültek. Ez időben vétettek használatba az egyfogatú bérkocsik, melyeket a közönség komfortáblíknak nevezett el. A vidékkel való közlekedést addig, míg a vasúthálózat ki nem épült, a már említett gyorskocsi-járatok látták el; a gyorskocsik indulási helye Pestről többnyire a Nádor=utcai Tigris=szálló, Budáról a «Hét választóról» nevezett vendéglő volt.²

Az utcai világítás terén a gáz használatba vételével Pozsony megelőzte Budapestet; itt egész 1856-ig még olajlámpák divatoztak és pedig 1852-ben 688 úgynevezett «argandiai» s 801 «közönséges». Végre 1856 karácsonyán kigyúltak az első gázlángok az utcákon; az egykorúak bizonyossága szerint a főváros lakói «az ezeregyéjszaka mesés ábrándjaiban vélték gyönyörködni s az első éjjelen elfelejtettek aludni menni». Pedig még 1857 nyarán is 1400 utcai gázlámpa mellett 675 olajlámpát hagytak használatban és több utcába nem is jutott világítás; a házi használatban pedig a gázvilágítás eleinte ellenszenvvel találko-

¹ P. Napló 1851 jún. 28., 1857 márc. 17. Hunfalvy id. m. 114—115., 130—135., 154—155. l. M. Hirlap 1852 jún. 23. Palugyay id. m. 151. Országgh Sándor: Budai színházak és játékszín Bpest, 1895. 71—72. l.

² Palugyay id. m. 205—206., 476. l. M. Hirlap 1852 ápr. 24. P. Napló 1851 ápr. 17., jún. 28., szept. 17.

zott; így a Nemzeti Kaszinó 1858-ban elhatározta, hogy egészségi okokból visszatér az olajlámpák használatára.¹

Budapestnek már akkor nagy vonzóerőt kölcsönzött az, hogy az összes országos főhatóságok itt voltak összehalmozva, habár ezeknek hatásköre egyfelől az összpontosító birodalmi kormányrendszer, másfelől a helytartótanács szétesztása következtében nagyrészen Bécsbe, illetve a kerületi székhelyekre szállott át. Itt székelték a legjelentősebb közintézmények, itt kezdett összpontosulni a tudományos és irodalmi épp úgy, mint az ipari és kereskedelmi élet. Az ország egyetlen egyeteme ide vonta a serdültebb tanuló ifjúságot, bár az egyetem elhelyezése és ellátása sok tekintetben valóban siralmas volt. Nemcsak az elméleti szakok, hanem nagy része a természettudományiaknak is a Pálosok régi kolostorában nyomorgott, mely az egyetemi templom szomszédságában az Egyetem-térre nézett sivár homlokzatával. A fűvészkert, melyet azon a helyen, hol most a múzeumkörúti nagy egyetemi épületek állanak, deszkakerítés választott el az utcától, nagyon szegényesen volt ültetvényekkel ellátva, míg az Üllői-úti nagyobb területre telepítették át. Az egyetemhez tartozó csillagvizsgáló-intézetet a Gellért-hegyen az 1849-iki bombázás használhatatlanná tette; a gyakorlati orvosi szakok részint a Rókus-kórházban helyezkedtek el, részint a Hatvani- és Újvilág-utca sarkán lévő, valóban viskónak nevezhető egyetemi épületben húzták meg magukat. Budán volt a József-ipariskola is — utóbb Politechnikum — és Pesten az Állatgyógyintézet, valamint a központi Papnevelőintézet.

Budapest egészségügyi intézményeinek történetében szinte korzakot alkot a lipótmezei nagy elmegyógyintézet építésének megindulása az ötvenes években; ez lett az absolutismus korának egyik legbecsebb alkotása. Egyébként az egészség ápolásának fővárosunkban kínáló természetesi erők akkor annál kevésbé voltak kihasználtak mondhatók, miután ilyeneknek még ma sem tekinthetők. Buda már a török időkben híres volt dús gyógyforrásairól, hiszen az ottani gyógyfürdők némelyike ma is felmutathatja a török építkezés nyomait. A fővárosban ma ismert gyógyhelyek legnagyobb része már az ötvenes években is használatban volt, csakhogy természetesen a mostaninál sokkal kezdetlegesebb állapotban. Már az 1852-iki leírások felsorolják és ismertetik Budán a Császárfürdőt, a Lukácsfürdőt, a Királyfürdőt, Rudasfürdőt, Rácfürdőt és Sárosfürdőt.²

A társadalom is — csekély erejétől telhetőleg — megtette, amit Budapest emelésére tehetett és pedig nemcsak a fővárosi, hanem az

¹ Búsbach id. m. II. 80—81. l. Palugyay id. m. 476. l. P. Napló 1857. aug. 30. 1858 febr. 2.

² Lásd Palugyaynál a 213. s köv. l.

egész ország társadalma, mert hiszen országos érdek volt, hogy az egész nemzeti társadalom közreműködését igénylő társulatok és egyesületek az ország szívében, fővárosában székeljenek. E tekintetben — nem is szólva Horvátországról — csak Erdély tett kivételt, amely még meg volt szokva a maga középpontjának, fővárosának Kolozsvárt tekinteni, míg a kormány viszont arra törekedett, hogy ilyenül Nagyszebent ismertesse el. Budapesten állottak fenn és működtek már akkor : az Akadémia, a Kisfaludy-Társaság, a Nemzeti Múzeum, a kir. Természettudományi Társulat, a Földtani-Társulat, Szent István-Társulat, a szerb Matica, az Orvos-Egyesület, a Hangász-Egyesület, később Zenede, a Festészeti Akadémia, a Nemzeti Képcsarnok-Egyesület és a Műegyesület a maguk váltakozó kiállításaiival. Itt székel a Nemzeti Kaszinó és a kereskedőtestület Lloyd-Kaszinója ; itt volt a Kereskedelmi Csarnok és Borcsarnok, az Országos Gazdasági Egyesület középpontja ; továbbá mint jótékony egyesületek : a Bölcsőde-Egyesület, mely Hildegarde főhercegasszony-nak, a főkormányzó nejének különös pártfogása alatt állott s a pesti és budai Jótékony Nőegyesületek, melyeknek különösen elseje határozottan országos jelentőségre emelkedett.¹ Természetes, hogy a szellemi és társadalmi életnek ez a már akkor észlelhető összpontosulása a fővárosban magával hozta azt is, hogy a számottevő irodalmi- és sajtóvállalatok is majdnem mind Budapesten voltak föltalálhatók.

A főváros társadalmi életébe azonban nem nyerhetnénk bepillantást, ha élvezeteire, szórakozásaira is ki nem terjesztenők figyelmünket. A színházak szerepéről, úgyszintén a zenei életről másutt emlékezünk meg tüzetesebben, azonban mint a fővárosi társadalom kialakulásának legjelentősebb mozzanatát már itt meg kell állapítanunk különösen a pesti közönségnek évről=évre jobban észlelhető elfordulását a kormány minden támogatását élvező német színésztől a teljesen magára hagyott magyar színészet felé. Továbbá meg kell említenünk a zenei érdeklődés folytonos fokozódását, mely nemcsak a színpadi dalműveknek néha szinte mértéktelen kultuszában, hanem abban is nyilvánult, hogy a Nemzeti Színház után a Múzeum és a Lloyd-társaság terme is mind gyakrabban használtattak hangversenyi célokra s hogy az évtized második felében a klasszikus műzene a Philharmoniai Társaság működése által intézményszerűen meghonosodott a fővárosban.

A rémuralom Budapesten egy időre elnémított minden farsangi mulatozást ; de a fiatalság életkedve csakhamar utat tört magának s már az ötvenes évek elején a báli jelentések állandó rovattá váltak a lapokban. Kedveltek voltak az ú. n. redut=álarcosbálok, melyeket a Vigadó leégése óta a megmaradt s egy ideig német színházúl szolgált kisebb teremben

¹ Lásd *Hunfalvy* és *Palugyay* elősorolásait és ismertetéseit id. műveik idevonatkozó fejezeteiben.

tartottak meg. Albrecht főherceg is adott «udvari bálakat», melyek azonban nagyon szűk körre szorítkozhattak, mert azokról a lapok csak igen rövid értesítéseket hoztak. A Pesti Napló 1853-ban mindenesetre némi túlzással megállapíthatni vélte, hogy abban a farsangban a fővárosban mintegy kétezer bál adatott nyilvános helyeken, úgy hogy egy napra 46 esett; mindegyik bál átlag $7\frac{1}{4}$ óráig tartott s bennök mintegy 200,000 személy vett részt; a táncokat is összeszámllálja a közlemény, megjegyezvén, hogy a csárdások száma már akkor kiszámíthatatlan volt.¹ Külföldi látogatók is kiemelik a pesti farsang rendkívüli élénkségét s a nagy tánckedvet.² Hogy később a pesti bálokon a magyar tánc és a magyar ruhaviselet miként vált politikai tüntetés eszközévé, arról már szölvünk s még meg fogunk emlékezni.

A kávéházi élet mai túltengése akkor még ismeretlen volt Pesten, de a kávéházak, cukrászdák és hasonló helyek már akkor kezdtek fontos tényezői lenni a társaséletnek. Tudjuk, hogy a politikai és irodalmi élet már a forradalom idejében is gyakran kapott lökést a kávézó és borozó asztaltól. A klubélet fejletlensége okozta, hogy még az ötvenes években is minden osztálynak, körnek, társadalmi csoportnak találkozási helyül valamelyik kávéház vagy vendéglő szolgált. A legismertebb és leglátogatottabb kávéházak a Zrinyi és az Angol királyné után — melyek az illető házak átépítése következtében az ötvenes évtized legnagyobb része alatt szüneteltek, — az Uri-utcai Pillvax-kávéház volt, továbbá a Magyar Király, a Vadászkiirt, a Tigris, Privorszky és a Színháztéri Kioszk; a vidéki gentry gyűlőhelyül főkép az «Arany sas» szolgált az Újvilág-utcában. Különösen kedvelt nyári mulatóhely volt a Császárfürdő, itt az árkádos, árnyas fákkal beültetett udvar színes lámpák világa mellett minden szerdán este táncteremül szolgált s olyan találkozó helyül volt elismerve, melyen sok házasság is szövődött. Itt és az összes esti mulatóhelyeken legnagyobb vonzóerő volt a cigányzene s Pest sokat tartott reá, hogy az ő cigányprímásai, — ez időben főkép Patikárus Ferkó — az országban elsőnek legyenek elismerve.³

Hunfalvy János, az ötvenes évek Budapestjének tárgyilagos leírója, a komoly tudós, a cigányzenében ismerte föl azt a varázsszert, mely «elkesítő búverejét e haza minden fiával érezteti, mely minden kört és osztályt felvillanyoz, minden osztály= és fajbeli válaszfalat ledönt». Pedig ugyanő a pesti társasélet egyik főhiányát abban látta, hogy nincsenek benne oly körök, hol mindazok, kik szellem és valódi műveltség által kitűnnek, cím=, osztály és születésre való tekintet nélkül találkozhat-

¹ *Magy. Hirlap* 1852 jan. 21. *P. Napló* 1853 jan. 21., febr. 18. és 1854 jan. 29.

² *Dudumi* id. m. II. 79—80. l.

³ *Dudumi* id. I. 61, II. 72. és köv. I. *Pest u. Wien* 17., 59. l. *Hunfalvy* id. m. 107. s köv. l.

nának és magasabb szellemi élvezetet keresnének és találnának; úgy találta, hogy a «mostan uralkodó visszásság mellett» még a nemesség két osztálya sem akar egybeolvadni s e két osztály köreiből nemcsak a műipar és kereskedés, hanem az irodalom és művészet emberei is úgy=szólván egészen ki vannak zárva.¹

És sajtáságos, hogy ugyanakkor a vidéki gentry egy tipikus képviselője, ki már akkor adta önálló és nem fölületes gondolkozásának jeleit, Mocsáry Lajos, egy, társadalmi viszonyainkról szóló röpiratában² feltűnőnek találta a nagy különbséget az akkori és az egykori Pest között. «Kicsi bár, de oly vonzó, oly kedves fővárosunk — úgymond — oly színtelen, egyhangú, oly unalmas helyé vált legújabb időben, hogy mély, bánatos érzés fogja el a honfi keblét, ha megváltozott arculatú utcáin végig andalog s a hajdani, dicső jut eszébe. S ez nem azért van egyedül, mivel a politikai izgatottság megszűnt, mivel a sok jurátus, ügyvéd elmaradt, de főképpen azért, mivel magasabb köreink odahagyták. Az előbbenihez képest oly csekélyre olvadt a válogatott társaság, hogy egészen provinciális képet öltött magára s azért oly megoszlott, mondhatnók Krähwinkeles hangulatú, mivel számra csekély». Buzdította is arisztokráciánk tagjait, hogy saját érdekökben tegyék át lakóhelyüket Pestre. Hiszen — úgymond — «Pesthez vannak kötve mindazon emlékek, melyek arisztokráciánkat a haladásra, magyarosodásra s a hon ügyeiben való részvétre emlékeztetik. Pesthez van csatolva az ifjabb Magyarország képe. Pest küzdőhelye s tüköre a nemzeti szellem fejlődésének . . . Jelenleg is Pesten mozog leginkább az irodalom terén a nemzeti szellem» . . .

Ezek a panaszhangok annyiban mindenestre jogosultak voltak, amennyiben az elnyomatás korának Pestje az összes társadalmi osztályok versenyző tevékenysége szempontjából nem tüntethette föl azt a képet, amelyet a negyvenes évek szabadon lüktető közéletének idejében mutatott. De ez a különbség az egész országban észlelhető volt és eredményezte a falusi életnek azt a fölpezsdülését a városival szemben, amelyet a továbbiakban fogunk jellemezni. Aki pedig mélyebbre ható tekintettel igyekszik vizsgálni a kor jelenségeit, az fővárosunk akkori képében is megtalálhatja a közeledés és összesímulás ama vonásait, melyekből — éppen a közös nyomás alatt — az ötvenes évek végén s a hatvanasok elején az egységes nemzeti szellem ama hatalmas föllendülése fejlődött ki, amely a fővárost is, sőt ezt leginkább magával ragadta.

Budapest állandó lakossága akkor még nyelvre nézve bizony nagy részben német volt; Budán az értelmiség túlnyomó része is az volt, Pesten inkább csak az alsóbb osztályok; és ez soká tartott még, hisz

¹ Id. m. 70. s köv. l.

² Mocsáry Lajos: «A magyar társasélet», Pest, 1856. 72. s köv. l.

tudjuk, hogy jóval későbbi korban bérkocsis, házmester, vízholdó fuvaros, kofa alig akadt Budapesten olyan, aki magyarul beszélt volna; érthető, hogy a vidéki földesurak azért szállottak az ötvenes években az «Arany sas»-hoz, mert ott a pincérek magyarul beszéltek;¹ ez tehát mindenestre ritka kivétel lehetett akkor. Már nagy haladásnak tekintették, ha 1856-ban azt írhatták Pestről, hogy ott «alig van művelt ember, ki a magyar nyelvet nem tudná, kivévén azokat, kik nem régen származának közénk».²

Akkor a beszívárgó elem is — gondoljunk csak az idegen hivatalnokok áradatára — a németajkúak számát szaporította. Csak később, az alkotmányos korszakban kezdődött az a szinte mértéktelen felszívása a vidék lakosságának s különösen értelmiségének a főváros által, mely amily mértékben magyarosította meg Budapestet, olyan mértékben járult hozzá ahhoz, hogy nálunk a politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi élet szinte túlságosan összpontosuljon a fővárosban és megakadályozza a nagyobb vidéki középpontok kialakulását.

A vidéki nemességnek épp úgy, mint az arisztokráciának kétségkívül kevesebb keresni valója volt Budapesten az ötvenes, mint a negyvenes években, de soha el nem szakadt tőle és éppen e korszakban figyelhetjük meg lassú visszaszokását a fővárosba és érintkezését a főváros polgári elemeivel. Széchenyi a Nemzeti Kaszinót mindig úgy képzelte, hogy az a főrangú elemek találkozó-helye legyen a polgári élet kitünőségeivel, amely célnak ez a testület akkoriban sokkal inkább is felelt meg, mint korunkban. Amint a Kaszinó az ötvenes évek vége felé az összes többi országos egyesületekkel együtt zsidbadtságából újraéledni kezdett, az ott megindult pezsgőbb élet ezt a lehetőséget is visszahozta. Az Országos Gazdasági Egyesületnek hosszú küzdelem után visszaállított tevékenysége is nagy előmozdítójává lett a vidéki értelmiség, különösen a birtokos nemesség sűrűbb ellátogatásának a fővárosba. A lóversenyek nekilendülése, összeköttetésben a lovaregylet megalakulásával éppen főleg az arisztokrácia számára teremtett új kapcsolatot a fővárossal, új okot és alkalmat az ott időzésre. És ugyanígy hatott az Akadémia föléledése vidéken lakó tagjaira. A nemzeti színház soha nem szünetelő vonzóerő maradt az egész ország magyar értelmiségére nézve és figyelemreméltó jelenség, hogy az anyagi helyzete megerősítésére irányuló mozgalom éppen főúri köreinkből indult ki; de bizonyos, hogy a pesti közönség oly gyors átpártolása a német színészettől a magyarhoz éppen az ötvenes évek alatti felső nyomás ellenére végbe nem méhetett volna, ha a főváros törzsökös lakosságának nagyrésze ugyanez időben szellemben, érületben meg nem magyarosodott volna. A pesti bálokat oly mértékben látogatta sűrűbben a vidéki magyarság,

¹ Vadvay K. Irod. emlékek, 377. l. ² Hunfalvy id. m. 69. l.

amely mértékben váltak azok ez évtized végéiben a nemzeti érzés zajos tüntetéseinek alkalmáivá. A pesti nőegylet tevékenységében az egész országnak példaadólag egyenlő buzgósággal működtek közre az arisztokracia és régi nemesség hölgyei a fővárosi vagyonos, művelt és magyar érzelmű polgárság nőtagjaival.¹ Mikor a biztosító Társulat megalapítása forgott szóban, a régi országos közélet legfényesebb neveinek viselői kezét fogták a Zsivorákkal, Nádosyakkal, Lévyakkal; a közhasznú vállalkozások terén az Andrássyak, Ürményiek, Szapáryak és Lónyayak nevei mellett előtérbe kezdtek lépni a Sinák, Ullmann-Szitányiak, Kochmeisterek, Wodianerek nevei is.

A politikai térről leszorított nemzet, mihelyt a nyomás egy kissé engedett, egész hévvel és lelkesedéssel fogott hozzá a gazdasági és — mint látni fogjuk — társadalmi szervezkedéshez és munkához. S a közügynek ez a szükségétől sugalt s mondhatjuk újnemű szolgálata hamarább teremtett értelmi és érzelmi közösséget a vidék törzsökös, régi s a fővárosnak nagyrészből új és előbb idegen elemei között, mintsem a nyelvi összeolvadás tényleg és teljesen végbemehetett volna.

¹ *Büsbach* id. m. II. 79. s köv. l.

III.

(Az elnyomatás első ideje alatti közhangulat; az üldözés és zsandárönkeny hatása. A nemesség helyzete és szerepe; falura vonul; a falusi élet fénykora. Az emlékek kultusza; a nemzeti nyelv és irodalom fölkarolása. A magánélet közös jelenségei: az üstökösjárás, az asztaltáncoltatás. A társasélet lassú újrakezdet; farsang és vendéglátás; az erdélyi arisztokracia szerepe. A cigányzene rendkívüli kedveltsége. Vadászatok és lóversenyek; a fürdői élet megújulása; a kaszinók, társadalmi kérdések megbeszélése a sajtóban és az irodalomban; Gyulai és Mocsáry értekezései. Nekibátorodás az évtized második felében; közadakozások; a színház fölkarolása. Az egyesületek és társulatok újrakereskedése; az Orsz. Gazd. Egyesület. A Vörösmarty temetése, emlékünnepek, összejövetelek. A csárdás uralma, a magyar ruhaviselet fölkarolása; régi magyar táncok felújítása. A nemzeti ébredés az olaszországi háború után lesz teljessé; a magyar ruha általános lesz; a Himnusz és a Szózat éneklése. Az erdélyi Múzeum-Egylet alakuló gyűlése; a Kazinczy-ünnepélyek mint a társadalom egyetemes síkrazállása a nemzeti eszme mellett. 1849—1859.).

«És Magyarország újra csendes;
Nem kelti zaj, nem nyomja had,
A fecske újra bátran repdes
S megszáll a honnan elriadt;
A holtakat mind eltemették,
Az élő hallgat biztosan,
Kit elfogtak, börtönbe tették,
Egy szóval rend és béke van.
Csak a szív zajg és fel-feltámad
A le nem győzött bosszú s bánat,
De népek úgy mint egyesek
Megszoknak és felejtének . . .»¹

«Így gondolá Bécs bölcsesége», teszi hozzá a költő a forradalom utáni magyarországi közállapotok jellemzéséhez. E mű első kötetében² rámutattunk már arra, hogy a szabadságharc leveretése után előbb a rém-, majd az önkényuralom mint nehezedett rá a magyar köz- és magánéletre, mennyire meg volt csonkítva akkor a nemzet teste s ez a csonka test is mennyi sebből vérzett. Hiszen különösen a magyar nemesi osztályban alig volt akkor család, amely valakit nem gyászolt, valakit epedve vissza nem várt vagy valakiért remegve nem aggódott volna. És nemcsak egy-egy üresen maradt szék a családi tűzhely mellett, sok helyen

¹ Gyulai Pál: Romhányi, első versszak. ² 187. s köv. 1.

elkormosodott romok, kifosztott ház emlékeztettek a közelmultra. Erdély még 1851 nyarán «az élőhalottak sírja vala — írja egy kortárs — rom romot ért, egyik szomorú emlék a másikat idézi föl»...¹ «Az ország romba van döntve — írja ugyancsak Erdélyből egy másik szemtanu — elpusztítva a forradalmi harcok által, inség, nyomor mindenütt»²... Lévay József azt írja Aranynek Pestről 1850 nyarán, hogy ottani életüket igaz nevén csak nyomorúságnak nevezheti,³ és Podmaniczky még 1851—52 telén is úgy találta, hogy Pesten társasélet akkoron nem volt; csak «kisebb összejövetelek alkalmával találkoztak az egymást évek óta nem látottak, de az akkor általában uralkodó nyomott hangulat s felette kellemetlen viszonyok lehetetlenné tették a kedélyek felmelegedését».⁴ A magyar magába mélyedve hallgat, nem zúg, nem panaszkodik, nem kér s ha vannak fájdalmi, tőr és hallgat»... legföllebb «áhitatossággal elmélkedik multjának hibái felett és buzgó imádkozás közben várja a feltámadás szent ünnepét»... írta a Pesti Naplónak deési levelezője.⁵ «A legújabb idők eseményei által elkábítva, földhöz sujtva, még most is alig ébredszünk a súlyos éber-álomból. A rövid, de lázas mámor után rideg csüggedettségbe estünk», mondotta Mocsáry Lajos még 1856-ban.⁶

Szomorú emlékeket hordott majdnem mindenki magával keblében; s a multnak élő, gyászos emlékei gyanánt jártak vagy bujdosak a többi élők között a menekülők, üldözöttek és gyanúsak. Akik a börtönből vagy a külföldi bujdosásból vagy a kényszerű katonai szolgálatból hazakerültek az ősi fészekbe, legtöbb esetben eladósodott s elhanyagolás következtében aláhanyatlott birtokot találtak. Sokan Pesten húzták meg magukat, de csak ritkán találtak keresetet és foglalkozást, akik pedig nem találtak, azok zálogba adták vagy eladták a mijök volt, azután pedig elzüllöttek; néhányról a Pesti Nőegylet jótékonyága gondoskodott.⁷ S a kit a mult emlékei nyugodni hagytak volna, azt nem hagyta nyugodni a bosszúálló és leskelődő hatalom zaklatása: a zsandárerőszak, a konspirációt szimatoló kémkedés, a kákán csomót kereső okvetetlenkedés. Itt egy jótékony célú hangversenyt vagy műkedvelői előadást tiltottak el, ott egy táncvigalmat vagy legalább is a magyar táncot, olykor egy Kaszinót vagy egy olvasókört zártak be, máskor képeket vagy hangjegyeket koboztak el. Pesten egy cirkusz tulajdonosát haditörvényszék elé állították, mert az egyik női műlovaglő ruháján nemzeti színeket viselt; sokáig mindennaposak voltak a szakáll- vagy kalapviselet miatti kérdőrevonások. Az ily fölösleges zaklatások a legbékésebb közönséget

¹ Podmaniczky id. m. III. köt. 7. s köv. l.

² P. Napló 1851 máj. 28.

³ Arany J. levelez. II. 4. l.

⁴ Id. m. u. ott.

⁵ P. Napló 1850 márc. 30. és 1851 ápr. 11.

⁶ Id. m. 1. l.

⁷ Búsbach id. m. I. 43., 84. s köv. l.

is megtorlásra ingerlik s így csak természetes, hogy már az absolutismus első idejében is mertek egyes helyeken tüntetni a keringő-tánc vagy a cylinder=kalap viselése ellen és mindenütt többé-kevésbé érezhető társadalmi bojkott alá helyezték a gyűlölt kormányrendszer hivatali vagy katonai közegeit.

Egy legújabbkori jeles történetírónk¹ megállapította, hogy a negyvenes években Magyarországon a nemesség létszáma minden más országét meghaladta; minden húsz nemnemesre esett egy nemes; és ez a ötödfélszázezerre tehető nemesség egy csekély, alig hatodrésznyi töredék kivételével mind törzsökös magyar volt. «Vagyon és szellemi jólét, politikai érettség és iskolázottság, e mellett magyar származás és magyar nemzeti érzés egyetlenny néposztályban volt tehát található hazánkban s ez a középnemesség, a nagyobb birtokkal rendelkező vidéki köznemesség.» Csak természetes volt tehát akkori vezető szerepe; e vezető szerepének föltételei közül nem egyet döntött meg 1848 és 1849. A nemesség, mint a rendi országgyűlés döntő tényezője, a korszellem előtt meghajolva maga áldozta fel birtoka és vagyon ereje jelentős részét a jobbagység felszabadítása, az úrbériség megszüntetése által. A második «halálos sebet» a szabadságharc után kapta, a halottak, bebörtönözöttek és kimenekültek elvesztésével. Gyöngülése és bizonyos fokú hanyatlása tehát elkerülhetetlen volt és ezzel talán vezető szerepe is elveszett volna, ha segítségére nem jön az absolutismus elnyomó politikája, mely természetszerűen fölkeltvén a nemzeti ellenhatást, ugyancsak természetesen a túlsúlyt az országban annak az osztálynak a kezébe játszotta, mely ezt a visszahatást legerélyesebben és legnemzetiesebben tudta kifejezni. A passiv resistentia idejében, tehát az ötvenes években is «az igazi bús magyarok a vármegyékben élnek, az ő hajthatatlan, tétlenségben s kitűró várakozásban nagyszerű hangulatukon törlik meg az osztrák adminisztráció akarata, kibékítő próbálkozása».²

Ha mi e korszak nemességéről szólunk, ezalatt sohasem szabad egy zárt kasztot értenünk; a mi nemességünk semmi irányban sem volt az; a haza ügyének szolgálatában szívesen fogadta el a közösséget az országban és az országgal élő, magyar érzelmű főnemességgel, mely viszont készséggel vallotta a maga részéről is e közösséget s e közösség révén például Erdélyben tudott az egész nemesség vezető szerepébe emelkedni. És viszont a diplomás és birtokos nemesség sorai mindig állottak a vidék s később a városok ama honorációjai számára,

¹ Szekfű Gyula: id. m. 73. s köv. l. 149., 156. l.

² A pártérdekeket szolgáló történetírás ítélkezésének jellemző példája az, amit Pethő S. (Világostól Trianonig, 62. l.) mond általában a «magyar urak»-ról, hogy t. i. belső zavarok idején nem annyira sebeiket, mint inkább zeseiket siratják.

akiket értelmiségők, műveltségök és hazafias érzületök a nemességgel való együttműködésre kijelölt, annak természetes szövetségeseivé tett.

A rémuralom, az üldözések, de magában véve a közéletnek az elnyomás miatti szünetelése is a birtokos osztályt rákényszerítette valamire, ami abban az időben hajlamának, vágyának is megfelelt, arra, hogy vonuljon birtokára, a falura. Mit is keresett volna kivált az elnyomatás első éveiben a városokban s már éppenséggel a fővárosban? Oda ment természetszerűen, ahol otthon és még viszonylag legnagyobb biztonságban érezte magát, ahol volt őrizni, védeni, menteni valója, ahol volt nyugalma, valami kis öröme is és ahol csak azt kellett magánál látnia, aki úgy érzett és gondolkozott, mint ő.

Habár tehát ez a falura vonulás a világon a legtermészetesebb dolog volt, sajátos, hogy a kormánypolitika azt neheztelő aggodalommal vette észre. «A kisebb nemesség visszavonulása a falvakra — írja Kempen egy legalázatosabb előterjesztésében — s a főnemesség visszavonulása a farsangtól, szintén a kormányzat rossz gazdasági hatását akarja mutatni». ¹ Valami igazság lehetett ebben; hiszen a csendes tüntetési szándék az önkényuralommal szemben akkoriban minden hazafinak minden cselekedetében többé-kevésbé benne volt; hanem ez esetben az ok sokkal mélyebben rejlett s talán némileg ösztönszerű is volt. Bizonyos, hogy az ötvenes évek falusi életének az a szingazdag képe, mely a visszaemlékező legöregebbek életének alkonyodó szemhatárán ma megjelenik, mindenkéül semmi mással össze nem hasonlítható erő- és ifjúságforrásává lett a birtokos nemességnek úgy a passzív ellentállás évei, mint később az alkotmányt kivívni hivatott politikai harc korszaka számára.

Mert a falusi élet nemcsak az otthonülést és gazdálkodást jelentette, habár ez se volt megvetendő vívmány, mert sok esetben jobb gazdálkodást és az addig közönyös birtok megszeretését hozta magával. A falusi élet jelentette a természettel való bensőségteljes együttélés mellett a családi, a házi, a szűkebb társasélet intimitását, melegét, mélységét és gazdagságát is s a családi, rokoni és baráti érzelmek kultuszát. A közös szenvedés a magánéletnek valami különös barátságos melegét idézte elő, ² és a közélet hiánya miatt az abban való érvényesüléssel járó érdekharok nem választották el egymástól a családokat és egyéneket.

«Deus nobis otia facit; ráérünk sok holmire, kutatni porló emlékek s elhalványodott papirosaink közt», írhatta ama korról Kazinczy Gábor. ³ Ránk szakadt az «olcsó időnek hasztalan soka», apáink akkor gazdagsággal foglalkoztak, mert nem foglalkozhattak politikával, könyveket

¹ *Gensdarm. Dép.* 1858 febr. 18. jelent.

² *Vadnay Károly* id. m. 25. l.

³ «Mátyás király kortársai tanusága szerint», előszó.

olvastak, mert újságot ritkábban láthattak s amikor láttak, akkor sem találták benne azt, amit kerestek. A szülők sok esetben maguk lettek gyermekeik nevelőivé, ami gyakran jobban sikerült, mint az intézeti és gouvornanteok általi nevelések sok esete.¹ A szomszédok, jó barátok sűrűn fölkeresték egymást, hogy bizalmas társaságban a házi tűzhely mellett el-elmondják hazafiúi bánkódással, kétkedő reménységgel azt, amit nyilvánosan elmondani nem volt szabad s az egymástól távolabbra szakadtak hosszú leveleket írogattak egymásnak, mert ráérttek írni és olvasni is és mert a levélírás akkor — habár bizonyos óvatosságot igényelt — a fejletlen és elnyomott napisajtó mellett sok tekintetben a hírszolgálatot is pótolta.

Érthető, ha az emigráció köreiben, ahol — némileg önérekből is — nagyon sötét színben látták a hazai viszonyokat, ezidőben úgy vélekedtek, hogy az elnyomott Magyarországon lehetetlenséggé vált a hazafiúi érzés felébresztése és ébrentartása, ez a sötét kép azonban nem felelt meg egészen a valóságnak. Mint az ily gondolkozásra nézve különösen jellemzőt idézhetjük Vukovics Sebőnek Horváth Mihályhoz intézett sorait: ² «Én nem gondolnám valóban, hogy van valami az országban, mi hazafiúi érzelmeket költhetne fel. Hová mehet most a növendék hon-szerelmet és nemzeti önéreket tanulni? Mi pótolja most az országgyűlést, a vármegyéket, a pesti szabad magyar életet? A merre fordul, idegen törvényt, idegen uralkodókat, idegen nyelveket talál — minden mi azelőtt a magyar ifjúba ösztönt a közcselekvésre lövelt, megszűnt lenni. A hazafiúi csak e két éreket vonzza lelkébe, amerre fordul: a megalázás és szégyen éreket nemzete meghódítása felett és gyűlöletet az uralkodó idegen ellen... Az országban most hazafivá alig lehet nevelni ifjút a nélkül, hogy hipokritai szerepre ne tanítsuk... fájdalom, az a sorsa az elnyomott népeknek, hogy a hazafiságot a magán-karakter feláldozásával kell ápolniok».

Habár a földbirtokososztály éppen ezidőben az úrbérmegváltás által változott helyzet nehézségeivel küzdött, ez a válság — mint látuk — az első években nem éreket még végzetes hatását; bizonyos viszonylagos jólét tapasztalható volt tovább is az úri családoknál; a jobbmódú földbirtokos négyesfogaton járt és ha vendégség volt a háznál, hiányt senki sem éreket semmiben. Mint egy kis várúr élt a nemes a maga kúriáján belül, az egyedüli helyen, ahol a szolgabíró és a zsendár nem parancsolt neki; voltak ugyan esetek, amikor egész békén még ott se maradhatott: egy-egy névnap-i összejövetel, a szomszédok sűrűbb összejárása, néha egy vadászat is gyanút keltett, sőt közbelépést is; a

¹ Trefort Ágoston Csabacsüdön maga foglalkozott gyermekei tanításával. (Lásd kézirati naplóját az ötvenes évekből unokája, b. Szalay Gábor birtokában.)

² 1856 nov. 22-ről, id. h.

zsandárok néha a cselédek hűségét és becsületességét tették próbára, általuk akarván kikémlélni, hogy mit beszélnek egymás közt az urak.

A műveltebb családokra ez a falusi visszavonultság még csak szellemi elmaradást vagy összezsugorodást sem hozott; aki szellemileg foglalkozni akart, az a falusi magány csendjében még jobban megtalálta a módját, mint a város zajában. Az emberek sokat olvastak és kicserélték könyveiket; sok helyre járt külföldi lap vagy folyóirat; egyes földbirtokosok, mint gr. Korniss Ferenc Erdélyben a falu népének is járattak magyar lapokat.¹ A hazai sajtó a maga szűk keretében jobban szolgálta az irodalom érdekét, mint mostani túltengésében és amire a falusi úriember figyelmét fölhívta a lapja, azt az irodalmi újdonságot sokan meg is hozatták, el is olvasták, az ötvenes években egész serege volt az irodalom oly mecénásainak, akiknek e nemes érdeklődéséről a nagy világ semmit sem tudott. De főkép a régi klasszikusokat becsülte meg e kor. «Az elbúsult, üldözött, börtönt és zaklatást szenvedett jó hazafiak föl tudtak derülni a római remekíróknak egymás közt hibátlanul idézett munkáiból».² Azután voltak, akik tollat is fogtak; egyik-másik emlékiratain dolgozott; egy Olmützből kiszabadult honvédezedes hadászati munkát írt, tanult, dolgozott és készült s munkája kárba nem veszett, mert utóbb az új honvédség szervezésénél neki vezető szerep jutott.³ A Tompa egész ezidőbeli költészete a falu légkörétől van áthatva. De a falusi magány irodalmi termékenységének legmonumentálisabb példája az Ember tragédiája, melyet Madách a világtól visszavonulva falusi otthonában írt meg ez évtized végén.

Ami pedig a magyar úriosztály akkori falusi életének különös ihletet kölcsönzött, az az elmúlt nagy idők és a kiállott szenvedések emlékének bensőségteljes kultusza volt. Akik ama kor szerepvivői közül már hazakerültek, azok a mily gyanakvó vigyázat környezte őket a hatalom kezelői részéről, épp oly megkülönböztetett tiszteletben részesültek honfitársaik körében; senki sem titkolta ezt a tiszteletet és elismerést: a hatósági közegeknek is szemet szúrt, hogy a forradalmi honvédsereg egykori főtisztjeit a társaságban mindenütt akkori rangjuk címével illeték.⁴ Mintha sejtették volna, hogy ezt a rangjukat egyszer még a legfelsőbb helyen is el fogják ismerni. Erekyként őriztek — bár gyakran csak elrejtve — minden tárgyat, mely a szabadságharcra, annak áldozataira, a menekültekre vagy a börtönben sínlődőkre emlékeztetett; a foglyok börtöni kézimunkáit tartották különös becsben. És ebben a

¹ *P. Napló* 1857 febr. 27.

² *Vadnay K.* id. m. 220—221. l.

³ Dobay József, forradalmi ezredes, várfogsága után sárosmegyei pétermezői birtokán írt hadászati műveket; utóbb altábornagy és honvédkerületi parancsnok lett.

⁴ *Gensd. Dép.* 1851 dec. 26. Kempen jelent.

kultuszban, mint általában a csöndes agitációban a nők jártak elől;¹ ők viseltek olyan karpereceket, melyekbe az aradi tizenhárom vértanu névbetűit rejtő vers volt vésvé vagy melyek egy forradalmi áldozat hajfürtjét tartalmazták; ők másolták le a tiltott verseket, az aradi vértanuk «utolsó imáit», a Kossuth búcsú szózatát, az emigráns Ujházy László amerikai leveleit s utóbb Széchenyinek az Akadémiához intézett levelét, amelyek ily kéziratokban minden magyar úri házban el voltak terjedve. És az igazság adóját rójuk csak le, ha elismerjük, hogy ezek a lelkes magyar nők sok esetben jobban beszéltek a német és francia nyelvet a magyarnál s levelezési nyelvül többnyire a németet használták; mint ahogy a szabadságharcban meghaltak hazánkért olyan férfiak, akik alig beszéltek magyarul. Amire a forradalom rá nem tanított, arra azután megtanított az ötvenes évek germanizáló nyomása: hogy t. i. a hazafiság követelménye az is, becsben tartani, védeni és soha meg nem tagadni azt a legszebbet, amit a haza nyújt: nemzetiségünket s mint annak fő kifejezőjét, nemzeti nyelvünket.

A legnagyobb súlyú intelmet e kötelességre nem kisebb ember, mint maga Deák Ferenc hallatta egy levélben, melyben egy zalamegyei hölgynek válaszolt német soraira.² Megvallotta, hogy szívesebben vette volna magyar levelét. «A reánk zúdult vihar — úgymond — eltemetett minden örömünket, reményünket s mi a hajótörésből a hitvány, örömtelen életen kívül csak egy kincsünket menthettük meg: nemzetiségünket. De ez is a hatalom folytonos megtámadásainak van kitéve s leszorítva a nyilvános élet teréről, csak ott ápolhatjuk, ott tarthatjuk fenn azt, hová a hatalom szava nem hat, a társasélet magánkörében s ha itt is elhanyagoljuk, elvész az örökre s visszahozhatatlanul. Ezért fáj az nekem, ha derék, lelkes magyar nő németül beszél és németül ír, mert mindig úgy tekintem ezt, mint újabb sebet nemzetiségünknek s mint fenyegető haladását az elnémetesedésnek.»

A szerb származású Csernovics Péter a «Budapesti Visszhang»-ban megütközött azon, hogy előkelő férfiifjúságunk rossz szokásból — bár hazafias érzésű — nem beszél magyarul s magyar szóra buzdította őket, ez lévén nemzetiségünk megmentésének előfeltétele és legbiztosabb módja. És a Pesti Napló, vezércikkében abból indulván ki, hogy mindent föl kell használnunk hazánk javára, amit becsülettel fölhasználni lehet s amit a viszonyok engednek, arra buzdította a közönséget, hogy magyarul beszélvén, teremtsen magyar szalonnnyelvet, mert ilyen még nem létezik azért, mert a legműveltebb körök társalgási nyelve nem a magyar.³

¹ *U. ott* 1852 jún., febr. jelentés.

² *Könyi*: Deák F. besz. II. 387. l. (1857 jan. 10=iki levél.)

³ *P. Napló* 1854 jún. 7. és okt. 26.

Az ötvenes évek magánélete képének teljességéhez még hozzátartozik egy-két oly jelenség említése, mely akkor az emberek képzeletét nagyobb mértékben foglalkoztatta nálunk is úgy, mint majdnem az egész művelt világban. Ezek egyike volt a Donáti-féle üstökös, mely 1857 nyarán jelent meg s melyről néhány csillagász azt állította, hogy pontosan június 13-án össze fog ütközni földünkkel és elő fogja idézni a világ végét. Az emberek komolyan nem hitték a jóslatban, de a dolog megragadta képzeletüket s az üstökös ijesztő fénye sokakat nem hagyott nyugodni. Utólag aztán folyt az élcelés az elmaradt világ vég fölött; Jókai az Üstökösről nevezte el népszerű élclapját és kalendáriomát s a címlapon Kakas Mártont ráültetette az üstökös sugárkévéjére.

Még sokkal több szóbeszéd tárgya volt az ötvenes évek első felében a «table moving» vagy asztaltáncoltatás. Hogy valóban delejes erő játszott-e belé vagy autoszugesztio vagy tisztán a kezek mechanikai behatása? Azt nehéz volna eldönteni; annyi bizonyos, hogy ezeknek a kísérletezéseknek a divatja — melyet a spiritizmus sietett a szellemekkel való közlekedés eszközeül felhasználni — akkor az egész világon el volt terjedve. Jókai azt írja róla: «1853-ban volt, Amerikából jött a divat: az asztaltáncoltatás. Több is volt, mint divat: vallás volt; magam is a hívő, sőt a prófétái közé tartoztam. Huszonnyolc esztendő voltam; gyerek=ember. Aztán meg 1853 volt az idő! Értitek, mi az? . . . Kaptunk rajta, hogy valamiben hihetünk» . . .¹ Arany János Tompával és Egressyvel való levelezésében többször rátér e tárgyra. Azt írja egyszer Nagy-Kőrösről, hogy fia Laci «közelebb nagy erőt fejtett ki a table moving kísérleteinél. Ez a bolondság itt is napirenden van s kell benne lenni valaminek». Máskor azt írja ugyancsak Tompának: «közelebb az asztaltól is meg fogom kérdezni, mit csinálsz. Mert a bűbájós asztal csakugyan megmondja amit ő tud. Egressy Gábor naponkint korrespondeál rajta Petőfivel, kihez most kedden nekem is volt szerencsém; akkor nap Pesten lévén, Sándor igen jól emlékezett rólam; furcsa is volna, ha nem tenné azt». Látnivaló, hogy Arany a kételkedők közé tartozott, meg is írta ezt Egressynek, de azért mégis meghatotta őt a levél, el is tette, amelyben Petőfi a táncoló asztalon át megírta Egressynek halála körülményeit. Ő — írja Arany — mechanikai erőnél többet hisz a dologban és értelmes, becsületes embereket csalással nem vádol. Azt gondolja, az egész asztalírási processzus a működő agyában képződik, öntudatlanul. Képek és eszmék állnak elő s egészítetnek ki, mint az álomban . . . «Amit legkevésbé hiszek — így folytatja — az a testtől megvált szellem működési képessége; mert hogyan volna a szellem képes oly tökéletlen műszer által minő egy asztal vagy bútordarab,

¹ «Túl a láthatáron.»

nyilatkozni, ha legmesterségesebb organumának, a testnek rendetlen állapota megtompíthatja munkásságát». ¹

Habár a vidéken nemcsak e korszak elején úgy találták, hogy «a lefolyt viharos események, súlyos csapások és veszteségek, csüggedés és árulkodás általános elvonultságot s elzárkózást idéztek elő», hanem még 1856-ban is néhol úgy vélekedtek, hogy «a nyilvános társasélet kihalt állapotában egyedül a családi kör nyújt élvezetet», tagadhatatlan, hogy időhaladtával a társasélet a házon és a szomszédságon túlmenőleg mind szélesebb gyűrűket vetett. Már 1851 farsangjában mertek több vidéki helyen kisdudóvó-intézetek javára mulatságokat rendezni; ² 1853-ban pedig egy az emigrációból hazatért honvédtiszt, ki a szám-űzetés keserű kenyerét is megízlelte, azt találta Zemplénben, hogy az ottani életmód ugyan nagyon különbözik a régitől, de elkülönítve az új jövevényeket, minden a régi jó; megvan a barátság, társaságok, vendégség, cigány, bor stb. s azt is megállapította, hogy egy utolsó farsangi bálban 19 volt honvédtiszt táncolta a francia négyest. ³ Pesten már 1852-ben ellátogattak az arisztokrácia tagjai a nyilvános álarcosbálokra, habár ott megesett, hogy a rendőrség hangos beszélgetés kihágása miatt kiűrtette páholyukat. Ugyanazon időben volt Pesten az első nyilvános hangverseny a forradalom óta, melyen Hollóssy Kornélia énekelt s a közkedveltségnek örvendő Hildegarde főhercegnő első fogadó-estélyén a királyi várban a főúri körökből «38 delnő jelent meg és ugyanannyi férfi». ⁴ S ugyanakkor gr. Károlyi Györgynél «magántáncvígalmom» volt, hol a főrendi társaság Patikárus zenéje mellett reggelig mulatott; «magyarul beszéltek és magyart táncoltak», teszi hozzá a hírlapi tudósítás. ⁵ A vidéki tudósítások is sokat emlegetik a csárdástáncolást és megnevezik a közkedvelt cigánybandákat. Pesten leghíresebbek voltak ezidőben a fiatal urak báljai, melyeknek élénkségét, éppen nem zárkózó jellegét s választékos hangját idegenek is dicsérik. ⁶

Egészen különleges szerep jutott ez időben a rokonérzelműek társas érintkezésének előmozdítása körül Pesten az irodalom és művészet némely közkedvelt jelesének. Lonovicsné Hollóssy Kornélia a Zrinyi-épület emeletén nyílt házat vitt a hol főrangúak és írók, földbirtokos-családok és művészek gyakran találkoztak. Bulyovszky Lilla a színpadi művésznő és beszélyíró gyakran adott ebédeket. A Jókai-pár és Szig-

¹ Arany levele Tompához 1853 ápr. 27-ről és 1854 ápr. 22-ről; Egressy-hoz 1854 márc. 19-ről; Arany J. levelezése I. 290., 336. l. II. 91. l.

² Zempléni levél: *P. Napló* 1851 jan. 13. u. ott febr. 20. Tatai levél u. ott 1856 okt. 19.

³ *Dancs Lajos*: Töredékek emigr. élményeimből 77. l.

⁴ *Podmaniczky* id. m. III. 9., 26., 29. l.

⁵ *Magy. Hírlap* 1852 márc. 3.

⁶ *Dudumi* id. m. II. 79—80. l.

ligeti svábhegyi nyaralóiba víg szüretekre járt az írói világ. Kaiser-Ernstné, a szép operaénekesnő estélyein ismerkedett meg a magyar társaság Ira Aldridge=el, az ünnepeelt szerezcsen színpadi művésszel s angol nejjével. Az öreg tudós Almási Balogh Pál, kinek nejét, mert lelkes magyar asszony volt, börtönbe vetették s kinek leánya és fia hangzatos verseket írtak, népes és érdekes vacsorákat rendezett. Tóth Kálmán neje, Majthényi Flóra — maga is költőnő — estélyein szintén a fővárosba jött idegen művészekkel ismerkedtek meg íróink. Tomory Anasztáz, az örökség által váratlanul meggazdagodott irodalombarát Sárossy Gyula lakására a legjobb cigányzenekarokat hívta meg, hogy egymással versenyezzenek. Ugyanő magánál irodalmi estélyeket rendezett, melyeken Deák Ferenc, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Jókai, Egressy, Tóth Lőrinc, Mentovics, Szilágyi Sándor és Losonczy László is megjelentek; váltig hívogatta Arany Jánost is, de ez nem szeretett elmozdulni Nagy-Kőrösről; hiába írta neki Tomori, hogy ő Deáknak ideálja s Eötvös is várva-várja. Fáy András ferencvárosi kertje, kalap=utcai háza, főthi szőleje még ez időben is találkozó helye volt a legjelesebb írók, művészek és politikusok társaságának.¹

Erdélyben az arisztokrácia vált a fölpezsdülő társasélet középpontjává; az ottani főurak fényes estélyekkel akarták megmutatni Bécsnek és a kormányzónak, hogy van még erős magyar társadalom; sohá annyi házi multság nem volt ott, mint ez időben. Gr. Mikó Imre volt a nap, mely körül minden forgott, a sok estély rendezése nem tékozlás volt, hanem hazafias tüntetés. Erdélyre Magyarországon is úgy tekintettek, mint arra a testvérhonra, amely «hivatva van ismét egy nagy szellemi hadjáratra kelni a testvérhon felé, hogy azon nemzeti szellemet, melyet oly hűn megóvott keblében, újra felébressze és elárassza a magyarországi társaság felett». Úgy nézték mint valódi Mekkáját nemzetiségünknek, amely tisztán fenntartotta nemzetünk jellemét s nyelvünk édes hangjait egy tökéletesen művelt polgárosodott osztály körében.²

Többször említettük már a cigányzene rendkívüli kedveltségét ez időben; mint sugalmazója a nemzeti táncnak, az elmélázásnak és a dalnak, ez a mi nemzeti zenénk talán sohasem forrt úgy össze a magyar élettel, mint ez időben; az igazi csárdáskorszak az ötvenes évek vége és a hatvanasok eleje volt, de a sírva=vigadás legvalódibb évei az ötvenes évek. Sohasem termettek oly szaporán a legszebb magyar dalok és a legjobb cigánybandák mint akkor; minden multság, minden társas összejövetel ettől kapta igazi ihletét, mindenki az után vágyott, arról beszélt, még a lapok is folyton azokat emlegették. És a sugallat kölcsönös

¹ Vadnay id. m. 25. s köv. l. Arany J. lev. II. 122—123., l. Beöthy Zs. Irod. Tört. II. 78. l.

² Ürmössy id. m. I. 172. s köv. l. Mocsáry id. m. 81. s köv. l.

volt: a zenész indította dalra a hallgatót s gyakran a hallgató tanította új dalra a cigányt. Mocsáry Lajos a leghamisíthatatlanabb magyar érzésnek és felfogásnak adott hangokat ez időbeli röpiratában, mikor azt írta,¹ hogy «a magyarnak régi, született szolgája a cigány s most valósággal hű szolgájának bizonyul: hűségesen vigasztalja, biztatja, bátorítja urát vagy vele együtt sír és búslakodik búbajos hegedűjével. A cigány a magyar népnek örök idők óta valódi udvari bohóca s most a bohóc félretévén csörgősapkáját, mint filozóf lép fel. A magyar ember csak okoskodik, okoskodik, s ha kifogy eszméinek fonala vagy megszakad, azt mondja: húzd rá! — s elméje felvilágosodik, keble fölmelegszik . . . nem tud többé se csüggedni, se lemondani magáról . . . S a cigány tán soha nem hegedült oly szívrehatólag, mint most, pedig gazdájának ereszénye meglapult . . .»

Helyenkint és idővel a vadászatok és lóversenyek is előmozdítóivá lettek a társas összejövetelnek. B. Wenckheim Béla teremtette meg a csáki vadászegyletet Pest megyében s ennek segítségével tette lehetővé azt, hogy az 1848 óta szerteszét bolyongó, ugyanazon társadalmi rétegekhez tartozók érintkezési pontot s alkalmat találjanak az összejövetelre — rendőri megfigyelés nélkül. 1851-től 1860-ig nagy megelégedésökre tárgyazhattak ott együtt a legjobb nevű magyar főurak.² Hasonló célt szolgáltak túl a Dunán, a Balaton partján, a sóstói vadászatok, melyeket szintén főképp a főurak látogattak s melyeknél az ötvenes évek vége felé már nem a szárcsa és a ruca, hanem inkább a politika érdekelte a résztvevőket.³ A lóversenyek sokáig meg voltak tiltva; amint újra megtarthatók voltak, sok helyen szolgáltak összejöveteli alkalmul; a pestieken kívül híresek voltak különösen a kolozsváriak, mert azokat a bihari nagybirtokosok s a Királyhágón inneni főurak is látogatták.

És föllandult az ötvenes évek folyamában a forradalom után szintén elnémult fürdői élet. 1852 tavaszán jelent meg az első bártortalan újság-reklám Tátrafüred — vagy ahogy akkor a német nevén Schmecks fürdőt magyarul elnevezni próbálták: Tátra-Kiesd — mellett, mely közölte, hogy Késmárk közelében, a Szepességben fekszik, leírta a gyógymódot s hogy 66 szobája van a fürdőhelynek, mely Rainer tulajdona és fürdőorvosa véletlenül — dr. Bach! Később már tárcacikkek foglalkoztak az új felfedezéssel, melyek elmondták, hogy ott a szobák számát messzé meghaladó, állítólag százakra menő, különféle távoli vidékekről is összegyűlt fürdővendég üdül vagy mulat; hogy minden lakható zug igénybe van véve s a csinos fürdőszalonban naponta táncvigalmat rendeznek. Az ebéd ára 36 pengőkrajcár, a vacsoráé 20. Valódi beteg vajmi kevés volt

¹ Id. m. 75. l.

² Podmaniczky id. m. III. 43. s. köv. l.

³ B. Fiáth Ferenc «Életem és élményeim». II. 197. l.

található ; ellenben már virágzott a turistika : lóháton harmincas csapatokban, trombitások vezetése mellett járták a fürdővendégek a bérceket. Azt találták, hogy Tátrafüreden, a természet ölen nagyon kedélyes fesztelenség uralkodik, nincsenek «kotteriák», mint Balatonfüreden ; sok idegen is jön oda, különösen lengyel ; Pestről az eperjesi gyorskocsi hozza a látogatókat 2¹/₂ nap alatt Lőcsére s további négy óra alatt Tátrafüredre. A tátrai fürdőevadok egyik legünnepelebb alakja Szinyei—Jekelfalusy Valéria, Szinyei=Merse Félix későbbi sárosi főispán neje s a nagy festőművész Szinyei Pál édesanyja volt, a lelkes honleány, ki már Balaton=Füreden magára vonta a figyelmet, mikor az ott üdülő Vörösmarty előtt a sétatéren leborult s áldását kérték is leánya számára. Tátrafüreden «fürdőkirálynőként ünnepelelték» ; lakásán gyűltek össze azok, kik a régi emlékeknek akartak élni ; Szinyeiné az elnyomott hazáért való gyásza jeléül fekete ruhát öltött és vendégeinek az elveszett szabadságot sirató dalokat énekelt a közkedvelt felvidéki cigányprimás, Marci kíséretével. 1857=ben ugyanő Tomory Anasztáz és az alapi Salamonok közreműködésével Tátrafüreden magyar könyvtárt létesített.¹

A lapok már 1852=ben hoztak híreket a búziási fürdői életről is. Akkor ott már 378 volt a fürdővendégek száma, de szintén nagy volt a szobainség és fölötte kezdetleges a berendezés. Balatonfüreden csak lassan és nehezen állott helyre a régi élénkség ; egy ideig a Kisfaludygözös sem közlekedhetvén, a fürdőhely nagyon el volt hagyatva s a fenntartó társulat válságba jutott ; a vendégeknek soká csak egy szűk sétány állott rendelkezésükre, mely a Balaton partjáig sem terjedt, úgy hogy a parton sétálni nem lehetett ; még ez időben is a jobb élethez szokott vendégek ágyneműt hoztak magukkal Füredre. Hanem azért a közönség előkelő volt, tiszta magyar s benne nagy számmal volt az írói világ képviselve. Utóbb a színház felépülése és megnyílta hozott új életet a Balaton partjára ; a később is még közismert Bizay — a nemzet bárója, mint tréfásan nevezték — volt a színészek főpártfogója : az étteremben s lakásaikon adogatta el a vendégeknek a színházi jegyeket.²

Egymásután újra éledtek a betiltott vagy elnéptelenedett kaszinók is. A kolozsvári nagy — úgynevezett úri — kaszinó 1851=ben, tőkepenzének letiltása súlyos veszteséggel sujtván, tagot is alig harmincat számalálván, bizony csak tengette napjait ; ellenben 1857=ben már Marosvásárhelyen is szépen virágzott a kaszinó ; Szegeden pedig akkor keletkezett egy. A Nemzeti Kaszinó is nehéz időket élt át ; már 1849=ben ki kellett költöznie a Lloyd=épületben bírt fényes helyiségeiből s azokat a

¹ *Magy. Hirlap* 1852 máj. 23., aug. 28. *P. Napló* 1854 júl. 20., 1857 aug. 22. *Wertheimer* : Andrassy I. 76. l.

² *Magy. Hirlap* 1852 szept. 5. *P. Napló* 1854 júl. 15. *Molnár György* : Világostól Világosig, Arad, 1881. II. 159. l.

Dorottya=utcai Vogel=házbeli sokkal szerényebbekkel cserélni föl. Egykor hatszázra rúgó taglétszáma úgy leapadt, hogy 1850-ben már fennmaradása is kétesse vált, de tagjai mégis elhatározták fenntartását, ámbár azokban az években alig adott életjelt. 1853 elején felsőbb engedéllyel ismét közgyűlést tarthatott s igazgatókat választhatott; könyvtára ebben az időben is gazdag volt, több szobát foglalt el s megrendelt minden magyar irodalmi terméket. Az intéző körök neheztelését csak olyankor vonta magára, mikor például a kormány valamely pártfogoltját nem akarta tagjai közé fogadni vagy mikor az emigrációból alig hazatért gr. Andrassy Gyulát sietett választmányi tagjává választani. Ezek okozhatták, hogy a kormány házvásárlási szándéka elé akadályokat gördített. 1858-ban tagjainak száma már elérte a 394-et, ami még mindig mélyen alatta állott a réginek.¹

A társadalmi tevékenység szükségének és a társadalmi feladatoknak felismerésére mutat az is, hogy ez időben mind többen kezdtek publicisztikailag és irodalmilag foglalkozni társadalmi kérdésekkel. A Pesti Napló 1850 áprilisában panaszkodván a nemzet csüggedtsége, fásultsága, szomorú közönye fölött, arra intette a közönséget, hogy válasszon kiki magának oly teret, melyen háborítlanul s hasznothajtólag foglalkozhassék. A Magyar Hirlap kevéssel később arra intette a magyart, hogy ne keverjen mindenbe politikát, ne használja fel a különcélú társulatokat, egyesületeket, intézményeket politikai célokra. Később, mikor a némileg szabadabb mozgás már tényné vált, a Vasárnapi Ujságban majd Pákh Albert, majd Jókai Mór fordult a magyar közönséghez biztató, bár egy kissé túlságosan optimisztikus szavakkal. Pákh Albert lapjának három évi fennállása után az újév küszöbén mintegy beszámolót és programot adott olvasó-közönségének, mely e három év alatt harminc és egynehányról 10,000-re szaporodott fel s melynek még további felszaporodását óhajtotta és remélte. «A lefolyt zivataros idők multával — úgymond — általános csüggettség borult a kedélyekre; cél és irány nélkül, elfásult tétlenségben éltük tetszhalálunkat». Aggodalommal mondta ki akkor a Vasárnapi Ujság is az új jelszót, hogy «életben maradásunk első és egyetlen föltétele a művelődés!» s íme nem sok idő kellett, hogy e jelszó meggyőződéssé érlelődjék. «Ránk virradtak a felejtés aranyszín napjai, hangzottak a biztatás szavai a legmagasabb körökből s a visszatérő bizalom ünnepélyes bevonulását tartá hajlékainkba. Az üdülő beteget szabadba csalta az újra mosolygó napvilág s megtisztult levegő; izmai feszülni kezdtek, megtért erejét érezni kezdé s munkatér, hatáskör után vágyódott... Itt volt az ideje, miként a mohácsi veszedelem utáni felocsudás

¹ *Magy. Hirlap* 1850 nov. 13. *P. Napló* 1851 jan. 14., 1853 jan. 27., 1854 jan. 31., 1857. febr. 27., 1858 jan. 8., 1859 jan. 29. *Dudumi id. m.* II. 75. l. *Hunfalvy id. m.* 140—141. l. *Pest u. Ofen* 19. l.

napjaiban, hogy felkiáltunk újól: «Él magyar, áll Buda még!» Egy évvel később Jókai, megint az újév alkalmából azt találta, hogy «Nem olyan rossz ez a világ, mint a milyennek szeretjük mondogatni. Igaz, hogy jobb idő is járhatna ránk; de hátha még rosszabb járna?» Úgy látja, hogy mindenütt a világon nagyobb bajok vannak: döghalál, háború, földalatti tűz, kereskedelmi bukások, mi pedig csak megvagyunk a mi szegény, szerény középszerűségünkben s ha nem dicsekszünk is, de legalább nem is koldulunk egyik országról másikra, hogy könyörüljön rajtunk. Különös biztatást merít abból, hogy a magyar nemzet a szükségessé vált takarékossgát nem kezdte szellemi szükségein, hanem midőn legsúlyosabbak voltak az idők, nemzeti életének organumát, az irodalmat, akkor pártolta legerélyesebben... nincs olyan büszkeség, mint a magyar író büszkesége, ha arra gondol, hogy egy olyan nemzet írója lehet, aminő a magyar nemzet!» Lónyay Menyhért pedig majdnem ugyanakkor a magyar hírlapirodalmat összehasonlítván az 1848 előttivel, már inkább politikai értelemben hangsúlyozta, hogy végre «az egységes hazafiúi szellemben egyesültünk mindnyájan, kik annyi balsors és annyi vizsály után fájdalmasan, de büszkén elmondhatjuk: magyarok vagyunk.»¹

Mélyebben jártak azok a fejtegetések, melyeket Gyulai Pál már 1850-ben a Szilágyi Sándortól szerkesztett Röpívekben «Társaséletünk» cím alatt hét cikkben tett közzé.² Szigorú, talán kissé túlszigorú ítéleteket mond benne s társadalmunknak különösen a nemzeti nyelvhez és irodalomhoz való viszonyában majdnem csak a sötét vonásokat látja. Helyesen állapítja meg, hogy a társasélet az a műhely, amelyből az egyetemes nemzeti élet szálai szövéődnek s hogy még a nemzeti nyelvnel is fontosabb a nemzeti jellem megőrzése és kifejlesztése. Elismeri, hogy a felsőbb körökben némileg terjed a magyar nyelv, de a nemzeti jellemet nem találja sem a szalonokban, sem a gyermekszobában: mindenütt angol, francia, német háztartás, idegen szokások, külföldi modor; mintha e két szó: műveltség és magyar ellenkező fogalmakat tartalmazna. A magyar műveltség alá van rendelve az általánosnak, holott ennek amazt hordozni s mintegy emelni kellene. Az arisztokráciától nemcsak politikai nyilatkozatokat és lépéseket várunk; látni akarjuk munkásságát a társasélet terén, óhajtjuk, hogy palotái Pesten, az ország szívében emelkedjenek, teremtsen maga körül magyar életet, emelkedjenek általa a nemzetiség és a műveltség s nemesbüljön a nemzeti jellem. A nyelvben is még sok idegen elemet és sok hibát talál s megrója, hogy minden idegen jövevény kedvéért idegen nyelven beszél az egész társaság. Az irodalom iránt is

¹ *P. Napló* 1850 ápr. 8., 1857 dec. 18. *Magy. Hírlap* 1852 febr. 7. *Vas. Ujság*, 1857. 9. 1., 1858. 9. 1.

² *Röpívek* 1850. 97. s. köv. 1.

még mindig nagy a közöny, alig van egyébnek kelete, mint a politikai röpiratoknak s a forradalomról írt műveknek; lám a színház a kissé élénkebb részvét mellett hová emelkedett! Állami egységünk és politikai önállóságunk már nincs meg, de megmaradt a nemzeti erény a társasélet terén, ennek tehát kettőzött erővel kell a nemzetiség alapján fejlődnie; ezen a téren minden talpalatnyi területet el kell foglalni, hogy onnan a nemzet javára munkálkodhassunk és újabb jövőjét készíthessük elő. Fejtsünk ki társulataink érdekében élénk munkásságot, ápoljuk az ébredőt, költsük fel az alvót. A társas téren sokat nyerhetünk, a nélkül, hogy sokat veszíthetnénk. E végből gyökereztessek meg társaséletünkben az egyenlőség eszméjét; az arisztokrácia s általán a nemesség feledje el volt előjogait, dobja el magától mindazt, ami alázhat és sérthet; nálunk a társadalom úgysem oszlott két ellenséges táborra: a proletárok és nemproletárok táborára, az összesímulás tehát lehetséges. A vagyonosabb osztály merítse a nemzetiséget a népből s nyujtsa neki cserébe a műveltséget. A magyar nép hős, nagylelkű és józan. Hajoljatok meg előtte és becsüljétek!

Sok tekintetben rokoni felfogás szülöttje, de kevésbbé a művelődési kérdések terén mozog a Mocsáry Lajos már említett röpirata, mely 1856-ban jelent meg.¹ Ő is buzdítani akar, rámutatva arra, amit el nem veszítettünk, amit el nem veszíthetünk s bízik benne, hogy «Széchenyinek felébredt, megifjult nemzete» nem eshet halálos szendergésbe. Szeressük a hazát — úgymond — szeressük egymást, legyünk testvérek... Tartsuk fenn nemzetiségünket, nyelvünket, nemzeti szokásainkat, — szerezzünk ezeknek becsületet. Haladjunk a műveltségben, gyarapítsuk anyagi jólétünket, haladjunk, ne tespedjünk. Íme: van tér elég nagy, elég szép, elég parlag. A társasélet a nemzet belső élete; a társadalmi viszonyoktól sokkal inkább, mint a politikai formától s törvényektől függ vajjon boldog, kellemes élet van-e egy országban. Biztató haladást lát minden téren, csak összetartásra van szükség, mert nincs ország, melyben a társaság oly szétzilált, szertehúzó állapotban volna, mint hazánkban, nincsenek elismert vezetők, nincs középpont, mely a társaságot egyesítené. Bírálja különösen a «mágnási rendet», mely műveltségben tagadhatatlanul túlszárnyalta a többi osztályokat, de e mellett jó részt elvesztette nemzeti jellegét s kasztszerűen elzárkózik, amiért többnyire irigység és gyűlölség környezik; megrója a címkórságot is, mely már akkor is nevetséges kinövésekben mutatkozott. A főúri osztály feladata volna a nemzeti haladásnak, művelődésnek irányt adni; ne feledje, hogy hatása, befolyása népszerűségétől függ. Mocsáry is főképp arra buzdítja arisztokráciánkat, hogy telepedjék meg Pesten, amelyhez legnemesebb hagyományai fűzik s rámutat az erdélyi főnemesség példájára, amely

¹ «A magyar társasélet.»

híven megőrzött nemzeti jellegével tudott vezetőjévé emelkedni az ottani magyar társadalomnak. A «fertyalmágnások»-nak is kijut a korholásból ; azután rátér a szerző a «táblabírák osztályá»-ra, melytől nemzetünk valódi fiziognómiáját kapta, de a mely tulajdonképpen nagyon különböző, vidéken is eltérő elemekből alakul ; ennek az osztálynak jobbmódú tagjait is szeretné Pesten összpontosítani, hogy fiaikat különböző hivatali pályára, főképpen a műszakiakra képeztessék ki s a mezőgazdaságot ipari irányban fejlesszék ; a tudományos művelődést sem szabad azonban elhanyagolnunk azért, mert fiaink sem követek, sem alispánok nem lehetnek.

Már az előbbi fejezetekben is megfigyelhettük, hogy a tárgyalt évtized második felében s különösen a párisi béke óta, mióta a kormánypolitika céltudatosan és kifejezetten enyhébb módszerekre tért át, a nemzet is bizonyos nekibátorodásnak, szabadabb mozgásnak jeleit kezdte adni. Ez a növekvő bátorság megragadta a társadalmat is, mely mind több módjait, alkalmait kereste és találta meg a hatni, alkotni tudásnak, s azokkal annál szívesebben élt, minél nemzetibb jellegű célt szolgált vele s minél jobban távolította el törekvése a kormánynak gyakran atyáskodó látszatú, de mindig nemzetellenes szándékaitól.

Ily teret talált magának a társadalom a közadakozásokban s az irodalom- és művészetpártolásban. A «Magyar Hírlap» már 1850-ben próbált aláírások útján pénzt gyűjteni az elbetegesedett és nehéz viszonyok közé jutott Garay János költőnk fölszegélyezésére. Kevéssel később a Pesti Napló lelkes felhívást közölt régibb irodalmunk fölélesztése s e célból egy «Nemzeti Könyvtár» című irodalmi vállalat megindítása ügyében. Az aláírók közt, legjelesebb íróink társaságában ott szerepeltek Ürményi József, Zsedényi Ede, Somssich Pál is. A felhívás hivatkozott arra, hogy «az utolsó rázkódások» által megrendült, de el nem enyészett nemzeti élet első jelét a felocsudott irodalom adta, ez költé fel a megingott öntudatot és ápolja a megmaradás bizodalját. Az írók egy része ismét régi helyén áll s működik, hátra van, hogy a közönség is azt tegye : hazafias buzgalommal pártolván irodalmát. Két évvel utóbb Garaynak időközben való elhúnyta alkalmoszerűvé tette az ő összes költeményeinek kiadását már hátramaradt családjának gyámolítása céljából is. A Garay-árvák javára majdnem országszerte gyűjtések folytak és jótékony célú előadások rendezettek. Ugyanez időben hírlapi felhívások alapján indult meg először a gyűjtés egy írói segélyalap létesítésére. Egy lelkes fiatal papköltő, ki akkor még nem volt egri kanonoki javadalom birtokában : Tárkányi (Viparina) Béla sajtójából tette lehetővé a Toldy Ferenc «irodalmi arcképei»-nek kiadását ; több más író és művész is érezte az ő gyámolító keze hatását. A Vörösmarty halála napirendre hozta az ő árváiról és síremlékéről való gondoskodást ; itt azonban a kegyeletes jótékonyosság műve már beléütközött a kormány akadémikuskodásába, mert a nagy költő, mint

1849-ben képviselő «kompromittált egyén» volt, akinek neve, úgy talál-
ták, hogy nem szerepelhet nyilvános adakozásokban; csak kéz alatt kö-
röztettek íveket, melyeken — a kezdeményező maga Deák Ferenc lévén —
tekintélyes összeg gyűlt össze. A Vörösmarty síremléke a kerepesi temető-
ben 1858 őszén készült el.¹ Ez időtájt ugyancsak Deák Ferenc és Ranol-
der püspök indítására elhatározták, hogy Kisfaludy Sándornak Balaton-
füreden emlék, Sümegen pedig sírkő állíttassék. Tomory Anasztáz pedig
a Katona József-szobrát ajándékozta a Nemzeti Színháznak.²

Boross Mihály a Vasárnapi Ujság útján indított mozgalmat községi
könyvtárak létesítésére, mely kivált néhány lelkes tanító és lelkész segít-
ségével széles körben talált visszhangra. A Nemzeti Színház anyagi vi-
szonyainak megrendülése 1858-ban szintén nagyobb arányú adakozásra
szolgáltatót okot. Gróf Károlyi György és br. Sina Simon 25—25,000
frttal indították meg a gyűjtést, Batthyány herceg, gr. Károlyi István s a
három Andrassy gróf egyenkint 10—10,000 frttal; a Jász-Kun kerüle-
tek 50,000 frttal járultak hozzá; de itt már a nagyon szembetűnően
nemzeti cél szemet szúrt: a kormányzó főherceg tiltakozott a gyűjtés
nyilvános folytatása ellen; a befolyt pénzt azonban mégsem vonták el
céljától. A nemes célú közadakozásoknál gyakran lépett előtérbe a
Karácsonyi Guido délvidéki nagybirtokos hamar közismertté vált neve;
mikor azonban Karácsonyi a trónörökös születésekor egy minden
addigit elhomályosító adománnyal lépett az alkalmi adakozók sorába s
ezért kevésbé később grófságot kapott, az az élc kelt szárnyra, hogy ő
csinálta Magyarországon a legjobb üzletet, mert olcsón szerezte a nép-
szerűséget s drágán adta azt el.³

Még nagyobb lendületet vettek a közadakozások az 1859-ik évi
nagy nemzeti ébredés idejében. Különösen a magyar hölgyek buzdultak
fel: az Akadémiában tartandó legjelesebb fölolvasás jutalmazására tíz
éven át évenként 78 aranyat ajánlottak föl; az ő megrendelésükre festette
meg — a Kazinczy emlékünnepek alkalmából — Orlay Petrich Soma
ismert képét, mely Kazinczy és a Kisfaludyak kibékülését ábrázolja a
Szemere Pál házában. Magyar hölgyek köréből indult ki a mozgalom a
Nemzeti Múzeum termének, mely akkor a nagy irodalmi összefüvetek
és ünnepélyek helye volt, méltó feldíszítésére; ők kezdeményezték a
kevésbé előbb elhunyt Lendvay Márton szobrának felállítását. Ugyan-
akkor a bécsi magyar deákok Szily Kálmán buzdítására gyűjtést indí-
tottak a Kazinczy szobrára és az Akadémia alapköjének gyarapítására s

¹ *Magy. Hirlap* 1850 jan. 6. *P. Napló* 1851 jún. 24., 1854 jan. 4., jan. 11.
1856 febr. 20. *Turi Béla*: Tárkányi szelleme, Kath. Szemle 921. dec. 579. l.
Arany J. lev. I. 386. l. *Hőke Laj.* Magy. újabkori tört. I. 408—409. l.

² *P. Napló* 1857 szept. 15.

³ *Boross Mihály*: Élményeim II. 345. s köv. l. *B. F áth F.* id. m. II. 198. l.
Vas. Ujság, 1858. 358., 394., 415. l. *P. Napló* 1859 febr. 20.

a gr. Dessewffy Emil fölhívására országszerte folyt a gyűjtés egy Kazinczy=alap létesítésére.¹

Sohasem részesült a magyar játékszín oly lelkes fölkarolásban, mint ebben az időben. Említettük már a magára hagyatott pesti Nemzeti Színház anyagi helyzetének biztosítására irányult társadalmi akciót. Pécssett Mailáth György, mint a Kaszinó elnöke, karolta föl a magyar színészetet s estélyeket rendezett, melyeken a város legelőkelőbb közönsége jött össze a színtársulat tagjaival. Aradon Csernovics Péter, látván, hogy a hatóság a magyar színészeknek nem ad engedélyt a játszásra, a német színigazgató ajánlatát meghaladó összegért maga vette bérbe a színházat s a közönséget vendégül hívta meg a magyar színelőadásokra. Szabadkán a szerb eredetű Rudics, Antunovics, Mukits és Vojnics családok tündököltek leginkább a magyar színészet fölkarolásában s az állandó színház létrehozásában. Marosvásárhely mint a székelység fővárosa igyekezett a színpártolás terén versenyre kelni Kolozsvárral.²

A társadalom tettvágya új életre keltette a különböző egyesületeket és társulatokat is és újakat létesített a régiék mellé. Másutt mutattunk rá a hosszú vajudásra, mely az Akadémia tevékenységének a régi keretekben való megújítását megelőzte. Az önkényuralom berendezkedésével járó válságot még aránylag leggyorsabban s legkönnyebben állották ki a jótékony nőegyletek; e tekintetben példaadó volt a már 1817 óta fennálló pesti nőegylet, mely Bohus Szögyény Antonia lelkes vezetése mellett a rendőrségnek az egyesületi ügyekbe való beavatkozását azzal hátrította el, hogy Hildegarde főhercegnőnek a «főkormányzó» nejeének ajánlotta föl a védőséget; a főhercegnő elfogadta e tisztséget s azontúl a rendőrség képviselője nem mert többé a választmányi üléseken megjelenni és az egyesület magas pártfogójának védszárnyai alatt még az inséges honvédcsaládokat is zavartalanul segélyezhette. A főhercegnő pártfogása alatt jött létre az első bölcsőde is Pesten 1852-ben, mely mindjárt szép virágzásnak is indult.³

Az Országos Gazdasági Egyesület törekvései a maga működésének újramegindítására és a kormány ellenséges sakkhúzásai, melyekkel e régi, nagy országos egyesületet a maga bizalmi embereinek vezetése alá helyezni s úgyszólván hivatalos szervezetté idomítani igyekezett, már az előzményekből is kiténtek némileg. Az első alapítás érdeme ennél is a Széchenyi nevéhez s a harmincas évekhez fűződik; az egyesület hamar felvirágzott és szétterjedt, amennyiben a legtöbb megyében sikerült fiókokat létesítenie. A forradalmi események azonban annál nagyobb válságba

¹ *Vas. Ujság* 1859. 131., 622. l. *P. Napló* 1859 márc. 18., máj. 20., okt. 25., nov. 22., dec. 14.

² *Molnár Gy. id. m. II. 75., 128—129., 172., 251. l.*

³ *Büsbach id. m. II. 84. s köv. l. R. Napló* 1857 nov. 16. Lásd a *Vas. Ujság* emelygős magasztalását a főhercegnőre: 1856. 290. l.

sodorták, miután «Köztelek» nevű, ma is fennálló tekintélyes pesti házának építési költségéből még tetemes adóssága maradt hátra, mikor pénzkészlete a forradalmi bankjegyek érvénytelenítése következtében megsemmisült s önrendelkezési jogától megfosztatott. Soká egy, a kormány részéről megtúrt egyénekből Heinrich Nep. János elnöklété alatt alakított választmány intézte az egyesület ügyeit, azonban ennek tevékenysége csak a vagyon kezelésére s mezőgazdasági kérdésekben való véleményadásra szorítkozhatott. Geringer javaslata, hogy az egyesület vegye föl a «császári-királyi» címet s ennek fejében részesüljön nagyobb államsegélyben, úgylátszik, egyik részről sem talált elfogadásra. Sikerült azonban az államtól 20,000 frtnyi kamatnélküli kölcsönt kieszközölni s miután az alapszabályok is összhangba hozattak a kormányzati szempontokkal, végre 1857 november 17-én meg volt tartható az újralakulást kimondó közgyűlés, melyen elnök gr. Károlyi György lett, alelnökök pedig Lónyay Gábor és Koriznics László. Miután azonban Károlyit a kormány még ez időben sem volt hajlandó elnökül elfogadni s ő emiatt lemondott tisztességéről, az egyesület tevékenysége egyelőre a két alelnök vezetése alatt indult meg.¹

Az Országos Erdészeti Egyesületnek már 1851-ben sikerült módosított alapszabályait megerősíttetnie. Az Erdélyi Gazdasági Egyesületet is már 1854-ben teljes tevékenységben látjuk, különösen szőlő- és gyümölcsiskolája, valamint a gazdasági gépek terjesztése terén. S az országos egyesületek nyomában megindult a megyeiek újrászervezkedése is, azonban a kormány megkövetelte, hogy azok önálló egyesületek legyenek, nem az országosnak fiókjai, mert félt minden, az egész országot behálózó szervezettől. 1857-ben a gróf Andrássy György kezdeményezésére Hegyaljai Társulat keletkezett a bortermelés előmozdítására s főleg a gr. Szapáry Antal buzgóságának eredményeképpen alakult meg a Nemzeti Lovaregylet és nyitotta meg 1858 elején pesti «Nemzeti Lovardá»-ját.²

A Vörösmarty temetésének 1855 novemberében váratlanul, készületlenül nagyszerű nemzeti tüntetéssé alakulása s az a tény, hogy e tüntetésért senkit felelősségre nem vontak, mert nem is vonhattak, bátorította fel a magyar közönséget arra, hogy nemzeti érzelmének legalább a letúnt nagyok emlékének ünneplésében nyiltabb és messzehatóbb kifejezést adjon. Kolozsvárott gyászünnepelet rendeztek az elhunyt költő emlékére; 1856-ban Szigetvárott sikerült Zrínyi Miklós emlékét, eles-

¹ *Geringer-iratok* (O. L.) Ger. előterj. a földmív. min.-hez 1850 máj. 10. ennek leir. nov. 20. Augusz főisp. jelent. 1851 ápr. 1. O. M. G. E. bizottmányán, jelent. 1851 márc. 16. (Berzev. irattár.). *Magy. Hirl.* 1852 jún. 29., aug. 4., 22., nov. 3. *P. Napló* 1857 szept. 22., nov. 18., 1858 jan. 21.

² *P. Napló* 1851 dec. 21, 1857 nov. 18., 1858 jan. 12. *Ürmössy id. m. l.* 142. l. Sárosm. Gazd. Egylet iratai (Berzev. irattár).

tének évnapján megünnepelni; ezt a hatóságok meg nem akadályozhatták, mert hiszen Zrínyi nem csak a hazáért áldozta föl magát, hanem a kereszténységért és a királyért is; a sajtó ezt mint a honszeretet tüze=nek élénkítését méltatta. 1858 májusában a csekei sírnál Kölcsey=emlék=ünnepélyre gyűlt össze a vidék hazafias közönsége.¹

Ami a szívekben rejtett, az hovatovább bátor kifejezést is keresett. Kolozsvárott az 1857=iki első lóverseny alkalmából nagy testvéresülési áldomás folyt az úri Kaszinóban az erdélyi és magyarországi urak között; br. Wenckheim Béla tüzes pohárköszöntőben kikelt a németesítő rendszer ellen s reményét fejezte ki, hogy jövőben sok együttes ünneplése lesz a Királyhágón innenieknek és túliaknak.²

Azonban mindez nem elégítette ki különösen a fiatalabb nemzedéknek azt az érthető vágyát, hogy a közéletben elnyomott, megalázott nemzeti érzést minél hathatósabb kifejezésre juttassa. Erre pedig két mód kínálkozott: a nemzeti tánc és a nemzeti ruhaviselet fölkarolása.

Ismételve utaltunk már arra a hévre, mellyel a fiatalság minden más tánc háttérbe szorításával követelte és táncolta a csárdást, minden nyilvános vigalom alkalmával is. A hatóság próbált ezzel szembeszállni. Prottmann 1852 farsangjában a bálokon a csárdás folytonos, zajos követelése miatt megtiltotta annak játszását;³ de csakhamar meg kellett neki és feljebbvalóinak is győződnie arról, hogy képtelenség az embereket kényszeríteni akarni arra, hogy ha vigadni akarnak, milyen táncot lejt=senek s hogy ha ragaszkodni akarnak ehhez, nem marad más hátra, mint egyáltalán eltüntetni a táncvigalmakat, ami pedig furcsa ellenmondás volna azokkal a hivatalosan terjesztett hírekkel szemben, hogy Magyar=országon a viszonyok megszilárdultak, nyugalom és megelégedés uralkodik. Tehát engedni kellett és meg kellett mutatni, hogy a csárdás nem tiltott tánc, amiért azt — illő mérséklettel — utóbb még a kormányzó főherceg udvari báljain is meghonosították.⁴ Ezzel tehát a fiatalság tánc=kedve kielégítésének útjában nem állott többé akadály, de a magyar tánc mint tüntetés kezdte elveszíteni életét; gondoskodni kellett valamiről, ami azt pótolja, ami nagyobb mértékben éreztette az ellentétet a társadalom érzülete és a létező állapotok között. Így született meg — mint látni fogjuk — szoros kapcsolatban a nemzeti táncokkal, a magyar ruhaviselet eszméje.

A rémuralom idejében s elvéve még később is, a rendőrség be= kísérte az olyan embereket, akik különösen magyaros jellegű ruha=, kalap= vagy bajusz= és szakállviselettel keltettek feltűnést. Ezt meg

¹ Ürmösy id. m. I. 144. l. Vas. Ujság 1856. 342. l. 1858. 274. l.

² Ürmösy id. m. 179. l.

³ Gensd. Dép. 1852. Bach hetijelent. jan. 25—31=ról.

⁴ Hunfalvy id. m. 73. l.

lehetett tenni addig, míg egyesek különbségéről volt szó, de ennek lehetetlenné kellett válnia, mihelyt a magyar ruhaviselet általánossá vált. Azonfelül mi jogon lehetett volna valakit üldözni magyar szabású ruhájáért, mikor Bach még a maga idegen hivatalnokait is ilyenbe bújtatta?

A magyar ruha divatának eszméje 1856-ban merült fel, amikor a pesti jogászok tervbe vették, hogy báljukon magyar viseletben fognak megjelenni s a Hölgyfutár ezért megdicsérvén őket, ez okból rendőri megintést kapott.¹ A terv akkor még meg nem valósult, de megvalósult — mint már említettük — a következő, 1857. év farsangján, amikor a Vasárnapi Ujság februárius 1-én így számolt be az első attilák megjelenéséről: «Mult szerdán ment végbe a pesti jogászok által rendezett táncvigalmi ünnepély. (Jogász=dalidónak nevezték.) Nem ok nélkül mondjuk, hogy ünnepély, mert ez volt Attilának nevenapja, ami oly régen ki volt törölve naptárunkból. A jelen volt férfiak alig észrevehető kivétellel mind «attilá»-ban jelentek meg; ezért volt ez Attilának nevenapja. Az általánosan viselt dolmányok többnyire kőgombokkal vannak ellátva, szűk újjal régi szokás szerint s lehajtott bársonygallérral; hozzájuk fekete mellény járul szintén kőgombokkal s fekete nyakkendő, lehajtott inggallérral. Egy pár bársony és virágos atlasz díszöltönyt is látunk férfiakon, aranygombokkal és övekkel s aranyrojtos nyakkendővel. A hölgyek kivétel nélkül magyar vállfűzőkben jelentek meg, kebleiken gyöngyzinórázzal, a színes ruhaderekak arany, ezüst csipkézetel vagy hattyúprémmel díszítve. Hajadonok fején gyöngyös párta vagy virágokból font pártaidomú koszorú, a delnökén ősi divatú konty, aranycsipkés magyar főkötő».²

A magyar ruhaviselet kifejlődéséhez és elterjedéséhez hathatósan járult hozzá a nemzeti tánc különböző ismeretlen vagy elfeledett válfajainak felélesztése. Ha a csárdásnál a megszokás a sarkantyút még nélkülözhetővé tette, a palotásnál, körmagyarnál és magyar-szólónál a bokázás sarkantyúpengés nélkül csakugyan nem tette volna meg hatását. A szép palotástáncot, Tóth Soma zeneszerzeményéhez alkalmazva 1858 végén mutatták be először a Nemzeti Színház színpadján.³ Már akkor megnyilvánult az óhajlás azt a jövő farsangi «dalidó»-kon is meghonosítani. Az eszme úgy látszik legelőször Pécssett valósult meg, ahol már a következő évi februárius 8-án egy táncvigalom alkalmával hat férfi és hat nő — a férfiak kék s veres bársony nemzeti díszöltönyben arany és ezüst zsinórázzal, a nők fehér és kék atlasz magyar ruhában — lelkes

¹ Vadnay K. id. m. 18. l.

² Vas. Ujság 1857. 43. l. A hivatalos jelentés szerint a megjelent férfiaknak csak fele volt magyar ruhában.

³ U. ott 1858. 538. l.

tetszést aratva mutatta be a felújított nemzeti táncot.¹ A magyar táncok még a külföldön is divatba kezdtek jönni; a lengyelek már 1859-ben fölkarolták Lembergben a körmagyart s Velencében egy ott állomásozó magyar ezred kadétjai lejtették el az olaszok tetszése közt a magyar táncokat.²

A valódi nemzeti fölébredést, mely a tüntetések minden fajtát is tetőpontjára juttatta, Ausztria 1859-iki elvesztett olaszországi háborúja s azt követőleg a Bach bukása idézte elő. Most Magyarország nem akart többé «csendes» lenni! Az absolutismusnak nem egészen tíz évi uralma teljesen elegendő volt arra, hogy benne a nemzet előtt és künn a világ előtt nyilvánvalóvá legyen kudarca. Félelmes lenni megszűnt, áldásossá lenni nem tudott; el nem kerülhette sorsát, hogy gyűlöletessé, sőt hovatovább nevetségessé váljék. A gyűlöletesség és nevetségesség közös, eltörülhetetlen bélyegét Széchenyi sütötte rá sárga könyvével, a «Blick»-kel, melyet 1859 nyarán az emberek kézről-kézre adtak egymásnak Magyarországon. A közhangulat túlfeszültségét még fokozta ősszel a protestáns pápens által keltett éles visszahatás.

A «Szózat» és «Himnusz» éneklése akkor kezdett hazafias szokássá válni; előbb csak a magánházakban, társas összejövetelek alkalmával, később aztán kivitték az utcára, énekelték minden nyilvános sokadalomban, legtöbbször pedig Pesten. Az ifjúság minden alkalmat felhasználott az ily énekkel való tüntetésre, az utcai nép pedig szívesen csatlakozott hozzá, amiért később az összeütközések a rendőrséggel, sőt a katonasággal is elkerülhetetlenekké váltak.³

Most kezdett a magyar öltözék már nem csupán táncjelmez lenni, hanem mindinkább általános, majdnem mondhatni kötelező ruha-viselet. A gyermekeket is magyaros huszár- vagy csikósruhába öltöztették.⁴ Augusztusban öltötték fel a főnemesek is a magyar nemzeti viseletet; «belégrottunk a magyar nadrágba és csizmába», mondta gróf Esterházy István.⁵ Vidéki esküvőkön is jól esett kivált főurainkat fényes díszmagyarban láthatni az akkori «frakkos és krinolinós században». Kisebb vidéki helyeken is az ifjak magyar ruhában, sarkantyús csizmában járták a «körmagyart». November elején azt írták a lapok: «A magyar nemzeti viselet egy idő óta, szívünk öröme, nagyon lábra kezd kapni. Úton-útfélen találkozunk attilás, magyar nadrágos, sarkantyús csizmás emberekkel, mely öltözékhez oly jól áll az ú. n. kanászkalap. Több pesti szabónál egész magyar öltözetek oly nagy számmal vannak megrendelve, hogy alig képesek megfelelni a megrendeléseknek. Ideje is volna már egyszer, hogy ami magunknak is van, azért ne for-

¹ U. ott 1859. 94. l.

² Dr. Mauks Ernő: Magyar farsang 1859-ben, P. Hirlap. 1922 febr. 14.

³ Büsbach id. m. I. 307. l.

⁴ P. Napló 1859 júl. 12.

⁵ Podmaniczky id. köt. 87. l.

duljunk a külföldhöz, főképp midőn a miénk kitesz a másén». Szatmárott a Kazinczy=ünnepély alkalmával tartott lakomán határozták el közakarattal, hogy ezután mindenki magyar ruhát fog viselni; Erdélyben a Múzeum felavatása körüli nagy felbuzdulás idejében vált a magyar viselet általánossá.¹

A dolognak volt gyakorlati oldala is: a magyar ipar felkarolása; igazán magyarszabású ruhákat utóvégre is nehéz volt a hazán kívül előállíttatni. A hazafias propagandába egy kissé belevegyült ez az érdek is, mely annál teljesebb kielégítést talált, minél inkább alkalmazkodott a magyar divat a mindennapi élet szükségleteihez. Lassankint az attila mellett meghonosodott a pitykés is, mely aztán megkívánta, hogy viselője fokost hordjon a kezében s árvalányhaját a pörge kalapján; hordtak magyaros zekét is, a felöltők is magyaros szabást kaptak: a téli, többnyire prémes, újjas felöltőt Budának hívták, a vállra vethető köpenyt Deák-köpenynek, a cifrázott parasztsuha utánzatát szűrnek. A divatlapok szebbnél-szebb színes képeken ajánlották a magyaros női ruha mindenféle válfajait: a pruszlikokat és ingvállakat, a Kazinczy=attilákat, a Zrínyiről nevezett és egyéb mentéket. Az új viselet magasztalói azt találták, hogy az minden egyébnél célszerűbb és gazdaságosabb is, mert viselője kevesebb ruhadarabbal érheti be, mint az, ki a nyugateurópai divat évadonkinti változásaihoz alkalmazkodik.²

Amint a lapok most már erélyesen merték követelni a magyar tanynyelvet a reáliskolákban és szakiskolákban is, úgy bátor beszédek hangzottak el a nemzeti követelések mellett az Erdélyi Múzeum megnyitási ünnepélyén, ahol br. Eötvös Józsefet, mint az Akadémia képviselőjét háromszáz főből álló fáklyásmenet üdvözölte. Zajos ünneplés tárgya volt Jókai is Nagyváradon a színházban, ahol neje föllépte alkalmából jelent meg. Ugyancsak tüzes színházi tüntetés volt Miskolcon, hol nemcsak a Szózatot és Himnuszt énekelte a közönség, hanem a Vid című dráma harci indulóját is, némileg módosított s eléggé érthetően az uralkodó hatalom ellen irányuló szöveggel, miközben az egész közönség felállott s a férfiak kalapjaikat, a nők pedig zsebkendőiket lengették. Pesten novemberben a Ferenciek-templomában az egyetemi ifjúság magyar díszben jelent meg bizonyos Magyar Lajos lelkiüdvéért tartott gyászmisén; s a hatóság előtt sem maradt titok, hogy az a Magyar Lajos senki más, mint a vértanu gr. Batthyány Lajos.³

A hercegprímás aranymiséje alkalmával Esztergomban elmondott

¹ *P. Napló* 1859 szept. 14., dec. 1., 3. *Vas. Ujs.* 1859. 536. I. Ürmössy id. m. I. 109. l.

² *Vas. Ujs.* 1859. 623. l.

³ *P. Napló* 1859 aug. 27., szept. 20., 22., 23., 27. *Gensd. Dép.* 1839. 869. és 883. szám. *Molnár Gy.* id. m. 271. s köv. l.

elkes beszédek,¹ melyekről a lapoknak hallgatniok kellett, az Akadémiának hosszú szünet után először megtartott ünnepélyes közülése s a házának felépítésére megindított mozgalom, az Erdélyi Múzeumnak már többször említett felavatása a két testvérhaza szellemi kitünőségeinek összejövetelével, lakomával s az egész Erdélyre kiterjedő lelkesedéssel mind hozzájárultak a nemzeti érzés és a közhangulat emeléséhez. Ez utóbbi Kolozsvárott november 21-én lezajlott ünnepély tulajdonképpen az Erdélyi Múzeum-egylet hosszú vajadás utáni végleges megalakulásának szólt. Az ünnepi gyűlésre, melyen gr. Mikó Imre elnökölt, eljött a polgári és katonai kormányzó, Liechtenstein herceg is s a szászok is szép számmal voltak képviselve; és mikor a szabályok értelmében titkos szavazás útján kellett döntenie a felett, hogy az egyesületnek mi legyen az ügykezeltési nyelve, a beadott 388 szavazat valamennyi a magyar nyelvet követelte.² De a nemzeti ébredésnek e szép napjaiban a legemlékezetesebb megnyilatkozások az 1859 év utolsó hónapjaiban megtartott Kazinczy-emlékünnepélyek voltak.

A történelem véletlene úgy akarta, hogy Schiller és Kazinczy majdnem egyidejűleg születtek³ s így mindkettő születésének első százados évfordulója 1859 őszére esett. Bécsben épp úgy, mint Németországban nagy Schiller-ünnepélyekre történtek előkészületek; Bécsben császári rendelettel egy teret neveztek el a nagy költőről, mindenütt a kormány is hozzájárult az ünnepléshez, habár Ausztriában kevésbé őszintén, mint nyugati határain túl, mert az ünneplésbe vegyültek hangok, melyeket az osztrák önkényuralom nem szívesen hallott. Mégis ily körülmények között szinte lehetetlen volt megakadályozni vagy éppen megtiltani azt, hogy a magyar társadalom viszont a magyar irodalom egy úttörő apostolának egyidejű centennáriumát megülje. Az osztrák sajtó szívesen gúnyolódott az összehasonlítás fölött;⁴ utóvégre is meg nem dönthették azt a tényt, hogy, ha Kazinczy világhírben és költői nagyságban nem is mérkőzhetik Schillerrel, működése a nemzeti nyelv és irodalom újrakeltése és kifejlesztése körül korszakos volt. A mozgalom a csak nemrég föléledt Akadémiából indult ki, melynek az évnapon megtartott Kazinczy-ünnepélyét a maga helyén méltatjuk. A példát azonban betűszerint az egész ország követte és az, hogy helyenként a hatóságok próbálták gáncsot vetni a mozgalomnak, ezt nem korlátozhatta, csak késedelmeket, halasztásokat idézett elő, amelyek aztán okozói lettek annak, hogy október végétől egészen a következő év februáriusáig majdnem minden napra esett valahol egy Kazinczy-ünnepély s folytak mindenfelé

¹ Ezekről s politikai következményeiről a III. kötetben szólunk.

² Lásd az ünnepélyek leírását a *Vas. Ujs.* 1859. évfoly. 581. s. köv. l.

³ Schiller 1859 november 10-én, Kazinczy u. a. év október 27-én.

⁴ *P. Napló* 1859 okt. 30.

a gyűjtések a Kazinczy-alapra, amiről a lapok pontosan és kimerítően hírt adván, az ünneplési és gyűjtési kedv önmagának terjesztőjévé lett s lassankint az egész nemzetet magával ragadta.

Különösen lelkes volt az ünneplés Kolozsvárott, hol még a megelőző múzeum-egyleti gyűlés emelkedett hangulata uralkodott az ünneplőkön, Miskolcon, hol Tompa és Lévay buzgólkodtak nagy elődjük emlékezetének méltó felújításán, Szatmárott, hol — mint láttuk — az emlékünnepléy ihlete nemzeti fogadalomnak lett forrásává, Szegeden, Debrecenben, Aradon; a nagyobb helyeken színházi díszelőadást és lakomát is rendeztek, sok helyen emléktáncvigalmat; Tátrafüred vendégei a késő évszak ellenére megtartották a maguk Kazinczy-ünnepléjét. Erdély számos helyén, olyanokon is, hol a magyarság kisebbségben van, megemlékeztek Kazinczyról, sőt az olyan helyeken mint Verebély, pusztákon, mint Gerendáson, Mágócson, Czégény-Dányádon maguk a földművesek rendeztek szerény, de lelkes emlékünnepléyt.

Az egyidejűleg megindított gyűjtés, — mely körül főkép gr. Desseffy Emil buzgólkodott, egy Kazinczy-alap létesítésére szolgált, melynek rendeltetése volt, a nagy nemzeti apostol elszegényedett ivadékainak megsegítése s egyúttal a Kazinczy sírjának s a széphalmi kertnek megszerzése s fenntartásának biztosítása.¹ Külön gyűjtés indult egy, a Nemzeti Múzeum kertjében fölállítandó emlékszoborra is.²

Az ünneplések végnélküli sorozatát mintegy betetőzni volt hivatva a széphalmi kertben, Kazinczy sírjánál a szabad ég alatt tervezett tömeges ünnepély, melyet sok akadály leküzdése után végre december 30-ikán sikerült megtartani. S. A. Újhelyről már a reggeli órákban indult el a menet a félmérföldnyire fekvő Széphalomra 317 fogaton, zeneszóval a sírhoz, amely köré, habár a tervezett nemzeti zárandoklásnak el kellett maradnia, mégis mintegy 4000 ember gyülekezett. Ezekhez legelőbb br. Senyey Pál intézett lelkesítő szózatot, majd Erdélyi János emlékbeszédet; azután a Kölcsey Himnuszának hangjai közt Károlyi Kornis grófné s utána pórleányok letérdelve helyeztek koszorút a sírhantra, mely köré Bretzenheim hercegnő, a sárospataki Rákóczi-vár úrnője ültetett négy cserfát. Szemere Miklós költeménye s még több lelkes fölszólalás zárta be a sír körüli ünnepélyt, melynek végeztével a közönség Újhelyre térvén vissza, ott áldomásokkal fűszerezett lakomára gyűlt össze s délután még fáklyásmenetet is rendeztek az ez alkalommal Kazinczyról elnevezett utcán végig.³

A Kazinczy emlékének ez az általános ünneplése az összes előzmé-

¹ Gr. Desseffy Emilnek Berzeviczy Tivadarhoz nov. 4-ről int. levele a berzeviczei irattárban.

² P. Napló nov. 22.

³ Az ünnepély leírását lásd a Vas. Ujság 1860. 10., 16. és köv. l. P. Napló 1859 dec. 23.

nyek után s a nemzet visszatarthatatlan fölébredésének annyi más jele közepett, immár teljessé tette a magyar társadalom egységes, elszánt, szervezett csoportosulását a nemzeti ügy körül, melynek győzelmében való hitét csak megedzette, nem gyöngíthette, annál kevésbbé irhatta ki a tíz éves elnyomás.

A Kazinczy történeti alakja, életének munkája és földi sorsa kétségkívül különösen alkalmas volt arra, hogy éppen abban az időben a nemzet képzeletére hasson s a visszaemlékezés által felbuzdítsa lelkét. Ő fiatal korában áldozata volt ugyanannak az önkényes hatalomnak, mely a nemzetet most elnyomta s a mely őt a Martinovics-féle összeesküvésbe való belekeveredése miatt előbb halálra, majd várfogságra ítélte s éveken át fogva tartotta; ő volt az, aki írásaival és fáradhatatlan agitatori tevékenységével az ellatinosodott és elnémetesedett nemzetben a nemzeti nyelv és irodalom kifejlesztésének hitét újrakeltette s e kifejlesztés elhatározását megérlelte. És e szenvedéseiért s e munkájáért a nemzet őt életében eléggé nem méltányolta; félreértve, mellőzve, gondok és nélkülözések közt töltötte szomorú végnapjait. Az ő emléke iránt tartozott a nemzet leróni azt az elismerést és hálát, amit ő életében meg nem talált.

Azonban a Kazinczy emléke körüli nagy társadalmi felbuzdulás a maga igazi jelentőségét még sem a történelmi igazságszolgáltatás e szempontjaitól kölcsönözte; az abban rejlett, hogy — mint azt az egykorú sajtó is kifejezte, — ez az ünneplés «a szó legteljesebb értelmében nemzeti megnyilatkozássá lett, mely nemcsak hálát és kegyeletet fejezett ki, hanem elvéket és eszméket is képviselt. Megmutatta, hogy minden ösztön és érdek közt, mely a magyar népet vezet, legmagasabban nyelve és nemzetisége áll. Megmutatta, hogy e szempontra a nemzet minden árnyalata fölémelkedett, minden felekezete ez eszmében és érzelemben testvérileg összeolvad. A Kazinczy-ünnep újabb kezessége a nemzetegységnek.»¹ A megnyilvánulásnak ebben az egyetemességében, ebben az ország minden zugára való kiterjedésében volt a mozgalom igazi jelentősége, volt kifejezve az egész társadalom egységes hitvallása a nemzeti nyelv, a nemzeti jelleg megőrzése és fenntartása mellett s egyúttal teljes bukása a tíz évig uralkodó rendszer ama törekvésének: a társadalom megbontása által ázni alá a nemzeti öntudatot.

¹ P. Napló 1859 nov. 1.

XI. RÉSZ

IRODALOM ÉS MŰVÉSZET
AZ ÖTVENES ÉVEKBEN

Országos Széchényi Könyvtár

I.

(A szabadságharc leveretésekor az irodalom elnémul; a kimenekült, a hazában bujdosó, az üldözött írók; az időszaki sajtó sorsa. Lassankinti munkába állás; Szilágyi Sándor vállalatai. A magyar közönség irodalomszomja; a folyóiratok; irodalmi viszonyok s az írók élete Pesten. Vörösmarty, Tompa, Arany egyéni sorsa. A hazafias líra föllendülése és elterjedése. Tompa, Gyulai, Arany, Lévy, Szász Károly, Vörösmarty, Sárosy Gyula működése és hatása e téren. Vörösmarty halála; temetése nemzeti tüntetéssé lesz, első jele a nemzet életösztönének. Innentúl a hazafias líra is bizakodóbb hangot vált. A lantos költészet gazdagsága e korszakban; a Petőfi-követők; népiesség és tájszerű költészet; Lisznyay és Szelestey, Székely, Zalár, Tóth Kálmán, Thaly. Akik elhallgattak. Mentovich, Pap Endre, Vajda János és Szász Károly. Gyulai, Lévy és Arany az ekorbeli líra terén; Tompa a korszak jellegzetes lantos költője.)

A szabadságharc vége s a Haynau rémuralmának kezdete elnémította a magyar irodalmat is. Az elnémulás annál nagyobb volt, minél hangosabb lett irodalmunk a nagy nemzeti fölpezsdülés idejében s a hatalom szigora annál kérlelhetetlenebb, minél jobban azonosította magát az irodalom a nemzet ügyével.

A politikai lapok száma 1848 tavaszán néhány hét alatt 33-ról 86-ra emelkedett. Igaz, hogy akkor tekintélyes számot képviseltek s nagy olvasottságnak örvendtek a magyarországi német lapok is, de egészen a szabadságharc katasztrófájáig azok legnagyobb része is a nemzet ügyét szolgálta. A márciusi sajtószabadság hatása alatt sok lap megbukott, sok átalakult, de még több új keletkezett; a vidéken ekkor szaporodtak meg az addig gyér újságok. 1848 és 49-ben rövidebb-hosszabb ideig hetvenöt magyar hirlap és folyóirat állott fenn.¹ A szép irodalomra s még inkább a tudományosra nézve a bekövetkezett fegyverzaj kevésbé volt kedvező; nagyobb költői művek alig keletkezhettek, költészetünk a hazafias, tehát forradalmi lírában adta ki úgyszólván minden erejét, de abban a nagy időkhöz méltónak bizonyult.

Már 1849 augusztusában beállott a nagy csend; a következő hónapokban nemcsak a győztesnek erőszaka s a közrémület vetett

¹ *Id. Szinyei József*: Hirlapirodalmunk a XIX. században; 1848—49; Vasárnapi Ujság. 1865. 539. és köv. lapjain. Ugyane közlemény adatai szerint Magyarországon u. a. időben 55 német, 17 szláv és 3 oláh lap és folyóirat létezett.

véget az irodalmi életnek, hanem főképp az a körülmény is, hogy íróink elszéledtek s nagy részök bújosni volt kénytelen. A negyvenes évek és a szabadságharc hatalmas régi és fiatal írói gárdájából alig maradt valaki működése helyén, szétrebbentek, mint egy fölriasztott madársereg. S a balsors úgy hozta magával, hogy még a megmaradtak közül is többen már a forradalom utáni legelső években kidőlték; a nehéz idők örölték meg ezeket is.

Szalay László, gróf Teleki László s utóbb Pulszky, — mint láttuk, — már 1848-ban diplomáciai küldetésben mentek a külföldre s künnlétök rájuk nézve rövidebb-hosszabb számkivetéssé változott. Széchenyit a forradalom kitörése üzte a döblingi elmegyógyintézetbe, Eötvöst pedig a külföldre. Az utolsó harcokban Petőfi eltűnt; akkor még kétes lehetett, hogy elesett-e? A katasztrófa bekövetkeztével kimenekültek vagy kivándoroltak az irodalom emberei közül Kossuth, Szemere Bertalan, Rónay Jácint, Irányi, Csernátony, Jósika, Horváth Mihály és Kerényi Frigyes. Igaz, hogy ezek csak a honi irodalmi élet közös-ségéből szakadtak ki ezáltal, írói munkásságuk nem szűnt meg, sőt némelyiké a kényszerű magányban és tétlenségben vagy a kenyérkereset szükségességének nyomása alatt még dúsabb hajtásokat mutatott föl. Szalay Svejcben írta meg a «Státusférfiak és szónokok könyve» című műve második és Magyarország történetének négy első kötetét.¹ Eötvös Bajorországban készítette el a tizenkilencedik század uralkodó eszméiről szóló államtudományi munkája első részét s ugyanott belefogott a másodikba is.² Horváth Mihály számkivetésének egész ideje alatt szorgalmasan dolgozott magyar történelmi művein és a brüsszeli levéltárból merített okmánytárán, de könyvei csak az ötvenes évek vége felé jelenhettek meg.³ Jósika Miklós sem írt volna az ötvenes évek folyamában annyi regényt, ha birtokán gazdálkodhatott s a közéletben részt vehetett volna. A magyar emigránsok emlékezetes munkásságot fejtettek ki az ötvenes évek folyamában a nemzeti ügynek a külföld előtt idegen nyelveken való védelme és a hazai sajtónak külföldi tudósításokkal való ellátása körül is; lapjaink e rovatának magas színvonala főképp nekik volt köszönhető; persze, mint proscibáltaknak könyveiket, cikkeiket is csak névtelenül vagy álnév alatt lehetett megjelentetniök. Mint bécsi levelezők Falk, Kecskeméthy Aurél és Frankenburg Adolf vittek nevezetes szerepet; Török János megpróbálkozott egy magyar lap megindításával is Bécsben.

Mikor az osztrák katonai hatalom úrrá lett Magyarország fölött, ennek az uralomnak a súlyát sok magyar írónak is meg kellett éreznie. Az egészen fiatalokat, akik honvédek voltak, mint Lisznyay Kálmánt,

¹ B. Szalay Gábor id. m. 24. 1.

² Ferenczi Zoltán: B. Eötvös József. 178. 1.

³ Márki Sándor: Horváth Mihály 183. s köv. 1.

Vadnay Károlyt és Vajda Jánost besorozták és elvitték a magyar határon túli helyőrségekbe, mint közlegényeket; ezek azonban legalább nem sokára hazakerültek. Leghamarább került bajba Czuczor Gergely, kit már Windischgrätz téli bevonulásakor Pesten elfogatott s haditörvényszék elé állíttatott «Riadó»-jáért. Mikor a magyarok elfoglalták a fővárost, kiszabadult, de miután el nem menekült, Haynau újra elfogatta s Kufstein várába záratta, ahol egykor Kazinczy raboskodott; a tömlöcben is szorgalmasan dolgozván az akadémiai nagy szótáron, már 1851-ben szabadon bocsátották. Vörösmarty, aki ugyan a forradalom szélsőségeit ellenezte, de az országgyűlést híven elkísérte Debreczenbe, a beállott bukás után sógorával, Bajzával együtt szathmári rokonaihoz menekült falura s ott lappangtak, amíg a győztesek első dühe kitombolta magát; akkor álnévre szóló útlevéllel bejöttek Pestre, de el nem kerülhették, hogy haditörvényszék elé ne állíttassanak; fölmentettek ugyan, de a kiállott izgalmak kétségkívül hozzájárultak mindkettejük testi, lelki erejének gyors hanyatlásához. Jókai a borsodi Bükkben rejtőzött el néhány hónapra; aztán ő is Pestre jött, bántódása ugyan nem volt, de sokáig csak «Sajó» álnév alatt jelenhettek meg munkái. Degré Alajos és Pálffy Albert ki akartak szökni, de Arad megyében rekedtek s falun lappangtak sokáig. Degrét utóbb Aradon internálták három évre, Pálffy, mikor Pestre jött, haditörvényszék elé állítták és Csehországban belebbeztek hosszabb időre; Dobsa Lajos is, amint előjött rejtkehelyéről, az Újépületbe került; Tompának később voltak hosszas kellemetlenségei «A gólyához» című hazafias költeménye miatt; Sárosy Gyulát, az «Arany trombita» miatt halálra ítélték «in contumaciam»; soká álnév alatt rejtőzött Vachott Sándornál Gyöngyösön, a Gasparich Kilit elfogatásakor azonban ő is kézrekerült; börtönbe zárták, később internálták. Vele börtönbe került vendéglátó házigazdája is, kinek testi és szellemi erejét végkép megőrlte e megpróbáltatás; Sárosy is már csak romja volt a maga egykori egyéniségének, mikor végre a zaklatásoktól megszabadult. Madách Imre egy lengyel menekültet fogadott házába, e miatt csukták be s fogsága családi életének lett megrontója.¹ Vas Gerebent is bebörtönözték s mikor

¹ Az ezekre vonatkozó adatok legtöbbjét Vadnay Károly jegyezte föl «Irodalmi emlékek» c. könyve különböző helyein. Jókai (Az én kortársaim 115—116. l.) valószínűleg csak hallomás után azt írja, hogy egy «közvádoló», aki «kegyelmes úr» volt (?) 32 magyar íróat ajánlott a vértörvényszéknek «kivégetésre»; (?) ezek voltak: Vörösmarty, Bajza, Szigligety, Petőfi, Arany, Csengery, Pálffy, Degré, Lisznai, Szalay, Irinyi, Táncsics, Emődy, Gyurmán, Egressy, Vasváry, Csernátony, Lauka, Sükei, Vas Gereben, Bulyovszky, Oroszhegyi, Losonczy, Vajda, Szász Károly, Szemere Miklós, Tompa, Orbán Pető, Erdélyi János és Jókai Mór, de egy másik «kormányüggyvéd», Kossalkó, egy több íves emlékiratban bebizonyítja, hogy a felsorolt írók együttvéve csak a napok uralkodó hangulatának voltak tolmácsai, azok tehát nem üldözendők (?).

szabadon eresztették, megfosztották ügyvédi oklevelétől és rendőri felügyelet alá helyezték.¹

Mikor Haynau Pesten az ostromállapotot kihirdette, egy időre még a napi sajtó is szünetelt a fővárosban. A Pester Zeitungnak a magyar uralom alatt kellett megszűnnie, mikor meg július 22-én, más szerkesztő neve alatt újra megindult s hozta az ostromállapotra vonatkozó hirdetést, akkor már a magyar sajtónak kellett egészen elhallgatnia. Haynau azonban belátván, hogy legalább parancsairól és tilalmairól a magyar közönségnek is értesülnie kell, később, az erősen konzervatív nézeteiről jól ismert tekintélyes publicista és tudós Szilágyi Ferenc szerkesztése mellett megindította a Magyar Hírlapot, mint a kormány hivatalos lapját, amely 1853-iki évfolyamában már «Budapesti Hírlap»-ra változtatta a nevét; még ennek a sugalmazott újságnak is koronkint kellemetlenségei voltak az abszolút kormánnyal. Időközben az országban egyetlen magyar lap állott fenn, a Vida Károly «Figyelő»-je Pozsonyban, azt is betiltották 1850 januárjában a konzervatív Somssich Pálnak egy nagyon is hazafiasnak talált cikke miatt.

Nagy Ignácnak, a kedvelt humorista írónak, aki a forradalom alatt beteg lévén, kevésbé kompromittáltnak látszott, sikerült már 1849 novemberében engedélyt kapnia egy «Hölgyfutár» című szépirodalmi napilap megindítására; ez lett egyelőre a magyar irodalom egyetlen állandó orgánuma, amely bár inkább a fiatal, még ismeretlen írókat csoportosította maga köré, soká tartotta fenn magát és érdemeket szerzett irodalmunk körül; úgy ennek, mint az 1850 márciusában Császár Ferenc szerkesztése mellett megindult s utóbb történelmi jelentőségűvé vált Pesti Naplónak számos összeütközése volt a hatósággal. Tulajdonképpen kötelező cenzura az ostromállapot alatt nem volt, ezt a «jótéteményt» — mint Kempen mondta, — az osztrák sajtó sem érdemelt meg,² annál kevésbé lehetett természetesen a magyarnak megadni; hanem a helyett volt teljes önkény és ha a rendőri, helyesebben katonai hatóságnak tetszett a kész nyomdaterméket tilalom alá helyezni vagy megsemmisíteni, a kiadónak büntetésül szolgált egész kárba vesztett költsége.

A Pesti Napló megindulásával egyidejűleg a fiatal Szilágyi Sándor nagy mozgékonyssággal létrehozott egy magyar irodalmi vállalatot, melynek célja volt a közelmúlt, a nemzeti dicsőség és gyász nagy napjai emlékét s a jövőbe vetett reményt ébren tartani, mintegy áthidalni a múlt és jövő közt tátongó űrt. A némaságba borult nemzet kétségkívül kívánta, várta ezt, de épp oly biztos volt a sok nehézség és veszély,

¹ Sziklay János: Vas Gereben emlékezete, Kath. Szemle. 1923. június 347. l.

² Frankenburg, id. m. I. 206. l.

melybe éppen egy ilyen vállalatnak ütköznie kellett. Szilágyinak szerencséje volt, hogy fia volt a hivatalos lap szerkesztőjének, amiért jobb szemmel nézték vállalkozását s hogy 1850 elején Budapest térparancsnoka, Macchio tábornok eléggé humánus érzelmű, kezelhető úri ember volt. Sok utánajárással sikerült a szerteszéledt írók egy részét közös munkálkodásra egyesíteni, aminek eredményeképpen március elején megjelent és hamar elterjedt az «Emléklapok» első füzeté, mely Gyulai Páltól, Sajótól (Jókai), Mentovichtól, Karádfy név alatt magától Szilágyitól, Zalártól, Obernyiktól, Berecztől, Vándortól (Szász Károly), Rátkaytól (Ráth György) sőt Petőfi hagyatékából is hozott verset és prózai közleményeket.¹

Az «Emléklapok»-ból 1850 nyaráig hat füzet jelent meg, akkor a főhadparancsnokság észbe kapott s a rossz emlékű Heynzelt tábornok a folyóirat további kiadását megtiltotta. Szilágyi Sándor azonban nem tárgított és «Magyar írók füzetei» cím alatt megpróbálta folytatni vállalatát s mikor négy füzet megjelenése után ezt is ugyanaz a sors érte, szeptember végén másodszor is címet cserélt és «Röpívek» név alatt megindított egy divatlapszerű heti folyóiratot. Ez is csak harmadfél hónapig volt fönntartható, tizenegyedik számát már elkobozták és szerkesztőjét kitiltották Pestről.

A Szilágyi rövid életű s változó című irodalmi vállalatát utóbb a Pesti Napló kritikusa — talán Greguss — nagyon leszólta s különösen azt hangoztatta, hogy «búcsút kell venni valahára az örökös forradalmazástól»;² bizony abban az időben, olyan viszonyok között, folytonos küzdelemben a hatósággal, mely mindig talált kivetni valót és folytonos rettegésben az idézések előtt, a folyóirat-irodalom terén valami tökéleteset alkotni nem lehetett. De annak a folyóiratnak, amelyben olyan költői termékek láttak először napvilágot, mint a «Hadnagy uram» és «Karácsony éjszakáján» Gyulaitól, «A bujdosó tanyája» Jókaitól, «A madár fiaihoz», «A gólyához» Tompától, az «Ősszel», «Leteszem a lantot», «Katalin», «Vojtina levelei» és «Gondolatok a békekongresszus fölött» Aranytól, maradandó helye van a magyar irodalomtörténetben s az, hogy a fiatal Szilágyi Sándor e vállalatot létrehozta s a hatalom zaklatásai és üldözései közepett éppen a forradalom emlékeinek s a nemzet fájdalomtelt közérületének megnyilatkozására már akkor módot teremtett, méltó kezdete volt az ő későbbi, érdemdús történetírói pályájának.

Ha Jókai még 1851 nyarán azt írta Aranynak, hogy «most sem író, sem közönség nincs; úgy kell őket egyenként szemén szedegetni össze»³,

¹ Ezekre és a következőkre nézve l. főképp Szilágyi Sándor «Rajzok a forradalom utáni időkből» c. könyve első részét. (Első folyóiratok a forradalom után.)

² Pesti Napló 1851 január 22-iki számának tárcájában. Lásd: Zsigmond Ferenc; Jókai 1924. 99. l.

³ Arany János levelezése. I. 241. l.

ez a panasz nem lehetett jogos vád sem az írók, sem a közönség ellen. Mindketten érezték, mily szükségük van egymásra és mindketten buzgón, szinte mohón keresték egymást a nemzetre ráborult sötétségben, az elnyomó hatalomtól feltorlaszolt ezer akadályon keresztül.

Az ötvenes évek magyar közönsége ösztönszerűen érezte, hogy a visszaemlékezést és a reményt, ezt a két megmaradt kincsét a nemzetnek, csak az irodalom tarthatja fenn, erősítheti és gyarapíthatja; elővette régi könyveit és kapva-kapott az újakon. Sajátságos jelensége a népléleknek az a roppant hatás, melyet néhány, évtizedek óta a nemzet szellemi birtokához tartozó költemény most egyszerre, a maga beteljesülni látszó jóslataival és elégiai hangjával az elnyomatás korának magyarságára tett. Kölcsey «Himnus»-át 1823-ban írta, Bajza Apothézisa és Vörösmarty Szózata a harmincas évek termékei voltak s különösen az előbbi nyilván a szerencsétlen lengyel forradalom benyomása alatt keletkezett, de most lettek csak valódi nemzeti imákká, melyeket a magyar gyermek a Miatyánkkal együtt tanult meg, mert úgy hangzottak, mintha a nagy nemzeti bukás és gyász kora számára irattak volna. Csak most mondhatta el igazán a magyar, hogy «Mebűnhödté már e nép, a multat s jövendőt», most kellett elsiratnia vagy a távolból visszavárnia azokat a hősokeket, kiknek csatája valóban «a védelmezett Népjog csatája volt, Melyet szent eskü, szent kötés Ellen zsarnok típort». Most volt felállítva a nagy kérdés, vajjon a csapás, mely ránk nehezedett, a «nagyszerű halál»-e már, a «sír, hol nemzet süllyed el», vagy beteljesül-e a másik jóslat, hogy «Még jönni kell, még jönni fog Egy jobb kor», «E porba omlott szép haza Fel fog virulni még», mert «Van bíró a felhők felett, Áll a villámos ég.»

Már az ötvenes évek legelején kezdett lopva, titkon elterjedni a hazában egy kis verses kötet, melynek nyomása azonnal elárulta külföldi eredetét s melyben «Hangok a multból» cím alatt «Két magyar honfi» összeszedte s «a magyar nemzet nagy napjainak» és a «szent harc» áldozatainak emlékeül kiadta a forradalom előtti és forradalmi hazafias líra legkedveltebb termékeit, Berzsenytől és Kölcseytől egész Petőfiig. A címkép sírt ábrázolt, melyre szomorúfűz és zászló borul s melyhez a koronátlan magyar címer van támasztva, a zászló és egy kőlap pedig az Apoteózis és a Szózat egy-egy versét viselik felírás gyanánt. A kormány kémei, titkos ügynökei és zsandárai nem tudták megakadályozni, hogy a könyv Lipcséből bejusson az országba, habár birtoka elkobzás és szigorú felelősségre vonatás terhe alatt tiltva volt,¹ a magyar ember könyvtára mélyébe rejtette, ha zsandársisak mutatkozott a környéken. Ugyanígy, Lipcsében nyomtatták ki újra és onnan csempészték be az

¹ Bach heti jelentése a császárhoz 1851. szeptember 15-ről. U. és Á. L.-tár, Gensd. Dep.

országba a Sárosy Gyula «Arany trombitá»-ját.¹ Volt még egy más módja is a tiltott költemények terjesztésének; kéziratban adogatták tovább, csak olyanoknak, akiknél árulástól nem lehetett félni. A leírók többnyire nők voltak és a költemények alá rendesen nem volt odaírva a szerző neve; így aztán gyakran hamis név alatt is kerültek forgalomba, kisebb poéták verseit nagyobbaknak tudták be s annál lelkesebben olvasták és szavalgatták. Tompának «A pusztán» című hatalmas elégiája is csak így terjedt el eleinte,² sőt a lefoglalás következtében «A gólyához» címzett is.³

Ez a szomjúhozó vágy a nemzeti irodalom után az adakozási kedvet, a kegyeletet és jótékonyságot is szolgálatába vette. Mikor Losonc tűzvész martaléka lett, megszületett a «Losonci Phönix», mikor meg Szikszó elégett, a «Szikszói enyhlapok». Ezek nem voltak összekeldult alkalmi megnyilatkozások gyűjteményei, hanem oly almanachok, melyek ugyancsak számot tesznek az ötvenes évek irodalmában. Mikor Garay meghalt, családja javára az ő művei kiadása érdekében, mikor később Vörösmarty elhunyt, az ő árvái számára indult meg a gyanakvó hatóságok és a sokszorososan korlátolt érintkezés ellenére a lelkes és eredményes társadalmi propaganda. Tomory Anasztáz, az egyszerű tanár, mikor váratlanul nagy örökséghez jutott, úgyszólván minden pénzét irodalmi és művészeti célokra áldozta. Bónis Pogány Karolina Tompa Mihálynak száz hold földet hagyományozott; a Nemzeti Színház alapjára való gyűjtés, melyet néhány főnemes indított meg, már-már szemet szúrt a kormányzóságnak; a vidéki magyar színtársulatokat a magyar közönség mindenütt nem csak a várható művészi élvezetért vagy szórakozásért, hanem mindenkifölött hazafiúi lelkesedésből és kötelességérzetből támogatta. Így kezdte szárnyát bontogatni már az elnyomatás első idejében a közönség irodalompartolása s mikor Jókai 1853-ban Erdélybe utazott, ő ki még nem rég bujdosni volt kénytelen, mindenütt, ahol járt, lelkes ünneplés tárgya volt,⁴ éppúgy, mint később, 1856-ban Tompa Mihály.⁵

Az az írói nemzedék, amely hivatva volt a közönségnek ezt a föllobbanó vágyát kielégíteni s az irodalomnak akkor igazán nemzetmegváltó feladatát teljesíteni, hazánk szerencséjére minden tekintetben e hivatása magaslatán állott. «Isten kegyelme, mintegy kárpótlásul s éltető biztatásul, éppen ama nemzeti veszedelem idejében fenséges

¹ Sárosy Gyula: Arany trombitája és egyéb hazafias költemények (Nemz. Könyvtár 1882.) I. 296. l.

² Váczy: Tompa M. életrajza. 92. l. Búsbach id. m. I. 282. l.

³ Beöthy, Irod. története. II. 265. l.

⁴ Ürmösy id. m. I. 114–115. l.

⁵ Arany János levelezése. I. 404. l.

magyar költőnemzedékkal lepte el a zengő szent hegyet.»¹ Ma szinte elképzelhetetlenek a nehézségek, a kisszerű és kezdetleges viszonyok, melyekkel amaz írói nemzedéknek meg kellett küzdenie, az a szerény anyagi jutalom és külső elismerés, mellyel be kellett érnie s mellyel szemben kivált eleinte, csak az összetartó barátság, a kölcsönös biztatás, az elnyomott közvéleménynek szinte suttogó megnyilatkozásai s az oly könnyen kielégíthető, mert szintén szerény igényű közönségnek készséges hálája szolgáltak buzdításul.

Már láttuk, milyen zaklatásoknak voltak az ismertebb nevű írók a rémuralom idejében kitéve. Ha az eljárás később enyhült is, a nyomás, melyet az osztrák uralom a szellemi életre gyakorolt, még soká nem engedett.

Az időszaki sajtó politikai szerepével, mely ez időben vajmi szűkre volt szabva, valamint az elnyomatás első éveinek politikai röpiratirodalomával e mű más helyén ismerkedtünk meg. Ebben az időben azonban az időszaki s különösen a napisajtó is sokkal nagyobb mértékben volt irodalmi — nem csak politikai — tényező is mint napjainkban. Száműzve lévén hasábjairól a belpolitika, a külpolitika tárgyalása mellett a lapok akkori nem éppen bő terjedelmükből fennmaradt helyet a szintén kényes társadalmi s a fejletlen közgazdasági kérdések helyett szívesen szentelték az irodalom ismertetésének és irányításának. Ma szinte hihetlenül hangzik, hogy akkor a lapok több számon keresztülmenő folytatólagos tárcacikkokban foglalkoztak egyes könyvek, színre került új darabok, az Akadémia szakülésein elhangzott értekezések ismertetésével. De a magyar sajtó nemcsak arra szorítkozott, hogy a figyelmet az új irodalmi jelenségekre fölhívja vagy, hogy előfizetőket toborozzon, hanem buzdított például nemzeti történetünk művelésére, melyet éppen az akkori szomorú viszonyok között tartott legidőszerűbbnek,² vagy a magyar nyelv használatára s az irodalom útján magyar szalonnyelv teremtésére s korholta — ha kellett — az olvasóközönség ízlésének hibáit is.³

A bő irodalomismertetés természetesen magával hozta a kritikát is, amely, ha nem is volt mindig elfogulatlan és tárgyilagos, ha az akkor még sokkal nagyobb írói érzékenység koronkint heves összetűzéseket és hosszas csatározásokat is idézett elő,⁴ a durvaság és ízléstelenség hátráig majdnem soha sem ért. A Budapesti Hirlapban⁵ Salamon Ferenc

¹ *Kozma Andor*: Emlékbeszéd Lévay Józsefről, Bud. Szemle. 1922. március (102. l.)

² *Pesti Napló* 1851. szeptember 3-iki vezércikke.

³ *Ugyanott* 1854. március 8-iki és október 26-iki vezércikkek.

⁴ Török János és Szilágyi Ferenc polemiája a *Budapesti Hirlapban* és *P. Naplóban* 1854. őszén, Gyulai és Jókai vitája Ristori művészete fölött 1856-ban, *Egressy* polémiája a *P. Napló* színi kritikásával u. a. évben.

⁵ 1853-tól kezdve.

dramaturgiai dolgozatai és Gyulai Pál szépirodalmi kritikája új irányokat jelöltek ki irodalmunknak. A legélesebb kritikákat az írók csak bizalmas leveleikben mondták el egymásnak, így Tompa és Kazinczy Gábor a népiesség túlzóiról, azokról a «mezitlábas kamaszok»-ról, kik «nem tanúlva, nem olvasva semmit, mint Petőfi vastag kötetét, fölfedezték, hogy ők nálánál s mindnyájaknál legalább is tíz lépéssel előre vannak már.»¹ És «iszonyú sok lerudalni való állat kezdi rágni a bogácskórót Parnasszus körül», írta Arany Szilágyi Sándornak, mikor beküldte neki a «Röpívek» számára a Vojtina első levelét, mely a másodikkal együtt személyeket nem támadó, valóban klasszikus ostorozása a még forradalmi korból áthozott irodalmi hibáknak, a szertelenül, türelmetlenül és gyakran tehetségtelenül törtetők hadának.²

Sajnos, az illetékes utólagos irodalmi kritika mellett volt még egy láthatatlan, illetéktelen, de sokkal hatalmasabb, az, mellyel a hatósági közegek akadályozták meg, — kivált az ötvenes évek elején még meg lehetős kíméletlenül — a nekik nem tetsző irodalmi, sőt költői művek csonkítatlan megjelenését. Mikor Bajza 1851-ben újra kiadta régibb műveit, a rendőrség az Apotheozist kivágatta a könyvből.³ Gyulai egy regényének megjelenését a cenzura akadályozta meg; ⁴ Szilágyi Sándor minduntalan változtatni volt kénytelen füzeteinek tartalmát s egyes sorokat, verseket kihagyni a közlöttekéből; Tompa zaklattatását megjelent verse miatt ismerjük. Jósika Eszthere csak névtelenül jelenhetett meg s az azt követők, mint az «Eszther» szerzőjétől valók és kiadója, Heckenast figyelmeztette őt, hogy a rendőrséggel való kellemetlenségek elkerülése végett regényeiben lehetőleg mellőzzön mindent, ami csak legtávolabbi összefüggésben is volna a forradalmi eseményekkel vagy «a mik a szabadságra lelkesítenének!»⁵

Azonközben az időszaki sajtó mégis csak fejlődött és terjedt valamennyire s elősegítette a könyvirodalom újraéledését is. Legrosszabb volt a helyzet Erdélyben. Ott a forradalom után hivatalos jelleggel megindított egyetlen magyar újság, a «Kolozsvári Lap» is már 1852 nyarán «hosszú vonaglás után csendesen kimúlt».⁶ Berde Áron próbálkozott még ugyanazon évben egy magyar, nem politikai, hanem inkább közgazdasági jellegű hetilap megindításával; az se volt hosszú életű; csak 1856-ban sikerült a tartós szerepre hivatott Kolozsvári Közlönyt meg-

¹ Arany J. levelezése. II. 36—67. 1.

² Lásd Tolnay Vilmos tanulmányát: Arany Vojtina leveleinek keletkezése. Bud. Szemle. 1920. 523—525. szám.

³ Szűcsi József: Bajza József, 1914. 444. 1.

⁴ Arany levelezése. (Gyulai levele Pestről 1854 január 16-áról.)

⁵ 1853 február 10-iki levél; Jósika Miklós kézirata-albuma b. Jósika Samu és neje birtokában.

⁶ Magyar Hirlap 1852 július 7.

indítani. ¹ Pesten már 1850 végén a Magyar Hirlap, Pesti Napló, Hölgyfutár, Religió és a Katholikus Néplap meglehetősen elterjedésnek örvendtek. ² 1853 elején megindultak a «Szépirodalmi lapok» is Pákh Albert szerkesztése mellett s a «Délbáb» című színházi lap, 1854 márciusának első vasárnapján pedig a nagyon népszerűvé vált Vasárnapi Ujság, ugyancsak Pákh Alberttől szerkesztve, melynek három évvel később már 10,000 előfizetője volt. Mint sorozatos kiadvány az újra megindult «Nemzeti Könyvtár» is bizonyos fontosságra tett szert, habár inkább régebbi vagy fordított művek megjelentetésére szolgált.

Az irodalom e szerény külső méreteinek egészen megfelelt az írók anyagi jutalmazása is. Ma különösen hangzik, hogy a forradalmi és az azt követő időben a legnagyobb írói tiszteletdíj ívenként 16 forint volt s a kiadók egy-egy kötetet 150—180 frttal díjaztak; Petőfi kapott legtöbbit; egy verséért öt pengő forintot; a Tompa Virágregéinek honoráriumára 200 frt volt, Jókai hirlapi havidíja 35 frt volt, Pákh Alberté 40 frt, a segédszerkesztők beérték havi 20 forinttal. De akkor persze egy bútorozott szoba havi 6 forintba került s egy huszasért akármely vendéglőben meg lehetett ebédelni. ³ Thun aligha sejtette, hogy a gimnáziumok újjászervezésével néhány jeles magyar írónak nyujt új kenyérkeresetet, habár az a fővárosból többeket elszóltott. Az autonóm felekezeti középiskolák is kénytelenek lévén szaporítani tanári állásaikat, ekkor jutottak tanársághoz Szász Károly, Lévy József, Salamon Ferenc, Szilágyi Sándor, Gyulai Pál és Arany János; majdnem valamennyit a kis Nagy-Kőrös egyesítette magában. Igaz, hogy fényesnek a tanári pálya akkor ugyancsak nem volt mondható; Arany panaszkodva írta egy barátjának, hogy a kis vidéki városban hatodfélszáz forint fizetés mellett éhen halhat a nagy drágaság miatt. ⁴

Másrészt a főváros sem nyujtott sok ösztönzést az irodalmi pályán. A Kisfaludy-Társaság a forradalom óta teljes némaságra volt kárhóztatva; az Akadémia, melynek viszonyaival később tüzetesen foglalkozunk, kihalási állományra helyezve, a nagyobb nyilvánosságtól elzárva, óvatosan volt kénytelen minél szárazabb tudományos kérdésekkel foglalkozni. «Nem volt egyetlen szellemi középpont, mely összegyűjthesse a munkára vállalkozó kis számú írócsapatot s a mely munkaterveket jelölt volna ki a jövő számára.» ⁵ A Nemzeti Színházban — szerencsére, — úgy a hogy, éghetett legalább a nemzeti színirodalom

¹ Ürmössy id. m. I. 17—18. 103., 147. s köv. I.

² A Magyar Hirlap 1850 november 29-iki közleménye szerint a M. H. 46,160, (?) a P. Napló 15,420., a Hölgyfutár 10,733 példányban küldetett szét október hónapban.

³ Kecskeméthy id. m. VII. Berez K. id. m. 150. I.

⁴ Arany J. levelezése. I. 254. I.

⁵ Bayer József Shakespeare drámái hazánkban, I. 73. I.

mécse; a magyar történelemből és magyar népeletből merített új művek is színre kerültek s a hivatalosan mindinkább németajkúnak föltüntetett főváros szívében íróink jeles művészek ajkairól az édes honi nyelven szólhattak a közönséghez.

Az irodalmi középpontokat annyira-mennyire pótolni igyekeztek a családi baráti és munkatársi összejövetel, bár azokat is úgyszólván csak lopva lehetett megtartani. Hogy a rendőrség figyelmét elkerüljék, rendszeren más-más helyre tűzték ki a találkozást. A Komlókert, a Hauer-kávéház, az Aranysas, a Prés és az Angyalhoz címzett ferencvárosi kurta korcsma, nyáron pedig a városligeti Páva-sziget meg a Svábhegy voltak a kedvelt összejöveteli helyek, ahol megbeszélték és megvitatták az irodalmi és színházi eseményeket, halkán, hogy más meg ne hallja, szidták a kormányt és sírva-vigadva hallgatták a Patikáros Ferkó s a Sárközi vagy Kecskeméti Józsi bús vagy tüzes zenéjét. Oda jártak Vahot Imre, ki rendezője volt az összejövetelnek, Kúthy Lajos, Erdélyi János, Sükei Károly és Dobsa Lajos — ha éppen szabadlábbon voltak, a rövid életű Beöthy László, visszatérésük után Lisznyay Kálmán, a madarak barátja és Degré Alajos, koronkint Kemény Zsigmond is és a társaság ünnepet ült, ha Szemere Pál Pécelről vagy Vörösmarty Baracs-káról is bejött.¹ A költők egymást vidéken is meglátogatták olykor, ami abban az időben szintén nehézségekkel járt. Arany, aki nem szívesen jött Pestre, 1855 nyarán családjával együtt több hetet töltött Tompáéknál Hanván, meglátogatva a közel lakó Lévayt és Szemere Miklóst is, megtekintve a szép Sajó völgyet, Diósgyórt, az aggteleki barlangot, Miskolcot és Sárospatakat. Nagyon szerény vendéglátás lehetett az, amelyben a hanvai tiszteletes a nagy-kőrösi professzort részesítette; de a műzsáknak nagyobb örömeük telt abban az együttletben, mint sok későbbi zajos és fényes írói összejövetelben és Tompa utóbb azt írta e napokról Aranyak: «Talán nem élveztük a jelent egész gadságában, de most midőn már multtá lőn, hosszú időre el fog az bennünket táplálni.»²

Az idők megnehezült járásához még hozzájárult sok írónak nehéz és szomorú egyéni sorsa is. Bajza megromlott egészsége és vagyoni helyzete miatt már 1852 elején képtelenné vált az irodalmi munkára; Czákó Zsigmond, ki a maga korában legjelesebb drámaíróink közé tartozott, ugyanazon évben öngyilkossá lett. Garay, a Kont és az Obsitos népszerű szerzője 1853-ban már teljesen letört s novemberben kimult; a humoros Nagy Ignác éppen a Garay árváinak segélyezésén fáradozott, mikor maga is ágynak dőlt s rövid idő múlva elköltözött; az Obernyik Károly sokat ígérő drámaírói tehetsége is már kihamvadt az 1855-iki kolerajárvány idejében.

¹ Berecz id. m. 116. s köv. l. *Vadnay* «Elmult idők» 98—99. l.

² Arany J. levelezése. I. 382. s köv. l.

Szomorú alakká vált maga Vörösmarty is a szabadságharc után; a politikai bűnhődéstől a Haynau rögtönzött kegyelmi ténye megmen- tette, de anyagi viszonyai miatt falura vonulni kényszerült, ahol csa- ládi csapások is érték; nekiadta magát a búsulásnak, külsejét elhanya- golta s ha nagy ritkán bejárt a fővárosba és meghallgatta a Patikárus zenéjét, barátai elszorodva látták megváltozását; lantja már ritkán szólalt meg, mindig fájdalmasan, de mindvégig kiolthatatlan tűzzel.¹

Tompa Mihályt is el-elfogta a mélabú, mely nemcsak költészetére, hanem legbizalmasabb leveleire is ráborul. Szilágyi Sándornak írt levelé- ben azon búslakodik, hogy «még mindig magyar marja, a magyart». Sze- mere Miklósnak írva felsóhajt «Nemzetiségünk s irodalmunk meg fog halni! borzasztó gondolat, de úgy lesz . . . Szellemi életünkől kiszakí- tottak mintegy harminc évet. Most már nem hírért, dicsőségért, még kevésbbé anyagi haszonért, csak a magyar betű kedvéért kell a tollat forgatni.» A hatósági zaklatás nagyon elkésérite s megijesztette; fél- tette készülőben levő munkái sorsát, különösen a Virágregékét; soká rosszabbtól tartott, mint amit valóban el kellett viselnie.²

Maga Arany is sötéten látta a saját s a nemzet helyzetét. A for- radalom után «a kitombolt fájdalom s a rohamába belefáradt kétségbe- esés fásultsága szól belőle . . .» E fájdalom őt hosszú időre elvonja a nagyobb alkotásoktól, a lelki diszharmónia «felbontja művei szép ősz- hangját», valami «keserű végleteesség» van bennök, «kínos tépelődései minden korlátot elragadva, a Nagy=idai cigányokban törnek ki és vad örvényben egyaránt magukkal sodornak iszapot meg virágot», írja Riedl.³ Szinte csodálni lehet, hogy a falusi népies családi élet legvon- zóbb, legkedvesebb, legbájosabb képe, a «Családi kör» éppen ebben az időben lát napvilágot.⁴

Még Nagy-Szalontáról 1850 áprilisában azt írja Szilágyi Sándor- nak: «Úgy hiszem, még elégiáig sem higgadtam meg s az ily állapot lehet fájdalmas, kínos, dühös, desperált stb. De e fájdalomban, kín- ban, dühösségben s kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom; s addig ne vegyen az ember tollat a kezébe vagy legalább oly tárgyat válasszon, melynél szabadon átadhatja magát képzeletének s nem vi- csorog rá örökké a valóság skeletonja». Hanem azért mégis később biztatja Tompát: «Még ha az irodalom haldoklik is, mi vagyunk a vo- nagló tagok, melyek mozgásuk által némi életre mutatnak. Tehát csak mozogjunk.» Átköltözése Nagykőrösre, tanársága eleinte csak újabb elégedetlenségek forrása. «Miert is kellett nekem — írja ismét Tom- pának 1853 tavaszán — odahagyni békés magányomat? Miert e pályára

¹ Vachott Sándorné: Rajzok a multból, I. 82. s köv. 1.

² Váczy id. m. 91. s köv. 1.

³ Riedl Fr. Arany János. 1904. 23—24. l.

⁴ 1851 április 10-én Nagy-Szalontán írta.

lépnem, mely egész életre boldogtalanná tett. Oly nyugodtan élnek, én egyszerű falusi jegyző, nem ismerve senkitől!»¹

És ily sötét egyéni hangulatok talajából, a nyomorúságos, szinte kétségbeesítő közállapotok közepett s szemben mégis egy közönséggel, mely ha még nem vígasztalást és reményt, legalább könnyeinek szabadabb megeredését várta a költői olvasmánytól, sarjadzott fel az a hazafias költészet, különösen a hazafias líra, amellyel mint az ötvenes évek irodalmának legjellegzetesebb termékével kell itt mindenekfölött foglalkoznunk.

Magyarország szerencséjére az osztrák absolutismusnak az lett a végzete, hogy minden rendszabályával egyenes ellenkezőjét érje el annak a hatásnak, amelyet célba vett. Amint az alkotmány és a közélet megsemmisítése csak összetartóbbá, egyetértőbbé, dacosabbá és szilárdabbá tette a nemzetet, mondhatjuk megtisztította, megneemesítette a nemzeti lelket, úgy az irodalomra rakott békók is csak annak nemzeti szellemében való megerősödését s emellett dúsabb, mélyebb, finomultabb kifejlődését eredményezték.²

Ezt látjuk különösen a hazafias líra alakulásában. A korlátok, melyek útjában állottak, a nyomás, mely ránehezedett, megtisztították a forradalmi korszak némely kinövésétől: a bőbeszédűségtől, dagálytól, szertelenségtől; megtartott valamit a szónokiasból, de az is komolyabb, tartózkodásában mélyebbreható hangot öltött. Mert sokszor nem fejezhette ki nyíltan, ami a szívekben élt, a költői képek új meg új fajaiban szólaltatta meg az érzelmeket. A természet, az emberi élet jelenségei, a távolabbi mult vagy az idegen történet alakjai mind a szimbolika vagy allegória eszközeivé váltak, melyeket csak a honfikebel értett meg, de azt épp úgy áthevítette, mint a kevésbbé burkolt megnyilatkozása a visszaemlékezésnek és reménynek, a fájdalomnak és az elszántságnak, az elnyomó iránti gyűlöletnek és a hazaszeretetnek s honfihűségnek. Így gazdagodott indítékokban, öltött új színeket, lett rejtelmesebbé, mélyebbé, még vonzóbbá is a haza sorsát sirató dal minden neme.

Mikor Tompa a madarat szólaltatja meg, mely inti fiait :

«Legyen a dal fájdalmas, merengő,
Fiaim, csak énekeljetek!

Hozzatok dalt emlékül, a hajdan

¹ Arany J. levelezése. I. 235. 275., 302. l.

² Az itt következő részletesebb irodalomismertetésnél, a helyenkint idézett külön forrásokon kívül fő kútfők *Beőthy* nagy irodalomtörténetének II. kötete, *Pintér Jenő* kézikönyvének szintén II. kötete, valamint *Szinnyei József* «Magyar írók stb.» című repertóriuma.

Lomb s virággal gazdag tájirul;
Zengjétek meg a jövőt, ha majdan
E kopár föld újra felvirul...»

Visszahívja az elköltözni akarókat, az ősi fészekben marasztja őket s kérdi:

«Úgy tennétek mint az emberek?
Itt hagynátok, idegent cserélve...
Fiaim, csak énekeljetek!»

Ki ne értette volna meg, hogy költőtársaihoz szól s a csüggedésből kivándorlókat akarja visszatartani? Már valamivel nyiltabban beszél; mikor a visszaköltöző gólyát szólítja:

«Csak vissza, vissza! dél szigetje vár,
Te boldogabb vagy, mint mi, jó madár.
Neked két hazát adott végzeted;
Nekünk csak egy — volt! az is elveszett!

Repülj, repülj! és délen valahol
A bujdosókkal ha találkozol:
Mondd meg nekik, hogy pusztulunk, veszünk,
Mint oldott kéve, széthull nemzetünk...!»

Gyulainak is «Szüreti lakomán» című költeményében az őszi heradás és a szüreti vigalom ellentéte fakasztja azt a sóhaját: «Vajha őszén napjainknak... Hangzanék egy-egy víg ének, Sütne nyájas napsugár...»

Arany szintén természeti képekkel példáz. A «híves, borongó őszi napon» Ossiánt hívja ködös, homályos énekével:

«Mert fájna most felhőtlen ég,
Élénk verőfényes vidék —»

de nemcsak azért vágyik az Ossián dala után, mert az illik az ősz bús képébe, hanem azért is, mert ő «Húnyó dicsőség lantosa... Enyésző népé, ki méla kedvvel Multján borong...» A «Pusztai fűz» maga mondja el történetét: egykori vidám zöldelését, viruló környezetét, a szerelmes pár látogatását, melyet beárnyalt s feljajdul, hogy most a fáradt vándor sem tud megpihenni alatta, sőt elátkozza, mert nem zöldel:

«De mit ér az átok,
Ha fonyadva mégis több-több tavaszt látok!»

Legnyiltabban tör ki a haza sorsa fölött a természet képeinek láttára érzett fölháborodás Tompának «Pusztán» című, akkor csak lopva terjesztett elegiájában,¹ melyben siratja a pusztát, amelynek nemsokára elvész vadon költészete.

¹ Tompának két költeménye van e címen.

«S a népek koldus söpredéke	Óh mind ez úgy fáj a magyarnak...
Felkel nyugat felül,	S ha ajka netalán
S a tejjel és mézzel patakzó	Egy-két nótán enyhíti kínját :
Földön megtelepül.	Megütköznek dalán ...

A sebzett vad a rengetegben
Kínjának hangot ad :
S magát az elnyomott magyarnak
Kisírni sem szabad.»

Az élet eseményei, változatai is keserű panaszra fakasztják a költőket. Tompa, fia születésekor felsóhajt : mért is nem jött előbb születése napja, hogy ezt a bús esztendőt : ezernyolcszázötven, elfeledhetné. Tóth Kálmán «A kerek asztal»-ban fia születését siratja ; Mentovich «Éjjelé»-ben az éj képét, jeleneteit állítja elének a leglázongóbb hazafiúi keservevel, anélkül, hogy a hazát, a közviszonyokat csak említene is, de mégis megértetve keserve forrását.

Lévay a «Babiloni vizeknél» kesergő zsidók szolgaságával példázza a mi szenvedéseinket, «Mikes»-ével, ezzel a gyönyörű hazafias énekével, a számüzöttek hasztalan honvágyát. Tóth Endrétől, «A Cassius éneke» szintén idegen történetből merít vonatkozásokat. Arany «Rákhel siralmá»-ban a zsarnoki önkény hiábavalóságának, az «Ige», az «Eszme» elpusztíthatatlan életének jóslatát szólaltatja meg ; «Zách Klára»-ja a hatalom bosszújának kegyetlensége ellen lázít s bár «egy XIV. századbeli hegedős» ajkára adja a balladát, saját korához szól, mikor panaszolja :

«Rossz időket érünk,
Rossz csillagok járnak :
Isten ója nagy csapástól
Mi magyar hazánkat!»

A szabadságharcot a maga nevéen nevezni soká nem volt szabad emlékeit csak burkolt általánosságban vagy színtelen epizódokban lehetett fölhozni ; hiszen a Vasárnapi Ujság még 1856-ban is, Petőfi életrajzát és képét adván, haláláról csak ennyit mondhatott «A lángelkű költő korán elhalt. Senki sem tudja, hol és mikor. Elveszett ; — mint Romulusról mondják, elragadták őt az égbe.» Szász Károly «A Szalkszentmártoni csárda előtt» című költeményében az ő emlékét idézi s vele mintegy az elveszett hazát is elsiratja. Gyulainak volt bátorsága a «Hadnagy uram»-ban már 1850-ben megnevezetten honvédről írni s a függetlenségi harc névtelen félisteneinek hősiségét megragadó egyszerűséggel festeni :

«Megy a honvéd, áll a hadnagy,
Mély sebében összeroskad.
,Hadnagy uram, hadnagy uram!
«Csak előre édes fiam!»

Vannak ez időből lírai költeményeink, melyek a csüggedést, csalódást, a multba való visszavágyást, mint egyéni érzelmeket a maguk közvetlenségében szólaltatják meg, nem éppen a hazafiúi búbanat alakjában; de ezekből is kiérezhető, hogy a kesergés az egyéni sorsot nem tudja elválasztani a hazától. Az Arany lantján különösen gazdag változatokban csendülnek meg e húrok. A «Fiarnak» szóló, páratlanul megható vers azt is elpanaszolja, hogy «apáid földje nem honod», de mégis főképp a hittel, az imával kívánja gyermekét megóvni a majdani kétségbeeséstől:

«Oh remélj, remélj egy jobb hazát!
S benne az erény diadalát:
Mert különben sorsod és e föld
Isten ellen zúgolódní költ.»

A «Letésem a lantot» címűben a hazafiúi és emberi csalódás az uralkodó. Ifjúságára gondol a költő, mikor «Dicsőség fényével öveztük körül a nemzetet, hazát...» mikor «Hazát és népet álmodánk, mely Örökre él s megemleget...» De mindhiába! Hová lettél... érzem, oda vagy Oh lelkem ifjúsága!» A «Dalnok bújában» «a kifáradt küzdelemnek Hanyatló korszakában mereng» a költő s úgy érzi, hiábavaló «Biztatni a kidőlt fa ágát: Virágozzék megint.» A «Dal»-ban azt mondja, a magyar ember a hegedűnél úgy danol, táncol, vígad, «hogy a szíve majd megszakad».

A hegedű melletti sírva-vígadásnak legmélyebb, legmegrázóbb, szinte apokalyptikus erejű képbeszédbe csapongó akkordjai zendülnek meg a Vörösmarty utolsó költeményében a «Vén cigány»-ban, melynek végén villámszerűen cikázik át a költői képzelet feldúlt, egén a kétségbeesést föl váltó remény:

«A vak csillag ez a nyomorult föld,
Hadd forogjon keserű levében,
S annyi bűn, szenny s ábrándok dühétől
Tisztuljon meg a vihar hevében;

— — — — —
Húzd! — De még se! Hagyj békét a húrnak.
Lesz még egyszer ünnep a világon.
Majd, ha elfáradt a vész haragja
S a viszály elvérzik a csatákon,
Akkor húzd meg újra lelkesedve:
Isteneknek teljék rajta kedve!...»

Úgy mint a «Vén cigány» ez utolsó strófájában, a remény hangjának kicsendülését halljuk Arany Egressy Gáborhoz ennek visszatérésekor intézett versében; ő, a kétségbeesett — úgymond — most remél, vár boldogabb időköt. Ezért:

«Félre kis hitűek, félre! nem vészett el —
Élni fog nyelvében, élni művészzel,
Még soká e nemzet!
Föl, merész versenyre, ...
Zengjen a ki zenghet.»

Ugyanő 1854-iki újévi köszöntőjében azt kívánja, várja:

«Legyen egység, türelem,
Hit a jövődöben.»

Tompa pedig szemére hányja kibujdosott barátjának, hogy «szülő honát, a legszentebb anyát, nehéz óráiban» elhagyta; pedig:

«Meglásd, ha itthon fáj, ott is fáj a kebel;
Bizony, ha lelked fáj, ha rajta seb vagyon:
Könnyebben begyógyul a honi hantokon.»

A költők és a közönség közös hangulata hozta magával, hogy a hazafiúi fájdalomhoz a gúny legkevésbé férközött hozzá. Legfölebb a keserű szemrehányás ürmébe vegyült néha a gúny csípős szesze is. Így mikor Arany a «Szilveszter=éj»-ben mondja:

«Mit bánjuk, hogy lejár az év!
Énekre ajk és táncra láb
Használja, ki mozogni tud,
Ezt az előnyét legalább.

Még nyiltabban száll perbe Sárosy Gyula a vigadni tudókkal «Farsangi dal»-ában;

«Táncoljatok lányok, táncoljatok!
Hisz úgyis már rég nem táncoltatok.
Magyarország vigalom színhelye,
Épen most van a táncnak ideje!

S a táncnak vége=hossza ne legyen,
Hisz a Hazának dolga jól megyen!
Akasztófákká váltak tölgyeid,
Óh hon, azért táncolnak hölgyeid!»

És ez a kor termette «A nagy=idai cigányok»-at, Aranynak ezt a víg vagy inkább torzéposzát, mely kétségkívül szatira is, de hogy a szabadságharcot gúnyoló szatira, azt csak Arany saját későbbi vallomásának hihetjük el:

«S oly küzdelemre, mely világcsoda,
Kétségb'esett kacaj lőn Nagy=Ida.»¹

¹ «Emlékhangok a nagy=idai cigányokra», a Bolond Istók II. énekéből.

Tehát a költő maga elismeri a küzdelem nagyszerűségét s a maga kétségbeesését vádolja azért, hogy «a szent romon» . . . «kezde nevetni, a sírás helyett». Ha a nagy=idai cigányoknak könnyelmű elbizakodás okozta bukását lehet is valami vonatkozásba hozni a mi szabadságharcunknak kétségkívül erőnk túlbecsüléséből is eredett végzetes kimenetelével, nem valószínű, hogy a nagy közönség akkor az Arany szatiráját így fogta volna föl. Az szívesen vidítottatta föl magát a jól ismert cigánytipusok pompás rajza és a szinte pajzán hangon elmesélt harcos tragikomédia által.

Az előbbieken ismertetett hazafias költészet tehát — úgy a tulajdonképpen való líra, mint a már az elbeszélő műfajba átmenő, — e korban mélyen gyökerezett a közhangulatban, terméke, kifejezése s egyúttal táplálója lett annak. A sorssujtott nemzedék szenvedései mintegy megdicsőülni látszanak azoknak a nagy költőknek a lantján, kik koruk fájdalomtát zengték.

Ez a kölcsönhatása a közönség érzületének és a kor költészetének észlelhető, bár kisebb mértékben az epikában, a regény- és színműirodalomban, melyekkel a következő fejezetben foglalkozunk s melyek szintén főképp a nemzet multjának képeivel igyekeztek a sötét jelent folderíteni.

Az ötvenes évek közepétől kezdve a hazafias líra hangjában lassan érő változás kezd mutatkozni. A méla alaphangot, a kesergés és lemondás akkordjait mindinkább az ébredő remény, az erősödő önbizalom, a jövőben való hit kicsendülése élénkíti.

És éppen ezen a mesgyéjén az évtized kezdő és befejező korszakának kellett a hazafias költészet eszmekörében talán valamennyi között legmagasabb lendületre emelkedett lantosnak elnémulnia.

Érintettük már Vörösmarty testi hanyatlását a forradalmat követő években. 1852 telén jelentették a lapok, hogy baleset következtében sérüléseket szenvedett, de már megnyugtató állapotban van.¹ Nagy megéröltetéssel fejezte be Lear király fordítását, mely csak halála után jelent meg. 1855 nyarán előbb a Császárfürdőben gyógyíttatta magát, — ez időben jelent meg a «Vén cigány» a Pesti Napló tárcájában,² — azután még a balatonfüredi fürdőt használta súlyosbodó baja ellen, de ősszel már kénytelen volt beköltözni Pestre, hogy állandó orvosi kezelés alatt álljon. November 19-én a váci=utcai Kappel=háznak ugyanabban a lakásában, melyben huszonöt évvel előbb Kisfaludy Károly kiszenvedett, hunyta le Vörösmarty az örök álomra szemét.

Temetése váratlanul, előkészítetlenül az elnyomatás óta az első nagy, nemzeti tüntetéssé alakult, melyet a hatóságoknak megakadályozni se jogcímük, se módjuk nem volt. «A társaság minden osztálya,—

¹ M. Hirlap jan. 15.

² Június 28-án.

írta a Pesti Napló, — a született arisztokráciától a szegény kézművesig megjelent, úgy, hogy a főváros nagyszerűségénél fogva méltóságteljesebbet, a közbánatnál fogva ünnepélyesebbet és meghatóbbat még nem látott. És a gyász komolyságát, csendjét nem zavará meg egy hang, egy esemény sem. Az egész nép elkísérte a halottat a kerepesi sírkertbe, hol már hold- és fáklyafény mellett ment végbe a sírbatétel. A Nemzeti Színház dalkara énekelt gyászdalt a sír felett.»¹ Beszédnek nem tartottak, de minden szónoklatnál ékesszólóban beszéltek a könnyek.

Budapest akkori német krónikása ezt jegyezte föl arról a napról: «A Vörösmarty halála és temetése megragadó példái, mondhatnám csodálatos megtestesülései annak az áldásos kölcsönhatásnak, mely itt a nemzet és költői között fennáll. Ezáltal a magyar költészet valódi, általános kultusz tárgyává lett, a szépnek hitvallásává, melynek a magyar szívek millióiban emeltek oltárt.»²

Eötvös néhány nappal később ezt írja Pestről Gyulainak a külföldre: «A részvét, melyet a nemzet Vörösmarty sírjánál mutatott és mutat árvái iránt, lelkemhen több reményt támasztott ismét mint egy idő óta éreztem.» És Csengery azt írta ugyancsak Gyulainak, hogy «aki kételkedett, most meggyőződhetett, hogy Pest magyar város.»³

A következmények megmutatták, hogy ez a nagyszerű, gyászos felbuzdulás csakugyan újra-ébredésnek jele volt, s hogy a Vörösmarty sírhantjából új élet virágai fakadtak. A nemzet, mikor legnagyobb költőjét elvesztette, megtalált valamit ami szintén elveszettnek látszott és ami becsesebb volt mindeneknél: megtalálta önmagát, nemzeti öntudatát, ráeszmélt a saját mivoltára, életére és erejére, megtalálta újra hitét jövőjében és hivatásában, amelyet hat évi idegen zsarnokság nem volt képes kiirtani belőle.

Ez a föleszmélés — mint említettük, — a hazafias lyra hangjának fokozatos változásában is megnyilatkozik. Arany azt írja már 1855-ben: «A könny nem éget már, csupán ~~ragyog~~,»⁴ és «Hunyadi csillagá»t véli látni, mely «vígasztal a mostanról» és «reményt nyújt a jövőről.» Gyulai azt mondhatja az elesett hősök által: «Nem vezett el a szabadság, Az igazság ünnepe! Lelkünk széllyeljár a légben, Örök bíró él az égben, Nem estünk hiába el!»⁵ Vajda Jánosnak egyik legjelentősebb költeménye, «A virrasztók», mely 1858-ban közöltetett, még egészen az elnyomatás idejének komor, gyászos hangulatából fakadt, de végén mély

¹ P. Napló, 1885 nov. 22.

² Dudumi : Pester Briefe, 1856. II. 47. l.

³ Gesztesi Gyula : B. Eötvös József (kiadatlan levelek alapján) Magyar Figyelő, 1913 szept. 16. 564. l. Gyulai Pál és Csengery Antal levelezése, Bud. Szemle, 1920 okt. 27. l.

⁴ Emlények, III.

⁵ A hősök sírja, 1857.

szimbolikus jelentőséggel arra int, hogy a «nagy halottat» hiába őrzik a virrasztók, mert ha tetszhalott, megmozdulhat még egyszer!

Az 1859-iki nagy politikai fordulat azután még jobban fölszabaddítja a költők hangját s még jobban nekilelkesíti közönségöket. Gyulai «Horatius olvasásakor» visszagondol a mi Philippinkre, «hol annyi sok, hol minden elveszett», de mégis felkiált, hogy «Az igazságban ne szűnjünk remélni», és bízik benne, hogy :

«A költészet, bár törve égi szárnya,
Még fönnen száll, még folyvást tenni hív ;
Ha ijeszt is a kétség rémes árnya,
Szenvedj, remélj, higyj, lelkesülj te szív!»

Arany azt írja «Reményinek» emlékkönyvébe, hogy vigye el nyugatra zengő húrjain a reménynek egy hangját, hirdesse a világnak, hogy élni fog e nemzet, mert élni akar.»

11
0. És ezzel rokon Vajdának Liszt Ferencet dicsőíti, hívó verse melyben azt mondja : «A nép, melynek dalaiban : Nagy, halhatatlan bája van, Nem halhat meg soha!»

Tompa is leveti bűját, mely ez időben kis fia halála miatt marcangolta szívét.¹ A Kazinczy születésének évszázados ünnepélyére írt ódájában idézi a nagy úttörő szellemét, hirdeti, hogy «zeng apáink drága nyelve» :

«Zeng, és mi élünk! annyi villám
Nem sujthatá le a magyart;
Velünk az ég kegyelme nyilván . . .
S őrlekeink véd-karja tart!
Élünk, élünk! s milljók remélnek . . .»

És Thaly Kálmán ugyanakkor egy versét így végezte :

«Árpád apánk ne féltsd ősi nemzetedet . . .
Ej haj, boldog lesz Magyarország!»²

Azonban a hazafias indítékok, bármennyire áthatották e korbeli lyránkat, korántsem merítik ki annak tárgykörét. A nagy és kisebb költői tehetségek dús terméseképpen gazdagon virágoznak a dal- és érzelmi költészet egész mezeje.

Általán a költői termelés feltűnően szaporának mondható e korszakban ; még a valódinál is szaporábbnak látszott azért, mert sok régebbi költőnknek összegyűjtött művei akkor jelentek meg s e mellett divatba jöttek az anthologiák, vagyis különböző költők verseinek gyűjteményei. Tompa költeményei nem kevesebb, mint hét kötetben jelen-

¹ Lásd Aranyhoz írt kétségbeesett leveleit : *Arany János levelezése I.* 425. s köv. l.

² Kárpáti kürt, 1860.

tek meg az ötvenes évek alatt, a Czuczoréi négyben, Aranynak csak kisebb versei két kötetben, ugyanannyiban a Lévayé, Lisznyay is négy kötetet bocsátott közre; a többiek legalább eggyel-eggyel szerepeltek. E kiadások természetesen felöleltek olyan költeményeket is, melyek e korszak előtt irattak, de folyóiratokban, napilapokban elszórva jelenvén meg, csak most lettek az olvasó-közönség tartós tulajdonává. Közöttük sok az elbeszélő műfajhoz tartozik s ezek jelentősebbjeivel még külön fogunk foglalkozni; de mindenekfölött sok a lírai vers: a kor borongó hangulatának, a szomorú visszaemlékezésnek és kétes jövőnek, a nehéz életviszonyoknak kifejezése mellett az örök emberinek lírai megnyilatkozása; a legegényibb élmény és a legegyetemesebb átérzés, az elégia zokogásán kezdve egész a satira gúnykacajáig minden változat, minden árnyalat megtalálta a maga méltó tolmácsát és — megtalálta a maga visszhangját. Műfordításokkal is gazdagodott a magyar líra, főképp francia és német írók nyomán; az angolokkal később leginkább Arany próbálkozott meg; de a Byron hatása sok lírikusunkon felismerhető.

A közönség, — mint már láttuk, — szinte szomjúhozta a költészetet s ezért fogékony volt és háladatos, méltányos egész az elnézésig s így lesz érhetővé az a jelenség, hogy az ötvenes években divatosak voltak oly költők is, akiket ma már alig emlegetünk, s a kiket éppen akkori divatszerűségük kárpótolt a maradandóbb irodalmi hatás dicsőségeért.

A Petőfi roppant hatása, — melyet alakjának végsorsa által legendássá váltta még fokozott, — természetesen nagyon megérik e korbéli líránkon; az ötvenes évek fiatalabb költő-nemzedéke majdnem mind inkább Petőfi-utánzó, mint Petőfi-követő s az utánzás sokakat visz az ízléstelen túlzásba.¹ Úgy vélték, a népies költészet még igazabbá lesz azáltal, ha egyes vidékek észjárásai és nyelvi sajátosságait szóltaltatja meg. Ezen a téren Lisznyay Kálmán² ért el legnagyobb sikert az ő Palócdalaival. Mint határozottan eredeti tehetség és rokonszenves lélek, oly népszerűvé lett, hogy versei rohamosan keltek el s palócos kifejezése, sőt palócos kiejtése is divatba jöttek. A csengő-bongó rímek, kedvesen gördülő játszi versikék, üde fordulatok és szökdelő ötletek közt a «juratusi hetykeség» kitörései, a naiv szerelmi ömlengések, népies mókák és a könnyen vigasztalódó hazafi bánat határozottan tetszettek. De műgond és megállapodott ízlés hiányában a cikornyás bizarsággal és mér-

¹ A Petőfi-követőket s magát Petőfit erősen leszólja *Wurzbach v. Tannenberg*, Bach megbízásából 1856-ban közrebocsátott «Übersicht des Literatur des österr. Kaiserstaates» c. műve II. része 438 s. köv. 1.

² Palóc dalok 1851. Madarak pajtása 1856. Dalzongora 1858. Új palóc dalok 1858. Lásd: *Vadnay Károly*: *Elmult idők*, 172 s. köv. 1.

téktelen túlhajtásokkal bizonyos hanyatlásnak is be kellett állnia, úgy, hogy az aránylag fiatalon elhunyt költőnek, ki nemcsak «a madarak pajtása», hanem «az egész világ pajtása» volt, pályája megindulásában fényesebb volt, mint előhaladtában.

A Lisznyay példája ragadta magával Szelestey Lászlót,¹ ki a vas megyei Kemenesalját igyekezett a költészet világába emelni. Ő is a szójárásokra figyel, s a nép érzelmeinek «drágagyöngyeit» akarja összeilleszteni. Versében a szerelem, a bor, a cigány játsszák a főszerepet; többnyire vidám, csak néha búsul, sokat ölelkezik, néha zsörtölködik, de vidámsága és búja a betyáros duhajkodás formáiban nyilatkozik. Szelestey elérte azt, hogy néhány dala valóban elterjedt népdallá lett;² egyéb verseit azonban elég hamar elfeledték. Később Pestre jött, itt szép irodalmi lapot alapított s érintkezésben más költőkkel, iránya megkomolyodott, anélkül, hogy jelentősége emelkedett volna.

Székely József³ és Zalár József⁴ tipikus Petőfi-követők voltak, az első inkább a pesszimizstikus, a másik a titánkodó irányban. Székely költői lélek igazi alkotó erő nélkül; fordulataiban ötletes, de képei zavarosak és gondolatai néha szertelenek. Zalár érzelgős lírai hangulatképei gyakran naivan primitívek, «merészsége inkább merénylet, éghasgató verdesés»⁵ később meghiggadt, alkalmazkodott a kritika intelmeihez s engedett túlzásaiból. Tóth Endre⁵ is Petőfi-utánzó volt, de összhangzatosabb természet, mértéket tartó s e mellett szép és választekos nyelvű költő; verseit főképp a nők olvasták szívesen.

Tóth Kálmán⁶ jelentőségben az előbbieket fölé emelkedik a líra terén is, már csak azért is, mert pályáján előhaladva, emelkedett is és a következő évtizednek még ünnepeltebb költője lett. Ebben az időszakban néhány tüzesen hazafias verse mellett főleg szerelmi költeményeivel lett kedvelté. Önállóságát a Petőfi példájával szemben érzelmei mélységének és megnyilatkozásai igazságának köszönhette. Joggal vallotta önmagáról: «Minden dalom igazság volt, Sohsem mondtam hazugságot. . . . Sohsem írtam olyan verset, A mely nem a szívből serkedt...» De azt is megvallotta, hogy költeményei gyakran tárgyaltalan fájdalomból kelnek, inkább csak hangulatok, melyek azért nem kevésbé megragadók és visszhangot keltők. Neki is több dalát megzenésítették s né-

¹ Kemenesi cimbalom, 1853. Falu pacsirtája, 1854. Pásztor-órák, 1859.

² «Balatonon jár a hajó.»; «Ez az én szeretőm, Ez a kicsi barna»; «Ez az utca végig sáros.»

³ Szeszélydalok, 1853. Kalárisok, 1853.

⁴ Zalár költeményei, 1855. Borúra derű, 1860. Költeményei 1890-ben három kötetben láttak napvilágot.

⁵ Zengő bokor, 1853. Újabb költeményei, 1855.

⁶ Szerelmi vadrózsák, 1853, 1854. Költeményei, 1854. Száz új költemény 1856. Összes költeményei, 1882-ban és 1902-ben jelentek meg.

hány átment a nép ajkára. Őszinte érzés mellett a kifejezés természetessége és közvetlensége, a verselés könnyűsége és a hang férfiasága nyitottak utat költészetének. Felesége, Majthényi Flóra¹ is verselt, de csak az akkori nemzedék számára.

Különleges helyet foglal el Thaly Kálmán,² a kinek hosszú, érdemes pályáján úgyszólván csak egy fiatalkori állomás volt a költészet, melynek lelkesen és rokonszenvesen hódolt; mint a régi kurucdalok, vitézi énekek szorgalmas gyűjtője, úgy beleélte magát azok szellemébe, hangjába, hogy maga is költött hozzájuk újakat, melyeket az ő korában régieknek tartottak és szerzősége csak halála után lett megállapítva. Ritka jelenség, hogy valaki a régiék iránti szeretetből lemond a saját érdeme díszéről.

Az új nemzedékre annál nagyobb feladat várt ez időben, mert a régiék közül sokan elnémultak; említettük a Bajza tragédiáját s hogy Vörösmarty is már csak saját romja volt a halála előtti utolsó években; ugyanígy Garay, kinek összes költeményeit 1854-ben adták ki. Sárosy Gyulát a politikai üldözés némitotta el, Czuczor is mióta kikerült a börtönből, nem nyúlt többé a lanthoz, csak régibb verseit adta ki³ s a nagy szótárral foglalkozott. Mentovich még egyszer nekilendült a dalnak s legjobb verseit adta ki most,⁴ könnyedebb, változatosabb hangon énekelve, különösen a természet szépségei iránti fogékonysággal; utóbb a természet igazságai felé fordult s mint tanár egészen a tudománynak szentelte magát. Ellenben Pap Endre, bár már 1851-ben, fiatalon meghalt, csak most lett igazán ismertté, mikor Csengery és Kemény kiadták műveit⁵ s ez utóbbi előszavában azt mondta róla, hogy «mint költő jeles, mint stilizta és műfordító elsőrangú.» A vallásos költészet terén Tárkányi Béla, Sujánszky Antal és Mindszenty Gedeon szereztek érdemeket.⁶

Azok közül akik az ötvenes évek lírikusai sorában még mint fejlődő tehetségek szerepelnek, Vajda János és Szász Károly vonják magukra figyelmünket. Az előbbi⁷ önálló, erőteljes költői egyéniség, inkább bölcselő költő, mint lírikus, de tele van fájdalmas érzélemmel, vad szenvedéllyel és a világyűlöletig pesszimista, sötét életszemlélettel. Már az ötvenes évekbeli költeményei ilyen reménytelen, vígasztalan lelket mutatnak, mely költészete erejével magával ragadja olvasója lelkét is.

¹ Flóra ötven költeménye, 1858.

² Ne bánts a magyart, 1857. Zengő liget, 1859. Kárpáti kürt, 1860.

³ 1854-ben «Népies költeményei»-t, 1858-ban. Költeményeit három kötetben.

⁴ Száraz lombok, 1854.

⁵ P. E. hátrahagyott munkái, 1852.

⁶ Tárkányi B. I. összes költeményei, 1857. Mindszenty G. költeményei, 1859.

⁷ Költeményeit már 1856-ban és 1858-ban kiadta: összes költeményei két kötetben csak 1881-ben jelentek meg először.

Szász Károly¹ egészen más természet. Értelmes, beszédes költő, aki saját hangjával keltegeti érzelmeit, hogy azokat kibeszélhesse. Fájdalmán megérzik, hogy vigasztalódní fog, de örömén is, hogy könnyen fog helyet adni a búnak. Ha így a mélység hiányzik is nála, a világirodalom remekein művelődött tehetsége, a mérték és ízlés ellen sohasé vét. Könnyen gördülő versekben énekelte meg ez időben gyermekkori emlékeit, első felesége, a költői lelkű Iduna betegségét és halálát, régi és új szerelmét, bánatát és életkedvét. Maga mondja verseiről: «A mit láttam, éltem, írtam, Rímbe szedve íme itt van.» Elbeszélő költészetét még másutt méltatjuk; korahaladtával mindinkább a műfordításra adta magát, melynek terén elévülhetetlen érdemeket szerzett.

A Gyulai Pál lantos költészetének talán legértékesebb termékei ez időszakban keletkeztek, bár összegyűjtve csak jóval később kerültek forgalomba.² Ő nem volt szapora költő, csak igazi ihlet hatása alatt szólalt meg s akkor is mindig öntudatosan művészi formában. Lírájának uralkodó hangulata a vonzó, édes mélabú; szinte szereti a fájdalmat, kultuszt űz belőle, azt tartja, hogy, ha «Minden, minden elveszett és megholt, El nem veszhet, él a fájdalom!» Elérhetetlen célú vágy a múltba és a távolba, emlék és ábrándozás, hódolat egy eszményi nőalak iránt, merengés a természet és az élet fájdalmas képei fölött: ez az ő költői világa, mely nem ragad magával, de mégis vonz és leköt.

Gyulaihoz nemcsak barátság, hanem lelki rokonság csatolta Lévay Józsefet,³ bár attól sokban különböző természet. Az ő — majdnem kizárólag — lírai költészetének is alaphangja inkább mélabús, mint vídám, a magyar sírva=vigadás fajtájából való, de melancholiája szinte édes, szerelme szenvedélytelen, szinte enyelgő s hangulatai kódén áttör a derült életbölcseiség napja, a feledni akarás, az élni tudás és élni akarás egészséges ösztöne. Megnyerő egyéniségét és kedves költészetét maga jellemzi legjobban, mikor azt mondja, hogy múzsája» nem páncélos vitéz, Múzsája bolyongó ifjú vándor, Hű társa szellő, harsogó patak, Vigan beszélnek csillagról, virágról, S mit szenvednek, az isten tudja csak!» Vagy másutt: «Csak úgy vagyok, mint a mező, mely felett száll nyári felhő: kiderül, beborul, százszor is egyvégbbe, De azért nem fogy el Nyári ékessége». Azonban nemcsak hangulata élénken változó, lírai tárgyköre is gazdagon változatos és kiterjedt. A forradalom utáni első években nála is uralkodó a haza sorsa feletti kesergés, a zsarnokság elleni, habár csak képletes lázadozás. Később is még visszatekint a múltba és el=elfogja a bánat, a kétely és remény; a természet komorabb képei

¹ Sz. K. költeményei két kötetben, 1861.

² Gyulai Pál költeményei, 1870.

³ 1852-ben jelent meg költeményei első kötete, 1856-ban «Újabb költeményei», Összes költeményei csak 1881-ben.

vonzák, de a romlatlan mezei élet és a régi magyar erkölcsök kedélyes festése is gyönyörködteti; későbbben egyformán leköti és foglalkoztatja a «kedves, édes dal», meg a «kedves, édes bor» és a «kedves, édes lyány» s azt tanácsolja: «Szeressetek gyorsan! Siessetek élni!» vagy: «Daloljatok édesim, Ifjak avagy vének, Ajkatokról sohase Fogyjon el az ének».¹

Arany János² e korszakban, mint lírikus is legelső volna, ha elbeszélő költészete nem tenné őt még nagyobbá. Amit dalok, elégiák, életképek, szatirák, érzelemkitörések és elmélkedések alakjában ez időben írt, az annyira közismert, hogy elég a legjelesebb darabok címeire utalnunk; ilyenek: Fiamnak, Évek, ti még jövődő évek, Letészem a lantot, Koldusének, Őszszel, Szilveszteréjen, Gondolatok a békekongresszus felől, A költő hazája, Óh ne nézz rám, Mint egy alélt vándor, A dalnok búja, Családi kör, Dante, Visszatekintés, Alkalmi vers, A vígasztaló, Csenedes dalok, A pusztai fűz, Emlények, Néma bú, A magyar tánc, Írjak, ne írjak, A betyár című s egyéb népdalok.

Arany lírájában hiányzik a dal könnyedsége, az indulat magasabb hullámai ritkák nála; ő szemlélődő költő, csak a maga belső küzdelmeit énekli, de reflexiói az emberi szellem legmélyeit járják s lantos verseit mélység, tömörség, igazság és formatökély jellemzik; a szerelem hangjait hiába keressük bennök; «egy komoly lélek nehéz vívódásai azok a nemzet gyászának napjaiban... A veszteség és megaláztatás keserve, borongó fájdalma, küzködő reménye sugalja líráját, kitörve hol áltató kacajban, hol méla humorban, hol bánatos elégiában, ha csak egy-egy képpel, csak meg-megrebbenve is, azért megértőeg és éreztetően egy nagy szív dobogását.»³

Az ötvenes évek legsajátlagosabb lantos költője kétségkívül Tompa Mihály volt;⁴ ő legjobban értette meg korát és ez őt. Már láttuk hatását a hazafias líra terén; mint ott, az érzelmi költészet egyéb ágaiban is különös mestere volt az allegorizálásnak; szeretete a természet, különösen az ősz, a madárvilág és a virágok iránt rávitte, hogy ezek jelenségeit tegye meg egész érzelmvilága tolmácsaivá. Nála az elbeszélő, főkép a regeköltészet nagy része is mint egyéni érzelmek kifejezője, lírává változik; virágregéi azért váltak kora hölgyvilágának oly kedves olvasmányaivá, mert azokban mindenik virág tulajdonképen egy női szív szenvedéseit és örömeit meséli el. De lantját mindenütt meghallották

¹ Lásd e korszak lírai költőinek megítélésére nézve *Erdélyi János* tanulmányát: Egy századnegyed a magyar szépirodalomból (1830–1855.) E. L. kisebb prózái, Sárospatak, 1863. II. 125. l.

² 1856-ban jelentek meg kisebb költeményei két kötetben, összes költeményei három kötetben először 1872-ben.

³ *Beöthy Zsolt*, a tőle szerkesztett *Irodalomtört.* II. 354. l.

⁴ «Versei» 1858-ban öt kötetben jelentek meg, a hatodik kötet csak 1863-ban; de már 1852-ben adott ki «Regék és beszélyek»-et s 1854-ben «Virágregéit».

és megértették; több dala megzenésítve elterjedt a nép között is.¹ Őszi képei minden érzékeny szív mélabús hangulatában visszhangra találnak; néha a világgyűlöletig fokozódó felháborodása az élet méltatlanságai, az emberek alacsonylelkűsége fölött, — mint a «Temetői hangok»-ban, — a férfias pathos legmagasabb szárnyalásáig emelik hangját. Viszont szenvedésteljes életében, — melynek mindvégig hű tükre költészete, — nem voltak a kétségbeesésnek oly mélységei, melyekből hívő lelke derüesebb magasságokba emelkedni nem tudott volna. Így lett a Tompa lírája igazi kifejezőjévé a nemzet akkori, kételyek és remények közt hányatott, de a csüggedésből lassankint mégis a bizakodás felé emelkedő lelki világának.

¹ «Télen nyáron . . . , Békót tettem . . . , Kis kertemben . . . , Sárga rigó . . . , Gyilkos fenék . . . , Muzsikálnak, hegedülnek . . . , Rózsaszőlő bakator» stb.

II.

(Az elbeszélő költészet; ballada és románc, költői elbeszélés és éposz; Arany vezérszerepe. Az elbeszélő próza; regény és novellairodalom: Jósika, Kemény, Eötvös, Jókai, Vas Gereben stb. A drámairodalom: Szigligeti, Szigeti, Dobsa, Jókai, Tóth Kálmán, Obernyik stb. Shakespeare teljes lefordításának terve. Az időszaki sajtó irodalmi szerepe; az «Új magyar Múzeum»; a Budapesti Szemle újra-megindulása. Népies irodalom: Fáy András stb. A kritika: Toldi, Greguss, Salamon Ferenc, Arany és Gyulai Pál stb. Irodalmi harc Liszt Ferencnek a cigányzenéről írt könyve körül.

Láttuk már a megelőző fejtegetésekből, hogy e korszak költészetében a jelenből kikíváncozó hangulat a mult birodalmának meghódítására indult s a hazafias bánat legszívesebben a nagy nemzeti mult képeiben gyönyörködött. Így — bár éppen e hangulat nem kedvezett a tárgyilagos epikai szemléletnek,¹ — mégis a korszak gazdaggá lett az elbeszélő költői műfajok termékeiben, sőt azoknak néhány legmaradandóbb remekét hozta létre.

Áll ez különösen a lírai és elbeszélő költészet között mintegy összekötő kapcsolatot alkotó ballada és románcra nézve.

Arany János épp ez időben írta meg formatökély és népszerűség tekintetében egyaránt legkiválóbb balladáit. Elég címüket elősorolnunk, hisz alig vannak közismertebb költeményeink: Ráchel siralma, Rozgonyiné, A hamis tanu, V. László, Török Bálint, Szent László, Az egri leány, Ágnes asszony, Mátyás anyja, Árva fiú, A vén gulyás és A vén gulyás temetése, Bor vitéz, Zács Klára, Szibinyáni Jank, Szondi két apródja, Both bajnok özvegye. Ez időben keletkezett, bár csak 1863-ban látott napvilágot «A walesi bárdok is.» Mindezekben határozottan uralkodó a balladai hang, melybe Arany némely külföldi példa — különösen a skót balladák nyomán — új színeket és fordulatokat is hozott be, azonban alig egy-két kivétellel valamennyinek tárgya a magyar népeletből, vagy a magyar történetből van merítve, sokból leplezettségükben is világos vonatkozások érezhetők ki a haza akkori gyászos állapotára,² s bennök megragadó képek váltakoznak, amelyek annyira

¹ Négyessy László: Arany, 24. l.

² Ezekre különösen *Beöthy Zsolt* mutat rá kéziratként sokszorosított egyetemi előadási füzetében.

belevésődtek emlékezetünkbe, hogy e költemények ismerete szinte a magyar műveltség elmaradhatatlan alkotórészévé lett.¹

A költői elbeszélés Aranynál e korszakban is kilépve a balladai keretből, kiszélesül, gyakran egészen a humoros elembe csap át, majd meg a hősköltemény magasabb formáját ölti fel. Az előbbi körbe tartozik Katalin, a maga regényes történeti háttérével, A Jóka ördöge című vidám népmese, A gyermek és a szivárvány című allegória, a már méltatott Nagyidai cigányok, a töredékben maradt Bolond Istók, Az első lopás című «igaz történet», a humoros «A fülemile» és «A bajusz», A hegedű víg legendája, a víg balladának mondott Pázmán lovag és az apródok gúnyos meséje a «Toldi estéjé»-ben.

Természetes, hogy a korszak éposz=irodalmában is Arany az, aki játszva viszi el a pálmát. 1854-ben adta ki, bár már 1848-ban elkészítette a «Toldi estéjét», mely méltó párja a már a negyvenes években megjelent Toldi-nak, a már ebben a régibb magyar epikával szakítva választott népiesebb formát követi ez is, de míg amaz egy hősi élet küzdelmes feltűnésének aranyos reggelét tárja elénk, ez az alkony bíborát vonultatja fel. Már ez időben foglalkoztatta a költőt a terv: Toldiját egy hatalmas trilógiává építeni ki, a meglevő két pillért egy ívvel, mintegy diadalkapuvá kapcsolni össze s koronkint dolgozott a három rész között legmozgalmasabb, legváltozatosabb, de éppen ezért kevésbé egységes hangulatú Toldi szerelmén. Az ötvenes évek elején közre adta az első éneket, de nem most ismert teljességében, «Daliás idők» cím alatt.²

Számos epikai töredék között a már említett Bolond Istókon kívül meg kell még emlékeznünk az 1853-ban megjelent Keveháza című hősdalról, mely mintegy előhangul szolgált volna egy, a hún=monda=körből tervezett Csaba=époszhoz; e tervek azután a hatvanas évek elején a Buda halála megírásában valósultak meg.

Az Arany eltörpítő nagysága mellett a verses költői elbeszélés többi, ez időbeli érdemes munkásai bizony csak alárendelt jelentőséghez jutnak. Tompa Mihály Virágregéit már a líra szempontjából méltattuk, bár kétségtelenül az elbeszélő műfajhoz tartoznak. Írt ő sok románc=szerű költeményt ez időben, közöttük olyanokat, melyeknek tárgya a madárvilágból van merítve,³ de az emberi sors érdekével és tragikumával hat. Verses regéi és mondái némelyike is népszerűvé lett; népiesen

¹ Lásd *Greguss Ágoston* magyarázatait Arany balladáihoz, Budapest, 1880 s erre a tárgyra, valamint a következőkre nézve *Beöthy* irod. történetének és *Pintér* irod. történetének II. kötetét, ez utóbbiban a liadások és a vonatkozó irodalom felsorolásával is.

² Losonczy Phónix, 1852. I. 78. l.

³ Özvegy gólya, A madarak módjára, A csalogány és a sas, A sólyom, A bölömbika, A fénikszerűl.

humoros verses elbeszélése a «Három a daru»; «Bosnyák Zsófiá=»ja kétségkívül jobb elbeszélő költeményeink közé tartozik.¹ Regéiben és románcaiban feltűnően uralkodik a moralizáló hajlam, a példaadás, oktatás célzata.

Szász Károly, Gyulai Pál elbeszélő költeményei inkább a hatvanas, hetvenes évek korszakából valók; de az előbbinek Hedvigje, az utóbbinak egyes kisebb, balladaszerű versei² már itt látnak napvilágot. Thaly is 1857-ben adja ki költői beszélyeit és regéit.³ Vajda János Béla királyfija, mely külön kötetben jelent meg, szintén ide való; egyéb, nem történeti elbeszélő darabjaiban a lírai elem uralkodik, szerelmi gyötrődések képében. Tóth Kálmán egy tréfás hangú népies époszt írt Kinizsi Pálról, Pap Endre vitézi dalt Botondról; Garaynak nagyobb arányú Szent Lászlója is, kevéssel halála előtt, az ötvenes évek elején jelent meg; Tóth Endre Angyal Bandija költői beszély, Ötszáz gál dálnoka mintegy előfutára az Arany walesi bárdjainak. Erdély két nagyobb verses époszt termelt ez időben, amelyek csak csekély közönséget hódítottak meg. Debreczeni Mártonnak 1851-ben bekövetkezett halála után barátja, gr. Mikó Imre kiadta a Kióvi csatáról szóló hőskölteményét, mely még a Zalán futásának hatása alatt a klasszicizmus versmértékében énekli meg honfoglaló őseink vitézi tetteit; Dózsa Dániel pedig 1858-ban adta közre «Zandirhám» címen a csíki székely krónikának versekbe foglalt tartalmát.

A népköltés behatolt legtöbb költőnk munkáiba; a nép ajkáról vett mesék gyűjtésében ez időszakban különösen Erdélyi János érdemesült 1855-ben kiadott népmeséivel és az 1857-ben kiadott «Válogatott magyar népdalok»-kal.

Az idegen költői termékek átültetése nyelvünkbe szintén sok nevesebb költőnket foglalkoztatta; maga Vörösmarty és Arany adott rá példát, Szász Károly már ez időben is érdemeket aratott e téren s velők haladtak Pap Endre, Bérczy Károly és Lévay József.

Egészen rendkívüli gazdagságot mutat föl az ötvenes években az elbeszélő próza, különösen a regény. A forradalom előtti korszakból hivatott és termékeny erők, mint Jósika, Eötvös, Kemény, Fáy maradtak többé=kevésbé működésben, a Jókai tüneményes tehetsége csak most jutott teljes kifejlődésre s a régiekhez csatlakozó számtalan új író között néhányan, — mint Vas Gereben, Degré Alajos, Vadnay Károly, Abonyi Lajos hamar jutottak megérdemelt népszerűséghez.

A regény e rendkívüli elhatalmasodásában kétségkívül része van annak, hogy az időben vált szokássá regényeket tárcaalakú folytatások=

¹ *Beszélyei*-t (35 darab, többnyire néprege, románc és ballada) összegyűjtve is kiadta 1852-ben Miskolcon a «Szépirodalmi Könyvtár» négy kötete gyanánt.

² Hadnagy uram, Pókainé.

³ «Ne bánts d a magyart» cím alatt.

ban közölni a napilapokban; tudvalevőleg Jókainak sok, nagy népszerűsége szert tett ez időbeli regénye is ily alakban látott először napvilágot. Ha a közlésnek és terjesztésnek ez új és könnyű módja előmozdította a költői termelést, viszont veszélyeket rejtett magában, mert csábított a hevenyészett munkára és megkötötte az írókat koncepciójuk későbbi változtatásai tekintetében.¹

A Jósika életét az emigrációban megfigyeltük s láttuk, hogy a hazától való elszakadása ellenére viszonyai őt fokozott írói munkásságra serkentették; ami azelőtt inkább úri kedvtelés volt rá nézve, az most bizony szükséges kenyérkeresetté is vált. Egymást érik megjelenő új regényei; s mégis volt idő, mikor a «Hölgyfutár» szemrehányást tett neki, hogy elhanyagolja a hazai irodalmat és csak a külföld számára ír. Érdekes erre vonatkozó védekezése egy magyar szerkesztőhöz Brüsszelből 1850 november 28-ikáról írt levelében. Elmondja ebben, hogy kivándorlása után mihelyt némi nyugalomhoz jutott, kérdést intézett addigi kiadójához, Heckenasthoz, hogy hajlandó-e munkái kiadását folytatni? de sürgetésére sem kapott választ. Ezért maradt félbe a II. Rákóczi Ferenc is. Ezért volt kénytelen némely kész művét németül jelentetni meg; most is készen fekszenek nála kéziratban: a «Mailly-család»,² a «Fiatal özvegy», az «Ara a halottas ágynál», s az «Egy magyar család a forradalom alatt» című regényének három első kötete. «A magyar emigránsnak — úgymond, — dolgoznia kell s ezért még sárral dobálják!»³ Egyébiránt Jósika saját kézirat-albuma tanúsítja, hogy a rémuralom elmúltával a magyarországi kiadók és szerkesztők ugyancsak sűrűn fordultak hozzá, őt új vállalataik számára munkatársul igyekezték megnyerni.

1853-tól 1860-ig megjelent nagyrészt történeti, kisebbrészt társadalmi tárgyú regényei: Esther, A nagy-szebeni királybíró, A gordiusi csomó, A zöld vadász, A szegedi boszorkányok, A tudós leánya, Pygmaeon, A rom titkai, Jó a tatár! A rejtett seb, Két királyné, A hat Uderszky-lány; ezekhez járul még négy kötet novella s régiebb műviének egy-egy újabb kiadása. Az «Egy magyar család a forradalom alatt» című regényből is már az ötvenes évek elején kinyomtatták Braunschweigban a négy első kötetet, de a kormány megtiltotta forgalomba hozatalát, úgy hogy csak 1861-ben jelenhetett meg; hasonlóképpen II. Rákóczi Ferencé-nek, melyet a forradalom előtt kezdett meg, négy kötetét betiltották, ez is csak 1861-ben kerülhetett a magyar olvasók kezébe.

¹ Lásd erre nézve Császár Elemér véleményét: A magyar regény története, 1922. 211. l.

² Magyarul sohase jelent meg.

³ Báró Jósika Miklós kéziratgyűjteménye, báró Jósika Samuék birtokában; e levélhez 1885. okt. 16-án hozzáírta maga Jósika időközben magyarul megjelent művei címeit.

Már e felsorolás mutatja Jósika rendkívüli írói termékenységét, mely karöltve járt munkáinak nagy népszerűségével. Regényírói jelentőségével szemben a mai nemzedéknek nehéz tárgyilagosan igazságos álláspontra helyezkednie. Ő ma kétségtelenül idejét múltnak tűnik föl, könyveit kevesen veszik kezökbe, de hát nagy példaképe, Walter Scott sem az a mai angol olvasóközönség szemében, ami az egykorúiban vagy csak egy emberöltő előtt is volt. Az egykorú kritika se fogadta osztatlan magasztalással Jósika minden művét, védekeznie is kellett ellene,¹ azonban a közönség válogatás nélkül értékelte minden könyvét, amihez a kor hangulata és műveltségi iránya, a még korlátlanul uralgó romantika s a szerzőnek éppen a szabadságharc utáni sorsa miatt érdekesebbé vált egyénisége is hozzájárult. Még benne voltunk akkor a Biedermeyer-kor szemlélődő, lassú életű világában, mely kedvezett a hosszadalmas, részletező leírásoknak, az elképzelt múltba való elmélyedésnek. Tagadhatatlan, hogy Jósikára nézve életfolyása a romantikát, melynek oly egészen odaadta magát, bizonyos tekintetben élménnyé tette; azonban az oly szapora íróval szemben, amilyen ő volt, mindig fölmerülhet a vád, hogy «nem vitte bele egész lelkét a műveibe s ezért szorult le az élő irodalom harcteréről a múltnak porladozó művelődéstörténeti dokumentumai közé.»² Tehetségének egyoldalúsága, írói művészetének hiányai, erőltetett nyelvújításai kifogás tárgyává tehetők, észlelhető némi hanyatlás is e korbéli műveiben az előbbiekhöz képest, különösen a romanticizmus szertelenségeibe való csapongás. De mindez nem változtat azon a tényen, hogy ő harminc éves írói munkássága által megteremtője lett a magyar regénynek, különösen a magyar történeti regénynek s hogy ő, ha sokban alkalmazkodott is közönségéhez, mindenesetre értett hozzá a maga eszközeivel abban a közönségben olyan érdeklődést és olyan szeretetet kelteni hazai történelmünk iránt, aminő ma hiányzik, bár ma bizonyára nem volna kevésbbé indokolt, mint az ő korában.

A Jósikáénál számra és terjedelemre nézve ugyan csekélyebb, de a szabadságharc előtti multhoz hasonlítva szintén fokozott a b. Kemény Zsigmond szépirodalmi munkássága; sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy Keményt ez évkör kezdetén már ismert politikai röpiratainak s néhány nagyértékű politikai jellemrajznak megírása, utóbb pedig a Pesti Napló szerkesztése vagy legalább irányítása is elfoglalta, végzett szépírói munkáját valóban nagynak kell elismernünk.

«A szív örvényei», «Férj és nő», «Ködképek a kedély láthatárán»

¹ Regény és regényítészet, 1859.

² Weber Arthur: Báró Jósika Miklós, Bud. Szemle, 1914 nov. 261. l. — Lásd még: Dézsi Lajos: Báró Jósika Miklós, Tört. életrajzok, különösen a 285 s köv. l. Egykorú ismertetése a Jósika irod. működésének a Vas. Ujság 1861-iki febr. 24-iki számában. Lásd még: Császár E. id. m. 114. s köv. l.

című, társadalmi tárgyú regényeit, követte egész sorozata a rövidebb-hosszabb novelláknak¹ s azután az «Özvegy és leánya» s végül «A rajongók» című történelmi regénye.

Ha Kemény e munkásságát szembeállítjuk a Jósikáéval, hamar szemünkbe ötlenek a két írói egyéniség vonatkozásai és hasonlatosságai, de ellentétei is.

Mindkettőt az erdélyi arisztokrácia adta a magyar irodalomnak; mindkettőnek történelmi képzelődése főképp szűkebb hazájának mozgalmas, komor multján csüng; kivált eleinte mindkettő az e korban még uralkodó romantikai irány híve s nagy külföldi példák hatása alatt is áll, bár, míg Jósikát főleg Scott, Keményt Sue és Sand után már inkább a realista Balzac és Thackeray befolyásolja. Mindkettőt a költészet mellett elfoglalta a politika; személyes barátok is voltak s a sokkal idősebb Jósika buzdította Keményt írói pályája elején, sőt befolyt költői tervei alakulásába.

Kemény e korszak elején több figyelmet szentelt a társadalmi, mint a történelmi regénynek és elbeszélésnek: nem előnyére, mert ilyenmű munkáiban az egykorú társadalom éles megfigyelése mellett olyan indítékokat is karol fel, melyek bántóan bizarrok, a nélkül, hogy eredetiek és újak volnának.² Történelmi regényei művészbib felépítésűek, korukat — I. Rákóczi György hányatott, szenvedélyes, rajongó korát — igazabban és életteljesebben jelenítik meg, mint bármely elődjéét s különösen «A rajongók» Kemény regényírói művészete s általán addigi történelmi regényirodalmunk koronájának tekinthető.

Keményt megkülönbözteti Jósikától az is, hogy regényei a lélek nagyobb mélységeibe nyúlnak le, az író egyéni érzelmeinek is megnyilatkozásai, komolyan átgondolt lélektani és erkölcsi problémák fölállítására és megoldására törekednek s éppen mert némileg egyéni átélés szüleményei is, lélekestésőkben igazabbak, bensőbbek, színesebbek, már közeledést jelentenek a romantikai iránytól a realizmus felé. Ez biztosít némelyiköknek maradandóbb életet is irodalmunkban.³

Báró Eötvös József regény- és beszélyírói működése ez időszakban a multhoz képest csökkenést mutat: őt más feladatok foglalkoztatták, nem is akart már — úgy látszik — visszatérni a politikai irányregényhez, mellyel egykor — a Falu jegyzőjében — oly nagy, de ellentétes hatást ért el. Csak 1857-ben adta ki a «Nővérek» című társadalmi

¹ Két boldog, Alhikmet, Kaland a Missouri mellől, Erény és illem, Szelem és hiuság, A szerelem élete (beszélyfűzér) és Deborah.

² «Ködképek a kedély láthatárán»; «A szív örvényei.»

³ Lásd Kemény e korbéli regényírói munkásságára nézve Papp Ferenc «Báró Kemény Zsigmond»-jának (Budapest, 1923.) II. kötetét is és Császár Elemér méltatását id. m. 158. s köv. l.

regényét s egy évvel később néhány elbeszélése jelent meg.¹ Elbeszélései főleg a népeletből vannak merítve; a «Nővérek» társadalmi irányregénynek mondható s rávall írója előkelő szellemére, de nem tartozik a vonzó s ezért keresett olvasmányok közé.

Az, aki az ötvenes évek alatt új elbeszélői hanggal, csillogó nyelvvel és káprázatos eszme- és tárgybőséggel Jósikával komoly versenyre kelhetett, hogy lassan egészen magához hódítsa az olvasóközönséget, Jókai Mór volt. A szabadságharc előtt feltűnt már mesélő tehetsége, most amint rejtekéből előkerülhetett s megint a maga neve alatt írhatott, csak úgy ontotta a regényeket, novellákat, történeti rajzokat, sőt színműveket is, még így is alig tudva kielégíteni olvasói mohóságát. Egész könyvtár az, amit, többnyire a napilapokban vagy folyóiratokban való első közlés után, külön kötetekben és gyűjteményekben nyújtott a közönségnek. Csak legismertebb s legkedveltebb ez időbeli regényeire és beszélyeire utalunk: A bujdosó naplója, Erdély aranykora, Törökvilág Magyarországon, A janicsárok végnapjai, Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán, Véres könyv, A régi jó táblabírák, Szomorú napok, Dekameron.² Csapongó képzelete a haza közel egykorú eseményeitől az ősidőig, komáromi szülőföldjétől a távoli kelet csodáiig hordozza őt, mindenütt egyforma elevenséggel, üdeséggel, az elhitetés ellenállhatatlan képességével és a mesélnitudás csodás bűbájával téve rabjává olvasóját. És ne feledjük, hogy itt még csak a Jókai kifejlődési koráról van szó; még csak egy későbbi korszak hozza meg neki a világhírt. De, bár történeti elbeszélései ellen a korhűség, sok regényalakja ellen a valóságosság, sőt lehetőség, meseszövése, elgondolásai ellen a mértéktartás szempontjából tehetők ellenvetések, az ötvenes évekből való munkái is bőven tartalmazznak maradandó értékű szépségeket, a táblabírókor úgy ahogy ő festi, mindig vonzani fogja a magyar szívet, képzelete mindig gyönyörködtetni, humorja mindig kacagtatni fog s mindig ő marad az, aki az újabb magyar prózai elbeszélő nyelvet éppúgy megteremtette, mint Petőfi és Arany újabb verses irodalmunkét. E mellett éppen e korban különös jelentőséget kölcsönzött neki az, hogy derült optimizmusával, a mult vonzó festésével legjobb vígasztalója lett szomorú korának.³

¹ A molnár leány, Egy tót leány az Alföldön, Téli vásár, Novella, Pusztalak.

² Ezekhez járulnak az 1850–59-iki időszakban: Forradalmi- és csataképek, Hangok vihar után, A kalózkirály, Vadon virága, Szíria, A Varchoniták, A kétszarvú ember, Carinus, Halil patrona, Török mozgalmak 1730-ban, Erdélyi képek, A magyar előidőkből, Tarka élet (beszélygyűjtemény), A magyar nép adomái, Oceánia, A legvitézesebb huszár, Délvirágok (beszélygyűjt.) Az elátkozott család, Árnycépek, Népvilág, (elbeszélések), Regék, Szegény gazdagok stb.

³ Császárnál id. m. 180. s. köv. I. Egykorú német vélemény Jókai irodalmi jelentőségéről nálunk: Dem. Dudumi: Pester Briefe, II. 42–43. l.

Jókai megkísérlette történelmünket is «regényes rajzokban» megírni, főleg a fiatalság számára¹ s bár a kísérlet lehet vita tárgya, legtöbbszörünknek ma is emlékezetében vannak azok a képek, melyeket az ő varázsecsetje, költészetet és valóságot vegyítve, nem éppen a lényegbeli igazság rovására festett számunkra. Ő volt az, ki a magyar humor számára is az első állandó közlönyöket indította meg² s azokban típusokat teremtett, melyek eredetiségökben, kifejező erejükben, mint az ő sziporkázó ötleteinek tolmácsai ma is utoléretlenek.

A romantika szertelensége úgy amint Jókai némely munkájában jelentkezett, éles irodalmi harcot idézett föl már ez időben közte és Gyulai Pál között, kinek kritikusi szerepét még külön méltatjuk; a Jókai elbeszélői őserije annyira hozzá tudott idomulni a korhoz, hogy a közönséget tőle elidegeníteni senkinek sem sikerülhetett s őt irodalmi ellenfelei is kénytelenek voltak a legnépszerűbb magyar írónak elismerni. Gyulai egyébiránt egy-egy a lélekelemzés és hangulatkeltés nagy művészetével megírt rajzában maga gyakorlatilag is megmutatta, hogy az elbeszélőnek miben kell — felfogása szerint — a hatás eszközeit keresnie.³

Az öreg Fáy András, leszorulván a közéleti szerepről, fiatalos hévvel tért vissza régi szerelméhez, a szépirodalomhoz, már nem ugyan a meseköltéshez, mely őt oly népszerűvé tette, hanem a beszély- és regényíráshoz, két új kötettel⁴ toldván meg műveinek nyolc kötetes sorozatát s két önálló újabb regényt és kisebb elbeszéléseket is bocsátván közre.⁵ A közönség, az időközben változott irodalmi ízlés ellenére jól fogadta újabb megszólalását, mint olyan költészetet, mely «bájos, naiv öntudatlansággal fordul az emberi szívhez, megismervén és bevallván, hogy ez mindig jó.»⁶ Amint az osztrák internáltatásból hazatért, folytatta elbeszélői munkáját Pálffy Albert is, beszélyekkel és egy nagyobb, a Jósika nyomdokain járó, korfestő regénnyel.⁷ Ellenben Kúthy Lajosnak ki szolgálatot vállalt a Bach-rendszer alatt, nem sikerült olvasó-közönségének kegyét visszanyernie. Lauka Gusztáv ötletes humoreszkjei most is visszhangra találtak.⁸ Degré Alajos, kinek — mint láttuk — szintén meg kellett szenvednie a szabadságharcban való részvételét, csak most lett igazán regényíróvá; francia irányú, egészen

¹ A magyar nemzet története, 1853. A legújabb, gazdagon illusztrált kiadás (1902) egész a Ferenc József koráig terjed.

² Nagy tükör, 1856. Ústökös, 1858.

³ Egy régi udvarház utolsó gazdája, 1857.

⁴ Buzavirágok és kalászok, 1853—1855.

⁵ Jávor orvos és szolgálója, Bakator András, 1854. A Szutyogfalviak; Hullóvirágok.

⁶ Greguss méltatása a *P. Napló*, 1854 ápr. 1. számában.

⁷ A fejedelem keresztleánya, 1856.

⁸ «A vidék» társadalmi szín- és árnyrajzok, két kötet, 1857.

romantikus jellegű regényei és novellái sűrűn követték egymást s kedveltek és divatosak voltak, 1853-tól 59-ig nem kevesebb mint tizenegy kötete jelent meg.¹ Bérczy Károly is, bár már régibb irodalmi ember volt, most jelentette meg először összegyűjtve, az előkelő köröknek szánt s finom izlésű elbeszéléseit.²

Az ötvenes évek elbeszélő prózájának új jelenségei között kétségkívül a legkiválóbb Vas Gereben, családi nevén Radákovics József. Rendkívül termékeny volt; folyóiratokat is szerkesztve egyre-másra adta ki inkább korrajzszerű regényeit s kisebb jellemrajzait. Elbeszéléseiben hiába keresnők a koncepció művészi felépítését; csupán kedélyesen csevegő, adomázó hangon, zamatosan magyaros, néha népies modorban, a magyar néplélek tökéletes ismeretével, többnyire egyes történeti alakok köré csoportosított korképekben mesél ő a régi, jó táblabírókorról s főképp a Dunántúl életéről. Ily könyvei közül különösen «A régi jó idők», a «Nagy idők, nagy emberek», «A nemzet napszámosai» s az «Egy alispán» lettek a Jókai legyőzhetetlen versenye mellett is népszerűek és sokat olvasottak a maguk idejében; sőt korfestő jelentőségüket és értékeket mind máig megtartották.³

A humoros elbeszélés terén az ötvenes években lett ismertté és népszerűvé, de még ugyanez években szállott korai sírba Beöthy László, kinek műveit halála után testvérbátyja, a szintén költő Zsigmond adta ki összegyűjtve.⁴ Még inkább, mint Beöthy állott az angol humoristák hatása alatt Balázs Sándor, ki szintén inkább a kisebb novellaműfajt szerette.⁵ A választékos hangú szalónelbeszélés hivatott művelőre talált Vadnay Károlyban, ki egyébiránt, éppúgy, mint Balázs, e korszakban még csak első írói termékeit bocsátotta közre.⁶ A rendkívül termékeny Vértessy Arnold tárgyaiban változatosabb volt, bár főképp a középosztály életéből merítette azokat, iránya is szembetűnő változáson ment keresztül: az olvasóközönség ízléséhez idomulva lett lassankint romantikusból realistává.⁷ A történeti regényt művelte többnyire a Jósika nyomdokain, de nagyobb tanulmánnyal, mint

¹ Két év egy ügyvéd életéből, Novellák, Salvator Rosa, Kalandornő, A sors keze. Az ördög emlékirataí.

² Élet és ábránd; Világ folyása, (1852., 1853.)

³ A fentemlített művek 1855, 56, 57 és 58-ból valók; főlemlíthetők még a «Régi képek» 2. kötetben 1856-ból és «A multak emlékei» 2. kötetben 1859-ből. Lásd Császárnál 235. s köv. l.

⁴ Komédia és tragédia, A puszták fia, 1857. A kékmacsskához, Goldbach et Comp. 1858. Válogatott művei, 1859. Egyéniségéről főleg Vadnay K. emlékezett meg id. m. 61 s köv. l.

⁵ Beszélyek, két köt., 1855.

⁶ Beszélyek, két köte, 1857.

⁷ Történeti beszélyek, két köt., 1859.

költői leleménnyel és lendülettel Péterfalvi Szathmáry Károly.¹ E korban még jobbára idegen tárgyakkal foglalkozott s csak később tért át, jeles érdemeket szerezve a népeletből merített elbeszélés műfajára Abonyi Lajos, családi nevén Márton Ferenc.² Inkább érdekes személynél fogva érdemel említést b. Podmaniczky Frigyes, ki ez időbe eső fiatalkorában, a regényírást is művelte, kedves úri dilettántizmusképpen, de írásaira is rányomva vonzó, nemes egyéniségének bélyegét.³

A drámairodalom hatalmasan föllendült e korszakban; az idő jele, hogy a közönség a színműíróktól is elnyomott nemzeti érzése számára várt táplálékot, amit egyrészt a hazai történet tárgyainak, másrészt a népeletnek felkarolása nyújtott. A színi irodalom föllendítésében közreműködött a Nemzeti Színház, továbbá jutalomtételeivel az Akadémia s egyes lelkes adakozók, úgy, hogy az ez időbeli dráma több jeles terméke e pályázatok során látott napvilágot.

Az egész évtizeden át Szigligeti Ede uralkodott a magyar játékszínen; az ő roppant termékenysége, színpadi hatása és népszerűsége mellett a többi drámaírók mind alárendelt szerepet látszanak vinni, az olyanok is, akik írói minőség dolgában éppen nem állnak alatta. Ő már a forradalom előtti korszak legkedveltebb színpadi írója volt; hiszen «Szökött katonája» 1843 óta volt állandóan a Nemzeti Színház műsorán; most azonban szerencsés tehetségét egyaránt igyekezett kifejleszteni és hasznosítani úgy a történeti szomorújáték, mint a társadalmi vígjáték s népszínmű terén. Gyors egymásutánban látnak most színpadi lámpavilágot: történelmi darabjai közül Vid, Egri nő, Andronik, IV. István, III. Béla, Diocletian, Világ ura, Béldi Pál, Mátyás király lesz, Zsigmond fogsága és Álmos; társadalmi vígjátékai közül a Házassági három parancs, Az arckép, Lári-fári, Castor és Pollux, Dalos Pista, Veszedelmes jó barát, Nevelő kerestetik, A mama, Petronella, Fenn az ernyő nincsen kas és a Műszeretők; népszínművei közül a Fidibusz, az Aggteleki barlang, Nagyapó, Cigány, Pünkösdi királyné, Csokonai szerelme, Pál fordulása, Tízezer forint és az Obsitos huszár. És ezek mind megfértek a magyar színházak műsorában a Szigligeti sűrűn adott régibb darabjaival s némelyikök nemcsak a kortársakat mulattatta, hanem még ma is polgárjoggal bír a magyar játékszínen.

Szigligeti kétségkívül hasznos színpadi szerzője volt korának, ki a nélkül, hogy az erkölcs vagy ízlés ellen bármikor vétett volna, csodálandó ügyességgel és leleményességgel, a színpadi hatás tökéletes

¹ A sirály, 1855. Magyarhon fénykora, 1857.

² Észak csillaga, 1855. Regék a kandalló mellett. Regék a kandallótűz mellett, 1857. Az egyetem pallosa, 1859.

³ Az alföldi vadászok tanyája, 1854. Tessék ibolyát venni, 1856. Margit angyal, 1859.

ismeretével, izgalom nélkül mulattatva, józan, de kissé prózai életbölcsestéggel szolgálta ki fáradhatatlanul a maga mindig hálás közönségét. Legjobbat a népszínmű terén s néhány társadalmi vígjátékában alkotott, remekművet egyet sem ; a tragédiához egyáltalán híján volt a költői mélységnek és a költői lendületnek. Ez magyarázza meg, hogy darabjai úgyszólván csak színpadi életet éltek, irodalmit nem ; a színpadon megtapsolták, de könyvben nem olvasták. «A nagy, könnyű termékenység volt szerencséje és baja»¹ Szigligetinek ; nagy és sok, de múló sikert aratott ; hogy ezt elérje, sietnie kellett és mert sietett, megesett rajta az, amit egy kortársa úgy fejezett ki, hogy «sietésközben talán a legszebb virágok maradnak el, mert nincs mikor leszakasztani.»²

Szigligeti írói pályájához némileg hasonló a Szigeti Józsefé ; de míg Szigligeti csak kezdte színészkedéssel, hogy azután egészen áttérjen a színműírára, Szigeti mindvégig színész maradt és pedig kitűnő színész s csak mellesleg írt darabokat, korántsem oly szaporasággal, mint nagynevű pályatársa s maga sem méltatva valamennyit arra, hogy kinyomassa. Ez időszakban színrekerült darabjai közül Viola, mely az Eötvös «Falujegyzőjének» haramiaalakját dolgozza fel, A vén bakancsos és fia a huszár, melyet egy magyar társaság Bécsben is előadott,³ a Kísértet és csizmadia, a Becsületszó s a Jó falusiak arattak nagy sikert. Darabjainak szerkezete néha pongyola, meglátszik rajtuk, hogy csak egyik-másik szerep kedvéért vannak írva ; nem mentek a túlzásoktól és torzításoktól sem, de igazi magyar élet lüktet bennök és többnyire jóízű humor.

Dobsa Lajos sok színművet írt az ötvenes években, egy részöket összegyűjtve ki is adta 1854-ben ; egészen a francia drámai iskola híve volt ; nem volt tehetség híján s jó magyar drámai stílussal írt ; de darabjai nagyon különböző értékűek, egynéhány már előadásakor teljesen megbukott. IV. László-jában egyes jelenetek a legnagyobb drámai erővel hatnak ; Guttenbergjét Greguss megdicsérte.⁴ Vígjátékai közül az «Öcsém házasságja» megállja helyét s az «Egy nő, kinek elvei vannak» soká műsordarabja maradt a Nemzeti Színháznak.⁵

Jókai a maga mesés regény- és beszélyírói tevékenysége mellett ráért még koronkint drámákat is írni a Nemzeti Színház számára, melyek némelyike zajos színpadi sikert is aratott, de rendszeren épp oly zajos

¹ *Beöthy Zsolt* : Rákosi Jenő drámai irodalmunkban, Bud. Szemle, 1920 okt. 33. l.

² *Erdélyi János* : Egy századnegyed a magyar szépirodalomból (kisebb prózái III. 99. l.)

³ *P. Napló*, 1856 jún. 10.

⁴ *P. Napló*, 1854 jan. 20.

⁵ Lásd Dobsára s egykorú íróársaira nézve *iffi. Szász Károly* tanulmányát : a magyar dráma a politikai elnyomatás időszakában. *Uránia*, 1917 ápr. 11. s köv. l.

kritikai polémiára is adott okot. Ez időbe négy drámája esik: Dalma, mely az avar ősidőkben játszik, Manlius Sinister, mely a hanyatló Róma korából merít, Könyves Kálmán és Dózsa György; az elsőnek és az utolsónak volt legnagyobb sikere, mint drámák is legjobbak bár ezek is mutatják, hogy írójuk számára a babér inkább az elbeszélő, mint a színpadi költészet terén terem.

Tóth Kálmán és Degré Alajos is megpróbálkoztak a drámaírással. Amannak két magyar történeti színműve került színpadra ez időben, «Az utolsó Zách» és «Egy magyar királyné»; velök nem emelkedett az átlagos színvonal fölé, több szerencséje volt későbbi drámai műveivel. Degré a vígjátéknak már a bohózat felé hajló válfaját művelte; darabjai közül leginkább tetszett a «Rendkívüli előadás» című egyfelvonásos és a «Két hatalom» című vígjáték.¹

Eros tehetség vetett lobot és húnyt el csakhamar Obernyik Károlyban. Első, polgári drámái még a negyvenes évekből valók. Utolsó, leg-sikerültebb történeti tragédiájának, «Brankovich György»-nek színrehozatalát 1855-ben már meg nem érthette; ez főkép az Egressy-játékának köszönhette hatását.² Mint e kor drámaíróit említhetjük még Vahot Imrét, Kövér Lajost és Hegedűs Lajost. Vahotnak «Bányarém» című népszínműve és «Huszárcsíny» című vígjátéka soká tartotta magát a színen. Kövér Lajos nagyon termékeny volt a francia izlésű társadalmi vígjátékok írásában; az ötvenes évek alatt tizenkét ilyen röviddebb-hosszabb vígjátéka került színre többnyire muló hatással; még leginkább említésre méltók a «Hűség hűtlenségből», «Nőm meghalt» és «Hódítás falún».³ Hegedűs Lajos csak történeti drámákat írt s ezek egyike, a «Bíbor és gyász», mely Vak Béla király szerelmi történetét tárgyalja, még abban a könnyen lelkesedő korban megszokottnál is nagyobb színpadi sikert aratott.⁴

Ez a termékenysége a magyar színműirodalomnak az ötvenes évtizedben magyarázza meg, hogy az akkor még kevés színpaddal rendelkező magyar színészet bőven szolgáltathatta a szerény igényű és lelkes közönségnek az ujdonságokat s vajmi ritkán kellett a külföld irodalmához fordulnia kölcsönért. Hogy azonban ez nem jelentette irodalmunk elzárkózását a valóban nagy idegen irodalmi alkotások elől, azt a Shakespeare meghonosítására éppen e korszakban tett nevezetes lépés tanúsítja.

A különböző régibb, többnyire gyarló kísérletek és színpadi «házi fordítások» után Shakespeare színműveinek irodalmi színvonalon álló teljes meghonosítására az első kezdeményezés tudvalevőleg 1848-ban

¹ P. Napló, 1858 ápr. 10.

² Gyulai a P. Napló nekrológiájában (1855 aug. 22.) «Anyá és vetélytársnő» valamint «Chalonis» c. színműveit említi, mint újabb keletűeket.

³ Lásd Szász K. fentebb id. cikkét, 112. l.

⁴ Dudumi: Pester Briefe, II. 16. s. köv. l.

nem kisebb írótól indult ki, mint magától Petőfitől, Vörösmartytól és Aranytól; akkor csak a Petőfi Coriolanus=fordítása jelent meg, mely egészen beleillett a forradalom szilaj hangulatába. A bekövetkezett katasztrófa eltemette ezt a tervet is, bár Vörösmarty lefordította Julius Caesart, melyet már 1852-ben elő is adtak¹ és később hírt adtak a lapok róla, hogy a Lear király fordításával is elkészült.² Arany János 1859-ben kezdett a Szentivánéji álommal foglalkozni, ellenben Antonius és Cleopatrát, már Szász Károly jeles fordításában adhatta elő a Nemzeti Színház 1858 elején s a Velencei kalmár Ács Zsigmond fordításában már 1853-ban megjelent.³

Így állott a magyar Shakespeare=fordítás dolga, mikor a nagy terv 1858 őszén egyszerre, egyetlen lelkes hazafi elhatározásából a teljes megvalósulás stádiumába jutott. Tomori — családi nevén Theodorovics — Anasztáz, nagy-körösi tanár, — mint már említettük, — váratlanul tekintélyes örökség birtokába jutván, Pesten telepedett le s már 1856-tól kezdett az irodalomért áldozgatni és irodalmi estélyeket adni; lakása valóságos középpontjává lett az irodalmi életnek s jutalomtételei élesztőivé a drámai irodalomnak;⁴ a Szépirodalmi Közlöny 1858 december 16-án hozta a hírt, hogy Tomori elvállalta Shakespeare összes művei magyar kiadásának költségét. A kiadást utóbb a Kisfaludy=Társaság vette gondjaiba s 1864-ben jelent meg a teljes magyar Shakespeare első kötete.

Mialatt a magyar drámai irodalom külső képe így alakult az ötvenes évek végén, egy fiatal nógrádmegyei földbirtokos, kit a megelőző korszak hányatásai súlyosan megviseltek, falusi magányában s akkor még az ismeretlenség homályában írt drámai formában egy merész művet, mely az emberiség legmélyebb problémáit ölelte fel. Pontos feljegyzése szerint 1859 februárius 17-én fogott hozzá a kidolgozáshoz és 1860 március 26-án fejezte be.⁵ Bár csak 1862-ben lett közismertté «Az ember tragédiája», keletkezését tekintve szintén az ötvenes évek légkörének és életének gyümölcse, épp úgy, mint Madáchnak 1859-ben írt, de csak halála után ismertté lett «A civilisator» című aristophanesi vígjátéka, mely tulajdonképpen gúnyirat a Bach=korszakra.⁶

Már a megelőző fejezetben méltattuk azt a szerepet, melyet az időszaki, sőt a napisajtó is az irodalom ismertetése, terjesztése és népszerűsítése, sőt bírálata és irányítása terén is, különösen az abszolút uralom

¹ Magyar Hirlap, 1852 o.t. 3.

² P. Napló, 1853 okt. 5.

³ Lásd ezekre s következőkre nézve Bayer I.: «Shak. drámái hazánkban» c. műve, j. 69. s köv. l. továbbá Arany J. levelez. I. 459. l.

⁴ Tomori szerepére nézve lásd Vadnay megemlékezését: id. m. 90. s köv. l.

⁵ Voinovich G. Madách és az Ember tragédiája 152. l.

⁶ U. ott 197—198. l.

első éveiben vitt. Az ötvenes évek második felében az időszakai sajtó fejlődése, az irodalom iránti érdeklődés növekvése s a hatalom nyomásának enyhülése következtében ennek a szerepnek még nagyobb fontosság jutott. Igaz, hogy a sűrűn keletkezett ilyfajta vállalatok gyakran mulandóknak bizonyultak, de voltak közöttük olyanok, melyek huzamos időn át szolgálták az irodalom érdekét, sőt olyanok is, melyek a legújabb időig fennállottak vagy még fennállanak. Az 1854—58 közötti években Magyarországon összesen 55 részint már régebben is létezett, részint újabban keletkezett lapot és folyóiratot számláltak, melyekből ebben az időközben 12 szűnt meg vagy alakult át.¹ Magában Pesten 1858 elején 31 magyar lap és időszakai közlöny jelent meg 9 német és 2 szláv mellett.² A politikai élet elnyomatása következtében előtérbe nyomult szépirodalmi lapok versengése a közönség kegyéért néha ízléstelen vásári zsvivajjá nőtt, de mindenesetre hozzájárult a szépirodalmi termelés élénkítéséhez.³

Említettük már a Szilágyi Sándor füzetes vállalatai, a «Pesti Napló», a «Vasárnapi Ujság», a «Déliabáb», a «Nemzeti Könyvtár» és «Szépirodalmi Lapok» irodalmi szerepét; az 1854. év elejével indult meg a Pester Lloyd, mely nemcsak a gazdasági érdekek német nyelvű közlönyévé vált, hanem már az első időben is jó szolgálatokat tett a magyar irodalomnak a külföldön való ismertetése terén. A már szintén említett «Hölgyfutár» Nagy Ignácnak 1854-ben bekövetkezett halála után a Berecz Károly szerkesztésébe ment át, kinek sikerült továbbra is a legelőkelőbb szépirok közreműködését biztosítani s szerkesztőségét a fiatal írók otthonává tenni; lapja csak egyszer forgott veszélyben, mikor t. i. a pesti jogászokat azért, mert báljukon behozták a magyar ruha viselését, megdicsérni merte.⁴ 1857-ben Vajda János indított meg egy nem hosszú életű szépirodalmi hetilapot, a «Nővilág»-ot,⁵ mely szép divatképeivel hozzájárult a magyar női ruhaviselet terjesztéséhez. Ugyanilyen szépirodalmi- és divatlap volt a Bulyovszky Gyula «Nefelejs»-e, mely 1859 tavaszán indult meg.⁶

Mint a népszerűen tudományos irodalom közlönye indult meg 1850-ben az «Új Magyar Muzeum», mely a tudományok minden szakra kiterjedt; Gyulai, Arany, Erdélyi, Hunfalvi Pál, Ipolyi, Horváth

¹ *Vas. Ujság*, 1858. évi 549 l. Az ezen korbéli időszakai sajtónak érdekes, részletes szemléjét l. *Dudumi* id. m. 9. s köv. l. A Hölgyfutárnak a *Magyar Hírlapban* is (1850 nov. 29.) közölt statisztikája szerint 1850 októberében a Magyar Hírlapból 4616 (?), a P. Zeitungból 26,959, a P. Naplóból 15,420, a Hölgyfutárból 10,733, a Religióból 10,286, a Kath. Néplapból 9214 továbbított a posta.

² *P. Napló*, 1858 jan. 14.

³ *Papp Ferenc*: B. Kemény Zs. II. 100. l.

⁴ *Vadnay K.* id. m. 18. l.

⁵ *P. Napló*, 1856 dec. 28.

⁶ *U. o.* 1859 április 5.

Cyrril dolgoztak számára ; Arany egy verstani értekezést közölt benne.¹ Gyulai a következőkben szabta meg e folyóirat programját : «A múlt követeli, a jövő várja, hogy szellemi felsőségünkkel terjeszkedjünk, teljes díszben megteremtsük a nemzeti műveltséget, mely nemzetiségünk erősebb támasza minden politikai intézménynél és a szabadságnak is biztosabb záloga, mint egyelőre látszik».² A fontosabb szakfolyóiratokról az illető tudományág irodalmánál emlékezünk meg.

Az említett folyóiratoknál tartósabb életre és nagyobb jelentőségre volt hivatva a «Budapesti Szemle», mely 1857 őszén indult meg a Csengery Antal szerkesztősége és kiadósága mellett. Mindjárt első száma Csengeryn kívül Gyulaitól, Keménytől, Hunfalvy Jánostól, Szalay Lászlótól hozott s Eötvöstől, Hunfalvy Páltól, Paulertől, Brassaitól, Gregusztól és Szász Károlytól ígért közleményeket. Tudvalevőleg Szalay és Eötvös már 1840-ben indítottak ily címen szemlét, mely azonban csak két számot ért meg ; Csengery a felújított vállalat tervrajzát gondosan körülírta, feladatául a tudományok népszerűsítését, az essayirodalmat, a világ tudományos mozgalmait mellett a politikai események figyelemmel kísérését is, jeles szépirodalmi művek közlését s egyúttal az irodalmi és művészeti kritikát jelölve meg.³ De már egy évvel később panaszkodnia kellett, hogy az előfizetők száma csökken s félnie attól, hogy a «generosa natio» cserbenhagyja vállalatát.⁴

Míg tehát a magasabbrendű irodalmi folyóiratok, még nem csekély nehézségekkel küzdtek, az ötvenes évek haladtával mindinkább terjeszkedtek a népies irodalmi vállalatok. A népies iránynak e korban nálunk tulajdonképpen legnemesebb képviselője maga Fáy András volt, ki legjobban értett hozzá elbeszélő műveiben is a népszerűt az erkölcsnemesítővel kötni össze. 1858 nyarán megjelent «Halmay család»-ja, mint egy «képnélküli Orbis Pictus», a legnépszerűbb formában egyenesen nevelő és oktató feladatot teljesített. Általán az elismert, tekintélyes írók nem átallozták leszállani a néphez is ; így Vas Gereben 1854-ben indított meg egy népies folyóiratot «Falusi esték» címen, melyből azonban csak négy füzet jelent meg s ugyanakkor Csengery és Kemény szerkesztése mellett megindult a szintén rövid életű «Magyar nép könyve» szépirodalmi tartalommal, Friebeisz István pedig a «Magyar nép könyvtárát» adta ki Fáy előszavával. Népszerűek voltak a Mayer István (István bácsi) népkönyvei. A Greguss Gyula és Hunfalvy Jánostól szerkesztett «Család könyve» főképp a természettudományok népszerűsítését tűzte ki feladatául. Nagy jelentőséggel bírtak e korban az irodalmi tartalmú naptárak, melyek százezreknek majdnem egyedüli olvasmányául szolgál-

¹ «Valami az asszonáncról», 1854.

² Váczai János : Tompa élete, 134. l.

³ Ferenczy József : A magyar hirlapirodalom története, 503. s köv. l.

⁴ Csengery és Gyulai levelez. B. Szemle, 1922 nov. 83. l.

tak; Vahot Imre, Vás Gereben, Fényes Elek, Pákh Albert, Ballagi Mór ráérték az ilyeneknek szerkesztésére is; a jó irányú ponyvairodalomban pedig a Tatár Péter (Medve Imre) verses és prózai elbeszélései voltak legkeresettebbek.

Jellemző, hogy míg a Pesti Napló 1854 tavaszán arról panaszkodott, hogy, bár több könyv jelenik meg s kél is el, mint a forradalom előtt, az olvasóközönség inkább az alsóbb mint a felsőbb osztályokból kerül ki s ezért nyerseségre, póriasságra, sőt tartalmatlanságra és felszínességre szoktatja az írókat, sokkal inkább, mint a régi táblabíró-világ,¹ 1856 végén Salamon Ferencnek azért kellett felszólalnia, hogy az «újság és naptárgyártók», az «irodalmi üzerek» befolyásolják a közönséget, mely bukni hagyja a «Magyar nép könyvé»-t, nem pártolja a «Család könyvé»-t, mikor a keveset érő «Vasárnapi könyvtár» és a képes ujságok mindent elnyelő népszerűségnek örvendenek, úgy, hogy az irodalom alsóbb része elborítással fenyegeti a felsőbbet, a nemesebbet, jobbat.²

A sajtó és a folyóiratok nyújtották természetesen az irodalmi kritika terét is, melyen régi és új erők nagy buzgalommal s néha nagy hevességgel is vették föl a nemzeti katasztrófa által megszakított munka fonalát.

A régiek közül Bajza — testi leromlása következtében, — egészen elhallgatott; Erdélyi János, Toldy Ferenc, Greguss Ágost, Brassai Sámuel, Csengery Antal régi elveiket alkalmazták a megváltozott viszonyokra. Erdélyi bölcsészeti elmélyedéssel egész korszakokat átfogó, szinte irodalomtörténeti szemlélet nyújtó bírálatokat is írt, sok értékes és maradandó ítéletet adva benne.³ Toldy Ferenc sohasem volt egészen ment az elfogultságtól és pártoskodástól, de e korbéli nagyérdemű munkássága inkább az irodalomtörténet felé irányult. Greguss mindig esztetikai magaslatra helyezkedve bírálta a Pesti Napló tárcájában nem mindig tévedhetetlen ítélettel az irodalom napi jelenségeit is. Brassai különösen egy Jósika elleni kíméletlen támadásával keltett feltűnést.⁴ Csengery Antal volt Ipolyi magyar mythológiájának szigorú bírálója.

Salamon Ferenc érdemes kritikusi működése az ötvenes évekkel veszi igazán kezdetét; szigorú bírálója volt az egykorú drámai irodalomnak, amire szükség is volt; egyébiránt kritikái szigoruk mellett többnyire igazságosak voltak és mindig tanulságosak. Épp így a Kemény Zsigmondéi, ki szigort, elmélyedést, széles látókört kívánt a kritikustól s műbírálataiban maga is ehhez tartotta magát. Mint a múltban, úgy

¹ P. Napló, 1854 márc. 8.

² U. o., 1856 dec. 29—30.

³ Népköltészetünk a külföldön 1851. Népköltészet és kelmeség 1853 és különösen: Egy negyedszázad a magyar szépirodalomból, 1855. (P. Napló.)

⁴ Kritikai Lapok, 1855.

most is költőink is gyakoroltak irodalmi kritikát; Gyulairól külön kell megemlékeznünk; Szász Károly lendületes és formás volt a kritikában is, melyben szintén elárulta nagy világirodalmi műveltségét. Arany János szigorú, de mindig jóakarató és tárgyilagos bíráló volt, személyeket sohasem támadott, legkedvezőtlenebb ítéleteit általánosságban szerette elmondani, néha költői formában is, mint a már említett «Vojtina levelei»-ben, melyben a korabeli tehetségtelenül féktelenkedő költőket egyebek közt így ostorozza :

«Minden szemét vers egy=egy drága kincs,
 Gazt ápolni hűn
 Hazafias tett: gyomlálgatni bűn.
 Azért előre mindenféle díb=dáb,
 Hancúzni a Parnasszuson meztláb!» ...

Gyulai már ezidőben nagyot haladott azon az úton, mely őt utóbb a magyar kritikai irodalomban oly jelentőséghez juttatta, amely költői érdemeit is elhomályosítja s neki a legnagyobb magyar kritikus babérját biztosította. Mindjárt pályakezdése kimutatta kritikusi egyéniségének összes fény= és árnyoldalait. Jellemben szilárd volt, elveiben következetes, ítéletében önálló, felfogásában, érzelmében igazán magyar s a hizelgés, pajtáskodás, pártfogás és hatalom számára teljesen hozzáférhetetlen, de azt maga elismerte, hogy az irodalomban határozott rokon= és ellenszenvei vannak ¹ Nem tudott mindig elfogulatlan lenni s igazsága érzetében gyakran kíméletlenül éles volt; csak egyforma, igen magas mértéket szeretett alkalmazni, melyet kevesen értek el, úgy hogy az ő megállapításai szerint igazi irodalmi értékeink nagyon kis számra zsugorodnak össze; de kritikája, ha néha bántó s talán túlzó is volt, nagyban járult hozzá irodalmunk tisztogatásához s a helyes irány és mérték fölismeréséhez.

A közfigyelmet mint kritikus főleg 1854-ben Petőfiről írt, hosszú időre mértékadóvá vált tanulmányával vonta magára;² de már a Szilágyi Sándor «Röpívei»-ben közölt kritikákat s utóbb a Szilágyi Ferenc «Budapesti Hírlap»-jának lett állandó kritikusa. Legnagyobb harcait Jókaival, részint a Pesti Napló-ban, részint a Budapesti Szemlében vívta meg s ezek már kiterjedtek a színházi bírálatra is, ahol Gyulainak az olasz Ristori Adelaidét dicsőítő cikkei Jókai nevének féltékenységét kelthették fel. A nagy népszerűségnek örvendő költő drámáinak éles bírálata a kiváló fiatal kritikus részéről, bármily szenvedélyes és személyes összeütközéseket is idézett föl, tulajdonképpen irodalmi irányok harca volt: a már-már hanyatló romantikáé, melyet Jókai törhetetlenül képviselt, az érvényre emelkedő költői realizmussal, mely mellett Gyulai

¹ Zsigmond Fer. id. m. 404. l.

² Új magyar múzeum, 1854.

kardoskodott s amely nálunk főképp a Kemény későbbi regényeiben nyert kifejezést.¹

Mielőtt az ötvenes évek kritikai irodalmának ezen áttekintésétől megválnánk, meg kell emlékeznünk arról az irodalmi harcról is, mely az ötvenes évek végén hazánkban egy a külföldön s idegen nyelven megjelent, de a magyar szellemi életbe mélyen belévágó mű fölött keletkezett.

1859 nyarán kezdtek a magyarország lapok foglalalkozni Liszt Ferencnek Párisban «Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie» cím alatt megjelent könyvével, melyben a nagy zeneköltő a magyarországi népzénet a cigányoknak tulajdonítva, tulajdonképpen magyar nemzeti jellegétől megfosztani látszott.

Liszt, ki amúgy is inkább csak származása és neve szerint volt magyar, bár működése hosszú folyamában tényleg a magyar műzenét is értékes szerzeményekkel gazdagította, azzal, hogy ünnepi oratoriumának az esztergomi bazilika felszentelésekor történt előadása alkalmából eljött Esztergomba és kétszer is Pestre s itt lelkes ünnepeltetésben részesült, közeledni látszott nemzetünkhöz, melynek körében neve éppen ez időben a legjobb hangzású volt.² Annál fájdalmasabb megütközést keltett irodalmi műve, melyben zenészi tekintélyének s magyar eredetének súlyával igyekezett a nemzettől elvitatni valamit, amire ez büszke volt s amit éppen akkor mint kesergése vígasztalóját, mindennél többre becsült. Liszt zenetörténeti megállapítása egyébként is hamis volt, mert hiszen cigányok sokféle nép körében éltek és élnek, de a magyar cigányzene csakis magyar talajon termett, csak itt értik meg és értékelik érdeme szerint s így azt a cigány faj lelki produktumának tekinteni nem lehet.

Csakhamar heves támadások érték a híres szerzőt sajtónkban, melyeknek hevét kétségtelenül fokozta az, hogy a legtöbbben, kik e könyvről írtak, csak híréből ismerték azt. Simonffy Kálmán zenei írónk levélben fölmondta Lisztnek a barátságot. Liszt válaszolt Simonffynak és levelet intézett Heckenast könyvkiadóhoz, melyet a lapok is közöltek. E levélben tagadásba vonta azt, mintha a magyar zenét a magyar nemzettől elvitatni akarta volna, de másrészt állította, hogy az Indiából származik, Simonffy pedig a könyv tartalmára való utalással igazolta támadását.³ A vitába mások is beleszóltak, de a Liszt védelmére kelni tulajdonképpen senki sem mert; őt e könyveért akkoriban a magyar sajtó valósággal kiátkozta.⁴

¹ Lásd *Papp Ferenc* tanulmányát: Gyulai Pál és Jókai Mór. B. Szemle, 1921 jan.—febr. 26. s. köv. I. Gyulai kritikusi működésének egyidejű német méltatása: *Dudumi* id. m. I. 18. s. köv. I.

² *P. Napló*, 1856 aug. 28. s. köv. számok.

³ *U. o.*, 1859 szept. 6—7.

⁴ *Ábrányi Kornél* (idb.): Képek a mult és jelenből (1899) 134. s. köv. I.

III.

(A tudományos irodalom; Kemény történelmi tanulmányai; a közel egykorú történelem; gr. Teleki József: Hunyadiak kora; Szalay László történetírói munkássága; Mikó, Kőváry, Danielik, Kerékgyártó; Horváth Mihály kisebb munkái. Archeológia; Ipolyi Magyar Mythológiája; Genealogia: Nagy Iván. Földrajz: Fényes Elek; utirajzok; honismertető képes művek, különösen a Hunfalvi—Robbock-féle. Irodalomtörténet: Toldy munkássága; Erdélyi; régi irodalmi kiadványok. Nyelvészet: Reguly, Hunfalvi Pál, Brassai, Czuczor, Fogarasi, Ballagi. Esztétika: Kemény, Erdélyi, Greguss. Bölcsészettudományok: enciklopédikus művek, pedagógia. Társadalmi tudományok: Eötvös nagy műve; közigazgatás és jog: Csengery, Tóth Lőrinc, Pauler stb. Közgazdaság: Fáy, Kautz, Galgóczy, Fényes, mezőgazdasági írók. Mennyiség- és természettudományok: a Bolyaiak, Jedlik, Szabó stb. Orvostudomány: Semmelweis, Balassa. Tudományos és irodalmi intézetek és társulatok: a pesti egyetem, a Nemzeti Múzeum, Könyvtárak: Erdélyi Múzeum-Egylet; Természettudományi Társaság; a Kisfaludy-Társaság sorsa; az Akadémia szerepe.)

A megelőző fejezetben ismertetett irodalmi kritika már jelzi az átmenetet a tudományos irodalomhoz, melynek terén az a hajlam a multtal való foglalkozásra, mely az ötvenes évtizedet a szépirodalommal szemben jellemezte, szükségképp kedvezett a történetírás minden fajának sőt a történeti bűvárkodásnak is.

Mindjárt az évtized küszöbén megjelent két munka ugyanattól a szerzőtől, mely a történelmi essay terén valósággal úttörő volt és hosszú időre utóéletlen mintakép maradt nálunk. B. Kemény Zsigmond, ki — mint láttuk, — a forradalom után írt röpirataival nem éppen emelte népszerűségét s ki mint regényíró és publicista ritka tevékenységet fejtett ki az egész évtizeden át, már 1851-ben közreadott két jellemrajzot a közelmúlt történetéből. Az egyik a két Wesselényiről szól, — atyáról és fiúról, — a másik Széchenyi Istvánról.¹

Mindkettő elárulja azt, amit Kemény valamivel később, Macaulay angol történetéről írt tanulmányában² be is vallott, hogy t. i. szerző-

¹ Első kiadás: Csengery A. «Magyar szónokok és státusférjak», 1851.

² «Macaulay: Anglia története című munkájáról» P. Napló, 1853 kiadva a Gyulai-féle «Kemény Zs. tanulmányai» II. kötetében.

jük csodálója és hű követője a nagy angol történetírónak, kinek — éppúgy, mint Gibbonnak, — különös érdemét látja abban, hogy történeti munkáival a költészetet is megtermékenyítette s bámulatosan élethű és megragadó képeket tudott adni emberekről úgy, mint korszakokról. De elárulják Kemény e tanulmányai azt is, hogy írójuk nem csak megtermékenyíteni akarja a szépirodalmat, hanem maga is elsőrendű szépíró, akit a történeti kutatásnál, a föl kutatott anyag rendszeres földolgozásánál jobban érdekel a történelemben mozgó alakok plasztikai megjelenítése és egyes mozzanatoknak drámai erővel való elbeszélése. Ez a hajlam Keményt kétségkívül kevésbé vérbeli történetíróként, mint inkább nagy lélekbuvárként és költői lendületű elbeszélőként tünteti fel; de a ki nem oly egyoldalú és pedáns, hogy tagadja a történetírás művészi feladatait és a lelkekre való hatásának szükségét, az meg fogja becsülni az oly történeti essayket is, a minőknek mintáit szolgáltatta irodalmunkban Kemény. Meg fogja becsülni annál inkább, mert azok ez esetben nemcsak művésziek és érdekesek, de mint jellem- és korrajzok, csodálatos plaszticitásuk mellett igazak is. Különösen a Széchenyi jellemrajzánál bámulatos az, hogy Kemény, aki úgyszólván derékban látta kettétörni a Széchenyi történeti alakját s aki joggal hihette akkor, hogy a nagy férfiú nyilvános szerepe véget ért s aki még a Széchenyi addigi életfolyásának és munkásságának minden, azóta feltárt adatát sem ismerhette, mégis talán valamennyi közt leghelytállóbb, legteljesebb és legigazabb megoldását tudta adni a «legnagyobb magyar» jelleme, lénye bonyolult problémájának.

E tanulmányokkal egyidejűleg jelent meg a Pesti Naplóban Keménytől «Erdély közéleté 1791-től 1848-ig», mely a gróf Bethlen János halála alkalmából iratott és szintén az előbbi két essayben tárgyalt korszak talaján mozog.¹ A nagy nemzeti katasztrófa után szinte természet-szerűen fordult a közérdeklődés a közeli multba, a honvágy egy nemképpen, de azért is, hogy a gyászos fordulat okait keresse. Még közelebb eső visszaemlékezések szolgálták meg azután a forradalom részeseinek emlékirat- vagy naplószerű följegyzéseiben, melyeknek egy része, persze csak nehezen jutott el a hazába. A sort Egressy Gábor nyitotta meg «Törökországi Napló»-jával.² Követte ezt Görgeinek már említett önvédelme;³ a «Histoire contemporaine» köréből az ötvenes évek alatt lefolyt keleti háború is megtalálta a maga történetíróját Fényes Elekben,⁴ úgyszintén Klapkában, kinek könyvét azonban tilalom alá helyezte

¹ Ezt is Gyulai közölte a K. Zs. tanulmányai II. kötetében.

² 1851-ben jelent meg. Az emigrációnak — nagy részt idegennyelvű — irodalmáról áttekintést ad az I. köt. 346. l. jegyzete.

³ Mein Leben und Wirken etc. 1852.

⁴ «Az orosz-török háború», két kötet, 1856.

a hatalom.¹ Börtönéből kiszabadulván, Beniczky Lajos is könyvírásra adta magát, de nem a saját élményei köréből.²

Gróf Teleky József, Erdély volt kormányzója, az Akadémia érdemdús első elnöke, könyvtárának és egy drámai jutalmának alapítója, 1855 elején bekövetkezett halála előtt csak három évvel indította meg egy negyedszázad tanulmányainak gyümölcsét képviselő monumentális munkájának, a «Hunyadiak korá»-nak kiadását, melyből haláláig csak két kötet jelenhetett meg, azután még további hét, de a mű, — mely földolgozás és okmánytár egyúttal, — még így is befejezetlen maradt. Nagy szorgalom és odaadás tiszteletreméltó alkotása, becses forrás-munka, de terjengő előadásánál s kissé avult stílusánál fogva nem élvezetes olvasmány.

Mint már láttuk,³ az események és azokból folyó helyzete tették történetíróvá Szalay Lászlót. Ő a forradalom előtt mint jogtudós és publicista szerzett tekintélyt s e minőségeit a történetírásban sem tagadta meg. Magányos élete az emigrációban kényszerítette az elmélyedő munkára, hazájának jövője fölötti súlyos aggodalmai ösztökélték a történet vizsgálatára: tudni akarta, hogy «lehet-e még reménylenünk?» hogy «mi vár reánk? — hogy meggyőződve nemzetünk hivattatásáról, új erővel fogjunk munkához, elkövetett hibáinkat jóvá tegyük vagy azon meggyőződéssel haljunk meg, hogy a magyarnak úgy sincs mit keresnie e világon . . .» Száműzetésének borus hangulatában is hazafisága és idealizmusa megóvta attól, hogy az alternatívára az utóbbi értelemben adja meg művével a választ. Ellenkezőleg, «Magyarország története», úgy ahogy ő megírta, saját nyilatkozata szerint főképp az ifjú nemzedék számára, hitet önthetett a magyarba nemzetének jövőjét illetőleg s a figyelem és szakértelem melyet főképp jogi intézményeink alakulására fordított, a buzgalom és alaposág, mellyel Magyarország közjogának történeti folytonosságát kimutatta, fegyvereket szolgáltatott a nemzetnek abban a győzelmes harcában, melyet függetlenségeért még az ő életében s az ő közreműködésével kezdett megvívni.

Szalay László mindjárt nemzeti katasztrófánk után, a svejci Rorschachban kezdett hozzá műve kidolgozásához, melynek első két kötete már 1852-ben jelent meg; ezeket a következő években is követte egy-egy. 1855-ben Szalay hazatérvén, itthon bővebb forrásanyag állott rendelkezésére s szélesebb alapon folytathatta a munkát; meg is jelent 1857-ben az ötödik s 1859-ben a hatodik — már csak csonka — kötet,

¹ Lásd említését a VI. rész II. fejezetében. Mint idetartozót említhetjük *Urházy György* könyvét III. Napoleonról, 1856.

² «Kálmán király és József császár», tört. tanulmány, Pest, 1858. «Kaleidoszkóp vagy éji álmok», Pest, 1859. (Lásd: *Steier Lajos*: Beniczky Lajos visszaemlé. és jelenl. Bpest, 1924 215. l.)

³ I. köt. 295. l.

de a mű, szerzőjének itteni sokoldalú elfoglaltsága s utolsó életéve alatti betegeskedése miatt befejezéseig nem jutott; az ónodi országgyűlésnél (1707) megszakadt. Így is nagy elterjedésnek örvendett s már a hatvanas évek első felében második kiadást ért el, német fordításban is megjelent.

Kiemeltük már azt az érdemét Szalaynak, hogy munkájában a jogintézmények fejlődésére nagy súlyt helyezett, amire annál inkább volt szükség, mert Horváth Mihálynak még a negyvenes években kiadott s nagy népszerűségnek örvendett magyar történelme majdnem csak a politikai és hadi események elbeszélése. Viszont a műveltségi viszonyok és vonatkozások még Szalayban sem találták meg történetírójukat. Munkáját nagy lelkiismeretesség, komoly tárgyilagosság és minden hatáslesés nélküli egyszerűség mellett, mégis meleg hazafiúi érzés hatja át; a stilusnak némely, talán a külföldi tartózkodásnak tulajdonítható különlegessége keveset von le annak nemes szépségéből; így csak természetes az általános elismerés, melyben a mű része-sült, s melynek a legtekintélyesebb bírálók adtak kifejezést.¹

E nagy mű egyébiránt nem meríti ki Szalay László történetirodalmi munkásságát az ötvenes évek alatt. Százamos kisebb történelmi tanulmányát bírjuk ez időből és nagybecsű forrásművek kiadásával is érdemesült. Így kiadta már 1850-ben a «Státusférfiak és szónokok könyve» című régebbi gyűjteményének új folyamát egy kötetben; leírta a tatárjárást s képekkel adta ki a «Vasárnapi Könyvtár»-ban. Megindította a Magyar történeti emlékek gyűjteményét, melynek első kötetei Kemény János erdélyi fejedelem és gróf Bethlen Miklós önéletrajzát hozták a XVII—XVIII. századbéli eredeti kéziratok alapján. Szalay szerkesztése mellett jelent meg az Akadémia kiadásában a történelmi forrás közléseink terén korszakot alkotó Monumenta Hungarie Historica első, írókat tartalmazó kötete, melynek számára a magyar renaissance érdekes alakja, Verancsics Antal esztergomi érsek munkáit rendezte sajtó alá. Írt adalékokat a magyar történethez a XVI. századból és számos kisebb cikket s történeti könyvismertetést a Budapesti Szemlébe, Pesti Naplóba s más folyóiratokba.²

Erdély, a maga gazdag történeti emlékeivel minden időben élénken foglalkoztatta a történelmi kutatókat, természetesen első sorban

¹ Lásd Kemény Zs. tanulmányát Szalay műve fölött a Gyulai-féle kiadás (K. Zs. tanulmányai) II. köt. 227. lapján, (megjelent, 1852-ben a P. Naplóban), továbbá Salamon Ferenc jellemzését: Szalay László (Ország Tükre, 1862. 3. szám), Marczali Henrik méltatását a Beöthy-féle Irodalomtört. II. kötetében 562. s köv. l. A mű keletkezésére és kiadására nézve: B. Szalay G. Szalay L. levelei 21. s köv. l. 304. l.

² Lásd műveinek legteljesebb jegyzékét B. Szalay G. id. könyvének függelékében.

az erdélyieket. Gróf Mikó Imre, ki ott a multban fontos politikai szerepet is vitt s kinek — mint látni fogjuk, — elévülhetetlen érdemei voltak az Erdélyi Muzeum=egylet létrehozásában, 1855 végén megindította az «Erdélyi történelmi adatok» című gyűjteményt, melyből két kötet jelent meg. De legenyedetlenebb munkása az erdélyi történelmi s egyéb irodalomnak is Kőváry László volt, ki az ötvenes évek első felében megírta Erdély régiségeit, Erdély földje ritkaságait, Erdély nevezetesebb családait s Magyar= és Erdélyországot képekben tárgyzó munkáit, kiterjeszkedve ezekben történeti és régiségtani adatokon kívül a mesékre és népmondákra is. E korszak végén megindította Erdély történetének több kötetes közlését is.¹

A Danielik János szétágazó irodalmi tevékenysége kiterjeszkedett a történelemre is, amennyiben egyekek közt megírta Columbus s Amerika fölfedezésének történetét, mely rövid idő alatt két kiadást is ért el s a szerző barátja, Kemény Zsigmond méltatta elismerő bírálatra.² Kerékyártó Árpádtól 1857=ben a «Magyarok életrajzai» jelentek meg, melyek a sajtót élénken foglalkoztatták, 1859=ben pedig ugyanő kiadta «Magyarország művelődéstörténeté»=nek első füzetét.³

Horváth Mihályt, ki már a szabadságharc idejében Magyarország legismertebb és legnépszerűbb történetírója volt, az emigráció hányattott élete egy időre elnémította. Mint politikailag súlyosan kompromittált, még 1858=ban is csak Hatvani Mihály álnév alatt juttathatta el a hazába. «Történeti zsebkönyv»=ét, mely több kisebb tanulmányát tartalmazta, jobbára a brüsszeli állami levéltárban nagy szorgalommal gyűjtött, magyar vonatkozású anyag alapján. Ugyancsak e levéltárban valamint a burgundi könyvtárban végzett kutatások alapján közölt utóbb magyar történeti emlékeket az Akadémia «Monumenta»=kiadásában. Ezek a jobbára Regesták alakjában közölt tanulmányok nemcsak a magyar történelem új forrásaira mutattak rá, hanem fontos mozzanatot képviselnek a jövő szempontjából, a Horváth Mihály történetírói látóköre és módszere fejlődésében. A vezérek korára vonatkozó tanulmánya is 1858=ban indult meg a «Hazánk»=ban.⁴

A történelem társ= és segédtudományai közül az archeologia és művészettörténelem nálunk ez időben még fejletlen állapotban voltak;

¹ Ürmösy id. m. I. 138. l. Wurzbach id. m. I. 72, 80. l. II. 242. P. Napló, 1859 okt. 26.

² P. Napló, 1856 nov. 20. 1857 szept. 13. Danielik más történeti tanulmányait (Magyarorsz. Szent Erzsébet élete. A történet szelleme) a *Religió* hozta.

³ U. o., 1857 szept. 20. 1859 április 27.

⁴ Itt említjük, hogy Wenzel Gusztáv a «Monumenta»=ban tette közzé Szerémi György emlékiratát, Magyarország romlásáról 1857=ben s Kerkápoly Károly 1859=ben egy «Észtani világtörténet» c. művet adott ki. (P. Napló, 1859 nov. 23.)

hivatott művelők: Henszlmann, Rómer, Pulszky, Ipolyi közül Pulszky még számkivetésben volt, Henszlmann is a külföldön; Rómer alig szabadult ki a börtönből; Lonovics Józseftől jelent meg 1856-ban egy népszerű egyházi archeologia.¹ Ipolyi Arnoldnak, ki több, kisebb történeti és művészettörténeti tanulmányt is közölt,² ez időbeli legnagyobb figyelmet érdemlő munkája a «Magyar Mythologia» mely 1854 elején jelent meg, tulajdonképpen művelődéstörténeti tárgyú. Megjelenésekor mindenkit meglepett anyagának váratlan gazdagságával, melyből irodalmunk bőven merített is. Azonban nemsokára kitűnt, hogy a Jacob Grimm hatása, melynek túlságosan alávetette magát, s a rokon keleti népek vonatkozásainak elhanyagolása Ipolyit téves módszerre és következtetésekre indították, amire különösen Csengery Antal mutatott rá bírálataiban. A szerző valószínűleg maga is belátta ezt, mert — újabb átdolgozás szándékával — igyekezett a forgalomból kivonni művét. 1859-ben a Toldy szerkesztése mellett, de főképp az Ipolyi közreműködésével megjelent az «Archeologiai Közlemények» első füzeté.

A hazai genealógiai irodalomra nézve korszakosnak mondható a Nagy Iván ma is alapvető nagy nemzetségtani művének füzetekben való megindulása 1857-ben.³

A földrajzot nálunk ez időben majdnem kizárólag az érdemes Fényes Elek képviseli, és pedig politikai ágát, mely sokszorosan vegyül a statisztikával. Már 1851-ben kiadta nagy szorgalommal készült művét: Magyarország geográfiai szótárát; három évvel később, — a keleti háború iránti érdeklődésnek megfelelően — «A török birodalom leírása» és további három év múlva «Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása» jelentek meg.

A földrajz határán járnak azok az útleírások, melyek az ötvenes években kedveltségöknél megfelelő szaporaságot mutatnak. B. Podmaniczky Frigyes oroszországi, svéd- és dánországi utazásáról közölte tapasztalatait «Úti naplomból» cím alatt, gr. Andrássy Manó keleti utazásának leírását adta ki, gr. Kálnoky Dénes pedig «A vándor emlékei» címen bocsátott közre két kötetben utirajzokat.⁴ Alig hogy az olaszországi háború lezajlott, Kecskeméthy 1859 júniusában olasz földről küldött utirajzszerű tárcacikkeket a Pesti Naplónak. Tudományos érdeklődést keltett Magyar Lászlónak az Akadémia megbízásából dél-

¹ Ormós Zsigmond adott ki 1859-ben «Adatok a művészet történetéhez» címen egy 303 lapra terjedő, jobbára a festészet köréből vett monografia-gyűjteményt (P. Napló, 1859 j. l. 8.)

² Az «Új magyar múzeum» és a «Religió» 1851—58-iki évfolyamaiban.

³ Magyarország családai címerekkel és nemzetiségi táblákkal. Pest.

⁴ Ide sorolhatók még Méhes Sámuel, Komáromy Ferenc, Urházy György, Kubinyi Lajos és Hámos Gusztáv útleírásai az ötvenes évek első feléből. (Wurzbach id. m. 1854.)

afrikai útjáról írt műve, melynek első kötete 1859 elején jelent meg. Ugyanakkor kezdett Xantus János hírt adni amerikai utazásáról s a Nemzeti Múzeum számára való gyűjtéséről.¹ Utóbb világirodalmi jelentőségűvé vált az az első kiküldetés, melyben a fiatal Vámbéri, — akkor még Wamberger, — Ármin 1857 tavaszán részesült, mikor a Hunfalvi Pál ajánlásával Konstantinápolyba utazott keleti nyelvtanulmányok végett.²

Egy másik válfaja a tágabb értelemben vett földrajzi leírásnak szintén nagyban divatozott az ötvenes évek alatt s ez az írásban és képen való honismertetés volt. Az ily irodalmi vállalatok a kormány érdeklődését is bírták, — ha t. i. németül vagy németül is megjelentek, — mert hiszen a kormány szívesen dicsekedett el az osztrák és német olvasóközönség előtt a birodalomnak ezen, éppen ismeretlensége miatt érdekes «részével.»

Tulajdonképpen a hamar népszerűvé lett «Vasárnapi Ujság» is a honismertetés egy nemét teljesítette mikor — többnyire a Keleti Gusztáv rajzaival — leírásokat hozott a különböző hazai tájakról, különösen várromokról és fürdőhelyekről. Ifj. Palugyay Imre már 1852-ben közrebocsátotta Buda-Pest sz. kir. városok leírását; Kubinyi Ferenc és Vahot Imre 1853-ban «Magyarország és Erdély képekben» cím alatt egy két kötetre terjedt, kőmetszetekkel ellátott könyvet adtak ki, melybe a szerkesztőkön kívül b. Prónay Gábor, Tompa Mihály, Toldy, Brassai, Mátray Gábor, Kőváry László és Korizmics László is dolgoztak s mely német kiadásban is megjelent. Ugyane cím alatt azután Darmstadtban 1856-ban kiadtak három nagy kötetben egy díszes német művet, melynek történeti és helyrajzi szövegét Hunfalvy János írta, szép, acélba metszett képei pedig Rohbock Lajos regényes beállítású helyszíni rajzai nyomán készültek; ezt kisebb alakú magyar kiadás is követte s a Pest-Budára és környékére vonatkozó rész külön kötetként is megjelent.³ Csak a néprajzi ismertetésre szorítkozott b. Prónay Gábor műve: «Vázlatok Magyarhon népeletéből», melyhez Barabás, Sterio és Weber rajzoltak képeket s a mely hasonlóképpen német kiadásban is megjelent Düsseldorfban 1854-ben.

Irodalomtörténetünkre nézve is emlékezetes lett e korszak a Toldy Ferenc működése által. Ő ez időben érdemelte ki a magyar irodalomtörténet megalapítójának dicsőségét; már 1850-ben indította meg füzetekben «A magyar nemzeti irodalom történetét», melynek két első kötete a középkori magyar irodalmat ölelte fel s már egy év múlva (1852) új kiadást igényelt. Ezt követte az újkori irodalomtörténet, amely az első füzet után megszakadt, mert Toldy oly széles alapokon s oly rész-

¹ P. Napló, 1859 márc. 17.

² U. o. 1857 márc. 29.

³ Budapest és Környéke (Pest u. Ofen), 1859.

létező rendszerrel tervezte művét, aminővel az újabbkori anyagot feldolgozni szinte lehetetlen volt. E helyett aztán a magyar költészet történetére szorítkozott, amely 1854-ben jelent meg két kötetben. Egy évvel később kézikönyvének első kötetét adta ki, a XVII—XVIII. század anyagával s emellett a Pesti Napló tárcája már 1853 óta hozta egyetemi előadásait is.

Toldy e működée nemcsak alapvetőnek mondható; középkori irodalmunk történetét ő úgyszólván egészen kimerítette munkájában, de a későbbi irodalmi jelenségek legtöbbször nézve is megállapításain, értékeléseiben keveset változtathatott a későbbi kutatás és későbbi feldolgozás. Az egységes és teljes feldolgozás terén ő egyébiránt soká egyedül állott; az irodalomtörténeti műnyelvet ő alkotta meg. Rendkívüli alaposága mellett lelkesedése nemzeti génuszunkért és annak alkotásaiért csak ritkán téveszti meg és viszi túlzásokba. Jellemzéseinek plaszticitása, tömörsége és pontossága kiválóan alkalmassá tette őt arra, hogy tanítását a középiskolákba is bevigye, amiről aztán — megfelelő kézikönyv alakjában, — a következő évtizedben gondoskodott.

Toldy mellett Erdélyi János érdemesült a közelegykorú irodalom bíráló és jellemző méltatása körül, mely munkássága némileg a kritika körébe is vágván, már ott talált említést. Ily természetű Keménynek Arany Toldi-járól 1854-ben írt tanulmánya is.¹ Arany akadémiai székfoglalója 1859-ben Zrínyi és Tassoról az összehasonlító irodalomtörténet terén mozog.

Azonban a fölébredt irodalomtörténeti érdeklődést ez időben már nem elégítette ki a pusztá ismertetés és jellemzés; ez legjobban akkor teljesíti feladatát, ha fölkelti a vágyat egyik-másik írónak és műnek nemcsak másodkézből, hanem eredetiben való megismerésére. Ennek megfelelően Toldy már 1853-ban kiadta gr. Esterházy Miklós munkáit és később a Régi magyar legendák tárában a debreceni legendás könyvet a Krisztina-legendával együtt.² Ugyanakkor Mátray Gábor kiadta a Tinódi énekeit énekekre is alkalmazva, s az «Ujabb nemzeti könyvtár», amelynek érdekében már 1851-ben hoztak a lapok a magyar irodalom és közélet legjobbainak aláírásával lelkes felhívást,³ 1854-ben közölte Zrínyi Miklós munkáit, a Szalárdi krónikáját és Faludi műveit. Hogy a klasszika-filológia iránt mily széleskörű volt még akkoriban az érdeklődés, mutatja, hogy a «Hellén és római remekírók könyvtára» című vállalatban Kazinczy, Hunfalvi és Toldy mellett fordítókul jelentkeztek Fáy, Eötvös, Csengery, sőt Ürményi is.⁴

Az Akadémia a maga megtúrt havi ülésein sokat foglalkozott nyelvi kérdésekkel; ez oly tér volt, amelyen a lesben álló hatalommal alig ke-

¹ Gyulai K. Zs. *tanulmányai* II. 145. l.

³ *U. o.*, 1851 jún. 24.

² *P. Napló*, 1859 ápr. 21.

⁴ *Wurzbach* id. m. I. 53. l. II. 154. l.

rülhetett összeütközésbe ; nagy vitákra szolgáltatott már akkor okot a «c» vagy «cz» helyesírási kérdése, s ezekről a vitákról rendszeren bő értesítések hoztak a lapok. A vitákban Fogarasi János, Bugát, Hunfalvi Pál, Ballagi, Brassai vettek főképp részt. Ezzel meg is neveztük azokat, kik a nyelvészeti irodalom terén legtevékenyebbek voltak. Még Reguly Antalról kell megemlékeznünk, ki régi, buzgó munkása volt az összehasonlító nyelvészetnek, de 1858 nyarán elhunyt.¹ Az ő nyomdokain indult el Hunfalvi Pál s jutott a nyelvhasonlítás módszereivel a finn-ugor nyelvrokonság megállapításához, mely mellett később kemény csatákat vívott. Nyelvési tevékenysége éppen az ötvenes évek alatt jutott teljes kifejlődésre ; 1855-ben megindította az Akadémia «Magyar Nyelvészet» című folyóiratát s ráért még egyes lapok tárcáiban is közölni cikkeket a magyar összehasonlító nyelvészetről, mert az akkori közönséget az is érdekelte.² Ő hozta ide Budenz Józsefet is, kinek működése azonban a következő évtizedben vette kezdetét. Czuczor, csak az imént szabadulván ki börtönéből, nem igen szerepelhetett a nyilvánosság előtt, de szorgalmasan dolgozott Fogarasival együtt az Akadémia nagyszótárának befejezésén. A szótárirodalom terén a fiatal Ballagi (Bloch) Móric is feltűnt már ez időben ; gyűjtői szorgalmának tanujelét adta már 1850-ben a Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteményének közrebocsátásával, amelynél mindenestre teljesebb volt Erdélyi Jánosnak a Kisfaludy-Társaság megbízásából készült «Magyar Közmondások Könyve» ; később aztán megjelent Ballagi «Új teljes magyar és német szótár»-nak első kiadása is.³ Magyar nyelvtanok szaporán termettek⁴ s a nagy polihistor, Brassai nyelvészeti kérdésekhez is gyakran hozzászólt. Teljes magyar verstant Greguss írt ez időben ; egyes verstani kérdésekről Arany János is közölt érdekes és becses tanulmányokat.

Az irodalomra alkalmazott aesthetika körében előkelő helyet foglaltak el Kemény Zsigmond tanulmányai, különösen az «Eszmék a regény és dráma körül», mely 1853-ban jelent meg először ;⁵ és az ugyanakkor közölt másik : «Színművészetünk ügyében», mely hasonló eszmekörben mozog. «Élet és irodalom» című tanulmánya, melyet a Pesti Napló 1852 és 53-ban hozott, már inkább a honi jelenségekkel, mintsem a

¹ *P. Napló*, 1858 aug. 28.

² *U. o.*, 1856 január.

³ 1855-ben ; Erdélyi könyve 1851-ből való. *Forstinger Jánostól* 1854-ben jelent meg egy «Idegen szavakat magyarázó kézikönyv.» Wurzbach id. m. II. 159. l.

⁴ *Wurzbach* (II. 155. l.) 1854-ből Toplert, Ballagit, Toldit, Turcsányit, Márton, Péterfyt és Samarjayt sorolja fel, mint magyar nyelvtanírókat.

⁵ *A Szépirod. Lapokban* ; 1870-ben újra kiadta Gyulai a «K. Zs. tanulmányai» közt.

széptan problémáival foglalkozik. Bajza összegyűjtött műveinek megjelenése 1851 őszén, az irodalom=aesthetikát érdeklő számos dolgozatot hozott újra a közönség elé. A színművészet széptani kérdéseit Egressy Gábor is fejtegette egy cikksorozatában, hirlapi megnyilatkozásai azonban erős ellenmondást keltettek.¹ Brassai a klasszicizmus= és romantizmusról közölt szintén sorozatos cikkeket.² Természetesen a színi kritikusok — kik jobbára ugyanazok voltak, akiket már mint irodalmi kritikusokat is megismertünk, — szintén fejlesztőivé lettek az aesthetikai nézeteknek, szintűgy a zenekritikusok, akik között a már említett Simonffy Kálmán és Ábrányi Kornél voltak a legismertebbek.

Ha Kemény Zsigmond egyik tanulmányában arról panaszkodott, hogy «jelenleg nálunk a széptani kérdésekről elmélkedő se követőkre, se cáfolókra nem talál,»³ ez igaz lehetett, de nem cáfolja meg azt a tényt, hogy akkoriban már a tiszta széptani elmélet is érdemes művelőkre talált. Ilyenek voltak Erdélyi János és Greguss Ágost. Az előbbi «Aesthetikai előtanulmányok» című munkájának négy első szakaszát már 1854-ben közrebocsátotta,⁴ s abban tulajdonképpen a Hegel aesthetikáját vitte be kivonatosan a magyar irodalomba. A munka folytatására csak a hatvanas években került a sor. Greguss már 1849-ben adta ki «A szépészet alapvonalai»-t; ő a szépben nemcsak aesthetikai, hanem ethikai értéket is talált s a szép gondolatát az erkölcsinek igaz módon való kifejezésében állapította meg.⁵

Erdélyi nevével a bölcsészeti irodalomnak ekkor még kevésbé művelt terén is találkozunk: 1856-ban cikksorozatot közölt e cím alatt: «A hazai bölcsészet jelene»,⁶ de tulajdonképpen érdemlegesen foglalkozva a bölcsészet kérdéseivel, mindig keresve azoknak hazai kifejlődését is. Brassainak több ez időbeli munkája mozog a bölcsészet eszmekörében.⁷ Az ismeretek általános népszerű összefoglalását szolgálta az 1855-ben befejezéséhez jutott «Ujabbkori ismeretek tára; e téren újabb, nagyobb szabású kísérlet történt a Szent=István társulat kiadásában, Török János szerkesztése mellett 1859 végén megindult «Egyetemes magyar Encyclopoedia» által. A paedagogiai törekvések terén a Ballagi Mór szerkesztésében 1858-ban új életre keltett «Protestáns egyházi és iskolai lap» szerzett érdemeket; egész kis irodalom keletkezett ugyan-

¹ *Magyar Hirlap*, 1853 május. Kíméletlen támadások Egressy irod. megnyilatkozásai ellen a *P. Napló*, 1856 júliusi számában.

² *P. Napló*, 1856 június.

³ Színművészetünk ügyében, (1853) K. Zs. tanulmányai II. 226. l.

⁴ *Új magyar múzeum*, 1854—1855.

⁵ *Erdélyi Pál*: A magyar nyelv és műszellem bűvárai, *Beöthy Irodalomtört.* II. 583. l.

⁶ *P. Napló*, 1856 április.

⁷ *Számító Sokrates*, 1850. Logika lélektani alapon, 1858.

csak az ötvenes évek vége felé a népiskolai tantervek körül, melyben főképp a Gönczy Pál neve tűnt fel mindinkább.¹ Csengery Antal 1853-ban a Pesti Naplóban közölt cikksorozatát az angol nevelési rendszerről. A katolikus egyház-körében a Danieliktól szerkesztett «Religió» tartotta ébren az egyház mellett az iskola iránti érdeklődést is. A theologiai irodalom teréről megemlíthetjük a Tompa Mihály összegyűjtött egyházi beszédeinek kiadását, mely 1859-ben indult meg és a Szokolay István «Koran»-fordítását.²

Áttérve a társadalmi tudományok terére, mindenekelőtt ezen egész korszak egyik legkiemelkedőbb jelenségéről kell megemlékeznünk, báró Eötvös Józsefnek «A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra» című munkájáról.

Eötvös a szabadságharc kitörésekor Bajorországba utazván, két telet Münchenben, két nyarat pedig München közelében töltött s itt, a müncheni királyi könyvtár használatára módjában állván, nagyobb tudományos mű megírására határozta el magát. Első terve a francia forradalom oknyomozó történetének megszerkesztése volt; ezt azonban abbahagyva áttért a század uralkodó eszméi hatásának s az államtan gyakorlati problémáinak fejtegetéseire és pedig német nyelven, amire akkor kiadott politikai röpirata vihette rá. Az első kezdet kételyein a Szalay buzdítása segítette át, ki műve első, németül írt részeinek magyar fordítását is elkészítette. A mű első kötete — magyarul és németül, — 1851 nyarán jelent meg, a második melyet már egészen a házában írt meg, egy évvel később.³

Eötvös e munkája rendkívüli tudás, mély gondolkozás és az emberiség jövője iránti nemes, eszményi felfogás alkotása. Abból az alaptételből indul ki, hogy a század uralkodó eszméi: a szabadság, egyenlőség és testvériség, úgy ahogy azokat az agitáció eszközeiül használják, egymással merev ellentétben állanak, sőt megvalósulásuk következményeiben egymást kölcsönösen megsemmisítenék. Eötvös művének talán legbecsesebb része az, amelyben ez eszmék egyoldalú megvalósításának veszélyeire rámutat s szinte prófétaí éleslátással jósolja meg a jelszavak után induló minden nembeli radikális törekvéseknek azóta sok helyen be is állott gyászos következményeit. Kimutatja, hogy a szabadságtörekvések modern túlzásai csak állami omnipotenciára vezethetnek, hogy a szociálista elvek végkövetkezménye a kommunizmus, a kommunizmus pedig mindenütt despotismust szül; kifejti azt is, hogy a nemzetiségi elv tiszta és megalkuvás nélküli keresztülvitele, az összes államoknak tisztán nemzeti vagy inkább nyelvi alapra helyezése

¹ Árvai József és Tóth Balázs is; lásd: *Szelényi Csdön: Pedagógiai törekvések Magyarországon, (1849—1867)*. Uránia, 1916 szept.

² *Wurzbach id. m. (1854)* 109. l.

³ Az újabb kiadások (a harmadik 1886-ból való) három kötetre oszlanak.

újabb népvándorlást tenne szükségessé. Műve második részében Eötvös rendíthetetlen hittel a keresztény műveltség fennakadás nélküli továbbfejlődésében s a demokratikus intézményeknek e továbbfejlődéssel és az állami hatalom céljaival való összeegyeztethetésében, megjelöli az államhatalom ama, főleg önkormányzati jellegű korlátozásait, melyek a túlságos összpontosítás veszélyével szemben, az egyéni szabadság biztosítására szükségesek. Sokat foglalkozik a választási rendszer kérdésével is, melyre nézve érdekes megoldási kísérleteket tár fel. Ezek a pozitívabb, szervező téren mozgó fejtegetései a kiváló államtudósnak ma nem tehetik azt a hatást, amelyet a maguk korában tettek, mert azóta az alkotmányosság számos intézményével szemben széles körökön bizonyos kiábrándulás és kétkedés vett erőt.

Jellemző, hogy Eötvös műve megjelenésekor sokkal nagyobb hatást tett a külföldön, mint hazánkban. Itthon sokan nehezteltek írójukra a nemzet álláspontjával alig összeegyeztethető német röpiratáért,¹ azután bennünket sokkal inkább elfoglalt a saját bajaink fölött való tépelődés, semhogy egy magyar politikusnak egyetemes és elméleti magaslalon mozgó fejtegetései akkor a megérdemelt figyelemben részesülhettek volna. A mű fogadtatása nem is volt éppen kedvezőnek mondható. Brassai megbírálta a Budapesti Hirlapban; Csengery védelmébe vette Eötvöst azzal a váddal szemben, hogy művében a centralizmust, melyért fiatalkorában küzdött cserbenhagyta volna. Valamivel később báró Kemény Gábor a nemzetek fejlődéséről írt művét² főképp az Eötvös hatása alatt s az ő cáfolása céljából írta; Eötvös csak 1860-ban válaszolt neki.³ Mocsáry Lajos «Nemzetiség» című könyvének,⁴ melyben már akkor fejtegette a hazai nemzetiségek igényeire vonatkozó, később még ismertebbé lett nagyon önálló és bátor nézeteit, első részét szintén Eötvös cáfolataképpen írta; csak a későbbi kor szolgáltatott azután méltó igazságot az irodalmunk egyik páratlan díszéül szolgáló mű szerzőjének.⁵

E korszak gazdag politikai röpiratirodalmával már az illető évek politikai fejleményei során ismerkedtünk meg s így arra itt visszatérni fölösleges lévén, áttérhetünk a jog- és közgazdasági tudományok körében felötlő irodalmi jelenségekre.

Az akkori napisajtónak már sokszor kiemelt komoly iránya s a tulajdonképpeni politikai vitáktól való kényszerű tartózkodása hozta magával, hogy a publicistika és elméleti tudomány között mintegy

¹ «Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich 1850. lásd I. köt. 209—210. l.

² «A nemzetek fejlődéséről», Kolozsvár, 1856.

³ «Felelet báró Kemény Gábor néhány szavára», Pest, 1860.

⁴ Megjelent Bécsben, 1858-ban.

⁵ Lásd *Ferenczy Zoltán*: B. Eötvös József (Tört. életrajzok) 178. s köv. l.

középúton járó fejtegetések is gyakran a napilapok hasábjain láttak napvilágot. Így például Csengery Antal cikksorozata a közigazgatásról;¹ továbbá Török János hosszú cikksorozata «Népesítés» címe alatt, mely tulajdonképpen Széchenyi elvei alapján a telepítés józan módszereit fejtegette, szembeszállva a külföldi telepesek tömeges behozatalának a kormánytól támogatott, de elhibázott eszméjével.² Az Új Törvény= tár már 1853-ban hét kötetet számlált s ugyanazon évben hetvenhat jog= tudományi tárgyú nyomtatvány jelent meg.³ Tóth Lőrinc több magyar jogtudományi író közreműködésével «Jogtudományi és törvénykezési= tár» címmel külön jogi szakfolyóiratot indított meg s ugyanő ernyedet= lenül tevékeny volt önálló jogtudományi művek kiadásában; így ez időben jelentek meg tőle az ősiséget s egyéb birtokviszonyokat rendező nyiltparancs magyarázata s az «Örökösödési jog az osztrák polgári tör= vénykönyv szerint». Wenzel Gusztáv az ausztriai általános polgári tör= vénykönyvet a maga egészében magyarázta; hasonló gyakorlati téren mozgott Szeniczey Gusztáv⁴ és Ráth György⁵ munkássága, valamint különösen Récsi Emil tanár kézikönyve a közigazgatás törvénytudo= mányáról, mely az ausztriai birodalmi törvényhozás akkori állása sze= rint, különös tekintettel Magyarországra iratott. Ellenben Payer Tiva= dar «Észjogi alaptár»-a és jogencyklopaediája, valamint Greguss Ágost «Bölcsészeti jogtudománya vagy természetjoga» teljesen az elméleti, sőt bölcséleti jogtudomány körébe vág.⁶

A közigazgatásra kiterjedő irodalom köréből buzgó művelőkre talált a statisztika; a Fáy Andrásé mellett a Kautz Gyula, Galgóczy Károly s főleg a Fényes Elek nevével találkozunk itt. Fáy András kisebb statisztikai munkát adott ki ily cím alatt: «Adatok Magyarország bővebb ismertetésére».⁷ Ugyanakkor indította meg Kautz Gyula füzetekben nagyobb művét: «Az ausztriai birodalom statisztikája különös tekin= tettel Magyarországra»; Galgóczy Magyarország mezőgazdasági sta= tisztikáját írta meg.⁸ Fényes Elek előbb, — mint már említettük, — az ausztriai birodalom statisztikáját és egyúttal földrajzi leírását adta

¹ A *P. Napló*, 1851=iki évfolyamában; Cs. A. összegyűjtött munkái IV. 52. s. köv. l.

² *P. Napló*, 1855 március.

³ *Wurzbach* id. m. I. 24. l.

⁴ Új csőd-eljárás; Az új váltó-eljárás, 1854.

⁵ Teljes váltó- és csőd-törvénykönyv, 1845. Itt említjük még *Mészáros K.* és *Szelle K.* «A földtehermentesítés rendszere és gyakorlati utasítás az eljáráshoz» c. művét, továbbá *Oláh Lászlótól*: «Házasságkötés és elválás» és «Házassági viszonyokat osztályozó törvények»; *Gyürky A.* könyvét: A tagosításról és *Fribeisz Ötügyvéd*-jét. (*Wurzbach* id. h.)

⁶ *Wurzbach*, II. 188. l.

⁷ *P. Napló*, 1854 április 11.

⁸ 1855.

ki; ezt követte 1859-ben füzetekben megindított nagy műve, mely Magyarország azon időbeli viszonyait megynként ismertette statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból.

A mezőgazdaság, erdészet és gyümölcsészet irodalmának fejlesztése körül Korizmicz László és Morócz István a «Gazdasági Lapok», Entz Ferenc pedig a «Kertészeti Füzetek» megindításával is érdemet szereztek; kívülök buzgó tevékenységet fejtettek ki e téren Lónyay Gábor, Galgóczy Károly, Katona Dénes, Berde Áron és Szontagh Gusztáv, részint mezőgazdasági, részint kertészeti munkáikkal.¹

A mennyiség-, természet- és orvostudományok terén e korszak valóban világhírű neveket hoz emlékezetünkbe: 1856-ig még élt Bolyai Farkas, az atya, a híres «Tentamen» szerzője s ez évtized végeig élt fia és matematikai lángszénének örököse, János; az ötvenes években emelkedett hírnévre mint a pesti egyetemen a szülészet és nőgyógyászat tanára: Semmelweis Ignác.

A két Bolyai életpályáját Erdélyben végezte, de mindkettőnek tudományos irodalmi működése javarésztében tulajdonképpen a forradalmat megelőző korszaké. János ez időben már meglehetősen tétlen volt. Farkastól még arithmetikai és űrtani művek jelentek meg részben németül és névtelenül az ötvenes évek legelején² s egy végrendelet-szerű «Jelentés» közvetlenül halála előtt.

Semmelweis hírnevéről tanuskodik az, hogy őt már 1858-ban akarta a zürichi egyetem tanárául meghívni;³ azonban elmondhatjuk, hogy a gyermekági láz okainak megismerésére és elhárítására vonatkozó korszakos felfedezésének egész jelentőségét még nálunk is csak halála után ismerték fel igazán.

A Bolyaiak legközvetlenebb utódja ugyancsak Erdélyben Brassai Sámuel lett, aki a tudományok legszélesebb körében elfoglalva, matematikai könyvet is írt ez időben.⁴ A természettudományok terén teljes működésben látjuk Jedlik Ányost a nagyérdemű fizikust, a pesti egyetem tanárát, ki ez időben találta fel az első elektromágneses forgókészüléket;⁵ továbbá Hanák Jánost és Peregriny Eleket, mint természetrajzi írókat, Brassait úgyis mint fűvészt és Schirckhuber Móricot, mint a fizika művelőjét. Ezekhez új erőkként járulnak Margó Tivadar zoológus és különösen Szabó József, a föld- és ásványtan fiatal tudósa,

¹ Itt említjük még *Wurzbach* nyomán (I. 115. s köv. I. II. 374. s köv. I.) *Domberle*, *Papst*, *Egri Antal*, *Malatides* és *Oláh J.* munkásságát.

² *Arithmerika* eleje kezdőnek 1850. Urtan elemei kezdőknek, 1850—51. *Kurzer Grundris eines Versuchs d. Arithmetik*, 1851.

³ *P. Napló*, 1858 jan. 26.

⁴ *Algebrai gyakorlókönyv* 50 példával. (*Wurzbach* I. 85. l.) Némely algebrai fogalmakról stb. 1859.

⁵ Lásd *b. Eötvös Lóránd* emlékebeszédjét Jedlikről (1897-iki Akad. Értesítő.)

ki szaktudományának népszerűsítésében is nagy buzgalmat és termékenységét fejtett ki.¹ A nyelvészet határán járt a sokoldalú Bugát Pálnak «Phonologiai eszméket» tárgyaló tanulmánya 1854-ben.

Mint a természettudományoknak a Természettudományi Társaság évkönyveinek újra megindulása már 1851-ben,² úgy az orvosi tudományoknak az «Orvosi Hetilap» megalapítása Markušovszky Lajos által³ adott nagy lendületet. Az előbbiben főleg Nendtwich Károly vegytani, Szabó József ásvány- és földtani, Molnár János ásványvíz-elemzési, Jedlik Ányos és Sztoczek József fizikai tanulmányokkal műlödtek közre; az utóbbinak pályája Balassa Jánosnak egy cikkével indult meg, ki önálló tanulmányokban is művelte a sebészetet. Semmelweiss is itt közölte 1858-ban a gyermekágyi láz kórtanát. Az orvosi szakok közül a törvénykezési orvostan s a balneologia is találtak külön művelőkre.⁴

A tudomány és irodalom előbbrevitelében hazánkban már ebben az időben is jelentős szerep jutott azoknak a még gyér tudományos intézeteknek, melyek az országban s különösen a fővárosban fennállottak és még inkább azoknak az egyesületeknek és társaságoknak, amelyek rövidebb-hosszabb szünetelés után a szabadságharc előtti tevékenységüket megújíthatták vagy mint új alakulatok léptek a munka terére.

A pesti egyetem viszonyaival több ízben foglalkoztunk e műben; e viszonyok bizony szegényesek és kezdetlegesek voltak az ország egyetlen egyetemével szemben joggal támasztható igényekhez képest. Az 1848-iki törvényhozás az egyetem kérdésében is úgy, mint sok másban, bizonyos helyes elvek törvénybeiktatására szorítkozott, minden részletezés és végrehajtó intézkedés nélkül s minden egyebet a kormányra bízott. Ámde azt a magyar kormányzatot, amelyet az 1848-iki törvényhozók oly széles hatáskörrel ruháztak fel, a szabadságharc és a nemzet leveretésének forгатaga elsodorta; helyébe egy kormányzat lépett, mely az egyetemben is úgy, mint az egész iskolai szervezetben főképp csak a germánizáció eszközét látta s annál kevésbbé volt hajlandó annak fejlesztésére áldozatokat hozni, minél kevésbbé felelt meg e főiskola a kormány politikai céljának. Bár az egyetemnek magának tekintélyes fekvőbirtoka volt, azonkívül egy nyomdája és 800,000 forintnyi pénzalapja, javadalma mégis oly szerény volt, hogy az itt tárgyalt évtized

¹ Különösen a *Bud. Szemlében* 1857-től kezdve.

² A II. kötet 1851-ben (1845—1850), a III. 1851—56), a IV. 1859-ben (1857—59) jelent meg.

³ 1852 május.

⁴ *Joachim Vilmos*: Törvénykezési orvostan, 1854; *Lengyel*: Fürdő- és ásványvíz-ismertetések, 1853. (*Wurzbach* II. 337. I. 80.) *Balassa Jánostól* 1853-ban megjelent: A hassérvekről szóló magyar tanulmány s 1856-ban egy német. (*Unterleibs-Hernien*.)

végén egy düledező helyiségben 80,000 kötetből álló könyvtára gyarapítására csak évi 1000 forintot fordíthatott.¹ Bár orvoskarának ekkoriban oly kitünőségek szereztek díszet és hírnevet, mint Balassa és Semmelweis, éppen az orvoskari intézeteknek oly nyomorúságos elhelyezés jutott, amely a tudományos kutatásnak és kísérletezésnek sőt a klinikai üzemnek is inkább gátjául, mint előmozdítójául szolgált. Mégis láttuk, hogy az egyetem tanári kara derekasan kivette részét a korszak tudományos irodalmából. A Józsefipariskolának műegyetemmé való átszervezését már ismertettük; ez se teremthette meg mindjárt gyümölcseit tudományos téren a mostoha elhelyezés és felszerelés miatt. Az állatorvosi iskola már 1851-ben különvált az egyetemtől s így lassan megindult az önálló fejlődése. A gellérthegyi erődben már József nádor ideje óta csillagvizsgáló intézet állott fenn, mely a forradalom idejében megrongálódván, helyreállítatott s mely néhány, akkor használatos műszerrel volt felszerelve.

A tudományok és művészetek széles körét volt hivatva gyűjteményeivel és személyzetével szolgálni a Nemzeti Múzeum. Ezzel szemben kezdettől fogva megnyilvánult a kormánynak bizonyos érdeklődése és gondoskodása, habár másrészt aligha mondhatjuk másnak, mint mostohának azt az elbánást, mely a magyar területen talált legbecesebb régiségi és természeti leleteket a Nemzeti Múzeum helyett a bécsi udvari gyűjteményekbe szállította. Mindjárt Pestnek 1849 nyarán a császári hadaktól való elfoglalása után Szentiványi Vince kir. főbiztosnak jelentést kellett tennie a Múzeum állapotáról, melyet a lezajlott mozgalmak kevésbé viseltek meg. A jelentés a kétes magatartása miatt a forradalmi kormány által elmozdított Kubinyi Ágoston igazgató érdeméül rója fel, hogy a Múzeum kincsei — nagyrészt ládákba zárva, — érintetlenek maradtak, miért is a Haynau-Geringer-kormány Kubinyit állásába visszahelyezte, az elzárt tárgyak kiállíthatása végett tárlókat rendelt s Kempen engedélyét kérte ki, hogy a lepecsételt fegyvergyűjtemény tovább is a régiségtárban hagyassék.² 1851-ben Geringer csodálatos hivatkozással az 1848-iki sajtótörvényre, elrendelte, hogy az országban készülő minden nyomdatermék egy-egy példánya beszállíttassék a múzeumi könyvtárba.³ Egy évvel később a kormány 10,000 forintot bocsátott a Múzeum rendelkezésére a Jankovics-féle gyűjtemény megszerzésére,⁴ 1856-ban pedig Albrecht főherceg Herculanumban és Pompejiben kiásott régiségeket ajándékozott a Múzeumnak, melynek az uralkodói látogatás alkalmával, — mint láttuk, — 50,000 frtnyi

¹ Hunfalvy I. Buda és Pest (1859) 141. s. köv. l.

² Geringer-iratok, 1849. O. Levéltár.

³ P. Napló, 1851 április 11.

⁴ M. Hirlap, 1852 jan. 17. U. o. jan. 18. szám Közl. szerint ez időben fedezték fel Ó-Budán a római Caldariumot.

császári kegyadomány is jutott. Ez időben a levél- és könyvtár már igen nagybecsű okmányok és könyvrégiségek birtokában volt s az utóbbi már 1852-ben közel 100,000 kötetet számlált; érem- és régiségtára, állat-, növény- és ásványgyűjteménye mellett a Múzeum az ország egyetlen képtárát is magában foglalta.¹

A vidéki könyvtárak közül már ez időben ismertebbek voltak a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár, mely 1852-ben 50—60,000 kötetből állott² és az árvai Csaplovics-könyvtár, mely mellé tudományos rész-vénytársaság is szervezkedett;³ bizony a jelentések különösen Erdélyben sok, a forradalmi mozgalmak alatt elpusztult értékes könyvtárról is megemlékeznek. Erdély történeti és természeti kincseinek összegyűjtése és tudományos feldolgozása szempontjából korszakos fontosságúvá lett az Erdélyi Múzeum-Egyletnek sok vajadás után való megalakulása és múzeumának megalapítása, főképp gr. Mikó Imre lankadatlan tevékenységének és befolyásának eredményeképpen. Habár az egyesület, — Mikó elnökle alatt, — már 1856-ban megalakult,⁴ alapszabályainak megerősítése egész 1859 nyaráig elhúzódott s így ünnepélyes megalakulása és múzeumának megnyitása ugyanazon év november 22-én már beléesett abba a lelkes hangulatba, melyet a közszellem ébredése, — mint láttuk, — az 1859-iki fordulat után a magyar társadalomban keltett. Kolozsvárott az egész erdélyi magyarság ünnepelt a gyűlés három napja alatt a kormányzó, Lichtenstein herceg részvételével s miután a szabályok értelmében e gyűlésnek kellett az egyesület hivatalos nyelve iránt is határoznia, a gyűlés, — mint már elmondtuk, — valamennyi tag egyhangú szavazatával a magyar nyelv mellett döntött.⁵

A kir. magy. természettudományi társulatnak talán működésének a politikát kevésbé érintő köre miatt aránylag legkevesebb akadályt gördített útjába a hatalom. A már 1841-ben megalakult társulat már 1850-ben ismét közgyűlést tart, azután tovább is havi ülésein és évi közgyűlésein tudományos kutatásokat, leírásokat indít meg és — mint említettük, — évkönyvet ad ki. Ellenben az orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései újráfölvételét a kormány e korszak végeig nem volt hajlandó engedélyezni. Viszont egyenesen a kormány felhívására alakult meg már 1850-ben a Magyar Földtani Társulat;⁶ ez szorgalmasan tartott szakgyűléseket és folytatott kutatásokat, noha elnökének, Kubinyi Ágostonnak koronkint részvéthiány miatt kellett panaszkodnia.⁷

¹ Ezek ismertetése 1855-ből *Duduminál* : II. 66. s köv. l. A könyvtárra nézve l. *ifj. Palugyay Imre* : Buda-Pest városok leírása, 1852. 374. l.

² *M. Hirlap*, 1852 dec. 19-iki tárcacikke.

³ *P. Napló*, 1859 márc. 18.

⁴ *P. Napló*, 1856 nov. 25.

⁵ *U. o.* 1859 nov. 26., 27. *Vas. Ujság*, 1859. 581. s köv. l.

⁶ *Palugyay id. m.* 375. l.

⁷ *P. Napló*, 1857 jan. 29.

Láttuk, hogy a Szent=István=Társulat, mely 1848.=iki megalakulása után a szabadságharc és a rémuralom ideje alatt szünetelt, azután 1850=tól 1858=ig csak mint könyvkiadó=vállalat állhatott fenn, végre szintén elérte módosított alapszabályai megerősítését; ezeknek alapján, megszorodott taglétszámmal tarthatott 1858 őszén ismét közgyűlést, buzgó elnöke, Danielik János vezetése mellett.¹

Legtöbb akadályba ütközött a szépirodalom társulati újrászervezése a szabadságharc után, mert hiszen a szépirodalom állott lelegezenebb összeköttetésben az elnyomott nemzeti közérzülettel s volt legalkalmasabb annak élesztésére és ébrentartására. A Kisfaludy=Társaság már 1853=ban tett kísérletet alapszabályai újra megerősítésére, de éveken át még csak választ sem kapott;² s mégis a hivatalos «Buda=pesti Hirlap» a társaság tagjainak tett szemrehányást, hogy miért hallgatnak?³ Még 1857 novemberében ezt írta Arany János Salamon Ferencnek: «... szépirodalmi társaságra van szükség, mert a Kisfaludy=Társaság «nyugszik halottaiban». Fel lehet=e támasztani? nem tudom, de hogy az illetők nem igen fujják a hamvadó tüzet, azt látjuk mindnyájan.» Ekkoriban Arany egy egészen új Kazinczy=Társaság létesítésére gondolt, különösen a «kritika tekintélyének» visszaszerzése érdekében s nagyon buzogni látszott egy ily társaságnak a közeledő Kazinczy=évforduló alkalmából leendő megalkotása mellett.⁴ Azonban a Kisfaludy=Társaság még sem volt halott; 1858 elején végre kapott választ az alapszabályokra nézve s annak tárgyalása végett kilenc évi «szunnyadás» után 1858 februárius 26=án ismét ülést tarthatott, a távollevő Eötvös helyett Császár Ferenc elnöklete alatt, Czuczor, Fáy, Gaál József, Szalay László, Székács, Szigligeti, Toldy és Hunfalvy Pál részvételével, amelyben megfelelően módosították s újra fölterjesztették az alapszabályokat.⁵ Az irodalmi működés megindítása a következő évtizedre maradt, az ötvenes éveken csak Kisfaludy munkái s egy Quintiliánus fordítás kiadásával adhatott életjelt e társaság.

Az irodalom és a tudomány szempontjából legfontosabb, egyúttal legrégebb társadalmi szerv: az Akadémia sorsával már az alapszabályok hosszan vajudott kérdésének során megismerkedtünk; itt még életének és működésének néhány mozzanatára kell rámutatnunk.

A nemzetet ért katasztrófa után magának báró Geringernek felhívására az Akadémia vezető tagjai gr. Andrássy György elnöklésével már 1850 elején szűkebb értekezletre gyűltek össze, melynek kimondott célja volt: «támogatni a kormányt abban a tekintetben, hogy az Aka=

¹ U. o., 1858 okt. 9.

² Ferenczi Z.: B. Eötvös József, 206. l.

³ Bayer Józ. id. m. I. 72—73. l.

⁴ Arany L. levelezése II. 136. l.

⁵ Vas. Ujság, 1858. Osztr. Belügymin. eln. l. f. 1859 okt. 27=iki előadvány.

démia pénzalapjai ne használtassanak fel más mint tudományos célokra.¹ Kevéssel ezután tartatott meg a szünetelés óta az első «kisgyűlés», melyet a lapok mint az Akadémia működése újra=megkezdésének örvendetes tényét kommentáltak s amelyben Toldy «titoknok» egész 1848-ig visszanyúló jelentést tett az intézet viszonyairól, az azok rendezésére kiküldött bizottmány² működéséről, valamint arról, hogy a nagyszótár ügye, szerzője, Czuczor «szerencsétlen sorsa» miatt fennakadt, a pályázatok meddők maradtak s a pénzügyek — a bevételek elmaradozása következtében, — annyira rosszabbodtak, hogy minden nyomtatást és díjazást meg kellett szüntetni. A beteg Széchenyi helyébe a társaság helyettes alelnökéül gr. Andrassy György a bizottmány kérésére megerősítettet. Mégis az Akadémia már ebben az első évben is 29 osztályülést és 10 összes «kis=gyűlést» tarthatott,³ s kevéssel később Toldy egy közzétett tájékoztatóban meglegedéssel vélte megállapíthatni, hogy a Tudós Társaság «a nyomott közhangulat és kedvsüggedés dacára, élénk tudományos mozgalmat s nem sikertelen munkásságot» fejtett ki,⁴ amit az igazol, hogy 1851-ben a kisgyűlések száma 11 az osztályüléseké pedig 30 volt.⁵

Az uralkodó hatalom iránti loyaltás szempontjából az Akadémia gondosan óvakodott minden mulasztástól. Tisztelgett Albrecht főherceg kormányzónál, mikor ez elfoglalta hivatalát és küldöttséget menesztett a bécsi udvarhoz az uralkodónak a Libényi=féle merénylet veszélyétől való menekülése alkalmából.⁶ Közérdekű kérdések is foglalkoztatták ez időben az Akadémiát, így mikor tagjaihoz körlevelet intézett s őket tudományos munkásságra buzdítva egyuttal különösen a nyelvemlékek és történeti források gyűjtésére valamint a műemlékek védelmére s a haza természetrajzi megismerésére serkentette, hangoztatván, hogy «itt az ideje az önzetlen írói munkálkodásnak.»⁷ Egy más alkalommal pedig reáliskolák állítására buzdította a nagyobb városokat, egyuttal a jó reáliskolai tankönyvek megírásának szükségességére mutatva rá.⁸ 1854-ben indult meg az «Akadémiai Értesítő.» 1855-ben engedélyt kapott az Akadémia elnöki állásainak ideiglenes betöltésére s

¹ Magyar Gubernium iratai a *bécsi Áll. Levélt.*-ban 1850 febr.—márc. Ez értekezleten résztvettek: Andrassy, b. Prónay Alb., Dessewffy, Fáy, Szilasy János, Tasner, Toldy, Helmezy.

² Tagjai: Andrassy, Fáy, Prónay, Bene Ferenc, Döbrentey, Szilasy, Dessewffy, Tasner, a titkár s a pénztárnok, I. P. *Napló*, 1850. jún. 11.

³ *P. Napló*, 1851 jan. 15.

⁴ *U. o.* márc. 4.

⁵ *U. o.*, 1853 márc. 4.

⁶ *U. o.*, 1851 dec. 24. Gróf Teleki József levele, Zsoldos Ignáchoz, 1858 febr. 21-ről a *Nemz. Múzeum* kéziratárában.

⁷ *M. Hirlap*, 1852 máj. 25. *P. Napló*, 1850 ápr. 12.

⁸ *M. Hirlap*, 1852 szept. 22.

igazgatóságának kiegészítésére. 1856-ban hirdethette ki először a Teleki-féle drámai jutalomra való pályázatot s ugyanez évben megünnepelte Hunyadi János nándorfehérvári győzelmének négyszázados emléknapját.

Külső megjelenésében és belső viszonyaiban Akadémiánk ez időben vajmi szerény képet mutatott. A pesti úri-utcai Trattner-Károlyi-féle házban volt elhelyezve, ahol egy kopár terem sarkában egy nyolc ember befogadására alig alkalmas fapadon hallgathatta a közönség az ócska zöld asztalt körül ülő néhány tudós tanácskozását és vitatkozását.¹ De ezekről a szegényes, csendes ülésekről az akkori magyar lapok terjedelmesebb értesítéseket hoztak, mint bármely zajos eseményekről. Vagyonát az Akadémiának 1858-ban 636,000 forintban mutatták ki, jövedelmét 24,000 forintban, könyvtárát 50,000 kötetre becsülték. A tagok száma az új választások tilalma miatt leszállott 105-re, nemcsak az elhalálozások következtében, hanem azért is, mert az elítélt emigráltakat törölni kellett, sőt velök minden összeköttetést is megszakítani. A csekély számú tag négy osztály között oszlott meg, mert akkor még ennyi volt: a nyelvtudományi (egyúttal szépirodalmi), a történelmi, matematika-természettudományi és bölcsészet-társadalom-tudományi osztály.²

Igy állottak az Akadémia dolgai, mikor az alapszabályok megerősítése 1858 tavaszán végre lehetővé tette legalább a nagygyűlés megtartását, a tagok megritkult sorainak betöltését s az újra-szervezkedést, a következő évben pedig a nemzeti közszellem ébredése a közönség érdeklődését és áldozatkészségét is nagyobb mértékben irányította első tudományos intézete felé.

1858 december 20-án tartotta meg az Akadémia a forradalmi válság után első ünnepélyes közülését, a Múzeum dísztermében gróf Dessewffy Emil elnöklete alatt, nagy, lelkes közönség jelenlétében, mely az elnök bátor megnyitóját s Eötvös szép emlékbeszédjét Vörösmarty fölött nagy lelkesedéssel fogadta. Itt jelentették be azt is, hogy b. Sina Simon 80,000 forintot ajándékozott az Akadémiának palotája felépítésére. Az ehhez fűződő nagygyűlés nem kevesebb, mint 85 új belső tagot választott és 41 külső tagot. Ekkor lettek akadémikusokká a legismertebbek közül: Arany János, Balassa, Danielik, Greguss, Gyulai, Jedlik, Ipolyi, Jókai, Lónyay, Mikó, Stoczek, Szabó József, Szilágyi Sándor és Tompa Mihály. Egyesek, — mint Arany, — kettős választáson mentek keresztül, amennyiben előbb levelező-, s rá nyomban rendes taggá választattak. A választásoknál, — mint a beavatott Csenyery írta Gyulainak, — igen jellemzően főleg a Deák Ferenc befolyása

¹ Vadvay K. id. m. 413. s. köv. l.

² P. Napló, 1853 márc. 4. Dudumi id. m. II. 63. s. köv. l. Pulszky F. Életem és korom, III. 282 s. köv. l. Gróf Dessewffy Emil iratai az Akad. levélt.-ban.

érvényesült; ellenben a Toldy befolyása már hanyatlásnak indult.¹ Az újon megválasztott tagok oly buzgók voltak, hogy közülök 1859 nyaráig már 36 foglalta el székét az Akadémiában.²

Már e nagygyűlése alkalmával elhatározta az Akadémia, hogy a következő év október 27-én ünnepélyesen megüli a Kazinczy születésének századik évfordulóját. Ez az elhatározás, — mint láttuk, — kiindulási pontjává lett egy oly általános és hatalmas társadalmi mozgalomnak, mely még csak egy évvel is előbb lehetetlennek látszott volna. Az ünnepély maga a kitűzött napon, — ismét a Múzeum dísztermében, — rendkívüli lelkesedés közt folyt le, mely nem csökkent az ülés négy órás tartama ellenére. Eötvös és Dessewffy elnökök s Toldy Ferenc mondtak beszédeket, Tompa és Szász Károly pályanyertes ódái is felolvastattak. Dessewffy Kazinczyt a tűrő és kitartó hazafiság példaképe gyanánt jellemezte; az ünnepélyt követő lakomán gyűjtés is indult meg a Kazinczy=alapra. A jelenlevők Deákot is hallani akarván, az röviden ennyit mondott: «Lakoma után imádkozni kell; az én imádságom rövid, csak két szóból áll: Éljen a haza!»³

Vezető szerepet vitt az Akadémia az Erdélyi=Múzeum=egylet már említett megnyitó ünnepélyén s az év végén tartott széphalmi Kazinczy=ünnepélyen is. Új nemzeti mozgalom indult ki 1859 december 19=iki ünnepélyes közüléséből, mert itt adatott ki a jelszó: házat az Akadémiának! A sajtó lelkesen fölkarolta az ügyet, bár miatta néhány lapnak keletlenetlensége támadt, Dessewffy elnök fáradhatatlanul levelezett és agítált s öt évvel később már állott a palota, melyet betű szerint a nemzet lelkesedése épített föl.

Gróf Dessewffy Emil joggal mondhatta ezen az ünnepi közülésen, hogy a legutóbbi év az idők jobbra változásának jeleit hozta meg s hogy immár «szabad reményekre buzdulnunk». Az ötvenes évtized vége tényleg szellemi életünkre nézve is nem egyszerű naptári időhatár; korszakot zár le és nyit meg az, mert habár az 1861=iki alkotmányos kísérlet meghiusultával az absolutismus ismét rátette a kezét az országra, félelmes és veszedelmes lenni megszűnt s a nekibátorodás ez az érzése a nemzetben mindenekfölött a szellemi élet békőit tette hatástalanokká.

¹ Csengery A. és Gyulai P. levelez. *B. Szemle*, 1923 nov. füz. 85. s köv. I. Lásd a *P. Napló*, 1858 dec. 21. és 22=iki számaít s *Angyal D.* már id. cikkét a *Szemle* 1903 okt. füz. 31. I. úgyszintén a *Vas. Ujság*, 1858. évf. 605. s köv. I.

² *P. Napló*, 1859 júl. 27.

³ *U. o.* okt. 28—29.

IV.

(Az ötvenes évek színészete ; a játékszín közkedveltsége ; küzdelem a német színészek ellen, más idegen vendégszereplők ünneplése. A Nemzeti Színház sorsa, anyagi viszonyai; a vidéki színházak, azok kezdetleges viszonyai. A működő színpadi erők, különösen Lendvay és Egressy; Udvarhelyi, Telepi, Szentpétery, Fánicsy, Latkóczyné, Jókainé, Feleki, Szigeti, Tóth, Komlóssy Ida, Prielle Kornélia, Szerdahelyi, Molnár, Bulyovszkyné, Munkácsy Flóra, Hegedűsné, Bolnai, ifj. Lendvay, Kovács, Paulay és Odry. Az opera: Hollósy Kornélia, Lagrange Mária, Fűredy, Stéger, Jekelfalusy, Farkas, Ellinger; Bignió, Benza, Kószeghy. Erkel hallgatása; a Dopler testvérek és egyéb operaszerzők. A népies ének és zene; népdalgyjtemények, dalegyletek. A műzene térfoglalása; Liszt látogatásai; a Zenede szerepe; a Filharmónikusok egyesületének megalakulása s hangversenyei. Az Erzsébet=album. A műzeneszerzők; Liszt, Ábrányi, Székely, Erkel, Brand=Mosonyi és Volkmann Róbert.)

Áttérve az ötvenes évek irodalmának tárgyalásától e kor művészeti viszonyaira, az ismertetést a művészetnek annál a neménél kezdjük, mely az irodalomhoz természeténél fogva legközelebb áll: a színpadi művészetnél, mely ezt az elsőséget a kor érzelmi világában gyökerező fontosságánál fogva is megérdemli.

Vadnay Károly ifjúkori visszaemlékezései egy helyén¹ azt mondja, hogy «az az időszak, mely olyan rideggé és keservessé vált a politikától, a színművészet élvezésének aranykora volt.» És ez érthető is; minél sivárabb a valóság, annál természetesebb a vágy a képzelet világa felé s ezt a világot az átlagos műveltségű embereknek közelebb hozza az a művészet, mely azt érzékelhetővé teszi, mint az irodalom, mely csak az elmélyedő olvasás eszközével emeli lelkünket elképzelt világokba. Ez magyarázza meg az egykorú képzőművészet közkedveltségét is, és azt, hogy úgy egyiknél, mint a másiknál a nemzeti mult megjelenítése gyakorolta a legnagyobb hatást. Hiszen a színművészet is «multunkat ébresztette, a jelent derítette s egy boldogabb jövőndő hajnalát ragyogtatta a csüggedt lelkek sötétlő éjjelében.»² Sőt elmondhatjuk, hogy hovatovább «politikai tribünné vált a magyar színpad.»³

¹ Irod. emlékek 18. l.

² Somló Sándor: A magyar színészoktatás multjából, Bud. Szemle, 1915 l. 303. s köv. l.

³ Molnár György: Világostól, Világosig. Emlékeimből, 1881. II. 36. l.

Hogy a nemzetnek a maga játékszíne fenntartásáért és fejlesztéséért s különösen annak hazafias szellemeért is folytonos küzdelmet kellett vívnia az uralkodó hatalommal, az csak növelhette szeretetét, rajongását iránta és megmagyarázza azt a tüntető ellenszenvet, mellyel túlnyomó része a reátukmált német színésztől elfordult. Hogy ez az elfordulás nem volt túlbecsülése a hazainak, sem szűk látkör és nemzeti elfogultság jele, hanem éppen csak visszautasítása annak ami a hazait helyéből kiszorítani igyekezett, annak legékesszólóbb tanusága az a lelkesedés és megértés, amellyel a magyar közönség éppen az ötvenes években több nagy külföldi művésznak és művésznőnek színészetünk fejlődésére nézve is fontossá vált vendégszereplését fogadta.

Így aratott sikereket nemzeti színpadunkon a francia Mad. Rachel társaságával klasszikus darabokban és Adrienne Lecouvreur szerepében.¹ Később a szerencsen Ira Aldridge, ki Shakespeare=szerepekben, különösen az Othellóban remekelt, előbb angol társaságával, majd egyedül, a Nemzeti Színház művészeinek közreműködésével az ötvenes évek folyamában ismételve vendégszerepelt Pesten, s oly kedveltségre tett szert, hogy a vidékre is meghívták s Székesfehérvárott, Kassán; Győrött felléptették. Othello=alakításával valóságos iskolát csinált; a színi kritika azt találta ittjárta után, hogy az ünnepezt Lendvay most már Aldridge Othellóját játssza a színpadon.² 1856-ban Budapesten járt a híres olasz tragika Adelaide Ristori is, kinek már Gyulai Pálnak Berlinből írt magasztaló cikkei is növelték hírnevét nálunk. Számos szerepben lépett föl olasz társaságával német, francia és főképp olasz színművekben; nálunk legnagyobb hatást az Alfieri Myrrhájában aratott. A közönség el volt ragadtatva, a lapok nemcsak méltatásokat, hanem egész életrajzokat közöltek róla, Sárosy Gyula és Tóth Kálmán dicsőítő verseket intéztek hozzá.³

E mű politikai részében ismertettük már az absolutismusnak azokat a rendőri rendszabályait, melyekkel a játékszínt alantas közegei önkényének, sőt gyakran tudatlanságának szolgáltatta ki s rávilágítottunk néhány oly intézkedésre is, melynek célja a magyar színészet háttérbe tolása s a németnek erőltetett támogatása és a közönségre való rátukmálása volt.⁴ Itt lesz helyén első sorban nemzeti színházunk sorását a Windischgrätz-, Haynau- és Geringer=provizoriumok s utóbb a Bach=rendszer alatt szemügyre vennünk.

Szinte megható, ha olvassuk, hogy Erdélyi János az író, ki kénytelen volt az osztrák csapatoknak 1849 telén Pestre történt bevonulása idejében aligazgatói minőségében tovább vinni a Nemzeti Színház

¹ P. Napló, 1851 szept. 6.

² U. o., 1853 márc. 30., aug. 25., szept. 15., dec. 17., 1858 febr. 12.

³ U. o., 1856 nov. 23—dec. 5.

⁴ I. köt. 115—116, 236—237. l.

ügyeit, miként könyörgött Szögyénynél, mint az ideiglenes polgári közigazgatás fejénél az intézet megmentése érdekében. Bizalommal fordul «mint egyes ember, magán iratával» a magyar főúrhoz. Az intézet multjának, — úgymond, — minden alapja összedőlt, mert közönsége megfogyott, pénztárnoka a pénzzel s az irományokkal megszökött s az új évet egyetlen krajcár nélkül kellett megkezdeni. A színészek szerződése pedig áprilisig tart s miután ők teljesítik kötelességöket az országgal szemben, követelhetik fizetésöket, melyen kívül semmijük sincs. «Akármint fordul is a hadak kockája, — írja tovább, — Excellentiád minden esetben a nemzet hálájára fogja érdemessé tenni magát, mert a végső elbukástól menté meg egyik közintézetét . . .» Szögyény határozott jóakaratot tanusított a színház iránt, épp úgy, mint Havas József Pest városi kir. biztós, kinek véleményét kérte ki. Úgy találta, hogy «e nemzeti intézet az idők jelen körülményei közt különös ápolást igénylő nemzetiségünkre» nagy befolyást gyakorol s hogy «az idők mostohasága s a mindennapi események csüggesztő volta miatt a városi közönségnek az élet nyomasztó gondjai előli ezen menhelyét istápolni s a benne lelhető időtöltést a közönség józan kívánataihoz alkalmazottan minél élvezhetőbbé tenni politikai nézetekből is szükségesnek látszik.»¹

Meg nem állapítható, hogy egyenes anyagi támogatásban is részesült-e a Nemzeti Színház az akkori kormányzat részéről, de legalább azt kieszközölte Szögyény, hogy két, a közönségre legnagyobb vonzóerőt gyakorló darab, melyet a rendőrség politikai okokból tilalom alá helyezett, a «Csikós» és a «Kúnok» néhány mondatnak a szövegből való törlése után a tilalom alól feloldatott.²

Láttuk, hogy a rövid magyar uralom után a Haynau kormányzata alatt a Nemzeti Színház kénytelen volt színpadját az előbb tűzvész, majd a Hentzy bombái által hajléktalanná lett német színházzal megosztani; hetenkint kétszer németül játszottak s az uralkodó születésnapját is német szóval ünnepelték a magyar játékszínen.³ Ez csak 1849 novemberéig tartott, amikor a német színház újra megnyílt.⁴ A rémuralom első szakában Kirchlechner Ferenc zeneszerző teljesítette ideiglenesen az igazgatói teendőket; ezt azzal indokolták, hogy a magyar intendáns, Simoncsics volt alispán nyilvánvalóan nem ért a színházi dolgokhoz, mert mikor azt jelentették neki, hogy a zenekar négy kürtöse közül kettő megbetegedett, állítólag azt válaszolta: nem baj, csak a megmaradt kettő fújjon egy kissé erősebben!⁵

Habár a pesti és a bécsi kormány állandó iratváltásának és gondos-

¹ Orsz. Levéltár, Szögyény-féle iratok, 1849 márc.

² U. o.

³ Pest. Zeitung, 1849 aug. 21.

⁴ U. o. nov. 17.

⁵ Podolsky jelentése, 1849 júl. 31-ről. O. Levélt. Geringer-iratok.

kodásának tárgya volt a pesti német színészet, habár annak támogatására a főváros 1850-ben 40,000 forintot fordított, ugyanakkor, mikor a Nemzeti Színház 16,000 frt szubvencióval volt kénytelen beérni, a dédelgetett német múzsa sehogyse tudott boldogulni s 1851 őszén beállott az az időpont, amelyben a magyar színészet Pesten versenytárs nélkül állott, csak Budán volt német színház.¹ Érdekes az a vallomása az osztrák kormány saját bizalmi közegének, hogy a német elem háttérbe szorítására s a német nyelv elnyomására Pesten még a magyar «forradalmi terrorizmus» sem tett annyit, mint a Nemzeti Színház működése.²

Magyar színészetünk szerencséjére a bécsi kormány tárgyalta ugyan folytonosan az állandó és végleges német színház felépítésének kérdését, nógatta a fővárost, hangoztatta az ügy fontosságát, azonban nagyobb áldozatra nem határozta el magát; így a német színészet Pesten bizony sokáig volt kénytelen ideiglenes hajlékokkal érni be. 1852-ben — másnak hiányában — egy német nyári színikör nyílt meg a Gyár=utcában; ³ 1853 tavaszán bizonyos ünnepélyességgel, a kormányzó főherceg jelenlétében nyitották meg az új «ideiglenes» pesti német színházat az Erzsébet=téren.⁴ A budai nyári színikör, mely szintén a német múzsát szolgálta, főkép az alagút megnyitásával, 1856-ban lendült fel.⁵ Habár Bach éppen 1852 elején jelenthetni vélte az uralkodónak, hogy a pesti német színház látogatottsága örvendetesen fokozódik, ugyanakkor, mikor a magyar színházé apad,⁶ habár később szabadalom védte a meglevő német színházakat a netán alkalmatlankodó fölösleges verseny ellen,⁷ mégis, elfogulatlan megfigyelők tanúsága szerint a német színészet Pesten az ötvenes évek alatt éppen nem tudott valóban magas színvonalra emelkedni.⁸

Sajátságos azonban, hogy dacára ennek, a közönség hangulatában is gyökerező kedvező helyzetnek a Nemzeti Színház állapotai is éppen magyar részről gyakran tétettek vita tárgyává, sőt ez a mi első játékszínünk az ötvenes évek derekán eléggé súlyos válságon ment keresztül. Kezdetől fogva felhangzott a sajtóban a panasz, hogy az opera, a balett és énekes népszínmű elnyomja a drámát és vígjátékot.⁹ Úgy látszik, a

¹ P. Napló, 1850 ápr. 8. 1851 nov. 5. O. Levélt. Geringer=iratok, 1850 jún.

² Rosenthal Sámuelnek, a pesti német lapok szerkesztőjének 1850 áprilisában írt memorandumum Bachhoz, a pesti német színház ügyében : budai kormányzósági iratok a bécsi Áll. Levélt.=ban.

³ M. Hirlap, 1852 máj. 23.

⁴ P. Napló, 1853 máj. 3.

⁵ Országh Sándor: Budai színházak és játékszín, 1895. 69. s köv. l.

⁶ Bécsi Áll. Levéltár. Gentd. Dép., 1852 febr.

⁷ Vas. Ujság, 1859 93. l. Osztr Belü. eln. l. t., 1859 jan.

⁸ Dudumi Pester Briefe, I. 31. s köv. l.

⁹ P. Napló, 1850 ápr. 8. 1851 szept. 3.

magyar közönség is keveselte a derék Simoncsics szakértelmét s ezért 1852-ben az ő hatáskörét a gazdasági ügyekre korlátozták s a művészeti fővezetéssel gr. Festetich Leo bízott meg. De az új intendánsnak sem volt szerencsés keze, nemsokára heves támadások érték s a lapok bizony ingerültséggel tárgyalták a színház viszonyait. Egy 1853-iki ki-mutatás szerint a Nemzeti Színháznál ez időben a drámai előadások évi 29,000 frtot, az operaiak 40,000 frtot jövedelmeztek, mégis a színház — az énekesek sokkal nagyobb fizetése miatt, — a drámából 8000 frt hasznot látott, ellenben az operára ugyanannyit ráfizetett. A majdnem állandó deficit a személyzet számának leszállítását tette szükségessé, ami zúgolódást keltett; pedig ugyancsak szerények voltak a fizetések; így 1854-ben Lendvainé évi fizetése 1700 frt volt, Egressyé, kit akkoriban politikai multja miatt csak mint operai rendezőt alkalmazhattak, 1200 frt, Lendvaié 1800, Felekié — mint első szerelmesé, — 840, Jókai-néé és Komlóssy Idáé egyenkint 1920 frt. Festetichet gyanúsították, hogy az opera megmentésének egészen fölakarja áldozni a drámát, úgy hogy végre is el kellett hagynia helyét s a kormányzó főherceg a Nemzeti Színház igazgatójává a már régebben is e minőségben szerepelt gróf Ráday Gedeont nevezte ki.¹

Hogy a kormány ily nehéz helyzetbe engedte jutni első magyar játékszínünket, az csattanósan rácsófol a «Rückblick» ama dicsekvésére hogy a Nemzeti Színháznak kedvező viszonyok közötti fennállása² lényegesen a kormány gondoskodásának köszönhető. Minden amit a kormány tett, abból állott, hogy az uralkodói látogatás alkalmával a többi, hangulatkeltő intézkedések között a Nemzeti Színház is kapott 10,000 frtnyi ajándékot és hogy valamivel később a vallás- és egyéb alapokból 22,000 frt kölcsönben részesült, akkor, mikor ugyanezen alapokból b. Augus helytartósági alelnök 50,000 frt kölcsönt kapott — birtokvásárlásra; és ez az ajándék és kölcsön is azzal a kötelezettséggel járt, hogy az udvari páholy részére külön bejáró építtessék.³

Kevésbbé közönyösen fogadta a magyar közönség a Nemzeti Színház nehéz anyagi helyzetének híret. A társadalmi viszonyok rajzában láttuk azt a mozgalmat, melyet gr. Andrassy Manó már 1853-ban kezdeményezett s melynek célja az volt, hogy a Nemzeti Színház 330,000 frtnyi alapja, különösen az épület célszerűbb kibővítése céljából egy millióra növeltessék.⁴ Később főképp gr. Károlyi György érdeméből nekilendült a gyűjtés és bár a gyűjtőíveket csak titokban terjesztették, a lapok sem ütöttek zajt, 1858-ig 230,000 frtot eredményezett; ekkor

¹ Lásd mindezekre nézve a *M. Hirlap*, 1852 máj. 25. s a *P. Napló*, 1853 okt. 13., 1854 jan. 18., febr. 11., júl. 18., és dec. 28-iki számaint.

² «gedeihlicher Fortbestand», *Rückbl.* 25. l.

³ *Osztr. Belügym. eln. l. t.* 1857 okt. 13.

⁴ *P. Napló*, 1853 ápr. 28.

azonban Albrecht főherceg jónak látta megtiltani a további gyűjtést, ami fölött Széchenyi a «Blick»-ben méltán felháborodott. A gyűjtés eredménye a színház alapjához csatoltatott.¹

A fővárosi mellett a vidéki színészet is meglehetősen kifejlődést ért el az ötvenes évek alatt s annak terén is — gyakran kedvezőtlenebb körülmények között, — volt kénytelen a magyar játékszín a maga létért való küzdelmét fölvenni a felülről pártfogolt némettel szemben. Hivatalos kimutatás szerint a szűkebb Magyarország területén — vagyis Erdélyen, a Bánságon és Horvátországon kívül, — 1851-ben 16 színházat számoltak; és pedig Budapesten hármat (két németet, egy magyart) és egyet-egyet Aradon, a bártfai fürdőben, Debrecenben, Eperjesen, Balatonfüreden, Nagyváradon, Kassán, Miskolcon, Sopronban, Pozsonyban, Győrött, Nagy-Szombaton és Pécsen.² Ezekhez járult Erdélyben a kolozsvári, nagyszebeni és marosvásárhelyi, a Bánságban a temesvári és szabadkai s Horvátországban a zágrábi és fiumei. Bizony ezek némelyike nyomorult viskó volt s állandónak ez időben vajmi kevés volt tekinthető; és a legtöbbért folyt a harc, hogy a nemzeti múzsa temploma legyen-e vagy a németé? Az állapotok kezdetlegességével — szerencsére, — bizonyos kedélyesség is járt együtt. Ha némely színház istállóból vagy színből vedlett át azzá, ha a világítás oly nyomorúságos volt, hogy a színészek játékközben ujjakkal voltak kénytelenek lekopantani a színpad közepébe tűzött fagygyertyákat, hát viszont sokat pótolta a közönség elnéző jóindulata és a színészek igénytelensége s lelkes buzgalma. Ha a cenzura már minden hazafias vonatkozást törölt a szövegből, néma jelenetekkel, úgynevezett élőképekkel érték el a kívánt hatást. Mikor Balatonfüreden már volt földönt színház is, nyári színpad is, megtörtént, hogy hirtelen eső elől színészek és közönség hamarosan áthurcolkodtak az egyikből a másikba s ott folytatták az előadást. Ugyanott szokássá vált, hogy a szomszéd falvak népétől nem pénzt, hanem élelmiszereket kívántak a színházi jegyekért: egy hizlalt fiatal pulykáért egy zártszék járt, egy szopós malacért két zártszék és így tovább. Az élelmiszerek általában nagy szerepet vittek a színpártolás terén; ha Pestről ünnepelt művésznő jött valamely nagyobb vidéki helyre vendégszerezni, távozásakor kocsiját a most szokásos koszorúk és bokréta helyett egy hétre való élelmiszerekkel rakták tele.³

Az ötvenes évek vége felé több város kapott színházépítésre engedélyt, azonban mégis kissé túlzottnak kell tartanunk a Vasárnapi Ujságnak azt a közlését, hogy 1859-ben Magyarországon huszonnégy vidéki magyar színtársulat működött volna, de mindenesetre több volt, mint

¹ B. Podmaniczky Fr. Naplótöredékek, III. 76—77. l. Erdélyi F. naplójegyz. a Szinnyei-Merse-család birtokában. P. Napló, 1858 júl. 21. Blick 389. l.

² Geringer jelent. O. Bel. eln. l. t., 1851 márc.

³ Molnár Gy. id. m. II. 54., 113., 158. s köv. l. 181., 194., 218. l.

amennyit a főkörmányzóság szívesen látott, mert Albrecht főhg 1859 márciusában rendeletet adott ki a helytartósági osztályoknak, hogy szigorúbban járjanak el az engedélyek osztásánál.¹

A régibb színházi hagyományokkal bíró városok közül Kolozsvár harcát színházáért már említettük.² Az elnyomatás idejének kezdetén itt is a magyar és német színészetnek osztoznia kellett a színpadon; bár csakhamar a magyar lett a győztes, a nehézségek meg nem szűntek, mert a cenzura gyakran egészen kivetkőztette a darabot jellegéből s minden engedélyért Nagyszébenbe kellett fordulni. Gróf Mikó Imrének 1854-ben sikerült a kolozsvári magyar színházat kormányengedéllyel részvénytársaság alapjára helyezni; az így szerzett anyagi eszközökkel kibővítették a színházat s október 1-én ünnepélyesen újra megnyitották. Néhány erdélyi főúr drámai pályadíjakat is tűzött ki a műsor gazdagítása érdekében.³

Kassán, hol a század elején a magyar színészet egyik legerősebb telepe virágzott, az ötvenes évek egész ideje alatt magyar színészek csak a nyári évadra kaptak játszási engedélyt; Hetényi magyar társulatának távoznia kellett, mert a hatóság maradását engedélyezni nem akarta s a dolgot mégis úgy tüntették fel, mintha távozását részvéthiány okozta volna. Gróf Lazánszky helytartósági alelnök maga elismerte utóbb, hogy a német társulatok egész sora megbukott ebben az «eredetileg német és tót, csak az erőszakos magyarizmus által» megmagyarosított városban, hanem azért mégis segélyeket eszközölt ki a várostól és a kormánytól, hogy a német színészet valahogy tengethesse életét. Néhány évvel később még inkább el kellett ismerni hivatalos részről is, hogy bizony a kassai közönség magyar színházat kíván, nem németet.⁴ Aradon Csernovics Péter áldozatkészségéből már 1849 végén szervezkedett egy magyar színtársulat Filippovics István, utóbb Szabó József s végül mindkettőnek vezetése alatt, mely más vidéki városokba is kikirándult vendégszereplésekre s a hatóságok mindenféle gáncsvetései ellenére fenntartotta magát és jeles erőket képzett Pest számára is, kik 1855-ben Bécsben is vendégszerepeltek magyar népszínművekkel, nagy erkölcsi, de rossz anyagi eredménnyel. Csernovics egy ideig a maga költségén játszatott Aradon s vendégül hívta a közönséget; az ő elköltözése után jómodú aradi polgárok vették kezökbe a színpártolás ügyét és tartották fenn a színmű- és operatársaságot.⁵ Jó híre volt már az ötvenes években

¹ *Vas. Ujság*, 1859. 46. l. O. *Belügym. eln. l. t.*, 1859.

² I. köt. 237. l.

³ *Ürmössy id. m. I. 139. s köv. l. P. Napló*, 1851. aug. 16., 1854. nov. 18., 1859. ápr. 1.

⁴ *P. Napló*, 1855. febr. 13. O. *Bel. eln. l. t.* 1856. máj., 1857. okt. *Benczur Vilmos*: Kassai játékszín, Kassa, 1924. 48. s köv. l.

⁵ *Váli Béla*: Az aradi színészet története 61. s köv. l. *Molnár Gy. id. m. II. 128. s köv. l.*

Győrnek is, melyet a színtársulatok erős próbakövének tekintettek. Temesvárott a városi tanács 1851-ben engedélyt adott a magyar színtársulatnak a városi színházban való további szereplésre, de a nagy-szebeni német társulat érdekében Griez Ede min. biztos megsemmisítette a városi határozatot s a magyar színelőadásokat különféle ürügyek alatt megtiltotta. A közönség az utolsó előadás alkalmával tüntetett a magyar színészet mellett. A német társulat később kénytelen volt subvenciót kérni a kormánytól.¹ A magyar és német játékszín harca az utóbbira nézve legcsúfosabban végződött 1854-ben Szegeden, ahol a magyar színtársulat jutalomjátékot volt kénytelen rendezni a német színészek elutazási költségei javára; de meg is telt a ház s még túlfizetések is történtek.²

Eperjesen már 1853-ban magyar társulatot fogadott a város kis színházába, ellenben Nagyváradon, mely pedig 1850-ben a magyar színészet egyik szervezkedő-helye volt, ugyanakkor német színészek találtak pártfogást. Szabadkán 1854 végén Latabár magyar társasága szerződött a várossal; az első előadást a Hymnusz éneklésével nyitották meg s lelkes hangulatú lakomával végezték; a ház mindennap megtelt. Latabárnak, ki a legképzettebb igazgatók egyike volt, társulatát a következő év nyarán Balaton-Füreden találjuk, ahol a fürdőközönség adakozásából azon időben nyári színekör nyílt meg. Miskolcon, az uralkodó látogatása alkalmából nyitották meg az állandó színházat szintén magyar színészek, operával.³ A német színészet még Nagyszebenben is csak az akkori viszonyokhoz mérten tekintélyes állami segéllyel tarthatta fenn magát, épp úgy, mint Zágrábban, ahol csak 1854-ben nyílt meg a «Nemzeti Színház» német szóval s csak a némettel váltakozva juthatott benne szóhoz a horvát színészet, sőt fel is oszlatták a színházfenntartó egyesületet, mert nagyon erőszakolta a horvát előadásokat s állami kezelésbe vették a színházat.⁴

Miután a színházak akkori belső és külső viszonyaival megismerkedtünk, szemlét kell tartanunk a művészi erők felett is.

A magyar színészet úttörőinek jeles gárdájából szerencsére még a legtöbbeket helyükön találta a forradalmi fordulat és az azt követő nehéz megpróbáltatás. Csak Megyeri halt meg már a negyvenes években, Kántorné pedig ugyanekkor teljesen visszavonult a színpadtól, de csak az ötvenes években halt meg, Marosvásárhelyt, hol szegénységben, elvonulva mint jegyszédőnő tengette életét.⁵ Déryné ez időben már csak

¹ *P. Napló*, 1851 júl. 3. *O. Belügym. eln. l. t.* 1858 nov.

² *Molnár Gy. id. m. II.* 146. l.

³ *P. Napló*, 1853 okt. 30., 1854 dec. 23., 1855 júl. 25., 1857 aug. 14.

⁴ *Oszt. Belügym. eln. l. t.*, 1858—1859. *P. Napló*, 1854 szept. 23.

⁵ *P. Napló*, 1854 márc. 17. *Bayer József* becses könyve: «A nemzeti játékszín története», sajnos, csak 1837-ig terjed s így azt e munkánál forrásul nem használhattuk. Kántorné nézve l. *Molnárnál* a 77. lapot.

a vidéken szerepelt elvéte s 1852-ben szintén megvált a színpadtól. Szerdahelyi József és Egressy Béni e korszak elején, 1851-ben elhunytak.

Ellenben működésben látjuk az öreg Udvarhelyi Miklóst, ki 1888-ban 68 éves korában ünnepelte a Nemzeti Színházban, melynek húsz év óta volt tagja, ötven éves színészi és énekesi jubileumát.¹ És életben volt Telepi György, ez a színházi ezermester, aki csak 1855-ben vált meg a színpadtól, miután a Nemzeti Színháznak szintén majdnem húsz éven át volt burleszk kómikusa, rendezője s egyúttal díszletfestője. És működésben látjuk a vele majdnem egykorú Szentpéteri Zsigmondot egészen 1858-ban bekövetkezett haláláig; ő főképp mint a Petur bán, és a Zách Felicián személyesítője lett emlékezetessé a Nemzetiben melynek kezdettől fogva tagja volt s ahol mindig nagy elismerésben részesült. Nagy volt a Falstaff s a Zsiga cigány szerepeiben is és nagy volt, mint színészek nevelője s a diszkrétebb színpadi alakítás mestere.²

A klasszikus műsor két legnagyobb támaszát kétségkívül Lendvay Mártonban és Egressy Gáborban bírta mint hősszerelmesben és jellem-színészben, kik majdnem egykorúak voltak. Azonban sorsukat a szabadságharc vihára egy időre elszakította egymástól. Lendvay fejedelmi természetű férfi volt, fesztelen, de deli tartásában, egyéniségében még a színpadon kívül is bizonyos méltóság volt, mely a daliás időkre emlékeztetett. Színésznek született, s mint ilyen, nemes izlésével jó hatást gyakorolt pályatársaira. Egyébiránt ő is, úgy, mint Szerdahelyi kénytelen volt fiatalkorában operákban is énekelni. Rendkívül népszerű volt szerteszét az országban, vendégszerepléseire a városokba tódult az egész környék; szülővárosa Nagybánya szobrot emelt neki, a Nemzeti Színházban is szoborral örökítették meg emlékét. Főszerepei voltak Hamlet, Othello, III. Rikárd, Romeo, Antonius, hővér Percy, Don Caesar, Ruy Blas, Kean. Idegzetét korán megőrölte a színpad; 1854 elején a Lowoodi árvában lord Rochester szerepében a színpadon összerogyott s több fel nem léphetett. 1858 januárjában meghalt, még csak 54 éves korában. Ebben a szépen temetni tudó korban a lapok közlései szerint több, mint 20,000 ember kísérte el sírjába.³

Egressy (eredetileg Galambos) Gábort a Petőfi barátsága s rajongása az ő szavalásáért vitte bele a szabadságharc forgatagába, aminek következménye lett, hogy ki kellett menekülnie az országból s bár — mint láttuk, — nagyon hamar kapott engedélyt a hazatérésre, a színpadi fellépéstől eltiltották, részint büntetésül, részint mert félték, hogy nyilvános szereplése politikai tüntetéseket fog felidézni. Már 1851-ben felszóllaltak a lapok a tilalom megszüntetése mellett, de csak 1854 tavaszán lép-

¹ P. Napló, 1858 jún. 13.

² Lásd Molnárnál: 172. s köv. l.

³ Váradi Antal: Régi magyar színészvilág, 1911. 382. s köv. l. gr. Teleki Sándor: Egyről-másról I. 143. l. P. Napló, 1858 febr. 2.

hetett föl először Egressy, a Lear király szerepében, a közönség tüntető tapsai között, mintegy felváltva Lendvayt, akinek néhány szerepét át is vette. Greguss Magyarország Garrickjének nevezte el őt; nem magas, de erőteljes alakja, éles vonású arca s organuma, vérmérséke őt egyaránt szinte kijelölték a nagy jellem szerepekre; de sokat köszönhetett saját gondos tanulmányának is. Legjobb alakításának Shakespeare Coriolanusát tartották; nagy hatással játszotta Leart is, III. Rikárdot, Othellót, Macbethet, Bánk-bánt. Még 1855-ben is csak mint vendégnek volt szabad a «Nemzeti»-ben szerepelnie.¹

A Lendvay és Egressy váltakozó szereplése jelzi mindenestre a magasabb drámai műfajban való színpadi alakítás csúcspontját nálunk az ötvenes évek alatt. A műsorra világot vet az is, amit az ötvenes évek drámai irodalmáról az előző fejezetekben elmondtunk, de szem előtt tartandó, hogy az új jelenségek mellett a Kisfaludy, Katona és Szigligeti régibb színművei is erősen tartották magukat a Nemzeti Színház játérendjén s hogy másrészt a dráma csak ritkán versenyezhetett az ugyanazon színpadra utalt opera vonzóerejével. Mégis a külföldi nagy drámaírók is és köztük különösen Shakespeare gyakran szóhoz jutottak nemzeti színpadunkon. Így az ötvenes évek alatt a nagy brit költő addig is előadott leghíresebb darabjain kívül hat olyan került színre, mely addig egyáltalán elő nem adatott.²

Majdnem egyidejűleg a Lendvay visszavonulásával s az Egressy újabb felléptével ért véget a Fánicsy Lajos pályája, ki a Nemzeti Színháznak megnyitása óta tagja, sőt soká «ügyvivője» is volt, tehetséges, törekvő színész, főkép a cselszövők szerepkörében. Ő adta a királyt Hamletben, Cassiust Julius Caesarban s ő alakította meg először Athéni Timont. Még csak negyvenöt éves volt, mikor 1854 végén meghalt.³ Hivatal Anikó a Lendvay felesége volt, ettől azonban elválván, Latkóczyhoz ment férjhez s Latkóczyné néven szerepelt tovább a Nemzeti-nél; 1852-ben még a Desdemona szerepét adta, már majdnem negyven éves korában.⁴ Sok ünneplés tárgya volt, kétségkívül nemcsak művészete, hanem szépsége s utóbb férje hírneve révén is Laborfalvi Benke Róza, kit 1837 óta látunk a Nemzeti Színházban működni s ki tudvalevőleg a Jókai felesége lett. Főkép tragikái és hősnői szerepekben tündökölt; férje úgyszólván az ő testére szabta az Anna szerepét a «Szigetvári Vértanúk»-ban s a Dalmáét a hasonló című színműben.

¹ *Várdai Béla*: Egressy G., mint Shakespeare-színész, Magyar Shak. Tár. II. évf. 190. s köv. I. *P. Napló*, 1851 febr. 4., 1854 ápr. 20., máj. 12., 1855 jan. 19.

² Ezek: VI. Henrik mindhárom része, Athéni Timon, Tévedések vígjátéka, A windsori csalfa hölgyek, A makrancos hölgy és a veronai két nemes ifjú. (*Bayer*: Shakespeare drám. haz. I. 69. l.)

³ *M. Hirlap*, 1852 jan. 17., ápr. 22., nov. 11., *P. Napló* 1854 dec. 24.

⁴ *M. Hirlap*, 1852 márc. 28.

Játszotta a királynét Hamletben; kitűnő volt mint az özvegy anya-királyné III. Rikárdban és mint Czibak Margit Grittiben.¹ Ugyanebbe a nemzedékbe tartozott Feleki Miklós, ki bár már 1846-ban fellépett Pesten, nem tudott gyökeret verni a Nemzeti Színháznál; sokat volt Aradon s az aradiakkal Bécsben is vendégszerepelt; az ötvenes évek derekán szerződve volt a Nemzetihez, meglehetősen változatos szerep-körrel és sűrű foglalkoztatással.

Már a valamivel fiatalabb nemzedék tagjai voltak Szigeti József, Tóth József, Komlóssy Ida és Prielle Cornélia. Szigeti már 1844 óta, Tóth csak 1850 óta működött Pesten, amaz fiatalabb jellemszerepekben is, mint a Laertesében, a Vidében, de egyúttal mint kitűnő komikus; emez hovatovább a Fánczy örökét vette át, szorgalmas tanulmány-nyal idővel felül is múlva elődjét. Komlóssy Ida, kinek szép arcvonásait a Barabás rajzónja örökítette meg, becsvágyó színész-nő volt, aki, ha egy szerep megtetszett neki, maga fordította le az illető darabot, hogy előadható legyen. Már 1844 óta tagja volt a «Nemzeti»-nek s az ötvenes évek közepén nagy ünneplések középpontja úgy Pesten, mint a vidéken: ez időben ő volt első játékszínünk legelfoglaltabb színész-nője;² szerepei közül kiemelhetjük Cordeliát, Opheliát, Desdemonát, Katalint a makrancos hölgyet és Stuart Máriát. Prielle Cornélia Mármaros-Szigetről származott s nagyon fiatalon kezdett szerepelni; tudjuk, hogy női és színész-női bája akaratlanul beléjátszott a Petőfi és Szendrey Julia szerelmi harcába is. Fiatalon férjhez ment Szerdahelyi Kálmánhoz, de ezt a házasságát felbontották s ő neje lett Hidassy Elek kapitány és földbirtokosnak, ki utóbb, mint színigazgató is működött. E házassága sem volt hosszú tartamú s ő később, a hatvanas években újra összekerült Szerdahelyivel. Kolozsvári szereplése 1851-ben oly általános feltűnést keltett, hogy már akkor felhívta rá a sajtó a Nemzeti Színház figyelmét. Miután Kassán és Debrecenben is meghódította a közönséget, 1857 őszén vendégszerepelt először Pesten és a szigorú kritikus, Salamon Ferenc, azonnal kívánta szerződtetését, mely azonban csak valamivel később történt meg. Nagy sikere volt itt a Melinda szerepében; megpróbálkozott korábban és későbbben is egyes shakespearei nőalakokkal, de legsajátabb elemévé, mint tudjuk, a társadalmi színmű érzelmes és szellemes vagy vidám és nevető női típusai lettek, amelyekben egyaránt fölülmúlhatatlan volt s a melyek által legnagyobb rész jutott neki a Nemzeti Színház későbbi fénykora sajátos stílusának kialakításában.³

¹ Tulajdonképpen keresztneve Judith volt; l. *Várad* A. fent id. műv. 351. l.

² *A. P. Napló*, 1854 nov. 4-iki számába levő himutató szerint K. I. azon év első felében 55-ször lépett föl, míg Bulyovszkyné csak 45-ször, Laikóczyne 41-szer és Jókainé 35-ször; l. *u. o.*, 1858 jan. 4-iki számot.

³ *U. o.*, 1851 szept. 6. 1854 júl. 2., 1857 szept. 15., okt. 13., 1859 ápr. 27.

Az ötvenes évek alatt látunk megjelenni színpadi tehetségeket, melyek képesek és méltók voltak elődeik helyét elfoglalni, ha nem is multák felül azokat. Itt találkozunk mindenekelőtt Szerdahelyi Kálmánnal, aki Aradról csak 1854-ben került fel Pestre s a Nemzeti Színházban, mint teheséges bonvivant, kómikus, sőt szerelmes szereplő is szorgalmasan lépett föl, bár az intézet pénzügyi viszonyai nem engedték meg rendes szerződtetését s szerepek és kották másolásából és színpadi ügynökösködésből kellett magát soká fenntartania.¹ Molnár György az ötvenes évek egész ideje alatt a vidéken maradt; soká vándorszínészkedett, azután Pécsen működött, mint színigazgató s jellemszerepek előadója, nagy népszerűségnek örvendve, bár saját beismerése szerint túlkorán s kellő előképzettség nélkül vállalkozott a nagy tragikai szerepekre. Érdemül tudhatjuk be élénken megírt önéletrajzát is, mely megjeleníti az ötvenes évek egész vidéki színészéletét.² A bel- és külföldön, magyar és német szóval aratott babérokat Bulyovszky Gyuláné, Szilágyi Lilla, ki már mint gyermek ismerkedett meg a színpaddal, s 1852-ben lépett föl először nagy szerepekben a Nemzeti Színházban, mint a Schiller «Ármány és szerelem» című tragédiájának Luizája, bátorító kritikában részesülve; kevéssel később már mint Ophelia lép fel; 1854-ben szülővárosában, Kolozsvárott vendégszerepel nagy sikerrel; 1859-ben elszerződik Drezdába s azontúl már csak vendégszerepelt jár hazájába.³ Aradról került föl Pestre a szép Munkácsy Flóra, ki utóbb a Feleki Miklós neje lett. 1854 őszén lépett föl először a Nemzeti Színházban, melynek aztán hosszú időn át egyik díszje és vonzóereje volt; eleinte bizony énekes népszínművekben is föl kellett lépnie, utóbb mindinkább a szentimentális szerelmes női szerepek, a Griseldisek, Lecouvreur Adriennek, Esmeraldák kiváló alakítójává lett.⁴

Főképpen az énekes népszínmű volt eleme Hegedűs Lajosné Bordenburg Linának, kinek színpadi pályája amily tüneményes volt, sajnos épp oly rövid lett. Miskolcra származott s kassai első vendégszereplésének sikere vált ránézve döntővé. A Nemzeti Színházban csak 1858 júniusában lépett föl először, de azonnal meghódította a közönséget; nemcsak megnyerő és bájos jelenség, hanem rendkívül sokoldalú tehetség is volt. A «népszínmű múzsája» vagy «tündére» lett a neve, de amilyen tősgyökeres magyarossággal játszotta a «Csikós» Rózsiját bokorugró piros kartonszoknyában, éppoly teljes franciás kellemmel mutatta be Vicomte Lettorriéret is, e pajzán, eszes, mindenkit elbolondító «kis kópét» hímmzett selyem férfikabátjában. Nemzeti Színházunk súlyos vesztesége volt, hogy Hegedűs Linának ez a játszva

¹ Váradí A. id. m. 370. s köv. l.

² Lásd önéletrajzát többször idézett művében.

³ M. Hírlap, 1852 szept. 1., nov. 11. P. Napló, 1854 márc. 28.; 1855 jan. 6.

⁴ P. Napló, 1854 szept. 8.

szerezett dicsősége alig tartott egy évadnál tovább: 1858 őszén szerződtek s 1859 őszén már egy hirtelen jött gyilkos kór elragadta az alig huszonnégy éves fiatal asszonyt.¹

Érdekes jelensége volt az ötvenes évek színházi életének a Bolnai szereplése. Gróf Bethlen Miklós, fiatal erdélyi mágnás, a kornak a színpadért való rajongásától megragadva s színészi hajlamot érezve magában, Bolnai álnév alatt előbb csak Kolozsvárott vendégszerepelt, majd, mint az Egressy tanítványa, a Nemzeti Színház deszkáin is megjelent elsőrendű hősszerelmi szerepekben, legalább is nagy kíváncsiságot és érdeklődést keltve, de nagy tehetségnek is adva jeleit; azonban rövid idő múlva letűnt.² Megjelenése abba az időbe esett, amikor mindenki a megrokkant Lendvay számára keresett utódott. Lendvaynak egyébiránt szerepkörére nézve egy vér szerinti örököse is támadt fia, ifj. Lendvay Márton személyében, ki atyja védőszárnyai alatt már 1852 nyarán föllépett kisebb szerepekben a Nemzetiben, azután a vidéken s később, 1855 őszén az «Ördög naplójá»-nak főszerepét adta. A kritika megállapította rokonszenves fogadtatását s hogy fellépése reményekre jogosít, de egyúttal mérsékletre intette s óvta a hadonázástól. Az ifjabb Lendvay ki azután a hatvanas évek alatt tényleg atyjának majdnem egész színpadi örökét átvette, bár nem volt tehetségtelen színész, inkább teher, mint dísz gyanánt viselte nevét, mert a kortársak önkénytelen összehasonlításai, melyeket közte és atyja közt tettek, nem szolgálhattak javára.³

Három egyaránt hosszú és emlékezetes színpadi pálya indult meg még az ötvenes évtizedben: a Kovács Gyuláé, a Paulay Edéé és az Odry Lehelé. Kovács Gyula 1856 óta vándorszínészkedett s csak a következő évtizedben került a Nemzeti Színházhoz. Paulay már 1851-ben kezdte előbb mint sűgő vándorszínészi pályáját, s 1858 októberében lépett föl először Pesten, mint vendég a Kaméliás hölgy Duval Armandja szerepében,⁴ őt is csak a hatvanas években szerződttették, de a sors könyvében róla az volt megírva, hogy legbecesebb babérait nem a színpadon, hanem a színpalak mögött, mint rendező, igazgató s színészek oktatója fogja szerezni. Odry Lehel 1858-ban Pécsen kezdett szerepelni, mint nagyon fiatal s nagyon lelkes színész.⁵

Már az eddig elmondottak mutatják, hogy abban az időben melyről itt szó van, nehéz megvonni a határvonalat a dráma és az opera, a színészet és a dalművészet között. Közös volt nemcsak a színpad, melyet használtak, hanem nagy részben a szereplő erőkn is osztozniok

¹ Vadnay K. id. m. 526. s köv. l. *P. Napló*, 1858 jún. 9. okt. 8., 1859 szept. 20.

² *P. Napló*, 1855 jan. 6.

³ *M. Hirlap*, 1852 aug. 19. *P. Napló*, 1855 okt. 16. s köv. sz.

⁴ *P. Napló*, 1858 okt. 22.

⁵ *Molnár* id. m. 250. s köv. l.

kellett s az énekes népszínmű, mint összekötő kapocs illeszkedett a kettő közé. Így már eddig is szó volt oly drámai erőkről, kik a daljátékokban is szerepeltek s most csak azok fölött kell szemlét tartanunk, kiknek tevékenysége úgyszólván egészen csak a dalművek körébe esett.

A Nemzeti Színház nem volt az egyedüli, melyben ez a közösség fennállott; a vidéki társulatok is majdnem mind megpróbálkoztak koronkint az operával s művelték állandóan az énekes népszínművet. Láttuk már, hogy Pesten az opera időnkint már-már elnyomni látszott a színművet, mintha élénkebb életet élt volna emennél, habár viszont máskor éppen az operával való elégedetlenség jeleivel találkozunk.¹ Az opera iránt még a kormánynak is némi érdeklődése nyilvánult meg, amennyiben 1857-ben — természetesen szintén a császári látogatás alkalmából, — élénk iratváltás folyt a főkormányzó, valamint a közoktatásügyi- és belügyminiszter között az abbahagyott várpalota-építés alapjából létesítendő két, egyenkint 2000 forintos ösztöndíj alapítása iránt operai énekesek és énekesnők részére.² A rendőri mindenhatóság azonban az operát is megrendszabályozta koronkint; az Erkel Hunyadi Lászlójában megtiltották a «Meghalt a cselszövő» kezdetű kardal éneklését s mikor azt találták, hogy a közönség tünetőleg látogatja e dalművet, egy időre felfüggesztették az előadási engedélyt. A Doppler, «Benyovszky» című operáját csak «Aphanasia» elnevezéssel volt szabad színrehozni.³

A Nemzeti Színház énekes személyzetének ez időben kétségkívül legtündöklőbb csillaga Hollósy Kornélia volt. Ez a csodás varázsú magyar művésznő kiképeztetését s első érvényesülését is a külföldnek köszönhette; 1846-ban került Nemzeti Színházunkhoz, ahol akkor az opera, mondhatni fénykorát élte, még Schodelné s már Stéger, Farkas, Füredy, Benza és Kőszeghy közreműködésével; játszva vívta ki az első helyet ragyogó koloratúrénekével, az idegen és hazai dalművekben csak úgy, mint a magyar népdalban. Pesti színpadunk az ötvenes évek első felében nem tudta őt állandóan magához csatolni, amit szintén a Festetich rovására írtak; előbb vendégszereplések, utóbb házassága Lonovics József tekintélyes földbirtokossal, az érsek unokaöccsével őt huzamosan távol tartották. De vendégszereplései is csak a magyar művészet dicsőségét szolgálták és a legkecsegtetőbb ajánlatok sem vehették rá, hogy elszereződjék a külföldre. Fellépett a bécsi operaházban s hosszasan időzött Varsóban, ahol alkalmá volt tapsviharoktól jutalmazva magyar népdalt is énekelni a vendégként éppen az orosz udvarnál időző fiatal osztrák uralkodó előtt. Végre 1855 elején Ráday

¹ *Fabó Bertalan*: Erkel F. emlékkönyv, 1910. 195. l. *M. Hirlap*, 1852 júl. 3. *Dudumi id. m.* I. 3–4. l.

² *Osztr. belügym. eln. l. t.*, 1857 máj.

³ *Siklós Albert*: «Magyarország zenekultúrája», kézirat.

intendánsnak sikerült őt visszahozni a Nemzeti Színházba; a «Kúnok»-ban lépett föl először, de legjobban tündökölt a Húgonották, Ördög Róbert, Dinorah és Észak csillagának szoprán=szerepeiben. Költőink verseket intéztek hozzá, zeneszerzőink műveiket ajánlották neki s a közönség rajongással ünnepelte minden fellépését.¹

A «nemzet csalogányá»-nak, — mint ahogy Hollósy Kornéliát nevezték, — távolléte súlyos válságot jelentett a Nemzeti Színházra nézve. Éppen előbb vonult vissza Schódelné s most immár az új csillagot is távozni látták. Váltakozó vendégekkel pótolták a hiányt; így került állandóbban is színházunkhoz Kaiser Ernst Josefa és Szymanska Leona, ki Stéger neje lett. Azonban a lelkeket énekével ismét erősebb hullámszóba hozni, csak a francia Lagrange Máriának sikerült, aki 1850 nyarán lépett fel itt először s annyira megkedvelte a magyar operát és a magyar közönséget, hogy kifogástalan kiejtéssel tanulta meg a magyar szerepeket s közel egy fél éven át mintegy hatvanszor lépett föl. A Hunyadi László Szilágyi Erzsébet szerepében annyira remekelt, hogy Erkel megtoldotta e szerepet egy az ő számára szerzett fényes koloratura=énekszámmal, mely ma is Lagrange ária neve alatt ismeretes.²

A férfiénekesek között Füredy Mihály az, ki korszakos jelentőségével s színpadunkhoz való hűségével legméltóbban állítható Hollósy Kornélia mellé. Ő is már a negyvenes években emelkedett hírnévre s két évtizeden át volt a Nemzeti Színház rajongva kedvelt népszínmű=énekes és opera=baritonistája, ki még azonfölül maga is sok nótát szerzett s a maga népszerű neve alatt adott ki;³ a népszínműben — bár sajnálatosan rövid ideig — a színészet körében már méltatott, korán elhunyt Hegedűsné volt méltó párja.

Elsőrendű tenoristája is volt Nemzeti Színházunknak az ötvenes évek alatt a Stéger Ferenc személyében, ki szintén már a negyvenes években kezdte meg szereplését, de, bár Magyarország szülöttje volt — Szent=Endréről származott, — nem maradt mindvégig hű színpadunkhoz. Már 1852-ben elszereződött Prágába s utóbb a bécsi udvari opera énekesé lett; azonban szorgalmasan járt haza vendégszerepelni s éppen a magyar dalművek hőszerepeiben: Hunyadi Lászlóban, később Bánk=bánban, mondhatni mintákat alkotott énekművészetünk számára.⁴ Vele, mint sokak észéről egyen:angúnak tekintett hőstenor versenyzett már az ötvenes évek elején Farkas Károly. Mint lírai tenor előkelő családjának nevét kapcsolta be zenetörténetünkbe a korán elhunyt

¹ Vadnay K. id. m. 327. s köv. l. *P. Napló*, 1855 jan. 4. l. Arany J. versét: Hollósy K. emlékkönyvébe.

² *Frankenburg*: id. m. I. k. 193. s köv. l. *M. Hirlap*, 1850 júl. 20.

³ *Fabó B.* id. m. 184. l.

⁴ *U. o.* 192. s köv. l. *M. Hirlap*, 1852 márc. 31

Jekelfalussy Albert. Ellinger József, bár pesti születésű volt, Németországban szerepelt előbb, csak 1854-ben szerződött, mint hőstenor, a Nemzetihez, melynél erőteljes hangjával s nagy szorgalmával hosszú, talán kissé túl hosszú szereplési pályát biztosított magának.

Főlemlíthetjük még e korszak operai énekesei közül Bignio Lajos és Beck János baritonistákat s Benza Károly és Kőszeghy Károly basszistákat. Az első kettő pesti származású volt s itt kezdte működését az ötvenes években, de — bár különösen Bignio — nagy kedveltségnek örvendett, egyik se végezte nálunk pályáját s mindkettő bécsi udvari énekes lett. Hívek maradtak a Nemzeti Színpadhoz Benza és Kőszeghy; az előbbi mint buffo, játékában nem volt ment a szertelenségektől, ami azonban csak növelte népszerűségét; Kőszeghy a negyvenes évek közepétől évtizedeken át egyike volt operánk legértékesebb s legmegbízhatóbb erőinek.¹

Áttérve az előadó művészetek során a zeneköltés terére, megállapítjuk, hogy színpadi dalművek szerzésében az ötvenes évtized nagyon szopora volt ugyan, de termése művészeti érték dolgában nem mérkőzhetik a megelőző és követő évtizedével. Ezt a jelenséget főképp az Erkel hosszú hallgatásának tulajdoníthatjuk.

Erkel Ferenc már úgy lépte át ez évtized küszöbét, mint az ország legkiválóbb és legünnepeltebb zeneköltője. Mióta első operáját, a még erősen olaszos Báthory Máriát 1840-ben, harminc éves korában megírta, megalkotta négy évvel később talán valamennyi műve között legnépszerűbb, már hősi magyar stílusú Hunyadi Lászlóját, melyhez egy évvel később szerkesztette meg a nyitányt; ugyanakkor zenésítette meg — a Bartay András pályázata alkalmából — a Kölcsey himnuszát, melynek pályanyertességét a közvélemény szentesítette. Szerzett ő dallamot a Vörösmarty Szózat-ához is, de a közhasználatba nem az, hanem az Egressy Bénié ment át. Ha Erkel e műveiért már azok keletkezésekor ünnepelték, most az elnyomatás idejében érezte csak át a nemzet, hogy mit bír a Hunyadi búsongóan hősi zenéjében s a Himnusz ihletes akkordjaiban. Azonban a nagy zeneszerző — mintha a nemzeti katasztrófa csüggesztette volna el géniuszának röptét, — most hosszú hallgatásba merült. Csak 1850-ben szerkesztette meg a Lagrange-áriát a Hunyadi betétjeként s 1857-ben, Erzsébet császárné látogatása alkalmára a Doppler-testvérekkel együtt megírta az Erzsébet című ünnepi dalművet, illetőleg annak második felvonását. A zenei élet terén, mint színházi karmester s a Filharmóniai Társaság, valamint a magyarországi Beethoven-kultusz megalapítója, mint látni fogjuk, nagy tevékenységet fejtett ki s a magyar zenének talán azzal is némi szolgálatot tett, hogy mint a kormányzó főherceg gyermekeinek zenei oktatója

¹ Váradi A. id. m. 357. s köv. l. Dudumi id. m. I. 6.

ezekkel a magyar zenét, sőt állítólag a Himnusz-t is megismertette. De nagyobb művet nem adott ki ez évtizedben.

■ Szerencsére ez a hallgatás Erkelnél nem jelentett tétlenséget; kétségtelen, hogy már az ötvenes évek elején szorgalmasan dolgozott Bánk-bánján, — hiszen annak librettistája, Egressy Béni már 1851-ben meghalt, — sőt a lapok már 1852-ben hírt adtak a mű elkészültéről. Ez a hír aligha felel meg a valóságnak, valószínűbb, hogy az először 1862-ben előadott hatalmas opera dallamait szerzője «éveken át hordta és érlelte lelkében, mely át volt hatva a szabadságharc hősi páthoszával és az elnyomatás éveinek gyászával.»¹

Akik ez időben az Erkel operaszerzői tevékenységét mintegy pótolni igyekeztek, azok között mindenesetre a Doppler-testvérpár — Ferenc és Károly — érdemlik meg az első helyet. Lengyelországból származtak, de már a negyvenes években telepedtek le Pesten, mint karmesterek és zeneszerzők; közülök Ferenc azonban egyúttal európai hírnévvel bíró fuvolaművész is volt. Mint zeneszerző is ő volt a nagyobb; most keletkezett operái: Ilka, Vanda és Benyovszky (másképp Aphanasia) közül különösen az első soká tartotta magát a műsoron, bár szerzőjük 1858 tavaszán megvált a Nemzeti Színháztól és Pesttől. Testvére, Károly rövidebb lélekzetű zeneművei kevésbé tartós életűek voltak. Mindketten dolgoztak — Erkellel együtt — a már említett Erzsébet-operán, mely a thüringiai Szent Erzsébet történetéből volt merítve s melyért szerzőik az uralkodó részéről kitüntető ajándékban részesültek.²

Rövid életű operákat szerkesztettek ez időben: Kirchlechner Seraph Ferenc, Bognár Ignác, Thern Károly, a jeles hegedűművész Huber Károly, Kern Leó és Bertha Sándor.³

Az énekes népszínművek is előmozdították a népies zene fejlődését és terjedését, mely az ötvenes évek alatt erősen nekilendült. Megvult már az ösztön e téren is az ősforrásokra visszanyúlni: Mátray Gábor az eredeti dallamra alkalmazva adta ki Tinódi Sebestyén XVI. századbéli hősi énekeit. Láttuk a cigányzene rendkívüli kedveltségét és a felháborodást, melyet Lisztnek e zene magyar jellegének elhomályosítására irányuló kísérlete keltett. A magyar népzene legkedveltebb művészei gyanánt ünnepezték Fátyol Bároly és Bóka Károly gordon-

¹ Négyessy L. Erkel F. operaszövegei, a *Fabó*-féle Emlékkönyv 230. lapján. Lásd a fentiekre nézve ugyanazon Emlékkönyv 38. s köv. lapjait is.

² *P. Napló*, 1857 máj. 15., 1858 ápr. 3. *Id. Ábrányi Korn.* A magyar zene a XIX. században, 1900 113. l.

³ Kirchlechnertől: Morsinai Erzsébet, Bognártól: Tudor Mária, Thern-től: Képzelt beteg és Tihány ostroma, Hubertől: Székely leány, Kerntől: Benvenuto Cellini és Berthától: Mátyás király. Lásd: *Ábrányi id. m.* 113. l. *Dudumi id. m.* I. 62. *P. Napló*, 1856 nov. 13., 1858 nov. 30.

kásokat.¹ Id. Ábrányi Kornél állítása szerint az egész mult században nem termelt annyi csodaszép magyar népdal, mint az ötvenes években.² A legtöbbnek szerzője persze nehezen állapítható meg; egyik fő népdalszerzőnk, Egressy Béni már e korszak elején elhunyt; Füredi, — mint már említettük, — nemcsak gyűjtött, hanem szerzett is népdalokat, — éppúgy Simonffy; sok a nép ajkán vagy a cigánymuzsikusok hegedűjén termelt. Mátray már 1852-ben kiadott egy népdalgyűjteményt énekekre és zongorára;³ de legnagyobb népszerűségnek az az előbb száz, utóbb további ötven népdalt magában foglaló gyűjtemény örvendett, melyet Füredi Mihály Bognár Ignáccal, a Nemzeti Színház karnagyával szövetkezve adott ki s melyből a közönség rövid pár hét alatt tízezer példányt elkapkodott.⁴ A nagy éneklési kedv kielégítése sok kezdetleges zenésítőt is felbátorított és különösen a fájdalmas búsongás volt az, mely kifejezést keresett a dalban. Jellemző azonban, hogy az igazi magyar népdal mellett nagy népszerűségnek s elterjedésnek örvendtek éppen ez időben egyes magyar verseket megzenésítő olyan dalok, melyeknek ritmusa teljesen idegen a magyar népdaltól.⁵ A népies magyar dal megszólalhatott a Füredi s Hollósy Kornélia ajkain nemcsak a kormányzó főherceg «udvari hangversenyein»,⁶ hanem Hollósy Kornélia, — mint láttuk — kivitte azt a külföldre is, éppúgy, mint az Amerikában is ünnepelt Reményi Ede.

A dalolási kedv természetesen kedvezett a dalegyesületek, dalárdák létrejöttének. Till Nándor Pest-lipótvárosi templomi karnagy már 1851-ben meg akarta alakítani a «pest-budai dalárdát»; a kormány előbb megtagadta az engedélyt, de mikor a rákövetkező évben, a császár jöveletekor kívánatosnak látszott, hogy — mint másutt is szokásban volt, — a polgárság karéakkal is kifejezést adjon hódolatának, felhívták Tillt, hogy alakítsa meg együletét s azontúl szabad kezét hagyta neki. A dalárda szépen föl is virágzott s 1854 végétől kezdve már hangversenyeket is rendezett s pályadíjakat tűzött ki férfinyegyesekre. A rendőrségi cenzura azonban gyakran akadályozta egyik-másik, nagyon is hazafiasnak talált dal nyilvános éneklését; így Lorenz pályanyertes dallamát a Petőfi «Honfidal»-ának szövegére is csak az olaszországi

¹ *P. Napló*, 1858 okt. 8., Fátyol Károly arcképe és életrajza a *Vas. Ujság*, 1859. évf. 366. lapján.

² Id. m. 214. l. Itt elő vannak sorolva: Sárga csikó; Megkövetem a tenses vármegyét; Nagypénteken mossa a holló a fiát; Kítették a holttestet az udvarra; Uram, uram, bíró uram; Mi piroslik ott a síkon; Seprik a pápai utcát; Télen nyáron pusztán stb.

³ *P. Napló*, 1852 szept. 3., 1854 dec. 29.

⁴ Ábrányi id. m. 207. l. *Siklós K.* kézírata.

⁵ «Képeddel alszom el...», «Tiltsa bár az ég szava...», «Lemondani, ! mondani...»

⁶ *Fabó B.* id. m. 43. l.

elveszett háború után lehetett hangversenyek műsorába foglalni¹ Másrészt a Bach-rendszer alatt bevándorolt idegen hivatalnokok és családai — különösen a csehek — között sok zeneértő és zenekedvelő akadt; így ezek is hozzá járultak a zene- és dalegyletek szaporításához s ezeknek működése elé a hatóságok sem gördítettek akadályokat; azonban a magyar közönség többnyire távol tartotta magát az ilyen-fajta egyesületektől.²

Az egyesületi szervezkedés előbbre vitte a zenei képzést is, terjesztette a zeneértést és élénkítette a zeneköltést, a műzenei téren is, mely utóbbira a zeneműkiadói vállalkozás és néhány nagyíró zenevirtuóz látogatása nem kevésbé előmozdítólag hatott.

Abban rejlik ugyanis az ötvenes évek főjelentősége zenetörténetünk szempontjából, hogy ugyanakkor, mikor a bánatos magyar nóták s népdalok vagy a sírvavigadástól inspirált szilaj csárdások uralkodtak az egész magyar zeneirodalmon,³ tett szert a most említett tényezők hatása alatt először igazi lendületre a magyar műzeneköltés a maga szimfónikus formáiban is és a műzene kultusza úgy kamarazenei, mint orchestrális megnyilvánulásaiban.

A magyar zeneművek kiadása tekintetében a «Rózsavölgyi és Társa» cég alapítása Rózsavölgyi Gyula által 1851-ben tagadhatatlan fontossággal bírt; itt láttak napvilágot a korszak magyar zeneszerzőinek majdnem összes művei. De, — mint látni fogjuk, — Heckenast Gusztávnak is emlékezetes érdemei voltak a zenei kiadványok terén. A Bach-rendszer rendőrruralma ugyan még e kiadások körül is érezte olykor mindenhatóságát. Egyszer egy «Csatára!» című csárdást foglaltak le, mert címlapjára harcias jelvények voltak rajzolva, másszor egy «Honvédnégyes»-t csupán neve miatt.⁴

A zenei kritika és zeneesztétikai irodalom is most indult meg igazán, főleg az ötvenes évek végén; a «Magyar Sajtó», «Hölgyfutár», «Pesti Napló», «Szépirodalmi Közlöny» rendszeresen fölkarolták a zeneismertetést és bírálatot; Ábrányi Kornél, Bartalus István, Szénffy Gusztáv, Brassai Sámuel, Mosonyi Mihály, Simonffy Kálmán voltak legtevékenyebbek e téren; Szénffy az Akadémiától kapott megbízást az «Egyetemes magyar zenerendszer» elméleti és gyakorlati megírására,⁵ Ábrányi a korszak végével indította meg első zenei szaklapunkat, a «Zenészeti Lapok»-at.

¹ Ábrányi id. m. 232. s. köv. l.

² Az eperjesi német «Singverein»-t a magyar érzelmű közönség gúnyosan «Stinkverein»-nak nevezte; meglehetősen gazdag kotta-anyaga utóbb a magyar «Széchenyi-Kör» birtokába jutott.

³ Id. Ábrányi K. Képek a mult s jelenből, 6. l.

⁴ Gensd. Dép. 1852. Bach jan. 11-iki jelent.

⁵ Siklós kézírata.

Nagy hatással voltak zenei életünkre a Liszt Ferenc ismételt látogatásai Magyarországon; ellátogattak hozzánk az ötvenes években Joachim József is, a híres hegedűs és Goldmark Károly a kiváló zeneszerző, mindketten hazánk szülöttei; az első 1854-ben járt Pesten, a másik 1859-ben, Reményi Ede, az emigrációhoz számíttatván, még ez időben nem jöhetett a hazába; a magyarok csak az ujságokban olvashatták zajos külföldi sikereit, melyek a magyar zeneművészetnek két világrészben szereztek elismerést s mellesleg a Petőfi létesítendő szobrának is lerakták alapjait.

Liszt Ferenc az ötvenes években kétszer fordult meg hazánkban; 1856-ban eljött, ez alkalomra szerzett ünnepi miséjét saját vezetése alatt előadandó az esztergomi bazilika felavatásakor. Az avató ünnepély előtt s utóbb 1858-ban újból a fővárosi közönségnek is bemutatta esztergomi miséjét s azonkívül két szimfónikus zeneművét; a közönség akkor tüntető lelkesedéssel fogadta, csak később fordult el tőle a cigányzenére vonatkozó, már említett könyve miatt.¹

Különös fontossággal bírt azonban a műzene fejlődése szempontjából hazánkban az egyesületi szervezkedés. A legrégebb ilyenű alakulat az 1836-ban keletkezett «Pest-budai Hangászegylet» volt, mely részvények alapján hangversenyek rendezését vette célba, azonban 1840-ben nyilvános énekiskolát is nyitott; annak az iskolának a megnyitától számítják a ma is fennálló «Nemzeti Zenede» létezését. A forradalom évében ez a társulat is szünetelt; 1850-ben a b. Prónay Gábor személyében tevékeny, buzgó új elnököt kapván, hangversenyeket adott az egylet a Nemzeti Casinó Lloyd-épületi termében. 1851-ben egyesítettvén a hangászegyleti és zeneiskolai pénztár, az intézet fölvette a «Hangászegyleti Zenede» címet s már évkönyvet is adott ki Mátray Gábor főigazgató szerkesztésében. A főbaj az volt, hogy a költséges hangversenyek fölemésztették a zeneiskola jövedelmét. Megindultak az adakozások; Albrecht főherceg is az alapítók sorába lépett, a főadakozók Karácsonyi Guidó s a Nemzeti Casinó voltak. A zeneiskola mind több hangszer művelésére terjesztette ki tevékenységét. A hangversenyek az akkori szógyártásra nézve jellemző «szellemi zenélyek» név alatt már 1852-től kezdve kiterjedtek a klasszikus zeneművekre is; 1856-ban Mozart-émlék-hangverseny adatott, 1859-ben az énekkar az uralkodó párnak mutatta be kardalait; a nemzeti föllendülés után 1859-ben egy hangverseny műsorában Tinódy dalai szerepeltek. Időközben pályadíjakat is tűzött ki az egyesület; 1857-ben Doppler Károly lett a nyertes, 1858-ban egy «Palotás-magyar»-ral Czigler János pesti zenész, 1859-ben «Él a világ megint» című «magyar

¹ A második zenekari hangverseny 1858 ápr. 11-én, a Múzeum dísztermében tartatott (Vas. Ujság.).

szellemű kamara=zenemű)=vel Thern Károly.¹ Az egyesületi zeneiskolát szélitiben Conservatoriumnak is nevezték s voltak, kik nem találták eléggé magyar, nemzeti irányúnak, bár kétségkívül jeles zenei szakerek működtek benne.²

Nevezetes fordulatot jelent zenei életünkben a Filharmónikusok Egyesületének megalakulása 1853-ban, a Nemzeti Színház zenekari személyzetének, Pest műkedvelőivel való szövetkezéséből, összesen 47 taggal. A megalakítás főképp Erkel és a Doppler=testvérek érdeme volt; de részt vettek benne Ridley Kohne hangversenymester, Huber Károly zenekari igazgató, Szuk Lipót, a jeles gordonkás, Császár György, a «Kúnok» szerzője, Kirchlechner Ferenc, Nikolits Sándor s a fiatal Erkel Gyula. Az 1853 november 20-án rendezett első hangverseny hatása általános volt és elhatározó. A második hangversenyen bemutatták a Wagner Tannhäuser=nyitányát, ami akkor merész vállalkozás volt. A kritika véleménye megoszlott, Brassai erősen támadta Wagnert, de egészbe.. el lehet mondani, hogy e kezdés nyomán a Wagner=kultusz nálunk hamarabb tört magának utat, mint a külföld sok helyén. A műsoron egyébiránt állandóan uralkodtak a klasszikusok; Beethoven, Mozart évnapijainak emlékhangversenyeket szenteltek; mikor 1859 decemberében először adták elő a Berlioz Rákóczi=indulóját, az akkori hangulat érthetővé teszi, hogy e zenemű lelkes fogadtatása valóságos politikai tüntetéssé vált. A filharmónikusok avatták fel a Nemzeti Múzeum dísztermét hangverseny=teremmé, az addig használt Nemzeti Színház helyett. Ebben érdekök találkozott Kubinyi Ágoston múzeumi igazgató igyekezetével, ki a közönség oda vonzásával akarta siettetni a Múzeum kietlen környékének parkká alakítását.³

A szimfónikus zene művelésének ezzel a korszakalkotó föllendülésével hazánkban igyekezett a magasabbrendű műzene=szerzés is lépést tartani. Habár ő sokkal inkább volt a külföldé, mint a miénk, meg kell itt is emlékeznünk Liszt Ferencről, aki magyar népdali motívumokra felépített nagy ábrándjaival «a magyar zenének koronkint ötletes megsejtője és átérzője volt.» 1857-ben filharmónikusaink előadták az ő Orpheus=nyitányát, melyet a magyar közönség «tiszteletteljes tartózkodással» fogadott.⁴ A külföldön működő Bartay András is, ki az

¹ *Vajdasy Emil* : A Nemzeti Zenede története, 1890. 22. s köv. 1.

² *Simonffy K.* felszólalása a *P. Napló*, 1858 okt. 8. számában. *Hunfalvy I.* (Pest u. Ofen 183. s köv. 1.) a Zenedének 1857-ben főleg a vendégművészekről ez intézet javára rendezett hangversenyek bevételeiből s adakozásckból keletkezett vagyona 22,924 frt volt.

³ *Mészáros Imre és D'Iszo Kálmán* : A Filharmóniai Társaság multja és jelene, 1903. *D'Iszo Kálmán* : Erkel és a szimfon. zene (Erkel Emlékkönyv.) 130. s köv. 1. *Haraszi Emil*: Wagner R. és Magyarország, 1916. 216. s köv. 1. *Ábrányi* «A magyar zene» 240. 1.

⁴ *Fabó id.* m. 48. s köv. 1.

ötvenes évek első felében Hamburgban szerzett két oratóriumot és egy operát¹ s 1856-ban Mainzban meghalt.

A hazánkban élő zeneszerzők szimfónikus megnyilatkozására szép alkalmat nyújtott az ifjú császárné 1857-iki első látogatása Magyarországon, melyet zeneköltőink egy oly emlékadomány átnyújtásával akartak megünnepelni, amely «a magyar nép- és csendélet eszményesítésével a magyar műzene életképességét bizonyítsa.» Így keletkezett az «Erzsébet-album» Ábrányi Kornél, Bartay Ede, Brand (később Mosonyi) Mihály, Doppler Ferenc és Károly, Huber József és Károly, Merkl József, Pethő János, Schmidt Gyula, Székely Imre és Thern Károly zeneműveiből.²

Az Erzsébet-album körül közreműködtek közül Ábrányi Kornélt úgy ismerjük, mint a ki már 1855-ben lett egy zeneművével a Zenede pályázatának nyertese s akkor és később dalokon kívül számos ábrándot is írt. Bartay Ede is már 1850-ben mutatott be egy Perikles című zenekari nyitányt.³ Székely Imre, ki zongoraművész is volt, népdalokat is átírt, egymaga európai elterjedést szerzett magyar irányú műveinek.⁴

De leginkább emelkednek ki akkori műzeneszerzőink közül az Erkel, a Brand—Mosonyi és a Volkmann Róbert alakjai. Erkelt már méltattuk; kiemelhetjük még, hogy korának egyik legképzettebb zongoraművésze, zenepedagógusa és vezénylő karmestere is volt; különösen, mint ez utóbbi, fölülmúlta valamennyi magyar társát.⁵ A Brand Mihály zeneszerzői pályája talán legérdekesebb. Mosonmegyéből származott s nagy zenei képzettséggel került Pestre, hol az ötvenes évek elején különböző, teljesen német jellegű zeneművekkel próbálkozott; megzenésítette a Lenau nádas-dalait és szerzett egy operát, Miksa német császárról. 1856-ban egy szimfóniáját a pesti filharmóniai hangversenyen mutatták be. Tapasztalván, hogy ilyenmű zeneszerzeményekkel «a tengerbe önt vizet», egyszerre, erős elhatározással áttért a magyar irányra. Már ennek próbált hódolni az Erzsébet-albumban fölvetett «Pusztai-élet» című zeneművével; 1859-ben egy szimfónikus zeneművével, mely roppant hatást tett, Kazinczy szellemének hódolt, fölvette a magyaros «Mosonyi» nevet s azután a következő évtizedben a legtermékenyebb és legtöbbször dalú magyar zeneszerzővé és zenei íróvá lett s a tanítványaira legnagyobb hatású zeneoktatóvá.⁶

¹ Árpádok népe; Budavár ostroma; A magyarok Nápolyban, (Siklós A. följegyz.)

² Ábrányi: A magyar zene 242. s köv. l. u. attól: Képek stb. 6. l.

³ Siklós A. följegyz.

⁴ Ábrányi: Képek stb. 190. l.

⁵ U. o. 114. s köv. l.

⁶ U. o. 116. s köv. l., P. Napló, 1859 dec. 3. Siklós A. följegyz.

Volkman Róbert Szászországban született s már 1840-ben került Magyarországra, mint zenemester, egy falun élő grófi családnál. Megunván a falut, Pestre jött s itt zongora- és zeneelméleti órák adásával tengette életét, csöndben folytatva zeneszerzői munkásságát is, bár szerzeményei csak az ötvenes évek folyamában váltak ismertekké. A forradalmi zavarok még jobban megnehezítették sorsát, azonban néhány barátja, így Elischer Boldizsár és különösen Heckenast Gusztáv könyvkiadó épp akkor tették lehetővé zeneművei kiadását, mikor első nagy alkotása, a B-moll Trio Bécsben megbukott 1852-ben. Sajátságos, hogy mindezek ellenére Volkmannt a bécsi zeneélet oly ellenállhatatlanul vonzotta el Pestről, hogy az ötvenes évekből négyet, 1854-től 58-ig a császárvárosban töltött. Éppen ott költötte azt a művét is, mely leghatározottabban magyar jellegű s mely nálunk aratott legnagyobb sikert: a «Visegrád» című suitet. Heckenast barátja pilis-maróti nyaralóhelyén sokat időzvéen Volkman, ott s a budai hegyekben való vándorlásai közben telt meg lelke azokkal a színes, regényes, hősi zenei gondolatokkal, melyek e művéből áradnak szét. 1858-ban visszatérvén a magyar fővárosba, ahhoz mindhalálig hű maradt s itt költötte számra nem túl nagy, de tartalmilag rendkívül változatos, gazdag és becses zeneműveit, melyek a zenekari és kamarai műfajok mellett az ének-darabokat, oratóriumokat is fölkarolják, teljesen önálló programzene mellett klasszikusok átdolgozására is kiterjednek s melyek míg jelentős számot tesznek a világ zeneirodalmában, keletkezésük helye és indítékaik szerint mindenesetre a magyar zeneköltésnek is dicsőségére szolgálnak.¹

¹ *Hans Volkman*: Rob. Volkman, sein Leben u. seine Werke, Leipzig, 1903. *Ábrányi* «Magyar Zene» 216. l. és «Képek» id. h. *Siklós Alb.* V. R. életrajza és jellemzése: Bud. Szemle, 1915 máj. 295. s köv. l.

V.

(Képzőművészeti törekvések; Marastoni festészeti Akadémiája és az azt gyámolító társaság; «Nemzeti Képcsarnokot alakító Egyesület»; a «Pesti Műegyesület» tárlatai, művásárlásai és műlapjai. Első intézkedés a műemlékek fenntartása érdekében; rendszertelen műrestaurálások. Az esztergomi érseki székes-egyház felépülése; művészi dísze túlnyomóan idegenek műve. A főthi templom és Ybl Miklós; a pesti izraelita imaház. A lipótvárri templom építésének megindulása Hild tervei szerint. A budai alagút és a Karácsonyi-palota. Fironczy István művészi pályájának szomorú vége. Marco Casagrande iskolája. Czüllich, Dunaiszky László, Engel, Faragó szobrászi működése; Szentpétery ezüst domborművei; Alexi, Marschalkó, Petrovics szobrászok; báró Vay Miklós és Izsó pályájának kezdete. A tájképfestés: Markó Károly és iskolája; Ligeti Antal, Kelety Gusztáv, Telepy Károly, Brodszky, Libay. A figurális, különösen arcképfestés: Barabás Miklós; az idegenek versenye; Marastoni, Lieder, Canzi; Brocky londoni működése. Borsos József, Jakobey Károly, Adler Mór, Giergl, Klimkovics és Kovács. A népies életkép: Jankó, Benkert, Grimm, Sterio. Csenedélet; Pecz és Ujházy. Lotz Károly pályakezdése; Zichy Mihály. A történeti ábrázolás jelentősége és népszerűsége e korban; Molnár József, Kovács Mihály és Klimkovics Ferenc. Ludwig Geiger rajzainak hatása; Vizelety tanulmányai, Szemlér, Vizelety, Kiss Bálint, O. Petrich Soma, Weber Henrik történeti képei; Than Mór nagyarányú tevékenysége. A Műegylet 1859-iki történelmi képpályázata; Madarász Viktor hármás megjelenése; «Hunyady László siratása»-nak művészettörténeti jelentősége.

Hátramarad az ötvenes évek képzőművészeti viszonyainak jellemzése, melyet azoknak a társadalmi mozgalmaknak és alakulásoknak ismertetésével kell kezdenünk, amelyek ez időben a képzőművészetek istápolását vették célba.

Az ez irányban való érdeklődés a negyvenes években indult meg és pedig mindjárt három irányban: a képzőművészeti — különösen festészeti — képzés, továbbá kiállítások és művek vásárlása, valamint egy nemzeti képcsarnok létesítésének támogatásaképen.

A festészeti Akadémia pártolóinak szervezkedésére egy vállalkozó külföldi művész idetelepedése szolgáltatta az alkalmat. A velencei származású Marastoni Jakab festőművész Pestre költözvén s bízván a fiatal magyar nemzedék művészeti hajlamaiban és képességeiben, valamint egy ily vállalatnak majdan anyagilag is jövedelmező voltában, 1846-ban a Nagyhíd-utcában egy, a művészképzés szempontjából

gazdagon felszerelt, kilenc tereméből álló festészeti akadémiát nyitott, melynek felavatása a közönségből nagy érdeklődést váltott ki s amelyet meghálálándó, Pest városa az alapító és igazgató művészt díszpolgárává is választotta. Azonban az érdeklődés egyelőre az ünneplésnél tovább nem terjedt s csak mikor Marastóninak tapasztalnia kellett, hogy 39 növendéke közül csak tíz képes tandíjat is fizetni, az intézet fenntartása érdekében vált szükségessé a társadalom anyagi közreműködését is valamiképpen biztosítani.¹ Ürményi Ferenc elnöksége, Kubinyi Ágoston alelnöksége, Marostoni igazgatósága s Ney Ferenc titkársága mellett megalakult «Az első magyar festészeti Akadémiát gyámolító társaság» évi 2—2 forintot fizető tagokból s azzal a rendeltetéssel, hogy tehetséges, de vagyontalan festész-növendékeket a maga költségén képeztesse ki, a növendékek képeiből kiállításokat rendezzen s a magukat kitüntetőket elismerésben részesítse, sőt a kiállításokon képeket is vásároljon tagjai közt leendő szétosztás végett. A forradalom miatt beállott tétlenséget már 1850-ben sikerült leküzdeni s az ez alkalommal dícsérő oklevélre méltatott növendékek között ott látjuk Lotz Károlyt, Grósz Bélát, Szemler Mihályt, Marostoni Józsefet és Grimm Rudolfot. A következő évben az egyesület részvényeseinek száma meghaladta a 450-et.² 1853-ban már az egyesület képeket is vásárolt kisorsolás végett s 1857-ben 14 növendék nyert kiképzést egyleti költségen.³

Ezzel az egyesülettel majdnem egyidejűleg alakult meg, főképp a Kubinyi Ágoston múzeumi igazgató érdeméből a «Nemzeti képcsarnok-alakító egyesület», melynek célja az volt, hogy a felépült Nemzeti Múzeumban elhelyezett néhány képből 5 frtnyi tagdíjak és közadakozások útján nagyobb képtárt alakítson. A József nádor emlékére elnevezett kis képgyűjtemény 1851 szeptember 8-án nyílt meg, 10,000 frtnyi alaptőkével, de a buzgó egyesület gondoskodásából ez a gyűjtemény mindinkább gyarapodásnak indult s az ötvenes évekbeli reprezentatív képei majdnem mind ez egyesület révén kerültek belé. Ormos Zsigmond egymaga 1859-ben egész sorozatát a festményeknek ajándékozta e képtárnak.⁴

A műpártolást a legszélesebb körben vette tervbe a már a harmincas évek végén Trefort Ágoston kezdeményezésére alakult Pesti Műegyesület vagy röviden «Műegylet», melynek tevékenysége csak 1850-től kezdve lendült fel igazán, kivált mióta a Diana-fürdő épületében 1853 óta rendezett kiállításai állandósultak s ötforintos tagdíj

¹ Szana Tamás: Száz év a magyar művészet történetéből, 1901. 50. s köv. l.

² M. Hirlap, 1850 szept. 26. P. Napló, 1850 júl. 8. és 1850 nov. 7.

³ 1853 szept. 13-iki könyv a Nemz. Múzeum lev. tárában; Vas. Újság 1857.

⁴ Hunfalvy Pest u. Ofen, 183. l. Szana id. m. 52. s köv. l. Lyka Károly: A táblabíró világ művészete, I. 109. l., P. Napló, 1851 szept. 9., 1859 jún. 12., M. Hirlap, 1852 dec. 19.

mellett tagjainak száma 1856-ban meghaladta az ötezret. A kiállítások nem egyszerű művásárlul szolgáltak, hanem arra is, hogy az egyesület maga vásárolván meg egyes művek sokszorosítási jogát, azokat metszetekben sokszorosítva kiadja tagjai között, az eredetit pedig a múzeumi képtárnak ajándékozza. Az egyesület tagadhatatlan érdeme, hogy ez úton több, különösen hazai történetünkéből merített kép jutott a múzeum birtokába s azok metszetei az úri házak kedvelt díszévé váltak. Azonban a műegylet nem tanúsított elég ellenálló erőt a külföldi művészet és műkereskedés érdekeivel szemben; a kiállításokon is inkább elhatalmasodtak az idegen termékek, tagilletményül nyújtandó műlapok gyanánt pedig nagyon is kínálkoztak a bécsi műkereskedők olcsó készletei. Ez az ötvenes évek végén előbb csak elégedetlenséget, majd pedig egy tekintélyes művésztaбор elszakadását eredményezte s ennek fejleményeképpen keletkezett azután 1861-ben a «Magyar országos képzőművészeti társulat.»¹

E hibái ellenére a műegylet kiállításai nyújtottak legjobb szemlét képzőművészetünk ez időbeli fejlődése fölött, adtak alkalmat művészeti kritikánk kialakulására s szolgáltatják az egykorú lapközlemények útján még most is a legtöbb adatot az akkori művészeti termelésre nézve. E kiállítások felölelték a síkban ábrázoló művészetek minden nemét: olaj- és vízfestményeket s a sokszorosító művészetek termékeit, kisebb mértékben a plasztikai műveket is. Anyaguk egy része egyes vidéki kiállításokon is megfordult; így rendeztek már 1853-ban Pozsonyban a primási palotában s Aradon is kiállítást; a pozsonyi áthúzódott a következő évre is és meglehetősen gazdag volt, azonban, — Bécs közelsége miatt — az osztrák és német festők szembetűnően uralkodó szerepet vittek benne.² A magyar művészet képviselve volt az 1851-iki londoni kiállításon is, hol különösen Engel József sebesült amazont ábrázoló szoborműve s Kiss Miklós hasonló tárgyú nagyarányú alkotása, valamint Brocky és Kozina festményei s Szentpétery kisplasztikai munkái keltettek figyelmet; de a magyar népies iparművészet tárgyainak is sok nézője volt.³

Áttérve a képzőművészet egyes ágainak ismertetésére, az építészeti tevékenységgel kapcsolatban mindenekelőtt meg kell emlékeznünk a műemlékek fenntartására és stílszerű helyreállítására vonatkozó

¹ *Szmrecsányi Miklós*. Visszapillantás a Magyar Képzőm. Társ. 50 éves multjára; «Művészet» 1911. évf. 101 s köv. l. *Dudumi* id. m. I. 63. s köv. l. *Szana* id. m. 78. s köv. l. A fentieket igazolják *Hunfalvy* (id. m. 182. s köv. l.) következő adatai: a Műegylet 1855/6-ban 276 külföldi s csak 96 belföldi festményt állított ki; u. a. évben 12,842 frtnyi képvásárlásból csak 4998 frt esett belföldi képekre; 1856 7-ben az arány még kedvezőtlenebb: 14,041 frtból 1165 frt.

² *P. Napló*, 1853 okt. 8. 1854 febr. 5.

³ *Ú. o.*, 1851 aug. 22. *Rónay* Jác. naplótöred. II. 8. s köv. l.

első kormányintézkedésről, mely e korszak elejéhez fűződik. Az 1850 december 18-án tartott minisztertanácsban Bruck akkori kereskedelmi s egyuttal középítésügyi miniszter előadta, hogy szándéka az osztrák császárság területén levő építészeti műemlékek fölkutatása és fenn-tartása iránt intézkedni. Ezekre nézve Ausztriában még semmi szabály sem lévén, tanulmányoztatta a Poroszországban és Franciaországban fennálló idevágó intézményeket s egy szakemberekből és a minisztériumok képviselőiből alakítandó bizottságot kíván szervezni, melynek feladata egyelőre csak a műemlékek felkutatása és állapotuk meg-állapítása lenne; ez a bizottság mindenekelőtt a vidéki művészeti egyesületekkel fog érintkezést keresni. Ennek alapján még u. a. év és hó utolsó napján napvilágot is látott egy legf. elhatározás, mely a szóbanforgó bizottságot életbe hívta; a bizottság 1853-ban megállapította ügyrendjét és utasításokat adott az építészeti hivataloknak. Később 1859-ben a Thun miniszter élénk tiltakozása ellenére ez az ügyág a kereskedelmi miniszter hatásköréből a közoktatásügyibe utaltatott át.¹ Nincs nyoma azonban annak, hogy a műemlékek ügyének ez az elvi fölkarolása az ötvenes években Magyarország területén bizonyos fölvételeken kívül bármely közigazgatási rendszabályban érvényesült volna. Műemlékeink ügye még soká teljesen nélkülözte az állami gondozást. Az akkor még emigrációban levő Henszlmann Imre sürge-tésére 1858-ban indult meg a Kassai dóm belső restaurálása, kellő szakértő ellenőrzés nélkül, úgy, hogy sok becses műrészletet eltávolí-tottak helyéről.² Minden állami beavatkozás nélkül indította meg a soproni Storno Ferenc már az ötvenes években egyes egyháznagyok megrendelésére nagyarányú, de kétes értékű restauratori tevékeny-ségét.

Semmiképp sem volt műrestaurálásnak tekinthető az esztergomi érseki székesegyháznak a réginek helyén 1856 nyarán befejezett ujjá-építése, melynél csak az úgynevezett Bakócz-kápolna s néhány, Szent István várához tartozott földalatti helyiség maradt meg régi mivoltában. Ez az építkezés már 1822-ben indult meg Kühnel Pál bécsi építész tervei szerint s különböző viszontagságok, — így az egyik építésvezető meggyilkoltatása miatt, — de főleg a kellő pénzerő hiánya okából teljes 34 évig tartott. Időközben a műszaki vezetést a már akkor nagy-nevű Hild József pesti építész, az egri székesegyház építője vette át, ki lényeges változásokat eszközölt az eredeti terven s megadta úgy a templom belsejének, mint kupolájának végleges formáját. Az építés összköltsége a befejezésig meghaladta a két millió forintot. Az épület

¹ *Protoc. d. Min. Rathes*, 1850 dec. 18., 1859 aug. 30., *B. Forster Gyula*: A műemlékek védelme, 1906. 32., 556. s köv. l.

² *Mihalik József*: Egy fejezet a kassai Sz. Erzsébet-templom történetéből, Bud. Szemle, 1922. okt. 53. s köv. l.

teljesen centrális szerkezet mellett keletkezése kora hideg és merev klasszicizmusát hirdeti s kétségtelenül monumentális hatását leginkább páratlan fekvésének és óriási arányainak köszönheti. A korszakra nézve rendkívül jellemző módon a székesegyház külső és belső plasztikai és festési díszének s berendezésének majdnem minden része idegen művészek alkotása. Az oromzat és kőpárkány óriási-szobrai, valamint a dunai homlokzat domborművei az Egerben állandóan megtelepedett Marco Casagrande velencei szobrász művei; a szentélynek a Szent-háromságot ábrázoló boltozati frescót Moralt (Ludwig) müncheni festőművész, a Mária mennybemenetelét tárgyazó főoltárképet a velencei Michel=Angelo Grigoretti festette. A főoltárt carrarai fehér márványból Pietro Bonani olasz szobrász faragta; az iparművészeti munka is majdnem mind Bécsben készült, az orgona Moser (Ludwig) salzburgi gyárában. Csak a Szent=István vértanú kápolnájában levő, a szentet vértanúsága percében térdelve ábrázoló, szerémi márványból készült szobor magyar művészek, Ferenczy Istvánnak munkája.¹ Ugyanez időben a pécsi főtemplom festői díszé is Kuppelwieser és Blaas bécsi festőkre volt bízva.²

Az esztergomi bazilikánál kevéssel előbb készült el a főthi róm. kath. templom, mely, mint egyetlen, bőkezű magánkegyúr, a vallásos buzgalmáról ismeretes gróf Károlyi István alkotása, monumentalitásával valóban ritkítja párját. A templom, melyet 1855 nyarán szenteltek föl,³ tíz év alatt épült, egészen a Károlyi gróf költségén, Ybl Miklós, székesfehérvári születésű építészünk tervei szerint, egy kiemelkedő magaslaton, mely távolról láthatóvá teszi a sík környéken; a müncheni bazilikára emlékeztető román stílusú templom, gazdag szobrászati díszé azonban itt is idegenek munkáját dicséri. A homlokzata párkányán álló három királysobor a bécsi Gassertól (Josef) való; a tornyok közötti Mária=szobor Fernkorntól; az oltárképeket Blaas (Karl) festette, az orgona ide is a Maser gyárából került, a harang pedig Hilzer bécsi harangöntő műve.⁴ Az 1858-ban elkészült izraelita imaház is a pesti Dohány=utcában bécsi építész, Ludwig Förster műve.

Nagy arányú templomépítkezés indult meg az ötvenes években Pest Lipótvárosában és Nagyszébenben. A nagyon szerény régi pest-lipótvárosi templom a forradalomban pusztult el s 1851 októberében tették le nagy ünnepélyességgel, a primás és a pápai nuncius jelenlétében az új épület alapkövét. 1852 tavaszán már kiemelkedtek a templom oszlopai; az építés azonban lassan haladván tovább, az uralkodó 1858 elején a vallásalpból 40,000 frt évi járulékot engedélyezett az

¹ *Vas. Ujság*, 1856. 302. s köv. l. *Lyka* id. m. III. 87—88. l.

² *P. Napló*, 1853 okt. 30.

³ *P. Napló*, 1855 júl. 2.

⁴ *Hunfalvy I.* id. m. 207. s köv. l. *Vas. Ujság*, 1856 4—5. l.

építés gyorsítására, azzal az utasítással, hogy mindenekelőtt a tágas sekrestye építendő fel, mely ideiglenesen az istentisztelet céljaira volt szolgálendő.¹ Az építés, melynek Hild József 1847-iki terve szolgált alapjául,² később 1868-ban a kupola beszakadása következtében más irányt vett. Hild terve szerint épült 1855-ben a Hermina-kápolna is a pesti Városligetben. A nagyszebeni gör. keleti főtemplom építését Ságuna András püspök — később érsek, — indította meg gyűjtés segítségével; jellemző, hogy e gyűjtés megindulásakor 1857-ben az uralkodó maga 2000 arannyal járult hozzá az építés költségeihez; a munka foganatbavétele azonban még jó ideig váratott magára.³

A profán építkezés ez évtizedben alig mutatható föl emlékezetes alkotást; Pest-Buda e korbéli alakulása építészeti nem is hasonlítható a harmincas-negyvenes évek nagy korszakához. Csak a budai alagút, melynek külső kiképzése a megelőző korszak klasszicizáló ízlését követi, készült el ez évtizedben, 1856 őszén, Clark Ádám terve szerint és felépült a Karácsonyi palota a Krisztinavárosban, melyet Pan József tervezett. Azok közül, kik ama régibb korszak vezető alakjai voltak, Pollák Mihály 1855 elején múlt ki igen magas korban.⁴ A klasszicizáló palota-stílus másik nagy mestere, Hild, — mint láttuk, — még teljes működésben van, csak éppen tere nem nyílik a profán építkezés körében. Működnek a régiek közül még Gerster Károly s a főképp torony-építkezéseiről ismeretes, sokat utazott Wieser Ferenc, valamint Csabán és vidékén a templomépítő s építész-dinasztiát alapító Czigler Antal.⁵ Fényes pályájának még csak elején látjuk a sokoldalú s rendkívül termékeny Ybl Miklóst, ki, főleg az olasz renaissance hatása alatt állva, személyében soká képviselte a régi és új építészeti törekvések szerencsés folytonosságát.

Az ötvenes évek szobrászatának története mindenekelőtt egy merész vállalkozások s büszke remények közt megindult művészi élet-pálya letörésének szomorú képét tárja eléink. Ferenczy István sok egyéb csalódása után nagyszabású Mátyás-szobor-tervét is teljesen mellőzve látván, 1847-ben kedveszegetten hagyta el budai műhelyét s költözött szülőföldjére Rimaszombatba, hol nővére házában telepedett le s rendezett be magának szerény műtermet. De még itt is üldözte a balsors; egy tűzvész elpusztította vagy megrongálta gyűjtött vagy készülőfélben levő szoborművei nagy részét, utóbb pedig a szabadságharc alatti táborozások miatt is nagy károkat szenvedett. Utolsó budai

¹ *P. Napló*, 1851 okt. 6. *M. Hirlap*, 1852 ápr. 20., *Vas. Ujság*, 1858 márc.

² *Lyka* id. m. IV. 69. l., Hild egykorú életrajzát l. a *Vas. Ujság*, 1861-iki évf. 16. számban.

³ *Molčován G.* id. m. Bud. Szemle, 1914 szept. 397. s köv. l.

⁴ *P. Napló*, 1855 jan. 4.

⁵ *Lyka* id. m. III. 40. l.

látogatásáról a nemzeti ügy katasztrófája után azzal a szándékkal tért vissza Rimaszombatba, hogy egészen felhagy a szobrászattal. Egy-két megrendelés foglalkoztatta mégis. 1850-ben a Kazinczy és Kölcsey mellszobrain dolgozgatott, befejezetlenül hagyva mindkettőt; a Kazinczyét azután Marsalkó befejezte s az Akadémia birtokába jutott. 1853-ban régi pártfogója, Forray Andorné, fia, Forray Iván síremlékét rendelte meg nála; ezt félig-meddig elkészítette, a halottat domborműben úgy ábrázolván, amint a halál angyala leoldja bilincseit. Ma e művét csak egy fametszetről ismerjük, mert bár Forrayné a művész halála után azt befejezetlenül beillesztette a soborsini kápolnába, utóbb elpusztult onnan. Dolgozott Ferenczy Róbert Károly mellszobrán is, mely szintén befejezetlenül a rimaszombati városházán látható; szülőföldjén töltött utolsó éveinek legértékesebb termékei azonban a kis viaszvázlatok, melyek ama kortól ihletett allegóriaképpen a lenyüggözött hazát s egy kígyóval küzködő lovast ábrázolnak; mindkettő a klasszicizmustól a romanticizmushoz való közeledést mutatja. Viaszból képmásplaketteket is készített Ferenczy, melyek a Szépművészeti Múzeumba kerültek. Egyébiránt utolsó éveit a szobrászatnál sokkal inkább foglalkoztatták egy perpetuum mobile=szerű csodálatos hajógépre fordított tanulmányai. Még 1855 szeptemberében Kubinyi Ágoston a művész szorgalmas munkálkodásáról adott hírt a Pesti Naplóban, 1856 nyarán a lapok halála hírért közölték. Meghalt hatvanöt éves korában s egy magafaragta szarkofágba temetkezett, melyre meghagyásából rátették s elhantolták sérült, összetört Eurydike=szobrát is. Mindjárt akkor barátja, Fáy András emlékezett meg róla nagyon melegen a Vasárnapi Ujságban. Uttörői jelentősége valódi méltatását csak egy jóval későbbi kor adta meg neki, amely legkedvesebb szobrát is az ő hamvaival együtt méltó helyre juttatta.¹

A mi Ferenczy művészi sorsának végzete volt, az még soká állotta útját más fiatal művészi, különösen szobrászi tehetségeink erőteljesebb fejlődésének is: az amúgy is gyér monumentális feladatok még majdnem kivétel nélkül idegeneknek jutottak; nem volt még meg a bizalom a hazai művészi erők nagyra termettsége iránt. Láttuk ezt a templomok szobrászi díszénél és ezt mutatja az is, hogy az első nagyobb emlékszobrot, mely a főváros egy terén majdnem egy évtizeddel később létrejött: a József nádor szobrát Halbig müncheni szobrásznál rendelték meg s pedig már 1857-ben.²

Marco Casagrande, akinek az egyházművészeti megrendelésekből még ez időben is az orosz-lánrész jutott, annyiban nem volt idegennek

¹ *Meller Simon*: Ferenczy István élete és művei (Tört. életrajzok, 1905.) 345. s köv. 1. *P. Napló*, 1855 szept. 1., 1856 júl. 10., *Lyka* id. m. IV. 23. s köv. 94. s köv. 1.

² *P. Napló*, 1857 szept. 15.

minősíthető, amennyiben ő Pyrker érsek hívására átköltözött hazánkba, itt hosszabb időre megtelepedett, Egerben nősült s ami legfőbb: hol Egerben, hol Pesten, hol Esztergomban oly műtermet tartott fenn, mely számos magyar művésznövendéknek is iskolájává lett; de viszont meg kell állapítani, hogy a következő korszak jelentősebb szobrászai közül vajmi kevés került ki a Casagrande iskolájából.¹

Szereplő szobrászaink vagy a külföldön szerzik meg ez időben kiképeztetésüket vagy egyes kőfaragó műhelyekben minősülnek többnyire a saját érdemökből művészekké. Az első fajából való Züllich Rudolf, ki egy ideig Czélkúti magyar név alatt is szerepelt. Főúri pártfogással Rómában tanult a Tenerani műtermében s már onnan küldött egyes szobrokat pártfogóinak, melyek ma is jobb művei közé sorolhatók. Nála rendelték meg az ötvenes évek közepén a Berzsenyi mellszobrát a Nemzeti Múzeum számára; ekkor hazajött, itt szorgalmasan dolgozott és kiállított s készített egy elefántcsont Hunyadi-szobrocskát is, mely kereskedésbe került; József nádor és Vörösmarty mellszobra is tőle való. A nagyobb megrendelések sem hiányoztak, de azokkal Züllichnek nem volt szerencséje; a Nemzeti Színház számára Tomory megrendelésére készült Katona József-szobrát és Balaton-Füreden felállított, Kisfaludy Sándort ábrázoló szobrát annyira leszólta a kritika, hogy idővel mindkettőt el kellett távolítani helyéről.²

Égészen másképp indult meg a pályája Dunaiszky Lászlónak. Már atyja, a libetbányai származású Dunaiszky Lőrinc, ki előbb a felvidéket látta el templomi szoborművekkel, alapított Pesten kőfaragó- és szobrászműhelyt síremlékraktárral, melyben maga is ügyességre és formaérzetre valló kisebb szobrokat faragott. Itt nevelődött fia László, ki az ötvenes évek folyamában több szoborművével tűnt fel s majdnem állandó kiállítója volt a műegylet tárlatainak. Ő mintázta a pesti halpiacon a halászcéhtől állított közkutató díszítő tetszetős halászeányt és a Lendvay Márton szobrát a Nemzeti Színház kis előudvara számára, amely soká ott is maradt; készített eléggé sikerült mellszobrokat Erkel Ferenc, Markó Károly és Szentpétery Zsigmondról.³

Engel József viszont azok közé tartozott, akik a külföldről, mint kész művészek kerültek haza; S.=A.=Ujhelyről származva, Pozsonyban próbált szerencsét s az ötvenes évek elején Londonban találjuk őt, hol Esterházy herceg pártfogását élvezzi, a parlament palotájának művészi díszén dolgozik s ki is állítja egy művét a kristály-palotában; majd Rómában dolgozik s csak a hatvanas években tér haza. A Nemzeti

¹ Lásd Szendrey és Szentiványi: Magyar Képzőművészek Lexikona, I. 279. s köv. l.

² Szana id. m. 72. s köv. l., *P. Napló*, 1855 máj. 2., szept. 15., 1856 jún. 22., 1857 jan. 15., 1858 jún. 10.

³ Szana id. m. 122—123. l., *P. Napló*, 1853 jún. 7.

Múzeumba jutott Évája öt szobrászati úttörőink jelesebbjei közé emeli; a klasszikus iskola híve volt s míg az inkább epizódszerű tárgyakat dolgozta föl, ereje arányban maradt vállalkozásaival. Később, Széchenyi szobrának elhibázott volta homályt borított fiatalabbkori érdemeire is.¹ A selmebányai származású Faragó — eredetileg Neuschl — József a Nemzeti Casinó támogatásával jutott el a Casagrande műhelyébe s már a negyvenes években nagyobb faragott szentképekkel próbálkozott meg sikeresen; ² az ötvenes évek folyamán elvonultan dolgozgatott, mint szobrász és rajzoló; a kiállításokban nem vett részt.

Az iparművészet határán járó specialitások voltak az öreg Szentpétery Józsefnek éppen az ötvenes években legjobban megcsodált képszerűen keretbe foglalt bronz- és ezüst domborművei, melyek többnyire nagy, mozgalmas jeleneteket ábrázoltak: Nagy Sándor csatáit, Mária Teréziát a hódoló Rendektől környezve, Porus király elfogatását stb. Tagadhatatlanul nem csekély művészi készség, nagy szorgalom és tanulmány, sőt anyagi kockázat is kellett előállításukhoz; nálunk megcsodálták, de meg nem vették az öreg művésznek e munkáit, melyek jobbára külföldre vándoroltak, úgy hogy Szentpétery elkedvetlenedve végnapjaiban elfordult eddigi élethivatásától.³

Már némileg a fiatalabb nemzedékhez tartozik a poprádi származású Alexy Károly, ki a negyvenes években tíz munkást foglalkoztatott műtermében s különösen Mátyás király kis szoboralakjának megmintázásával vonta magára a figyelmet, de mert gr. Batthyány Lajosról is képmást készített s részt is vett a forradalomban, becsúzták. Azután Angliába menekült s ott is töltötte az ötvenes éveket.⁴ A lőcsei eredetű Marschalkó János hosszú külföldi tanulmányút után került szintén még a negyvenes években Pestre; itt az éppen épülő lánchíd fekvő oroslánjainak kifaragásával bízták meg; el is készült velök 1850-ben, szépen oldva meg feladatát s alaptalan az a híresztelés, hogy elfelejtvén az oroslánoknak nyelvet faragni, e miatt öngyilkossá lett volna; 1857-ben egy Szent Erzsébet szobrával aratott dicsérő elismerést.⁵ Petrovics Döme, aki inkább a forradalom előtti koré és inkább bécsi művész volt, mint magyar, annyiban igényel itt említést, amennyiben 1850-ben helyezték el a Nemzeti Múzeum kertjében a kora szellemében stilizált Kisfaludy Sándor-szobrot, melyet, mint a lapok írták, «a magyar hölgyvilág» megrendelésére készített.⁶

¹ Szana u. o. Rónay I. naplója, II. 8. s köv. l.

² Lyka id. m. III. 96—97., IV. 23. l.

³ Szana id. m. 33. s köv. l., M. Hírlap, 1852 szept. 19., P. Napló, 1855 márc. 13.

⁴ Szana 72. l., Lyka id. m. IV. 93. s köv. l.

⁵ Lyka IV. 92. l. Szana 123. l., P. Napló, 1857 jan. 16.

⁶ M. Hírlap, 1856 jún. 17., júl. 3. Lyka II. 80. l.

E korszak vége felé kezdte meg nagyon termékeny művészi pályáját b. Vay Miklós, a Berzsenyi=emlékszoborral, melyet szintén a Nemzeti Múzeum kertjében helyeztek el,¹ nagy népszerűségnek örvendett művei legnagyobb része a következő évtizedben keletkeztek. Még jelentősebb volt egy másik, ez időbe eső pályakezdés: az Izsó Miklósié. Nagyon fiatalon részt vett a forradalomban s ezért bujdokolnia kellett; az ötvenes évek elején feltűnik Rimaszombaton, mint Jakovecz kőfaragómesternél inas, később segéd s mint segédje Ferenczy Istvánnak is szobrászi műtermében, aki nagyon jó bizonyítványt állít ki részére: két kis szoborművét ismerjük ebből az időből, melyeknek egyike egészen naturalista hajlamokat mutat, másika, különösen tárgya szerint a Ferenczy klasszicizmusának befolyásával hozható kapcsolatba. 1859 januáriusában a Vasárnapi Ujságnak azt írja bécsi levelezője, hogy ott Gasser szobrász műtermében a Széchenyi mellszobrát Izsó Miklós faragja márványba; nagy jövőt jósol a fiatal képfaragónak, «kinek Magyarországon tán most hallják először a hírét», kihez Fernkorn és Gasser is szép reményeket fűznek s ki most egy sokat ígérő Lendvay=emlék rajzán dolgozik.²

Nagy kifejlődést ért el a most tárgyalt korszak alatt festészetünk s azzal kölcsönhatásban grafikai művészetünk is. Legmélyebben gyökerzik a multban e kor tájképfestése s annak különösen az a klasszikus iránya, mely a Markó névhez fűződik.

Idősb Markó Károly már túl volt negyvenedik évén, amikor hazáját elhagyva, Olaszországban telepedett le; az olasz föld, az olasz levegő, az olasz természet adta meg azontúl művészetének soká megcsodált jellegét, mondhatjuk: megszűnt magyar festő lenni. De kapcsolata régi hazájával nem szakadt meg: a negyvenes években szerezte meg Magyarországot, ünnepelt fiának legtöbb képét múzeuma számára; akkor állott ő hírnevének is delelő pontján; azonban az ötvenes évekbe — 1853-ra — esik látogatása a hazában, amikor lelkes ünneplések tárgya is volt; az ötvenes évek folyamában sűrűn állította ki képeit a pesti tárlatokon, mindig nagy dicséretet aratva s e korszak határán — 1860-ban — szűnt meg élni. Nálunk némi joggal nevezték a magyar Claude Lorrainnek; a XVII. század nagy francia tájképfestőjének elkésett követőjeként jelenik meg ő a XIX. század derekán derűsen ábrándos, eszményi tájképeivel, amelyek egy, a valódinál szebb és jobb világból valóknak látszanak s talán ezért vannak a mythos vagy a biblia alakjaival benépesítve, úgy azonban, hogy a figurális elem mindig teljesen alá van rendelve a tájképinek. Az ötvenes évek alatti

¹ P. Napló, 1859 nov. 29.

² Szmracsányi Miklós: Izsó Miklós és a bécsi magyar technikusok, Művészet, 1911. 70. s. köv. l.

kiállításokon szerepeltek képei közül : egy tájképe Tivoli környékéről, több képzeleti tájképe, egy erdei részlete, Diana kíséretével, Bacchus születése stb. 1858-ból való az a szép campagnai tájkép is, mely Szépművészeti Múzeumunkban látható; nyilván itt időzése alatt keletkezett két tipikusan magyar alföldi tájképe is.¹

Markó mindenekelőtt a saját családjában alapított iskolát; három fia és két leánya lett festővé s tulajdonképpen valamennyien atyjuk utánozóivá. Mindhárom fia : Károly, András és Ferenc kiállított nálunk képeket az ötvenes évek folyamában; a legifjabb, Ferenc, utóbb a hazába is jött s itt némileg átalakult művészte. De családján kívül is tájképfestőink nagy körére voltak ez időben buzdító hatással a Markó sikerei; azok közül, kik tanítványainak tekinthetők, legtöbbre vitte kétségkívül Ligeti Antal.²

Mint Markó követője indult el hosszú művészi pályájára Brodszky Sándor is, kit még a mai nemzedék is működésben látott. 1851-ben kiállított viharzó Balatona és 1858-iki Lomnici csúcsa mondhatók ma is legjobb képeinek; ő reá azonban talán még Markónál is nagyobb hatással volt München és környéke, hol 1845-től 1855-ig kerek tíz évet töltött.³ Libay Károly Lajos besztercebányai születésű volt, de hamar elszármazott Bécsbe s kevés összeköttetést tartott fenn a hazával. 1851-ben a pesti kiállításon szerepelt egy, hallstatti részletet ábrázoló tájképe.⁴

Itt kezdődik, de erősen átnyúl a következő korba is a Ligeti Antal, Kelety Gusztáv és Telepy Károly tájképfestői pályája. Mindhármón meglátszik a Markó idealizáló hatása, bár hármuk közül csak az első tanult valóban a flórenci mestertől. Ligeti (eredetileg Heckler) finom költői lélek ecsettel kezében, felfogásában és ábrázolása módjában van kétségkívül bizonyos édeskés modorosság, de látkörét és színskáláját sok társáéhoz képest erősen tágitották keleti utazásai és az, hogy ő, bár a saját lelke szerint áthangolva, bár többnyire eszményesítve, mégis természet után nagyon változatos hazai és külföldi tájakat festett le. Az ötvenes évek alatti kiállításainkon képei elég sűrűn szerepeltek, bár őt ez időben Fóth ura, gr. Károlyi István foglalkoztatta erősen, kasztély termei számára festetvén általa tájképeket.⁵

¹ *P. Napló*, 1853 ápr. 26., jún. 8. szept. 4., 1854 febr. 5., jún. 9., 1855 júl. 4. *Szana* id. m. 61. s köv. I. *Lyka* id. m. II. 98. s köv. I. A két magyar tájkép egyike a Zichy Jenő-féle múzeumban van, a másik magántulajdonban.

² *Szana* 65. s köv. I. Lásd a M. Hirlap és Pesti Napló tudósításait a képzőműv. kiállításokról az 1851—1855. évekből. Ifj. Markó Károly és M. Ferenc egy-egy eszményi tájképe a Szépműv. Múzeumban van.

³ *Lyka* II. 124. s köv. I. *Szana* 89. I. *P. Napló*, 1851 aug. 8. 1856 aug. 6.

⁴ *P. Napló*, 1851 aug. 9.

⁵ *Szana* 120. s köv. I. *P. Napló*, 1855 jún. 13.

A drezdai származású Klette Károly mellett, aki már a harmincas években volt József nádor udvari festője s az ötvenes évek első felében szorgalmasan állította ki olaj- vagy vízfestésű táj- és genre-képeit, 1854-ben kezd szerepelni fia, Gusztáv, szintén mint tájképfestő. Ez utóbbi azután Keletyre magyarosította a nevét s kevés, de valóban nagybecsű, Ruysdael-szerűen hangulatos és regényes tájkép alkotása után csakhamar tollal cserélte föl ecsetét s legtekintélyesebb művészeti kritikuskunk lett, mely téren őt megelőzőleg az itt tárgyalt korszakban Greguss Ágost és társai nem sok szakértelemmel járultak hozzá az ábrázoló művészetek irányításához.¹ Némileg atyjától örökölte a festői hivatást Telepi Károly is, bár atyja György inkább csak színpadi díszletek festésével foglalkozott. Károly már a forradalom előtt lépett be a Barabás iskolájába, 1853-ban Csernovics Péter költségén Velencében képezte magát tovább s onnan küldött koronkint képeket pártfogójának. Ez évtizedben még mint kiállító művész nem szerepel, de annál szélesebbkörű tevékenységet fejt ki, mint tájképfestő és mint a művészi társulás szervezője a következőben.²

Midőn a figurális és első sorban az arcképfestésre térünk át, oly művész nevével találkozunk, ki a maga munkásságának jellegzetes bélyegét, hosszú korszakra nyomta rá: a Barabás Miklóséval. Már mint negyven éves férfiú lépte át az évtized küszöbét, mint elismert, keresett és bámulatosan szorgalmas művész, különösen az arcképfestés terén, akit már megelőzőleg az Akadémia is tagjai közé iktatott. Székely nemes, de szegény családból származva egészen önerejéből küzdve föl magát s mint művész is teljesen autodidakta módon alapította meg tudását és alkotta meg stílusát, melyhez mindvégig hű maradt. Fiatal korában sokat utazott, sokat tanult, nagy élelmességgel küzdve le az anyagi nehézségeket, azután megtelepedett Budapesten és itt maradt mindhalálig. Már az 1851-iki kritika úgy említi, mint legjelesebb művészünk; egy évvel később a rettegett Prottmann megbízta az uralkodó arcképének megfestésével, melyet ki is állít még ugyanabban az évben s mely most a Történelmi Képcsarnokban látható, Albrecht főherceg kormányzó egykorú arcképével együtt. Mint arcképfestő leküzdöi sok idegen versenytársat, egész képes krónikáját alkotja meg korának és azzal, hogy megtanulta a festés minden neme mellett a kőre rajzolás művészetét is, maga gondoskodik képmásai elterjesztéséről. És mindamellett ráér még megteremtteni a magyar népies genre-képet is; e nembeli ábrázolásai kissé színpadiasak, kissé parádésak, de kedvesek és magyarosak. Ilyen a «Menyasszony megérkezése» 1850-ből,

¹ *P. Napló*, 1854 júl. 9. Szana 133. s köv. l. 213. l.

² *Lyka* IV. 133. l. *P. Napló*, 1853 szept. 28.

mellyel Szépműv. Múzeumunkban találkozunk, amely több jellegzetes arcképét is őrzi.¹

Az idegenek versenye bizony még ez időben erős volt, különösen a legbiztosabban jövedelmező arcképfestés terén. Idegen maradt származására, képzettségére nézve, megtelepedése ellenére Marastoni Jakab is, kinek akadémiájáról már megemlékeztünk, s ki csak úgy ontotta az arcképeket, tetszetős, de közepes művészettel s az akkor divatos lett daguerreotypokkal csinálva maga versenyt a saját festéseinek. Az ötvenes évek alatt már fia, József is vele jelenik meg a kiállításokon, tanulmányfejekkel, genre- és csendéletképekkel. A porosz származású, de legtovább Bécsben működött Lieder, (Friedrich) egyike a leghíresebb és legfinomabb aquarell-képmás festőnek, érdemesnek találta megszerezni a pesti polgárjogot s élete utolsó szakát, egész 1859-ben bekövetkezett haláláig majdnem állandóan itt töltötte, a maga különleges műfajában majdnem utóléretlenül állva.² Kitűnő önarcképét 1850-ben maga ajándékozta Múzeumunknak. Idegen származású volt a már a negyvenes években idetelepedett Canzi Ágost is, kinek tevékenysége szintén főképp az arcképfestésben merült ki, bár életképeket is festett koronkint, így a «Szüreti ünnepélyt Vác környékén», mely sokszorosítva nagyon elterjedt nálunk s modorossága mellett is mutat fel igaz népeleti vonásokat.

Míg így hozzánk bevándoroltak az arcképfestők, mi is szolgáltunk már ez időben jeles művészi erőket a külföldnek. Ilyen volt a temesvári származású Brocky Károly, ki még az ötvenes évtized közepéig élt Londonban, az utóbbi időben már meglehetősen elhagyatva, mert az udvar kegyét elvesztette, az arcképmegrendelések elmaradoztak s mythológiai ábrázolásait a szigorú angol erkölcs nem kedvelte. Különösen a színes krétarajzban vitte nagy tökélyre; jeles emberábrázoló volt, viruló színekkel dolgozó finom kolorista s fölötte választékos a kivitelben; de művészete a hazainak fejlődésére semmi hatással se volt; nálunk csak akkor vettek róla tudomást, mikor a londoni tárlat kiállítói közt olvasták nevét s a mikor Rónay Jácint útján megtudták, hogy végrendeletében néhány képét múzeumunknak hagyta.³ Pedig végeveiben még magyar történeti tárgyra is ráadta magát s festett egy

¹ *M. Hirlap*, 1852 júl. 27. *P. Napló*, 1851 aug. 6—7. Szana 66. s köv. I. *Lyka* III. 32. s köv. I. IV. 142. s köv. I. *Kacziány Odön*: Pesti művészet az ötvenes és hatvanas években: *Művészet*, 1911. 10. I. *Hoffmann Edith*: Barabás-monografiája.

² *Lyka* IV. 123—124., 133. I. *P. Napló* és *M. Hirlap* közleményei. Hollóssy Kornélia és Kubinyi Ágoston képei Liedertől a Tört. Képcsarnokban vannak.

³ *Nyári Sándor*: Brocky K. élete és művei, 1910. *Szentkláray Jenő*: B. K. festőművész élete, 1907. *P. Napló*, 1855 júl. 19. *Rónay Jácint* névtelen kézirati naplója, VI. köt. 300. s köv. I.

színvázlatot, mely az aranybulla átadását ábrázolja.¹ A veszprémi származású Borsos József is művészi munkássága javarészt Bécsnek szentelte, de az ötvenes évek folyamában el-ellátogatott Pestre s különösen életképeit szorgalmasan küldte kiállításainkra; később aztán végkép ide jött, de csak azért, hogy abbahagyva a festőművészetet, a jövedelmezőbb fényképészségre adja magát. Pedig nemcsak hogy jó arcképfestő volt, hanem genreképei is pontos rajzokkal, gazdag anyagszerűségekkel, csínjokkal, élénk színezésekkel méltó elismerést keltettek. Képtárunkban látható életteljes képét «Az álarcos táncvigalom utáni reggel» 1857-ben állította ki és jellemző a kor felfogására, hogy a csoportot alkotó hölgyek némelyikének fogyatékos öltözete miatt az egykorú kritika megbotráncozott e festmény ledérségén.²

Úgy mint Borsos is, a Waldmüller bécsi iskoláját járta Jakobey Károly, kinek kis méretű arcképei nagyon keresettek voltak ez időben s ki később az oltárképfestésre tért át. A jeles arcképfestő, a sopronmegyei származású Kozina Sándor működésének az ötvenes évek alatt alig van egyéb nyoma, minthogy az 1851-iki londoni tárlaton, mint kiállító magyar művész szerepelt. Adler Mór főkép párisi tanulmányok után lett arcképfestővé s ez évtized kiállításában sűrűn vett részt. A Györgyi név alatt is szerepelt Giergl Alajos szintén mint kedvelt arcképfestő lett ismeretessé, azonban az ötvenes évek alatt mind több oltárkép-megrendelést kapott s a kiállításokra is jobbára vallásos tárgyú képeket küldött; Múzeumunkban érdekes női tanulmányfeje látható e korszakból s a Történelmi Képcsarnokban Erkel Ferenc képe.³ Az arcképfestés terén sikeresen próbálkozott meg Wéber Henrik Mosonyi zeneszerző és neje kettős képmásával.⁴

A pusztá képmásábrázolás terét mindinkább elhagyja s a szélesebb körű vallásos vagy történelmi képirás terére lép át a kassai Klimkovics Ferenc és az abád-szalóki Kovács Mihály festői működése is. Különösen a Klimkovicsé nagyon változatos volt, érintette a népeletet és a tájképet is; az itt tárgyalt évtized végén jelentkezik egy nagyobb történelmi kompozícióval, melyről még megemlékezünk. Kovács Mihály sokat tartózkodott Olaszországban, ami képtárgyai választására is hatással volt; később Tárkányi egri kanonok és költő barátsága terelte más irányba; az ötvenes évek elején ő is még arcképeket és tanulmányfejeket küldött a kiállításokra, későbbi munkái alapján azonban vele is főkép, mint szentkép- és történelmi festővel kell foglalkoznunk.

A népies életkép, melynek terén, mint láttuk, a Barabásé az uttörői

¹ Most az Ernst-Múzeumban.

² *Lyka* II. 59. s köv. I. P. *Napló*, 1851 júl. 21., aug. 6., 7. A Szépműv. Múzeumban látható egy arcképe s az «Elégedetlen festő» című genre-képe is.

³ Lásd ezekre nézve is a fentebbi forrásokat.

⁴ A Szépműv. Múzeumban.

érdem, szintén talált művelőkre; a már említettek is foglalkoztak elvértve vele, különösen népszerűen fejlesztette tovább Jankó János, ki 1855-ben tűnt fel először a kiállításon egy «felköszöntéssel a korcsmárosra», s 1858-ban a «menyasszony üdvözlésé»-vel; mókás felfogása, rajza mindinkább elárulja később annyira kifejlett torzképírói hajlamát; különösen a helyi népeletből merített képei lettek ez időben Pesten kedveltekké és keresettekké.¹ Benkert Imrének, az ismert fordító, Kertbeny testvérének már 1855-ben bekövetkezett halála veszteség volt művészetünkre nézve; tőle az életképfestés terén még sokat várhattunk volna; egyes képei, — így a kevéssel halála előtt kiállított «Köd» — a bécsi udvari gyűjteményekbe jutottak el; Múzeumunkban is képviselve van, többek közt kőrajzaival, melyek a semmeringi vaspálya építését ábrázolják.² A genre terén mozog leginkább Grimm Rudolf is, kinek egyébiránt tanulmányfejei és arcképei is becsesek s a ki a honismertető művek számára is rajzolt képeket. 1850-ben dícséretet nyert, mint a Marastoni-akadémia végzett növendéke, s 1852-től kezdve majdnem állandóan részt vett a tárlatokban változatos, folytonos haladásról tanuskodó képeivel.³ A magyar népeletnek néha kissé a torzképbe hajló ábrázolásai voltak a régóta működő Sterio Károlynak többnyire vízfestésű képei, melyek a külföldön is elterjedtek; ez időben kezdte ugyanő az életképnek sportszerű vonatkozásait művelni.

A csendéletnek nálunk lassan fejlődött műfaját e korszakban főképp Pecz Henrik és Ujházy Ferenc képviselik; mindketten sok egyebet is festettek, kivált az utóbbi, kinek patriarchális alakját még a mi napjaink is látták. Pecztől többnyire virág- és gyümölcs- és csendéleteket hoztak a kiállítások; a rendkívül szorgalmas Ujházy nál a csendélet állatképekkel és genre-el váltakozik; festményeiről azt mondja az egykorú kritika, hogy azok «hú» másolatai a természetnek.⁴

Magasröptű művészi pálya indult meg akkor, mikor — mint már említettük, — Lotz Károly a Marastoni-iskola kiállításán először nyert jutalmat. Ő is külföldről jött, atyja Hessen-Homburgban volt mérnök, de anyja Magyarországból származott és ide tért vissza, mikor özvegyé lett, fiával, ki itt teljesen magyarrá lett. Bár — Marastoninál kitanulván, — a mi festőinkre is nagy hatást gyakorló Rahl tanítványa lett Bécsben, mindjárt egész hévvel magyar tárgyakra adta magát: az Alföld természete, népelete, állatvilága vonzotta. Az első kép, melyet eladott, takarmányozó huszárokat ábrázolt; azután sűrűn következtek

¹ Kacziány Ö. id. cikke 13. l. Szana 105. s köv. l.

² P. Napló, 1854 jan. 8., 1855 jan. 25., márc. 13. Szana 87. l.

³ M. Hirlap, 1850 szept. 26., 1852 júl. 29. P. Napló, 1853 aug. 20. Grimm Lajos arcképe a Szépműv. Múzeumban.

⁴ P. Napló, 1853 jún. 13.

pusztai képek viharos felhőkkel, parasztfogatok vágató lovakkal, tiszai tájak, falusi jelenetek, pusztai ménesek; az egykorú kritika megcsodálta geniálisan merész felhőit. Már az ötvenes évek Lotzja is sokat ígérő tehetség, de amely mást látszik ígérni, mint amit később oly pazarul teljesít. Képeinek kissé nehézkes barnás tónusa nem sejteti a későbbi nagy fresko-festő átlátszóan üde koloritját; első festményei figurális részének, különösen lovainak kissé modoros merevsége nem ad fogalmat a lendületesen szabad vonalvitel későbbi, megcsodált mesteréről. Az évtized végének nagy romantikus lendülete aztán őt is a történelmi festők táborába viszi.¹

A Zichy Mihály pályájának kezdete a negyvenes évekbe nyúl vissza; mint a Waldmüller tanítványa merész kompozíciókkal kezdte; már akkor is inkább rajzoló volt, mint kolorista, inkább a gondolati tartalom tette érdekessé, mint a festői kivitel. Az ötvenes évek alatt már Oroszországban tartózkodván, a művészeti krónika csak egyszer foglalkozott vele, mikor 1851-ben egy, Krisztusnak a keresztről való levételét ábrázoló képét gavallérosan a Múzeumnak ajándékozta; ezért inkább dícsérték, mint képeért.²

Molnár József is mint már ismert festő lépte át az ötvenes évek küszöbét; életképeit rendszeresen gazdag tájmotívumokba helyezi s azok tárgyát ritkábban a hazából, gyakrabban távoli országokból, legtöbbször valószínűleg képzeletéből meríti; festett oltárképeket is. A rajzban merészsége nagyobb biztosságánál; ez kiviláglott különösen akkor, mikor egészen történelmi tárgyakra tért át. «Dezső hősi önfeláldozása», mint egyesületi műlap 1855-ben elterjedt ugyan az országban, de a kritikuskok véleménye nagyon megoszlott rá nézve; egy másik történelmi képével is, mely Mátyás királyt a csillagásznál ábrázolja, közepes sikere volt.³

Jelentősebb a már arckép-festőként méltatott Kovács Mihály szerepe a vallásos és történelmi kompozíciók terén. Az ő művészete, mint-hogy halála után özvegye képeinek birtokában maradt gazdag gyűjteményét az egri Lyceum múzeumának ajándékozta, most ott legjobban tanulmányozható. Magasabbrendű alkotásokkal az ötvenes évek folyamán kétszer aratott nagy sikert; egyszer egy Polgárdi számára festett nagyméretű oltárképével s egyszer Árpádnak fejedelemmé választását ábrázoló festményével, mely, mint műlap nagy elterjedésnek örvendett s bár színpadias elrendezésű ez is, kompozíciójának és színe-

¹ *U. o.*, 1853 júl. 6., 1854 jan. 8., márc. 9., dec. 29., 1855 márc. 13. jún. 13. okt. 8.

² *U. o.*, 1851 aug. 6. szept. 11.

³ *M. Hirlap*, 1852 aug. 1., 6. *P. Napló*, 1853 jún. 8., 1855 febr. 2., márc. 13., 1856 jan. 11., júl. 9. Dezső önfeláldozása a Szépműv. Múzeumban van.

zésének élénkségével előkeelő helyet foglal el az ötvenes évek tipikus történetfestési termelésében.¹

Már az eddig elmondottak is mutatják, hogy az ötvenes évek folyamában a történelmi festészet mily fokozódó vonzóerőt gyakorolt oly művészekre is, kik eredetileg más irányban indultak. Ezt az ábrázolás e nemének akkori nagy népszerűsége, s ezt a népszerűséget az a lelki szükséglet magyarázza meg, melyre e könyv lapjain már ismételve rámutattunk s amely az elnyomatás korának hangulatában gyökerezett: abban a nagy nemzeti multba elmerülő s belőle reményt merítő hangulatban, mely az irodalom és művészet minden ágában keresett és talált is kielégítést. A festészet annál kevésbbé vonhatta ki magát az alól a feladat alól, hogy e hangulatot szolgálja, mert eszközeivel legkönnyebb volt, — kivált a sokszorosító művészetek segítségével — a nagy közönséghez hozzáférköznie, e tekintetben, — mint láttuk, — csak a színpadi művészet versenyezhetett vele.

Mindenki összefogni látszott ez időben a történelmi festészet felvirágoztatása munkájában. A kormány ugyanakkor amikor váltig igyekezett Magyarországot igazi jellegéből kivetközvetni, tagadhatatlan buzgalmat fejtett ki hazánknak írásban és képben való megismertetése körül; így megbízta a kitűnő rajzoló, Ludwig Geiger bécsi tanárt, hogy készítsen rajzokat Magyarország középkori történetének eseményeiről; a rajzokat 1857-ben szép metszetekben rövid szöveggel albumszerű formában kiadták s azok a Vasárnapi Ujság kitűnő fametszeteiben kisebbítve a közönség széles köreibe eljutottak, nagyon népszerűekké lettek, tagadhatatlanul befolyásolták történelmi festészetünket is, sőt még az iparművészet dekoratív céljainak is szolgáltattak indítékot.²

Geiger nem volt magyar ember s talán éppen ezért szabadabbnak érezvén magát az addigi magyar történelmi ábrázolás hagyományaitól és konvencióitól, új utakat keresett s kétségtelenül szerencsés intuícióval vagy invencióval töltötte ki a középkori Magyarország megjelénítésére vonatkozó ismereteink tátongó hézagait. Rajzai hosszú időre valóságos paradigmáivá lettek nálunk a történelmi ábrázolásnak.

Ugyanakkor Vízkelety Béla, ki maga is próbálközött a történelmi festészet terén, a magyar ruhaviselet fölkarolásával kapcsolatban tanulmányokat közölt, rajzok kíséretében különbözö képes folyóiratokban a régi magyar fegyverzetről s a régi magyar női viseletről, sőt régibb

¹ *Szmrecsányi Miklós* előszava az egri érseki Lyc. képtárának katalógusában, (1920.) *Kacziányi Ö.* id. m. 11. l. *P. Napló*, 1854 febr. 5. Árpád-képe a Szépműv. Múzeumban van.

² Péld. id. b. *Bánffy Albert* saját készítményű szép csempe-kályháján, Válaszúton, Erdélyben színes kerámiai plastikában látjuk megjelénni Geiger néhány képét.

építészetünket is tanulmányozta.¹ Rövid életű füzetes vállalatot indított meg Canzi és Marastoni rajzaival Császár Ferenc «Magyar ősök képcsarnoka» cím alatt, melynek kőmetszetei a képmásművészet és jelmeztan szempontjából nem tarthattak nagy hitelességre igényt.²

Ennek a széleskörű érdeklődésnek legemlékezetesebb gyümölcse kétségteljesen történelmi festészetünknek azelőtt és azóta példátlan föllendülése volt, melynek egyes jelenségeivel már eddig is találkoztunk, melyet néhány különösen jellegzetes képviselője műveiben itt kell ismeretnünk. Egész képcsarnok az, amelyet az ötvenes évtized s különösen annak vége létrehozott; a mai szemlélő azok legnagyobb része mellett közönyösen halad el, de még annak is elismerést és rokonszenvet kell éreznie művészetünk ez ágának hazafias indítékai s az iránt a bensőségteljes kölcsönös megértés iránt, melyben akkor a művészi munka a közönség érzelmvilágával találkozott. Ezenfölül az is elismerendő, hogy e bő termelésben sok jelentéktelen és muló becsű munka között vannak oly alkotások is, melyek történelmi festészetünknek, — ha csak annak jelentőségét teljesen túlhaladottnak nem akarjuk tekinteni, — mindig maradandó díszei és büszkeségei lesznek.

A Molnár József és Kovács Mihály már említett képei mellett, mint e sorozatba valókat említhetjük, — a jelentéktelenebbeken kezdve, — a Szemlér Mihály, Vízkelety Béla és Kiss Bálint festményeit. Szemlér megfestette 1854-ben Hunyady János halálát, Vízkelety 1857-ben a kenyérmezei csatát s egy évvel később köre rajzolta a Hunyady-ház diadalünnepét, mely műlap gyanánt terjedt el. Kiss Bálint veterán művész s a múzeumi képtár őre ebben az évtizedben készítette el Hunyady János menekülését a rigómezei ütközetből ábrázoló képét, továbbá azt, amely Izabella királynét tünteti föl, mikor a török követ előtt szoptatja kisdédét és amely Nagy Lajost ábrázolja, amint a velencei követeket fogadja.³

Orlay Petrich Soma, kinek a Petőfi barátsága kölcsönzött bizonyos nimbust, fáradhatatlanul szolgáltatotta a történelmi képeket, melyekben a Rahl és Waldmüller példája müncheni hatásokkal találkozunk. Ez időben keletkeztek: II. Lajos holttestének megtalálása, Salamon királyt anyja elátkozza, Nádasdy Tamás nádor és Tinódy Sebestyén s Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly találkozására; s a korra nézve jellemző, hogy e két utóbbi kép magán megrendelésre készült; a gr. Nádasdy Ferenc, illetőleg a magyar hölgyek megrendelésére.⁴

¹ A *Napkelet*-ben és a *Vasárnapi Ujság*-ban; I. Szana id. m. 101. l.

² *P. Napló*, 1855 ápr. 7.

³ *M. Hirlap*, 1852 júl. 29. *P. Napló*, 1854 szept. 14., dec. 29., 1857 jan. 30., dec. 2. Szana id. m. 86. l.

⁴ Szana 92—95. I. *M. Hirlap*, 1852 szept. 4. *P. Napló*, 1851 aug. 6., 1855 nov. 5.

Weber Henriket szintén foglalkoztatta a Hunyady János halála és foglalkoztatta fiának, Mátyásnak, mint királynak bevonulása Budára; tőle bírjuk még ez időből Salamon király fogságát és a Huszárbravur című képet, mely már az újabb időből merít; Weber sokoldalú festő volt s ez képei változatosságán is meglátszik; állatfestői jelessége is érvényesül némelyiken.¹

Than Mór e korszak elején még Bécsben dolgozott s onnan küldött képeit Apáti név alatt kiállításainkra; ez időben tért át a genre-től mindinkább a nagyobb történelmi és allegorikus kompozíciókra, melyekhez aztán mindvégig hű is maradt. Nemes becsvágy, nagy műveltség és tudás jellemezték már ekkor is; ezeknek köszönhetette termékenységét is, amely ez időszakban is megnyilvánult. 1852-ben jelent meg a tárlaton Attila lakomája című képe, melynek tárgyára aztán később még egy freskóján visszatért; egy évvel később festette meg Nyáry Lőrinc és Pekry Lajos elfogatását, egy feltűnően szélességbe terjedő, mozgalmas, meleg színű kompozíciót; 1856-ban Imre királyt, amint elfogja lázadó öccsét Endrét és 1857-ben a mohácsi csatát. Képeit majdnem mind Szépművészeti Múzeumunk szerezte meg, mint történelmi festészetünknek emlékszerű darabjait, de mohácsi csatája kihelyeztetvén a Kassai múzeumba, a csehek birtokába jutott. Nála félreismerhetetlen a monumentalitásra való komoly törekvés, mely azonban többnyire a formák bizonyos kiszélesítésében is nyilvánul, amely alakjait gyakran nehézkesekké, mozdulataikat erőltetettekké teszi. Than kétségtelenül sok sablonnal szakított és sok új elemet vegyített történelmi ábrázolásunk formanyelvébe s későbbi pályája szempontjából is ez időbeli alkotásai sok másénál nagyobb érdekléssel bírnak.²

A nemzeti multba merülés vágya, mint egy újravirágzása a huszas-harmincas évek irodalmi és művészeti romantikájának, 1859-ben találkozott a politikai újraébredés jelenségeivel. E kettős áramlattól megragadva a Műegylet, régi népszerűségét visszanyerendő, pályázatot hirdetett történelmi festményre, azzal a hozzáadással, hogy jövő évi műlapját a pályázó művek közül fogja kiválasztani. A pályázat eredménye meglepő volt, mert egészen új, kiváló erőket is hívott sorompóba. Pályázott Lotz Károly, «Gellért püspök megtagadja a koronázást Aba Sámuelről» című képpel; Klimkovics Ferenc «Szent László és Salamon kibékülése»-vel, Orlay Petrich Soma «Zách Felicián»-jával, Molnár József egy képpel, mely azt ábrázolja, mikor IV. Bélát a Frangepánok megmentik a tatárüldözés elől, és Madarász Viktor «Hunyady László siratása»-val. De a pályázaton kívül is feltűnően szaporodott az érdekes új jelenségek száma. Ekkor festette meg Molnár József «Kemény Simon

¹ *M. Hirlap*, id. helyein, *P. Napló*, 1853 dec. 15., 1854 jan. 8.

² *P. Napló*, 1853 júl. 6., 1854 jan. 18., *Szana* 94. s köv. l.

halálá»t; a fiatal Székely Bertalan egy vázlaton már akkor megpróbálkozott a «II. Lajos holtteste föltalálása»-nak tárgyával, nem sejtetve még a mesteri módot, ahogy ezt a feladatot később megoldotta; a szintén még fiatal Wagner Sándor, mint kész történeti festő mutatta be magát Dugonics Titus önfeláldozását ábrázoló képével, mely drámailag mozgalmas, merész, erős, egységes kompozíciójával és élénk színezetével ma is Múzeumunk hatásos díszei közé tartozik. Jókai-Kakas-Márton méltó elragadtatással írt a Vasárnapi Ujságban az 1859-iki tavaszi tárlat nagyszerű meglepetéseiről.¹

Szemere Bertalan, aki ez egész idő alatt Párizsban élt mint emigráns, 1859 februáriusában meglátogatta műtermökben az ott dolgozó két fiatal magyar művészt Klimkovics Ferencet és Madarász Viktort; az első akkor dolgozott pályamunkáján, a Szent László és Salamon képén, a másikkal úgy látszik csak Zách Feliciánját látta Szemere; amannak hivatottságában kételkedett, emennek nagy jövőt ígért, bár megjegyezte róla, hogy nagyon szeret másokat bírálni s «nem kis mértékben elbizott».²

Klimkovics, akit már említettünk, történeti képével a pályázaton sikert aratott, a Műegylet kisorsolásra megvásárolta azt; ugyanebben az elismerésben részesült Madarász Viktornak nem pályázó Zách-képe, a Hunyady László siratását pedig megvásárolták a Múzeum számára, ahol most egy másik ugyanez időbeli képével, mely Zrínyi Ilonát vizsgáló bírāja előtt ábrázolja, együtt látható.

A magyar közönség Madarász Viktor e hármasság megjelenéséből láthatta, hogy nagy művésze támadt, a legnagyobb történetfestője, az akit az a korszak oly epedve várt. Pedig Madarász már nem is volt oly ismeretlen, csak éppen elfelejtették egy kicsit. Huszonkilenc éves volt abban az időben és — mint láttuk, — Párizsban élt. A gömörmegyei Csetnekből származva, szinte véletlenül jutott a művészi pályára s miután a szabadságharcban mint honvéd szolgált, csak rövid idejű lappangás után mert elmenni Bécsbe, a Waldmüller iskolájába. Itt azonban nem találta meg azt amit keresett, és művészetünk szerencséjére Párizsba költözött, ahol a Cogniet eklektikus iskolájában, de Delaroche hatása alatt is olyan irányban indult meg, amely történeti festészetünkben merőben új volt. Első, 1855-ben és 1856-ban kiállított képei még Bécsben készültek; ezeket mindenféle álcímek alatt kellett kiállítani, mert az egyik a Thököly álmát ábrázolta, a másik pedig egy kuruc és labanc testvérpárt.³ Ezek is tetszetek, de igazi hírnevét csak 1859-iki megjelenése alapította meg.

¹ Szana 127. s köv. l., *P. Napló*, 1859 okt. 7., *Vas. Ujság*, 1859 260. l.

² Szemere naplója II. 126. s köv. l.

³ A *P. Napló* ez évekből csak két képcímet említ; Életkép Erdély multjából (1855 okt. 8.) és A bujdosó álma a magyar-török harcból. (1856 aug. 11.)

Egészen önálló felfogását, mely többet szeret sejtetni, mint mutatni, már Zách=képe mutatja, amely csak két személyt tüntet föl; a háttérben a szegényében, keservében összeroskadt Klárát s az előtérben a rettentő elhatározás erőltetett nyugalmaiban kardját felkötő öreg Feliciánt. Már Zrínyi Ilona képe sokkal gazdagabb elrendezésű; nagy-szerűen jellegzetes alakokból van összeállítva, amelyek mindegyike egy=egy emberéletet beszél el s itt is nyilvánvalóvá lesz, mennyivel mélyebb, tartósabb benyomást tud tenni felfogásával és művészi eszközeivel Madarász, mint kortársai és pályatársai történeti képeikkel.

A legmélyebb és legtartósabb benyomást azonban a Hunyady László ravatala teszi, ezzel volt már akkor is legnagyobb sikere, mert ez szerezte meg neki a híres kritikus Théophile Gautier elismerését s a párizsi Salon aranyérmét, melyben az ő személyében először részesült magyar művész.¹

Alig ismerünk képet, mely a halál borzalmát oly egyszerű s kíméletes eszközökkel oly megrendítően fejezné ki, mint Madarász Viktor e festménye.

Egy, fehér lepellettel egészen leborított halott, kinek e lepel csak körvonalait láttatja s csak néhány vérfolt és a terítőn végigfektetett pallos árulják el, hogy az, aki itt fekszik, a vérpadon halt meg. Egyik oldalon félig homályba vesző oltár, a másikon egy templomablak, mely mutatja, hogy éj van. A ravatal két oldalán egy=egy óriási gyertyatartó, melyeknek viaszgyertyái kísérteties sárga fényt terjesztenek. És a halott lábainál két, szinte egymásba fonódó, gyászruhás térdelő nőalak: az egyik az anya, aki inkább megmerevedett, mintsem összeroskadt a fájdalomtól, a másik az ara, aki reszkető kézzel tesz fehérrózsakoszorút a ravatalra. Csodálatos művészi meglátással van kifejezve ez ifjabb nő tétova tekintetében, mozdulatában az élő iránti vonzalom s a halottól való borzadás küzdelme. Ily mélyre nyulni a lélekfestésben csak ritka művészek adatott meg. Nekünk is, kik a modern festési irányok és tanok hatása alatt immár majdnem megértés nélkül állunk ma a történeti festészet feladataival szemben, szívünkbe markol ez az ábrázolás, mert nemcsak egy történeti esetet beszél el, hanem az emberi lélek kálváriáját s egy nemzet gyászos sorsát érezteti velünk.

Ennek a magyar Pietának, a magyar sors tragikumára e megrendítő képének megjelenése a pesti tárlaton nem véletlenül esik egy időbe

¹ Szana id. m. 101. s köv. l., Kacziány Ö. «Madarász Viktor» Művészet, 1904. 249. s köv. l., Lyka K. «Madarász Viktor», u. o. 1917 11. s köv. l., Bruckner Győző «Madarász Viktor művésze tört. megvilágításban» a miskolci jogakad. 1922—23. tanévi Almanachja, 1. s köv. l., A Vas. Ujság, 1859=iki kiállítási ismertetése (260. l.), Madarász «Zrínyi és Frangepán» című képét is dicsérve említi; csak vázlatról lehetett szó, mert e festmény, — mely szintén a Szépműv. Múzeumban látható, csak 1864=ben készült el.

nemzetünk művészi géniusza két más, örökbecsű alkotásának keletkezésével a költészet és a zeneművészet terén. Ha elgondoljuk, hogy ugyanakkor, mikor Madarász Viktor e képe elkészült, írta Madách Imre, — még az ismeretlenség homályában, — az Ember tragédiáját s forgatta elméjében a hosszú hallgatásba merült Erkel Ferenc a Bánk-bán fájdalmasan lázongó dallamait, lehetetlen a korviszonyoknak a nemzeti lélekre való hatásában nyilvánuló közösségét föl nem ismernünk.

És lehetetlen érzéketlenül állanunk meg a tény előtt, hogy akkor, mikor az elnyomatás, a szenvedések egy hosszú évtizedén át az osztrák uralom mindent elkövetett, hogy nemzetünk politikai hatalmával szellemi erejét is megtörje, ez a nemzeti szellem egyszerre három remekműben találta meg éppen a maga fájdalmának művészi apotheozisát. Ez a megnyilatkozás nem vásári szólam volt, nem pártcélok tetszetős eszköze, nem is kölcsönkért divatcikk: visszatarthatatlanul kiszakadó jajszava volt az az elgyötört nemzeti léleknek, amely, mikor sajátmagának akart megkönnyebbülést szerezni, szinte öntudatlanul hódította meg a halhatatlanság pálmáját s emelte föl fájdalmának világát a nemzetek változó sorsa fölött örökéletet élő művészet birodalmába.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

AZ I. ÉS II. KÖTETHEZ.

— A dőlt számok a II-ik kötetre vonatkoznak. —

Aali basa 348, 354, 355, 360, 368.

Abancourt 131.

Abdul Medzsid szultán 353.

Aberdeen lord 289.

Abonyi Lajos 458.

Absolutismus enyhítésének terve 91.

Achmed effendi 360.

Aczél János 216.

Adakozások közintézmények és más közcélokra 411.

Adók behozatala osztrák rendszer szerint 229.

— nehezen folynak be 72.

— nagy emelése az olasz háború után 210.

Aesthetika 475.

Akadémia (M. Tud.) megkezdi működését 484.

Akadémiai tagok tömeges választása 486.

«Akadémiai Értesítő» megindulása 485.

Alexy Károly 519.

«Alapelvek» kiadása (1851 dec. 31.) 275, 277.

«Albert» fhg 270.

Albrecht főherceg 261, 269, 271, 305, 306, 307, 316, 321, 322, 332, II, 15, 36, 42, 53, 100, 102, 109, II2, 173, 192, 197, 200, 494.

— hatásköre 269.

— javaslati a magyarországi császárlátogatás alkalmából II3.

— berlini küldetése 189.

— proklamációja a magyarokhoz az olasz háború kitörésekor 195.

— körutazásai 272, 273.

— Magyarországra érkezik 271.

— megkoszorúzza Hentzi sírját 271.

— polgári és katonai kormányzói küldetése 261.

— türelmetlen germanizálása 62.

— hatáskörének újonnan szabályozása 94.

Alleman 138.

Almási Balogh Pál 404.

Almássy Móric br. 238.

— Pál 146, 153, 345.

— Móric gr. 80, 179, 229.

Alter 15.

«Alvajda» 146.

Ambross János 216.

Ambrózy Lajos br, 75, 127, 194, 213, 257, 330.

Amerikai emigránsok sorsa 427.

— «Kossuth-bankók» 417, 420.

Amnesztia 181.

Amnesztia=rendelet 102.

Anastasius Grün 227.

Anconát feladják az osztrákok 201.

Andrásfy Károly 15.

Andrási Rafael 23.

Andrássy Aladár gr. 103.

— György gr. 62, 84, 106, 126, 160, 196, 251.

— — — emlékirata 62.

— Gyula gr. 153, 246, 343, 362, 391.

— — — cikke az Ausztriával való megegyezésről 375.

— — — küldetése Konstantinápolyba 345.

— — — hazatérése 103. [170.

— — — Széchenyinnél Döblingben

— szemrehányást tesz Eötvös bárónak könyveért 214.

— — — utasításokat kap Kossuthtól a portánál való közvetítésre 267.

— József 82.

— Manó gr. 472.

Andreánszky Sándor 106, 138.

Andrews southamptoni polgármester 578.

Anglia osztrákkellenes érzelmei 239.

Angol flotta a Dardanellákban 360.

— szöktetési terv 364.

Ahmed effendi 361, 362.

Aleppóban az emigránsok 361.

Angyal Dávid 22, 5.

Anonym (Franz gr. v. Hartig) 20.

Appel (Christian) tábornagy 212, 271.

- Appiano pesti polgármester 305.
 Apponyi György gr. 21, 22, 59, 60, 71, 78, 159, 196, 269, 279, 316—319, 150, 161.
 — — — emlékirata 316—319.
 — — — kihallgatást kér az olasz események miatt 192.
 — Lajos gr. 127.
 — Rudolf gr. levele Bachhoz 199.
 Aradi 13 vértanu kivégzése 128.
 Arany János 427, 447.
 — — balladái 449.
 — — találkozásáa Albrecht főherceggel 125.
 Arany: «Toldi» és «Toldi estéje» 450.
 Archæologiai Közlemények megindítása 472.
 Asbóth János 160.
 — Lajos 100.
 — Sándor alezredes 349, 351, 361.
 Asztalos Sándor 366.
 — — halála 311.
 Asztaltáncoltatás 402.
 Athanazkovics bácsi püspök 249.
 Attems gróf 105, 112, 138, 155, 213, 215, 216, 329.
 «Atilla» ruhaviselet első szereplése az 1857-iki jogászbálon 415.
 Auerswald tábornok 47.
 Augusz Antal 138, 215, 216, 222, 250, 329, 126.
 Augusztusi «ordonnanz»-ok 258.
 Aupich tábornok 355.
 Ausztria és Franciaország viszonya 285.
 — — külpolitikai elszigeteltsége 90.
 Ausztria-ellenes diplomácia 179.
 Ausztria elleni gyűlölet terjedése 184.
 — — neheztel Poroszországra 208.
 — — ultimátuma a turini kormányhoz 194.
 Ábrányi Kornél id. 5, 505, 506.
 Ács Gedeon ref. lelkész 361.
 Állattenyésztés 363.
 Általános védkötelezettség 68.
 Árpád 187.
 Árvizek kártétele 358.
 Babarczy Antal 82, 83, 112, 114, 207, 216.
 — Imre őrnagy 256.
 Bach (Alexander) 4, 10, 13, 32, 41, 43, 48, 49, 50, 51, 57, 72, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 113, 117, 118, 125, 134, 135, 138, 141, 150, 151, 153, 154, 155, 160, 167, 169, 172, 177, 179, 180, 182, 184, 191, 194, 195, 196, 199, 202, 213, 215, 216, 217, 219, 221, 225, 232, 243, 245, 247, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 257, 260, 261, 265, 267, 268, 269, 273, 274, 277, 278, 282, 283, 284, 290, 295, 296, 299, 304, 307, 309, 313, 315, 316, 325, 334, 337, 15, 31, 42, 47, 75, 93, 109, 190, 198, 218, 239, 242.
 — — «huzár» 325.
 — — menekülése a bécsi októberi forradalomban 49.
 — — rendszer 5, 6, 7, 94, 293, 339.
 — — «Rückblick»-je 43.
 — — válasza a románoknak 90.
 — — képviseleti alkotmányterve Magyarország számára 92.
 — — véleménye Haynau kegyelmezéséről 181.
 — — Pest díszpolgára 47.
 — — terve a császárkoronázásra 62.
 — — rendszer bírálata 220—231.
 — — Eduard 107, 218.
 Balabin orosz követ 188.
 Balassa János br. 132, 154, 247, 481.
 Balatoni hajózás 367.
 Balázs Sándor 457.
 «Balavásári szüret» 292.
 Balcescu 367.
 Ballagi Mór 475.
 Balogh János 153, 103.
 — Kornél 75.
 Balogy 216.
 Barabás Miklós 522, 524.
 Barkóczy János gr. 59, 159, 196, 251.
 Barsi József 15, 81, 131, 132, 189.
 Bartakovics Béla rozsnyói püspök 75.
 Bartal György 181.
 Bartalis Ferenc kivégzése 24.
 Bartalus István 506.
 Bartay András 508.
 Bartels ezredes 310.
 Batthyány Gusztáv gr. 189.
 — István gr. 350, 362.
 — Kázmér gr. 153, 246, 349, 361.
 — Lajos gr. miniszterelnök 31, 32, 36, 37, 38, 41, 48, 81, 128, 130, 132, 189, 208.
 — — — kivégzése 128.
 — — Lajosné grófné Párizsban 390, 395.
 Baumgartner Andreas br. 254, 255, 273, 278, 307, 57.
 Bay Ferenc 216.
 Bánffay Simon 203.
 Bánó József 200.
 Bánságban a szerb elnyomatások 89.
 Bányászat 368.
 Beck János 503.
 — Vilma 15, 377.
 Bedeus József 101, 107.
 — v. Scharberg Joseph emlékirata Erdély újjászervezéséről 90.

- Behódolás a hatalomnak 77.
 Beksis Gusztáv 6, 7, 12, 27, 31, 41, 42, 49, 123, 174, 201, 205, 293.
 Belföldi kölcsön Ausztriában 73.
 Belisár 183, 184.
 Bem tábornok 350.
 Bem : Murat basa 361.
 Bene hadbiztos 125.
 Benedek altábornagy San=Martinónál 203.
 — Dániel kivégzése 24.
 Beniczky Lajos 153, 21, 101.
 Benkert Imre 525.
 Benkő Rudolf 99.
 Benza Károly 503.
 Beöthy Ákos 28, 35, 205.
 — László 457.
 — Ödön 153, 246, 345, 360, 374.
 Bereczky Sándor 23.
 Berger (Adolphe Franz) 46, 279.
 Berkley és Perkins sörgyárában Hay= nau 239.
 Bernáth Zsigmond 181.
 Bertalan-éj 295.
 Bertha Sándor 504.
 Berzenczey László 247, 350, 359, 361, 280.
 Berzeviczy Tivadar 15.
 Besze János 100.
 Bethlen Gábor gr. 181.
 — Gergely gr. 366, 336.
 — János gr. 181.
 — József gr. 188.
 — Miklós gr. drámai színész 152.
 Beust 26, 281.
 Bevonuló magyar ujoncok Kossuth notája 191.
 Bezard (Bezardovski) Caesar 297, 15.
 Bezerédj István 182.
 — püspök 105.
 «Bezirk» 275.
 Beznák Ignác 216.
 Bezeg András kanonok 29.
 Bécs=pesti vasút megnyitása 231.
 Bécsi forradalom 1848 okt. 6. 36, 49.
 — magyarok az absolutismus idején 193.
 — gúnnyrajz az osztrák vezérekről 202.
 Béla V. király 295.
 Bélyegilletékek 229.
 Bémer László báró nagyváradi püs= pök 75, 132, 133.
 Bérczy Károly 203, 457.
 Biasini=féle kocsi 366.
 Bignio Lajos 503.
 Bikkesy ezredes 344, 374.
 Bilkó 312.
 Bíraskodás (katonai) 81.
 Birodalmi székváros : Bécs 67.
 Birodalmi alkotmány az osztrák császár= ság részére 66.
 Birodalom beosztása országokba 62.
 Bíró Mihály 292, 294, 295.
 Bírói hatóságok szervezése 326.
 Bíróságok ideiglenes berendezése 139.
 Birtokjogi reformok 336.
 Bismarck 201.
 — Magyarországon 307, 308.
 — nyilatkozata a magyar szabadság= harc ellen 150.
 — az Ausztria=gyűlöletről 188.
 Bitai Mihály 23.
 Bittó 350.
 Bixio Alexandre 283, 326, 328, 331.
 Biztosítás ügye 370.
 Blagojevics Imre br. 154.
 Blanc Louis 378.
 Blum Róbert kivégztetése 47.
 Bobory Károly 16, 100.
 Boczkó Dániel 189, 101.
 Bocskay 37, 62.
 Bodola Lajos 291, 364.
 Boér Antal 182, 311, 25.
 Bognár Ignác 504.
 Bogyay Lajos 216.
 Bohus=Szögyény Antónia 412.
 Bolnai (gr. Bethlen Miklós) 500.
 Bolognából kivonul az osztrák 201.
 Bonaparte herceg 239.
 — Lajos székfoglalása 285, 301, 344.
 — herceg államcsínyre 377.
 Bonitz tanácsos 119.
 Bonyhády István 216.
 Bordolo 138, 162, 197, 218, 293.
 Borgia (Cesare) 184.
 Boross Mihály 189, 292, 296.
 — — mozgalmat indít a községi könyv= táruk érdekében 411.
 Borsos József 524.
 Bortermelés 360.
 Bory Pál 216.
 Borza Áron 292.
 Boutwell 424.
 Boyle Edward R. 284.
 Bóka Károly 504.
 Bólyay Farkas 308, 480.
 — — «Tentamen»e 480.
 — János 480.
 Bónis Sámuel 153, 101.
 Bórik 153.
 «Bölcsöde» megalapítása 412.
 Börgyárak 370.
 Braidá gr. főudvarmester 114.
 Brassai Sámuel 475, 480, 506.
 Braunhoffer 138.
 Brescia 100, 111.
 «Bresciai hyena» 100. [272.
 Bretzenheim Nándor herceg 160, 251,

- Brocky Károly 293, 583.
 Bruck 4, 43, 48, 50, 80, 230, 232, 241, 251, 254, 257, 281, 57, 187, 190, 202, 220, 235, 237, 367, 514.
 — báró, pénzügyminiszter merész tervei 237.
 Bruckenthal 101.
 Brüsszelben emigránsok 268.
 Buchanan 284.
 Bucher 375.
 Búcsújárások ellen Kempen aggályai 161.
 «Buda» felöltő 417.
 Budai városi tanács behódolása 109.
 — Alagút 385.
 Budapest fürdői 389.
 — lakosságának gyors szaporodása 382.
 «Budapesti Szemle» 463.
 Budavár bevétele (1849) 97.
 Budára osztrák csapatok bevonulása 109.
 Budapestre érkezik a császári pár 115.
 Bugát Pál 475, 481.
 Bujanovics Ede 217.
 — Ernő 105.
 Bukovina és Galicia 62.
 Bulharin tábornok 364.
 Buljovszky Lilla 148, 405, 499.
 Bund 241.
 «Bundesstaat» alkotmánytervezete 57.
 Buol-Schauenstein gróf 57, 178, 254, 281, 282, 283, 285, 286, 307, 31, 88, 89, 93, 98, 179, 187, 190.
 — — lemondása 198, 238.
 Burchard 349.
 Burián István gróf 15.
 Busbach Péter 14, 131, 132.
 Büntető perrendtartás megalkotása 339.
 Cabinet noir 20.
 Camarilla 34.
 Cancellaria (Róma) 47.
 Canning Stratford 355, 356, 360.
 Cantu Cesare 186.
 Canzi Ágost 523.
 Casagrande Marco 517, 518.
 Cavour 89, 187, 326.
 — és Garibaldi felháborodása Napoleón császár magatartása fölött 205.
 — és Gérome herceg levélváltása 179.
 — és Kossuth a villafrancai békéről 347.
 — Napoleonnál Plombiéresben 179.
 — párizsi látogatása 181.
 Censura 338.
 Centralismus 10.
 Chalupka János 155.
 Charmatz 4, 13, 50, 255, 280.
 Chownitz (Chowanetz) 232.
 Cigányzene 391.
 Citadella a Gellérthegyen 383.
 Civil-Districte 136.
 Clark (Lánchíd építője) 108, 516.
 Clarc James 382.
 Cobden 200, 373, 376, 378.
 Commissio Ecclesiastica 87.
 Communismus 65.
 Communista törekvések 127.
 Compromittáltak bizonytalan sorsa 164.
 Concordatum az osztrák császárság és a római Curia között 74.
 Conservatieve memoranduma a «Pester Morgenblatt»-ban 159.
 Conservatívek programja 155.
 — akciója a Pesti Napló érdekében 164.
 — kérvénye az ország kívánságainak teljesítése érdekében 117.
 — kérvényét visszautasítják 118.
 — szemmeltartása 29.
 — az ország hangulatáról 193.
 Conventions-Münze 86.
 Cordon tábornok 48, 49, 117.
 Cornides Lajos 103.
 Coronini-Cronberg Johann altábornagy 219.
 Corpus Juris 126.
 Couza Sándor fejedelemmel kötött egyezmény 339.
 Cowley lord 181.
 Cukorgyártás 369.
 Családi hitbizományok 335.
 Csatornázás és vízépítés 67.
 Csáky László gr. 153.
 Csányi Dezső 15.
 Csányi Dániel 16.
 — László 40, 108.
 — — kivégzése 128.
 Csárdás tánc eltiltása 244.
 Császár Elemér 6.
 — Ferenc 160, 202, 203.
 — — megindítja a «Pesti Napló»-t 426.
 Császári pátens a szászoknak 56.
 — udvar menekülése Innsbruckba és Olmützbe 23.
 — kézirat Albrecht főherceghez a magyarországi körút után 120.
 Császár-koronázás terve (Bach-féle) 62.
 Császári pár bevonulása Bécsbe a menyegzőkor 41.
 — pár Pestre érkezése 115.
 — manifesztum a villafrancai meg-egyezés után 308.
 — napiparancs a villafrancai meg-egyezés után 208.
 Cseh Ede 126, 158, 216, 217, 126.
 — (Csernátóny) Lajos 153.
 — túlkapások 64.
 Csehország, Morvaország, Szilézia 62.

- Cseléd-rendtartás kiadása 127.
 Cselédtörvény kiadása 127.
 Csengery Antal 202, 203, 164, 225, 464.
 — — megindítja a «Budapesti Szem-
 lé»t 463.
 — — a közigazgatásról 479.
 Csepicsányiné Szemere Erzsébet 311.
 Csernátóny Lajos 153, 246, 375.
 Csernovics Péter 299, 412, 522.
 — — az idegen nyelveken beszélő
 magyar ifjúság ellen 401.
 Csernus Lukács 131.
 Csernusné 217.
 Csiky Sándor 153.
 Csillagvizsgáló a Gellérthegyen 482.
 Csorich br. 117, 283.
 Czartoryski herceg 388, 389.
 Czeucz tábornok 345.
 Cegléden Jellasics eltávolíttatja a
 nemzeti zászlót 84.
 Cimer (császári) használat 83.
 Czigler Antal 516.
 Czillich Ede 100.
 Czindery László 82, 266.
 Cziráky-ház Pesten 271.
 — János gr. 88, 112, 127, 138, 193,
 213, 226, 269, 316, 61.
 Czuczor Gergely 190, 425, 475.
- Dalárda (pest budai) alakítása 505.
 Dalmácia 68.
 Dancs Lajos 15, 346, 320.
 Dandolo Emilio gr. temetése Milanó-
 ban 184.
 Danielik János 248, 164, 471.
 Dante 181.
 Dáné Károly 23.
 Dániel Pál 181.
 De Gerando Attila 312, 344.
 Deák Farkas 15, 189, 24.
 — Ferenc 11, 14, 21, 22, 26, 27, 32,
 34, 39, 40, 43, 81, 160, 188, 201,
 205, 254, 106, 110, 118, 167, 243,
 244.
 — — mint igazságügyminiszter az
 osztrák kormány államirataról 33.
 — visszautasítja Schmerling meghívá-
 sát 158.
 — Kehidáról Pestre költözik 162.
 — látogatása Széchenyiné, Döbling-
 ben 165.
 — =köpeny 417.
 Debreceni függetlenségi nyilatkozat
 36, 98.
 Debreceni jogakadémia és a zsandá-
 rok 225.
 December 2. (1848.) 52.
 December 2-iki párizsi államcsíny
 (1852.) 274.
- Definitivum 1855-ben 7.
 Definitivumra vonatkozó tárgyalások
 277, 315.
 Degenfeld Imre gr. 182.
 Degré Alajos 15, 205, 237, 425, 456.
 Delamotte Antal 217, 273, 325, 329.
 Dembinsky 108, 349.
 Dembinszky őrnagy 350, 351.
 Denunciánsok 156.
 Dercsényi István 103.
 Derra 377.
 Dessewffy Aurél gr. 63.
 — Emil gr. 34, 48, 59, 63, 64, 66, 69,
 70, 72, 74, 102, 103, 159, 160, 183,
 196, 219, 251, 272, 106, 110, 159,
 487.
 — — javaslat 63, 85.
 — — levelei Bachhoz az Akadémia
 ügyében 160.
 — — tervezete a monarchia újjá-
 alakítására 240.
 — Gyula 200.
 — Lajos 189.
 Dél-tiroli zsandárság 104.
 «Déliháb» 462.
 Déli vasút-társaság alakulása 138.
 Déryné 495.
 Dézsma és robot alóli mentesség 75.
 D'Isosz Kálmán 6.
 Doblhoff 23.
 Dobrzánszky Adolf 153, 217.
 Dobsa Lajos 248, 425, 459.
 Dohánymonopólium 230.
 Dohánytermelés korlátozása 131.
 Dohánytermelés 360.
 Domitianus 5.
 Doppler Ferenc és Károly 147, 504.
 Dorner Ede 216.
 Dókus László 226.
 Dózsza Sándor 23.
 Döblingbe sokan mennek Széchenyi-
 hez 166.
 Döry Gábor 82, 138, 172, 216, 226,
 330.
 — Lajos br. 189.
 Drámairodalom föllendülése 458—461.
 Drevenyák János 216.
 Drezdai kongresszus 242.
 Drisnyey István 311.
 Dubraviczky Simon 78.
 Dudley Mann 407, 408, 258, 284.
 — Stuart lord 373, 377, 378, 380, 288.
 Duka Tivadar 374, 293.
 Dunai hajózás 366.
 Duna-Tisza-csatorna terve Csongrád
 és Baja közt 67.
 Dunai konföderáció 11, 367.
 — hajózási egyezmény miatt ellentét
 Bécs és Párizs között 87.

- Dunaiszky László 518.
 Dunántúli kegyetlenkedések és kivégzések 111.
 Dunyov István 313.
 Duschek Ferenc 75, 113, 299, 313, 100.
 Eckhardt Ferenc 6.
 Eckstein Rudolf 216.
 Egressy Béni 496.
 — Gábor 15, 154, 245, 247, 350, 352, 362, 496.
 Egri Lyceum könyvtára 15.
 Egyesült-Államok és Ausztria közti viszony 278.
 Egyetem kir. biztosa 88.
 Egyetem (pesti) megrendszabályozása 154.
 Egyházi ügyek 233.
 Ehrenberg 232.
 Eisenmann 6, 13, 20, 32, 40, 44, 70.
 Elekes József 23.
 Elégedetlenség Ausztriában a külügyek vezetése miatt 190.
 Elfogatások szaporodása 223.
 Ellenborough (Lady) 46.
 Ellinger József 503.
 Elkobzott vagyonok ügye 100.
 — — visszaadása 101.
 Előlegek és bírságok elengedése 104.
 Első gőzmalom Pesten 369.
 — honvédelmé Magyarországon 200.
 — Magyar Általános Biztosító=társulat megalakítása 371.
 — országos terménykiállítás 364.
 Emigráció 3, 14.
 — külföldi sikerei 278.
 — úttörői 343.
 Emigráns telepések Amerikában 410, 411.
 Emigránsok áttérése az izlamra 352.
 — (első) hazatérése 357.
 — segélyezése 402.
 — száma 346.
 — Viddinben 356.
 — szerepe a krimi háborúban 55.
 — Genfben 267.
 — hazatérése 312.
 — helyzete a párizsi béke után 302.
 — Keleten 318.
 — központjának áthelyezkedése olasz földre 340.
 — sorsa Angliában, Yersey szigetén, Párizsban, Svájcban és Belgiumban 293—300.
 Emigrációra a milánói zendülés és Libényi-merénylet hatása 256.
 Engel József 518.
 Eötvös József báró 9, 21, 62, 85, 210, 395, 106, 164, 192.
 Eötvös József báró regényei 454.
 — — — röpiratai 209.
 — — — Ausztria hatalmának és egységének garanciáiról 212.
 — — — A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra 477.
 — — kincstári jogügyi igazgató 80, 114, 188.
 — Károly 331.
 — Tamás 99.
 Erdély 32, 38, 62, 64.
 — provizórium 141.
 — uniója 54.
 Erdélyben többféle törvényhozási nyelv 62.
 Erdélyi unió megszüntetése 89.
 Erdélyben rendkívüli ujoncozás 54.
 Erdélyi mézárások bűnperei 103.
 — Múzeum alapítása 105.
 — János 203, 474.
 Erdőtörvény 131.
 Erdőgy 362.
 Erkel Ferenc 532.
 — — működése 503—504.
 — «Hunyady László»-jának betiltása 501.
 — «Bánk=Bán»-ja 504.
 Erzsébet bajor hercegnő 40.
 — «album» 509.
 «Esercito ungherese in Italia» 342.
 Esterházy Bálint gr. követ 87.
 — István gr. 189.
 — János gr. 181.
 — Pál herceg miniszter 27, 374, 376, 381.
 Esztergomi bazilika fölszentelésének ünnepe III.
 «Európa zsendárja» 99.
 Exner tanácsos 119.
 Eynathen br. altábornagy 199, 202, 220.
 Éber Nándor 403, 337.
 Éjjeli temetések a tüntetések elkerülése céljából 184.
 Építészet 514—516.
 Építészeti műemlékek felkutatása 514.
 Építkezés Pesten 384.
 Érsekségek (új) felállítása 234.
 Fabó Bertalan 6.
 Falk Miksa 15, 31, 192, 194, 203, 88, 164, 245.
 Falura húzódik a magyar úri osztály 397—401.
 Faragó (Neuschl) József 519.
 Farkas Károly 502.
 Fazy, svájci elnök 396.
 Fábíán Gábor 181.

- Fábry Ignác csanádi kanonok 87.
 Fácnsy Lajos 497.
 Fátyol Károly 504.
 Fáy András 404, 456.
 Fegyházak felállítása 128.
 Fehérvári Miklós 397.
 Fejér György 116, 204.
 Fejérpataky László 15.
 Fejérváry Gábor 134.
 — — éremgyűjteménye 264.
 «Felix herceg» (Schwarzenberg) 47.
 Fellner Frigyes 6.
 Felsőgarulással vándoltak felhívása je-
 lentkezésre 153.
 Felsőgarulás miatt elkobzott vagyonok
 ügye 100.
 Felsőszécsényi pörök törlése 45.
 Felsőbükki Nagy Pál 150.
 Ferdinánd császár és király 20, 32, 42,
 53, 54, 55, 73, 85, 86, 164, 259.
 — királyi manifestuma a szerb kon-
 gresszusról 29.
 — lemondása a trónról (1848 dec. 2.)
 52.
 — nápolyi király 46.
 — Miksa kormányzó 99.
 Ferenc császár 103.
 — József 6, 12, 20, 192.
 — — Berlinben 286.
 — — császárrá proklamálása (1848
 dec. 2.) 52.
 — — elfogásának terve 300.
 — — horvátországi körutazása 310.
 — — István nádor főispáni beikta-
 tásán 53.
 — — körutazásának programja 305.
 — — körutazása az országban 306.
 — — nyilatkozata az absolutismus-
 ról 44.
 — — és I. Miklós cár elhidegítése 53.
 — — eljegyzésének híre 40.
 — — és Erzsébet bajor kir. hercegnő
 esküvője Bécsben 41.
 — — folytatja körútját Dunántúl 119.
 — — és neje látogatása olasz földön
 89.
 — — maga veszi át a fővezényletet
 200.
 — — manifestuma a háború meg-
 indításáról 195.
 — Károly főherceg 52, 54, 252.
 — csatorna zárószilipjének felavatása
 132.
 Ferenczy István 516.
 — Zoltán 15.
 Feridun bey 350.
 Festetich Miklós gr. 181.
 Festészeti Akadémiát gyámolító Tár-
 saság 512.
 Fényes Elek 472, 479.
 Fiáth Ferenc báró 69, 75, 82, 202.
 Ficquelmont 23, 205, 281.
 Figyelmessy (Merks) Fülöp 291, 292,
 364.
 «Figyelmező» 115, 202, 209.
 Filharmonikusok Egyesülete 508.
 Finis Hungariæ! (Jelacic levele) 107.
 Firebrand lord (Palmerston) 372.
 Fiume 67.
 Fiumében tüntetés a horvát zászló
 ellen 201.
 Fiume előtt francia hadihajók 203.
 Fogarasi János 61, 475.
 Fogarasy Mihály címz. püspök 85, 87,
 88.
 Fogyasztási adók behozatala 230.
 Folliot de Crenneville altábornagy
 220.
 Foote missisipii senator indítványa
 Kossuth Amerikába hívásáról 367.
 Forgách Antal gr. 82, 104, 106, 112,
 127, 138, 153, 213, 215, 216, 268,
 330.
 — István gr. 181.
 — Kálmán gr. 181.
 Forint=érték behozatala 138.
 Fornszek Sándor 101.
 Forradalom Bécsben 1848 okt. 6. 36,
 49.
 Forradalmi konspirációktól való féle-
 lem 148.
 — papírpénz érvénytelenítése 372.
 Fournier 4, 13.
 Földadó=kataszter ideigl. behozatala
 140.
 Földbirtokreform 66.
 Földreform 339.
 Földadó=provizórium 141.
 Földtehermentesítés 129.
 Förster Károly 216.
 Földtani Társulat (Magyar) alakulása
 483.
 Főbiztosok 106.
 Főiskolák (pesti) királyi biztosa 88.
 Főispán a főbiztos helyett 215.
 Francia kormány megtiltja Kossuthnak
 a partraszállást 371.
 Franciaország Savoya annexionjára ké-
 szül 378.
 — segítsége árúval megkapja Nizzát és
 Savoyát 180.
 Frank Ignác 194.
 Frankenburg Adolf 240.
 Frankfurt 47.
 Frankfurti birod. gyűlés javaslata 30
 Frankovszky őrnagy 296.
 Freligrath 373.
 Friedjung 4, 13, 20, 24, 30, 32, 35,

- 36, 39, 42, 43, 46, 49, 53, 57, 58, 69, 98, 104, 121, 130, 171, 180, 199, 242, 253, 256, 260, 279, 280, 281, 297, 5.
- Frigyes Vilmos porosz király 87.
- Fuad effendi 355.
- Függetlenségi nyilatkozat (Debrecen) 36, 70, 98.
- Fülep Lipót 350, 375.
- Füredy Mihály 502.
- Gaál Ede 82, 138.
- Sándor 14.
- Gabányi Sándor 216.
- Gabona=csarnok Pesten 364.
- Galgóczy Károly 479.
- Galiczia 48.
- és Bukovina 62.
- Gamperl Alajos pestvárosi tanácsnok 84.
- Garibaldi 13, 199, 284.
- és Cavour felháborodása Napoleon császár magatartása fölött 205.
- önkénteseivel átkel a Lago Maggiorén 199.
- Gasparics Kilit 311, 35.
- kivégzése 16.
- Gáj Lajos 28, 29, 41, 55.
- Gál Ede 112.
- József 311, 16.
- Sándor 287, 291, 302, 310, 375.
- Sándort Kossuth keletre küldi a forradalom megújításának előkészítésére 270—273.
- Gálfy Mihály 292, 299.
- kivégzése 23.
- Gáspár 247.
- Geiger magyar történeti képei 527.
- Gelich Richard 102, 103.
- ügye 314—316.
- Genealogia 472.
- General=Advocaten 227.
- Generalprocurator 227.
- «Genesis» 29.
- Genfi emigránsok 396.
- Geringer 43, 58, 77, 100, 101, 105, 107, 111, 113, 114, 120, 123, 126, 134, 139, 140, 142, 145, 150, 153, 154, 156, 158, 159, 160, 166, 167, 172, 173, 175, 176, 179, 197, 203, 209, 212, 213, 214, 217, 221, 222, 224, 225, 227, 228, 232, 243, 244, 245, 246, 249, 261, 265, 266, 267, 268, 272, 273, 315, 316, 329, 484.
- a magyar helytartóság vezetője 213, 375.
- irattár 50.
- Pest díszpolgára 47.
- «Geringster» 101.
- Gerliczy Félix b. 181.
- Germanizálás (Albrecht fhg) 62.
- Gerzon Antal 216.
- Gerster Károly 516.
- Gerstner 138.
- «Gesamtministerium» 42.
- Ghyczy kamarai tanácsos 114.
- Kálmán 81.
- naplója 26.
- Ghyca János emlékirata az Auszriától való elszakadásról 367.
- Gilpin 380.
- Gioberti 343.
- Giron Péter 131.
- Glatz Ede 109.
- Goldmark Károly Magyarországon 507.
- Gönczy Pál 477.
- Golescu 367.
- Golovin 873.
- Goluchovskí Agenor gr. 217, 233.
- Gombos megyefőnök 216.
- Gorove István 154, 246, 350.
- Gorcsakoff 87, 181, 201.
- Gorove István 103.
- Gorzeczy plébános 132.
- Goslar Julian lengyel emigráns kivégzése 278, 297.
- Gosztonyi Miklós 105, 194, 226.
- «Gott erhalte» a nagykőrösi ref. gimnáziumban 18.
- Gould amerikai festő 364.
- Gönczy=féle tanintézet 332.
- Görgey Artúr 116, 123, 187.
- engedélyt kap, hogy Viktringbe költözzék 46.
- internálása Klagenfurtba 123, 191.
- István 128, 189, 192.
- Götz tábornok 307. [84.
- Gräfl pestvárosi tanácsos elmozdítása
- Greguss Ágost 464.
- Grey 240.
- Griez von Ronsé Eduard 146.
- Grillparzer 206.
- Grosschmidt Imre 99.
- Gruber Fülöp kivégeztetése Pozsonyban 108.
- Grueber altábornagy 81.
- Grünne Karl főhadsegéd 113, 196, 251, 283, 284, 305, 321, 26, 69, 167, 190, 202, 220.
- Guyon Richárd 154, 246, 350, 352, 282.
- tábornok családjának fogsága 133, 134.
- Kursid basa 362.
- Richárd halála 311.
- «Gyalog palatinus» 213.
- Gyászmise gr. Batthyány Lajosért (Magyar Lajos név alatt) 417.

- Gyertyánffy Dávid 82.
 Gimnasiumok átszervezése 235.
 — megszüntetése 140.
 — nyolcosztályúvá fejlesztése 140.
 Gyorskocsijáratok 365.
 «Gyorsparaszok» 365.
 Gyöngyössi Imre 189.
 Győr-újszónyi vasút megnyitása 132.
 Györgyi (Giergl) Alajos 524.
 Gyulay Ferenc gróf 117, 313.
 — — — tábornagynagy napiparancsa 194.
 — tábornagy visszavonul a Ticino mögé s kiűri Piemontot 200.
 Gyulai Pál 203, 446, 465.
 — — «Társas életünk»-ről 408.
 Gyümölcsstermelés 360.
 Gyurmán Adolf szerkesztő 350, 361.
 Gyürky b. t. t. 47.
- Hadi és házi adó 141.
 Hadirendészeti osztály 81.
 Haditörvényszék az Új-épületben 113.
 Haditörvényszékek ellen panaszok 179.
 — működése 154.
 Hadsereg-tartalék statutuma 324.
 Hadsereg létszámának leszállítását tervezik 211.
 Hadseregszállítók visszaélései az olasz háborúban 210.
 «Hagyományos rendszer» 41.
 Hajnal Róza 24.
 Hajnik Pál 153, 246, 350, 360, 375, 377.
 Hajós József 371.
 Hajózás a Dunán és Tiszán 366.
 Halálbüntetés alkalmazása miatt Haynau panasza 124.
 Halálos ítéletek száma 131.
 Halász Boldizsár 182.
 Halim basa sumlai parancsnok 359.
 Haller Ferenc gr. 181.
 Hamburg a magyarok mellett 398.
 Hamis osztrák kémjelentések 339.
 Hanák János 88, 480.
 «Hangok a multból» 428.
 Hanrich Ferenc 105, 226.
 Hartig Franz gr. 206, 256.
 Hartmann altábornagy Kempen helyettese 190.
 Határőrvidék 68.
 — «ura» 93.
 Hatvani Mihály (Horváth Mihály álneve) 471.
 Hauer István br. 105, 112, 138, 213, 215, 216, 225, 247, 267, 269, 316, 325.
 Hauslab-féle expedíció 347.
 — tábornok 357.
- Haynald Lajos ellen feljelentés 153.
 Haynau 48, 97, 100, 101, 107, 111, 113, 114, 116, 122, 125, 127, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 142, 145, 146, 153, 155, 158, 164, 165, 167, 169, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 194, 196, 197, 201, 211, 212, 234, 239, 240, 267, 296, 357, 372, 15, 423, 425.
 Haynau bevonulása Pestre 110.
 — békülékenyebb lesz 158.
 — bírtokot vásárol Magyarországon 201.
 — bukása 177—184.
 — ellenes tüntetések Brüsszelben és Ostendében 239.
 — győri proklamációja 108.
 — hadisarcot vet ki a pesti és óbudai zsidó hitközségekre 110.
 — inzultálása Londonban 239.
 — londoni kalandja 201.
 — megjutalmazása 175.
 — megkegyelmezései bukásakor 180.
 — szállása a Károlyi-palotában 110.
 — pozsonyi felhívása a magyar területen való toborzásra 104.
 — utolsó levelei és jelentése Schwarzenberghoz 182.
 Haynaut Pest és Pozsony díszpolgárává választja 125.
 Havas József 82, 141.
 Hazafias líránk átalakulása : Tompa, Gyulai, Arany, Lévy, Szász Károly, Vörösmarty, Sárosy Vajda János, Thaly 435—442.
 Hám János esztergomi érsek 75, 85, 86, 87, 115.
 Hazi és hadiadó 141. *minőségi módja*
 Házmán Ferenc 350, 361.
 — és Lórody kémkedési ügye 366.
 Heckenast Gusztáv 506, 510.
 Hedry Ernő 82.
 Hegedűsné Bodenburg Lina 499.
 Hegyesy Péter közbíró 81, 178, 213, 226.
 Hegymeghy Samu 311, 312.
 Heine 129.
 Heinrich kapitány kibuktatása az egyesületek elnökségéből 152, 153.
 Helene bajor hercegnő 40.
 Helfferth 14, 24, 28, 29, 30, 31, 35, 37, 42, 43, 45, 46, 49, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 61, 68, 70, 76, 101, 279.
 Helytartóság bizalmas rendelete az ó-conservatívok ellen 250.
 Hengelmüller Mihály 194, 226.
 Henningson kapitány 358, 364, 258.
 Henry Clay 423.
 Henszlmann Imre 264.

- Hess báró 197, 199.
 Hentaller Lajos 14, 287, 289, 302.
 Hentzi 111.
 — bombáinak pusztítása Pesten 385.
 — =emlék leleplezése Budán 307.
 Hentzi sírját megkoszorúzza Albrecht főherceg. 271.
 Herzen 373.
 Hessenben a rendek és fejedelem ösz= szejtközése 241.
 Heydte báró alezredes 293.
 Heyntzel ker. par. 111, 271, 427.
 Hétszemélyes tábla 227.
 Hieronymi Károly 134.
 Hild József 514.
 Hildegarde főhercegnő Budán 273.
 Himnusz éneklése 415.
 Hirlepbélyeg=adó 137.
 Hivatalért jelentkezők nemzetisége 267.
 Hivatalokban a nyelvkérdés 79.
 Hlavács János eperjesi ügyvéd 90, 105, 126, 127, 226.
 Hohenblum Joseph lovag 232.
 Hollán Ernő 245.
 Hollósy Kornélia 501.
 Holsteinban osztrák megszálló csapa= tok 297.
 Holsteini kérdés 242.
 Honvédek besorozása az osztrák had= seregbe 124, 164.
 Hopkins Erastus 422.
 Horn Ede 397.
 — J. E. tábori lelkész 208.
 Horvát Boldizsár 163.
 Horváth János 14, 15, 25, 27, 31, 38, 40, 76.
 — Károly 292, 299,
 — — kivégzése 23.
 — Mihály 15, 31, 36, 38, 39, 85, 86, 115, 130, 131, 154, 208, 246, 345, 347, 360, 375, 389, 390, 313, 471.
 — S. röpirata 208.
 Horvát=Szlavonország 35, 55, 58, 62, 64, 67, 68.
 Horvátország 25, 30, 32, 51, 68.
 — elszakadási törekvései 28.
 — és a szerb vajdaság vitás kérdései 145.
 Horvátországi pátens 1850 ápr. 7. 149.
 «Hódolati nyilatkozat»=ra utasítás 83.
 Höfken Gusztáv dr. 232.
 Hőke Lajos 12, 60, 66, 80, 199.
 «Hölgyfutár» 415.
 Huber Károly 504.
 Humelauer 42.
 Hunfalvy János 5. 391.
 — Pál 182, 473, 475.
 Hunkár Antal főispán 85.
 Hurbán 153, 199, 216, 221, 249.
 Hübner br. 14, 22, 43, 46, 47, 48, 49, 51, 54, 56, 57, 62, 69, 241, 257, 277, 279, 285, 53, 177, 179, 190, 241.
 — bárót rendőrminiszterre nevezik ki 219.
 — Károlyi Lajosnál Tót=Megyeren 242.
 Idegen tisztviselők névsora versben 331.
 Ideiglenes királyi biztosok kinevezése 75.
 Ideiglenes országos kormányzat 77.
 Igazságügyi szervezkedés 226.
 Ihász Dániel 288, 361, 341.
 Illés József 296.
 Imrefy 15.
 Imrédy 350.
 Inkerman-i csata 50.
 Innsbruck 23.
 Integritás és Szögyény 78.
 Ipari és kereskedelmi kamarák felállít= tása 157.
 Ipar fellendülése 369.
 Ipolyi Arnold Magyar Mythológiája 472.
 Ira Aldridge 404.
 Irányi Dániel 154, 246.
 Irányi és Kossuth levelezése 283.
 Irodalmi egyesületek 390.
 Irók középiskolai tanárok lesznek: Szász Károly, Lévy József, Salamon Fe= rencz, Szilágyi Sándor, Gyulai Pál, Arany János 432.
 — nehéz sorsa 433—434.
 — tiszteletdíja 432.
 — zaklatása a hatóságok részéről 431.
 Iskolai ügyek 87.
 Ismail basa : Kmetty 361.
 Istria 48.
 István főherceg nádor 32, 34, 53, 76, 113, 305.
 Ivánka Imre 350.
 Izgatás Ausztria ellen Lombardiában 183.
 Izlamra áttér Bem, Kmetty és Stein 352.
 Izsó Miklós 520.
 Jagasich Sándor 216.
 Jakobey Károly 524.
 Jancsó Benedek 25, 55.
 Jancu Ábrahám 25, 249, 303.
 Jankovics György 216.
 — jász=kún kapitány 272.
 Jankó János 525.
 — Vincze 375.
 Jazmagyi, tolmács 359.
 János főherceg 20, 119.

- Járasi beosztás 275.
 — biztosok 106.
 Járý (Tretter) György 71, 105, 178, 194.
 Jász-kún kapitány 215.
 Jedlik Ányos 480, 481.
 Jekelfalussy Albert 152, 503.
 — Emil 181.
 — Vince, püspök 85, 86, 115, 192, 133, 247.
 — Vince kanonok 75.
 Jelacic 22, 28, 29, 32, 34, 36, 41, 50, 73, 81, 84, 91, 97, 107, 110, 138, 142, 145, 148, 211, 248, 303, 310.
 — díszpolgárságai 125.
 — grófi rangra emelése 41.
 — költeményei a délszláv katonai alap javára 142.
 — levelezésének elfogása 36.
 — megjutalmazása 175.
 Jelentések a magyarországi közhangulatról 142.
 Jeszenák János báró 131.
 — — kivégzése 128.
 Jezsuita=rend visszaállítása 234.
 Jezsuiták térfoglalása 79.
 Joachim József Magyarországon 507.
 Jobbágyi viszony megszünte 276.
 Jogakadémiák ellen Bach 155.
 Jogszból 1857-ben 151.
 Jogiskolák politikai veszélyessége 140.
 Jogvesztési elmélet 36.
 Jonquille francia munkás úszva megy Kossuth hajójára 371.
 Josephinismus 235.
 Josipovich Antal 154, 101.
 Jókai 3, 188, 203, 101, 407, 408, 425, 427.
 — és neje fogadtatása Kolozsvárott 18.
 — «Új földesúr»-a 201.
 — regényei 452, 455, 456.
 — színművei 459—460.
 — «Üstökös»-e 402.
 Jósika Miklós báró 15, 154, 239, 246, 300, 345, 397.
 — Samu báró 15, 21, 22, 54, 56, 59, 60, 70, 74, 97, 99, 159, 183, 196, 251, 121, 217, 239.
 Józsa Péter 112, 138, 169, 194.
 József (II.) császár 41, 65, 103, 37.
 — fhg látogatása Széchenyinnél Döblingben 245.
 — =ipariskola kir. biztosa 88.
 — =ipariskola polytechnikummá alakul 134.
 — =polytechnikum alapítása Budán 134.
 — =polytechnikum tanárai 134.
 — nádor szobra Budapesten 517.
 Jubál Károly 296, 297, 15.
 Juraten=Rebellion 102.
 «Justizknabe» 49.
 Kabós alezredes 350.
 Kacziány Géza 124, 131.
 — Odön 4.
 Kaiser Ernstné 404.
 Kamarilla 34.
 Kandó Kálmán 181.
 Kányó Gábor 216.
 Kapy Ede 112, 138, 161, 216, 217, 272.
 Karacsay Fedor gr. a török hatóságoknál 344.
 — Sándor gr. 336.
 Karagyorgyevics Sándor fejedelem 308.
 — — lemondása 88.
 Karácsonyi Guido 411.
 Karády, a Kossuth-gyerekek nevelője 177, 386.
 — Ignác halála 311.
 Karger Titusz hadbíró 33.
 Karlóca 29.
 Karlócai «nemzetgyűlés» 56.
 Kartonnymó gyárak 370.
 Kassa körüli hadműveletek 76.
 Kaszinók feléléde 406.
 Katholikus autonómia 62.
 Katona Miklós ezredes 361.
 Katonai bíraskodás 81.
 — büntető=törvénykönyv kibocsátása 69.
 Katonának besorozott magyar írók: Vajda, Vadnay, Lisznyay 424.
 Kautz Gyula 479.
 Kazinczy Ferenc születése századik évfordulójának megünneplésére terv 110.
 — =emlékünnepelek 418—420.
 — =attila 417,
 — Gábor 182, 205.
 — Lajos 131.
 Kállay Odön 132, 182.
 Kálóczy Lajos 375.
 Kántorné 495.
 Kápolnai csata 91.
 Károly főherceg 269.
 — =kaszárnya 384.
 — Lajos főherceg 11.
 Károlyi Árpád 15, 5, 6, 167.
 — György gr. 81, 114, 159.
 — Györgyné grófné 176, 396.
 — István gr. 181, 189.
 — Lajos gr. 82, 213.
 — Sándor gr. 399.
 Kászonyi Dániel 15, 374, 377.
 — József (Thomas Miller) 293.
 Kávéházak Pesten 391.
 Kecskeméthy Aurél 14, 194, 195.

- Kecskeméthy Aurél «Napló»-ja 195, 205, 5.
 Kegyelmezések az uralkodó esküvője alkalmával 45.
 Keleti Gusztáv 473, 521.
 Kellersberg b. tábornok 194.
 Kemény Domokos br. 181.
 — Farkas br. 311, 374.
 — József br. 105.
 — Lajos br. 101.
 — Zsigmond báró 11, 38, 123, 187, 198, 203, 204, 205, 276, 163. 242, 467.
 — — regényei 453.
 — — röpiratai 204.
 Kempelen Károly 189.
 Kempen tbnok 111, 113, 128, 138, 169, 170, 172, 192, 197, 201, 225, 245, 255, 267, 268, 272, 283, 284, 293, 295, 298, 303, 304, 307, 310, 311, 324, 15, 17, 21, 26, 30, 33, 35, 47, 62, 100, 102, 104, 127, 156, 167, 173, 191, 192, 198, 202, 211, 218, 242, 330, 424.
 — bárói rangra emelése 41.
 — jelentése a magyarországi pártokról 156—157.
 — a búcsújárások ellen 161.
 Kende Zsigmond 216.
 Kenderessy Elekné 24.
 Kereskedelmi kikötő terve Pesten 367.
 — konferencia Bécsben 286.
 Keresztesy József 216.
 Kerényi Frigyes 375.
 — — sorsa Amerikában 411.
 — — halála 311.
 Kerkapoly Károly 153.
 Kern Leo 504.
 Kertbeny Károly 346, 347.
 Kerületi beosztás 138.
 — dragonyos csapatok Erdélyben 141.
 — főbiztosok 105.
 Kémek Kossuth körül Londonban 261.
 Képzőművészeti törekvések 511.
 Kéts (Ludwig) 81.
 Kiegyezés 1867. 11.
 Kincstári utalványok kibocsátása 108.
 «King of eloquence» 379.
 Kinkel 379. zése 75.
 Királyi biztosok (ideiglenes) kineve-
 — — kinevezése 82.
 — palota Budán 383.
 — Pál 163.
 Kirchlechner Seraph Ferenc 504.
 Kisfaludy=Társaság nem működik 432.
 — — működése megindul 484.
 Kiss Bálint 528.
 — Ernő tábornok ezüstműi és Haynau 175.
 Kiss László 345.
 — Miklós (Nemeskéri) ezredes 344, 391, 336, 337.
 — Miklós és Pulszky vetélkedése 428.
 Kiutahiában az emigránsok 361.
 Kivégzések hatása Szt=Pétervárott 129.
 Klapka 14, 123, 374.
 — ellen Lyndhurst lord vádja 375.
 — levele Haynauhoz 165.
 — ünnepélyes fogadtatása a német városokban 346.
 — turini proklamációja magyar önkén-
 — terek toborzására 200.
 — Kossuth ellen 263.
 Klezl ügyvivő 360.
 Klimkovics Ferenc 524, 529, 530.
 Kmety György 15, 154, 350.
 Kmety: Ismail basa 361.
 — György Londonban 264.
 Kollár János 153, 221. [240.
 Koller Ferenc 84, 125, 138, 213, 215,
 Kollmann ezredes 352.
 Kolowrat 23.
 Kolosi György 154.
 Komárom 116.
 — ellenállása és feladása 127—128.
 Komáromi György 100.
 Komers 178.
 Komlóssy Ida 498.
 Konek Sándor 152.
 «Konvenció» pengő 86.
 Korizmicis Antal kanonok 75, 78, 87.
 — László 228.
 — =féle tervezet 335.
 Kormánybiztosok kitüntetése 266.
 Korn 15, 345.
 Kornis Károly gr. 181.
 Korona elásása Orsova mellett 349.
 — kiásására Kossuth állítólagos meg-
 — bízásai 38.
 — kutatása Orsova tájékán 33.
 Koronázási jelvények megtalálása 36.
 — — Bécsbe szállítása 36.
 — — visszavitele Pestre 37.
 Korponay János 99.
 Kossalko János közvádó 81, 133.
 Kossuth 6, 14, 27, 30, 31, 32, 37, 41, 53, 60, 63, 65, 108, 116, 125, 154, 187, 201, 203, 243, 246, 272, 278, 287, 288, 290, 291, 292, 294, 295, 301, 302, 310, 343, 345, 347, 349, 351, 359, 361, 365, 378, 387, 429, 14, 162, 192, 255, 343.
 — Amerikában 285, 300.
 — anyja 296, 299.
 — anyjának halála 398.
 — állítólagos viddini beszéde 161.
 — =bankó tartása miatt elfogatások 125.

- Kossuth=bankó elégetése 134.
 — — érvényének megszüntetése 87, 127.
 — — teljes érvénytelenítése 109, 208.
 — beszéde (júl. 11.) az Ausztriával való szövetség eldobásáról 38.
 — — a franciákhoz 371.
 — bevonulása Londonba 380.
 — — Newyorkba 413.
 — «Búcsúszó»-ja 349.
 — családja Brüsszelben 398.
 — családjának bebörtönözése 133
 — — letartóztatása 296.
 — elindul Amerikába 386.
 — először mondja ki nyíltan Görgey ellen az árulás vádját 356.
 — elutazása Amerikából 425.
 — és «cinkostársai» 65.
 — — Perczel meghasonlása 359.
 — — társai belebbezése Kis-Ázsiába 200.
 — törvényen kívülieknek nyilvánítása 77.
 — Turn-Severinben 350.
 — gyermekeinek elutazása szüleikhez 177.
 — internálása Kiutahiába 363.
 — =kalapok és szakállviselet eltöltése 19.
 — kísérete Amerikába érkezik 412.
 — kiutahiai alkotmánytervezete 366.
 — Lajos «kormányzó elnök» 98.
 — látogatói Kiutahiában 369.
 — levele Komárom városához 356.
 — levelei Mackhoz 290.
 — Marseilleben 371.
 — megérkezése Amerikába 413.
 — — Southamptonba 378.
 — megbízottai külföldi udvaroknál 345.
 — meghívása Amerikába 367.
 — nővérei 292, 296, 298, 299.
 — nővérének és gyermekeinek megérkezése Kiutahiába 363.
 — =párt 196.
 — Philadelphiában 415.
 — Sumlában 357.
 — =né Sumlába érkezik 359.
 — Új-Orsovánál török földre lép 349.
 — útja Amerika felé 370.
 — Winchesterben 380.
 — Sándor 189.
 — megbízottai terjesztik Magyarországon az általa írt «Tájékoztatót» 191.
 — Turinba érkezik 203.
 — levele Mazzinihez 256.
 — tervei az északamerikai elnökválasztással 257.
- Kossuth=nál Londonban házkutatások 260.
 — Wight szigetén 281.
 — és a krimi háború 283.
 — és a Keletre való fegyverszállítás 284.
 — Franciaországban forradalmat jósol 285.
 — a hírlapokban agítál 286.
 — angliai szónoklatai 286—288.
 — kiábrándul Palmerston politikájából 289.
 — mint a «Sunday Times» és az «Atlas» munkatársa 289.
 — mint «lecturer» 305—308.
 — nővérei Amerikában 319.
 — «Tájékozás»-a 329.
 — családi viszonyairól titkos jelentés Bécsben 330.
 — tevékenysége Párizsban 334.
 — felajánlja a koronát Napoleon Jerome hercegnek 334.
 — Napoleon császárnál 335.
 — találkozása Londonban Obrenovics Mihály herceggel 336.
 — Genuába érkezik 343.
 — Milánóban 344.
 — Cavournál 344.
 — Napoleon hercegnél Parmában 344.
 — Turinba megy 346.
 — visszatér Londonba 352.
 Koszta Márton esete Smyrnában 273.
 Kotz Keresztély 330.
 Kovács Gyula 500.
 — János 226.
 — Lajos 21, 22, 31, 182.
 — Mihály 524, 526, 528.
 — Pál 114.
 — (Schmidt) Pál 357.
 Könyi Manó 14, 22, 26, 43, 54, 66.
 Kozákok megjelenése Pesten 109.
 Köllner v. Kellerstein tábornok 304.
 Kőlcsey Ferenc síremlékének felavartása 104.
 — Péter 103.
 Könyves Tóth Mihály 132, 189, 99.
 Könyvtárak a vidéken 483.
 Körmöcbányán lázongás a honvédek besorozása miatt 166.
 Körmagyar 415.
 Körösi Sándor 100.
 Kőszeghy Károly 503.
 Kőváry László 471.
 Közbiztonsági állapotok 224.
 Közbiztonság leromlása 22.
 — hiánya 127.
 Középiskolák rendezése 70.
 Közhangulatról jelentések 142.

- Közhangulat az elnyomatás első ideje alatt 395—396.
 Közigazgatás (politikai) szervei Magyarországon 136.
 Közigazgatási kerületek 356.
 Közintézmények és hatóságok Budapesten 389.
 Közoktatásügy provizóriuma 139.
 Közoktatásügyi intézkedések 69.
 Közös Reichsrat 32.
 — ügyek 1848-ban 27.
 — vámterület 372.
 Közrendészet terén szigorítások 69.
 Közteleken «Pesti gazdasági kiállítás» 364.
 Közutak rosszasága 365.
 Krauss Fülöp pénzügyminiszter 43, 48, 50, 106, 177, 258, 273, 274, 276.
 — Karl lovag igazságügyminiszter 255, 283, 337.
 Kray Miksa 217.
 «Kreis» 275.
 Kremsieri parlament 52.
 — parlament feloszlata (1849 márc. 7.) 66.
 — Reichsrat 51, 64, 66.
 Kretsmayr 15.
 Krieg báró 254.
 Krími háború 48—54.
 Kritika 464.
 Krivátsy József 16.
 Krími háborúban emigránsok szerepe 35.
 Kropf Lajos 240.
 Krónér Lajos 216.
 Kubicza Pál 181.
 Kubinyi Ferenc 182.
 — Ágoston 147.
 Kucsényi Rudolf 216.
 Kukuljevič Iván 148.
 Kulmer báró 22, 51, 75, 84, 216, 276.
 — nagyobb szigorúságot kíván Win-dischgrätztlől 91.
 Kun Gotthárd gr. 99.
 Kutassy Pál 99.
 Kúthy Lajos 456.
 Kuzmány Károly 126.
 Kübeck 14, 20, 34, 43, 45, 57, 58, 60, 64, 74, 87, 92, 136, 251, 253, 254, 257, 258, 260, 261, 274, 277, 282, 283, 305, 309, 316, 30, 37, 53, 58.
 Külföldi útlevelek szigorítása 20.
 Kürthy István 101.
 Laborfalvi-Benke Róza 497.
 Lafayette 367.
 Lagrange Mária 502.
 — ária a «Hunyady László»-ban 502.
 La Guéronnière szenátor röpirata az olasz kérdésnek nemzeti alapon való megoldásáról 181.
 Lajos főherceg 20.
 — XVI. francia király 130.
 «Lajtántúli rész» 69.
 Laky Demeter 189.
 Lamartine 11.
 Lamberg Ferenc gróf 36, 47.
 — meggyilkolása a pesti hajóhídon 36.
 Landes-Commissariat 77.
 Landeschef 146.
 «Landesvertretungen» tervei 60.
 Landsdowne 373.
 Lang pesti ev. lelkész 133.
 — városkapitány elmozdítása 84.
 Lasser lovag 105, 213.
 Laszberg Károly 99.
 Latour 28, 32, 36, 47, 48, 49, 128, 314.
 — meggyilkolása 36.
 Lauka Gusztáv 456.
 Lazanszky Antal 217.
 Lánchíd 384.
 Lánchídon átvonul a III. hadtest 110.
 Lányi Zoltán ezredes 345.
 László Károly 15, 350.
 Lázadások Prágában, Bécsben és Galiciában 121.
 Lázadás megszervezése Cavour, Garibaldi és Lafarina által 187.
 Lázár Kálmán gr. 15, 349.
 Lechner Károly polgármester 84.
 Ledru Rollin 377, 388, 284.
 Legfőbb állami számvevőszék felállítása Ausztriában 58.
 — bíróság Bécsben 227.
 Leiningen Westenburg Christian gr. 47.
 Lemény János püspök 133.
 Lemondás a trónról (1848 dec. 2.) 52.
 Lendvay Márton ifj. 500.
 Lendvayné Hivatal Anikó 497.
 Lengyel Ádám 23.
 — Béla 134.
 — Dezső kormánybiztos 345.
 Lengyelek és a keleti háború 284.
 Lenkey János tábornok 154.
 Lentulay Imre bányahelyettes 148.
 Leövey Klára 248, 312, 16. |
 Lesseps Ferdinánd 309.
 Lévy József 203.
 Libényi János 10.
 — merénylete 287, 301, 9.
 Lichnovszki Felix herceg 47.
 Lichtenstein tábornok 308.
 — Frigyes erdélyi kormányzó les 126.
 Lieder Frigyes 523.
 Ligeti Antal 521.
 Lipót (I.) császár és király 41.
 Lipótmezei elmegyógyintézet 389.

- Lipótvárosi templom építése Hild ter-
vei szerint 516.
Liphay Béla báró 189.
Lissabon 46.
Lisznyay Kálmán 189.
Liszt Ferenc Magyarországon 507.
— — ünnepi miséjének előadása az
esztergomi bazilika felavatása=
kor 507.
— — magyar ábrándjai 508.
— — a cigányzenéről 466.
Lloyd-társaság Triesztben 50.
— — alapszabályai megerősítetnek
364.
Lombardia 104, 298.
— és Velence 62, 121, 314.
Lombard-velencei izgalmak az osztrák
rendelkezések miatt 183.
Lombardiából kivonulnak az osztrák
helyőrségek 201.
London 46.
Londoni békekongresszus 200.
Londoni menekültek száma 374.
— munkások tüntetése Kossuth tisz-
teletére 382.
Longmann hajóparancsnok 371.
Lonovics József egri érsek 75, 85, 86,
87, 115, 132, 133, 192, 17.
Lonovicsné Hollósi Kornélia 403.
Lonovics érsek elfogatása 115.
Loosdorf 48.
Losenau ezredes 307.
«Losonci Phönix» 245.
Lotz Károly 525, 529.
Lónyay Gábor 181.
— János 75.
— Menyhért 154, 181, 389, 164, 408.
Lőrödy polgármester 350, 357.
Lórody és Házmán kémkedési ügye
366.
Lótenyésztés 363.
Lóversenyek fölkarolása 363, 393.
Lóversenyekre (pesti) két «császárdíj»
alapítása 111.
Lőrinczy Mihály 23.
Lubomirski 373.
Luby István 216.
Ludasi Mór 15, 250.
Ludwigh János 154, 397.
Luka Sándor 82, 139.
Lukács János cancell. fog. 105
— Sándor 375.
Lukinich Imre dr. 6.
Lustkandl 4.
Luther 131.
Lutter Nándor 88.
Luzsénszky Pál báró 45, 89.
Lyka Károly 4. [375.
Lyndhurst lord vádja Klapka ellen
- Mac Carthy Kossuthról 379.
Macchiavelli 184.
Macchio (Florian v.) 138, 427.
Mack József 287, 288, 289, 291, 292,
294, 295, 296, 298, 299, 300, 301,
302, 310, 311, 364, 365, 382.
— =féle összeesküvés 14, 15, 287—
299, 15.
Madarász József 182, 189, 101.
— László 154, 360, 410.
— Viktor 529—532.
Madách Imre 248, 425, 532.
— — «Ember tragédiája» 461.
Maderspach Károlyné megvesszőzte=
tése 108, 372.
Magentai csata. 210.
Magos Ernő 292, 299, 311, 25.
Magyar bizottság Angliában Kossuth
fogadására 377.
— conservatívok 60.
— emigránsok a keleti harctéren 278.
— Hirlap 116, 407.
— ipar fölkarolása 417.
— írók nagy része emigráns 424.
— kérdés előtérbe kerül 233, 238.
— kormány és országgyűlés mene-
külte Debrecenbe 77.
— kormány (1848) lemondása 34.
— László 472.
— Lovaregylet alakulása 363.
— menekültek Londonban 200.
— művészet az 1851-iki londoni ki-
állításán 513.
— Nemzeti Igazgatóság megalakítása
Genuában 335.
— nóták eltiltása 244.
— nők kézirati másolatban terjesztik
el Széchenyi döblingii levelét, me-
lyet az Akadémia alapszabályainak
megváltoztatása ellen írt 172.
— nők nem táncolnak osztrák tisztek-
kel 379.
— Országos Képzőművészeti Társu-
lat» megalakulása 513.
— palotahölgyek kinevezése 41.
— rangemelések és kitüntetések a
császári nász alkalmával 41.
— «republica — agyrém!» 104.
— ruha mint politikai tüntetés 391.
414, 416.
— , Szerb és Moldva-Oláhország kon-
föderációja 339.
— szőlótánc 415.
— tánc mint politikai tüntetés 391, 414.
— tisztviselő-ruhaviselet szabályzata
322.
— Tud. Akadémia Kazinczy-ünnep
487.
— — — palotája 487.

- Magyar Tud. Akadémia alapszabályai-
nak ügye 106—110.
— — alapszabályainak megerősí-
tése 109.
Magyarok Bécsben az absolutismus
idején 193.
— birtokainak zár alá vétele a szerb
vajdaságban 89.
Magyar országgyűlés küldöttsége
Schönbrunnban 34.
— papírpénz érvénye 76.
Magyarország hét kerületre osztandó
61.
— ideigl. polit. szervezete 105.
— mint birodalmi tartomány 62.
— széttagolása 56, 58.
— új területi beosztása (közigazgatási
és bírósági) 59.
— földarabolása 93.
Magyarországi körút előkészítése 112.
Magyaros egyenruhák 104.
Magyaróvári gazdasági akadémia 235,
236.
Magyarság erősödése 357.
— térfoglalása 382.
Majláth Antal gr. 78, 201.
— György (id.) országbíró 78, 81, 85.
— — ifj. 75, 82, 160.
— János gr. 61, 84, 115, 208, 42.
— János gr. emlékirata 74.
— Kálmán gr. 208.
Majthényi Flóra 404.
— László br. (id.) 75, 82.
— — — ifj. 82, 112, 216.
Makay krassói alispán 349.
Malakoff-torony eleste 51.
Malomipar 369.
Mandl dr. publicista 344.
Manifesztum 1848 okt. 3-án 36.
Marastoni Jakab 523.
— — festőiskolája 511.
— József 523.
Marczali Henrik 12, 21, 37, 53, 285.
Margalics Ede 41, 71.
Margit-sziget 387.
Margó Tivadar 480.
Markó András 521.
— Károly id. 520.
— Károly 521.
— Ferenc 521.
Markovics Antal 216.
— József 193.
Markusovszky Lajos 481.
Marosi János 23.
Marosvásárhely 25.
Marosvásárhelyi vértanuk kivégzése
24.
Massingbird 364.
Matavovszky János 216.
May János 291, 296, 297, 364, 15.
Mayerhofer 28, 29, 138, 146, 147, 174,
219.
Mazzini 289, 293, 294, 371, 373, 378,
382, 386, 4, 13, 14, 179, 284.
Március 15-ike 25.
Máriacelli búcsú 1857-ben 161.
Máriássy Ádám 112, 216.
— Gábor kanonok 29.
— János 45, 100.
Márki Sándor 15, 25, 147, 5.
Mártonfy Dénes 216.
Mecsey br. 269.
Mednyánszky alezredes 374.
— Caesar báró 247.
— — halála 311.
— László báró kivégeztetése Pozsony-
ban 108.
Megkegyelmezések 307.
Megyefőnök 136.
Megyei beosztás 275.
Melczér István 139, 193.
Melich János 15.
Menekülés Debrecenbe (1849 jan. 1.)
77.
Menekültek kiadatása Törökországból
238.
Menghini Mario 4.
Messer Remiro d'Orco 184.
Meszlényiné Kossuth Teréz 296.
Metternich 14, 20, 21, 22, 46, 103,
130, 160, 240, 253, 277, 281, 305.
— hercegné naplója 130, 280.
— levele Schwarzenberghez Magyar-
országról 103.
Meyer Bernhard v. 123.
Meyerhofer kerületi parancsnok 89,
145, 166.
Mezőssy László 15.
Mészáros Lázár hadügyminiszter 14,
28, 30, 38, 39, 55, 154, 246, 349,
361, 374.
— — elhagyja Kisásziát 368.
— — és társai Angliába érkeznek 375.
— — halála 311, 322.
— sírirta 323.
Mihalóczy kapitány és Pulszky össze-
tűzése 376.
Mikes János gróf 181.
Mikó Imre gróf 55, 105, 404, 471.
Miklós (I.) cár 46, 99, 129, 241, 252, 48.
— — — bécsi látogatása 284.
— — — halála 51.
— nagyherceg Magyarország mellett
87.
Miksa bajor király 53.
— József bajor herceg 40.
— főherceg sikertelen működése 185.
Milánói zendülés 287, 43.

- Milánói és velencei látogatás 98.
 Milánóban osztrák katonatisztet ki-
 dobznak a bálteremből 184.
 Milánót kiürítik az osztrákok 201.
 Milintinovič Pál 148.
 Millard Filmore 367, 412.
 Milnes 373.
 Mincio mellett foglal állást az osztrák
 sereg 201.
 Mississippifregatte Kossuthért jön 368.
 Mitis báró 15.
 Mocsáry Lajos röpirata a társasletről
 392.
 Mocsonyi András 138.
 — váltótörvényszéki bíró 90.
 Moldován Gergely 55.
 Molnár György 6.
 — József volt honvédtiszt 292.
 — — festőművész 526, 528, 529.
 Moncskó István 216.
 Montenegro a porta ellen 48.
 Monti 350.
 Mortara melletti csaták 269.
 Morvaország, Csehország, Szilézia 62.
 Mosonyi Mihály 506.
 Mukich Aurél 99.
 Munkabérek nagysága 359.
 Muraköz Horvátországhoz csatolása
 138.
 Murat basa (Bem) 361.
 Murgu Euthym román agitátor 25.
 Musurus bécsi török követ 355.
 Műegylet 512.
 Münch=Bellinghausen 27.
 Művészettörténet 471.
- Nagy Albert 311, 312.
 — Gedeon 216.
 — Ignác 181, 202.
 — — «Hölgyfutár»-ja 426.
 — Imre százada 374.
 — Iván 472.
 — József 298.
 — Lajos magyar király 161.
 «Nagy magyar szatira» (Széchenyi)
 167.
 Nagy Olivér (E.) 12.
 Nagyszebeni román bizottság 55.
 «Nagyvajda» 146.
 Napoleon (I.) 252.
 — Lajos 274.
 — III. 285, 177.
 — trónralépésének elismerése 285.
 — császár ellen merénylet (Orsini) 89.
 — III. az angol kormánytól kieszközli
 a yersey-i «szociális republikánusok»
 vezetőinek kiutasítását 295.
 — — békebarátnak mutatja magát 179.
 — császár partraszáll Genuában 199.
- Napoleon és Viktor Emánuel levélvál-
 tása 179.
 — háborús manifesztuma 197.
 — tárgyalása Sréterrel és Teleki Sándor
 gróffal 345.
 — Gérôme lemond a miniszterségről
 181.
 Nádasdy József gr. főtörvényszéki el-
 nök 226, 269, 158.
 — Ferenc gróf kalocsai érsek 75.
 — Lipót főispán 85.
 Nádorra ruházott végrehajtó hatalom
 32.
 Nákó Kálmán 147.
 Nándory József 216.
 Nápoly 46.
 Nemegey 349.
 Nemesség létszáma 397.
 Nemzeti Casino 213, 271.
 — «Képcsarnok alakító egyesület» 512.
 — «Könyvtár» 462.
 — Múzeum 6.
 — — gyarapodása 482.
 — — palotája 383.
 — színek használata Pestmegyében 83.
 — Színház díszelődésén az osztrák
 néphimnusz 116.
 — — német előadásai 115.
 — Színházban német díszelődés a
 világosi fegyverletétel alkalmából
 125.
 — Színház alapjára kezdett gyűjtés
 betiltása 153.
 — Színházban külföldi hírességek ven-
 dégszereplése 489.
 — Színház válsága 491.
 — Színház sorsa a provizóriumok és
 a Bach-korszak alatt 489.
 — Zenede» 507.
- Nemzetiségek nem értik a saját hiva-
 talos nyelvüket 220.
 Nemzetiségeit nem nyomta el a ma-
 gyarság 378.
 Nemzetiségek viszálya 249.
 Nemzetiségi lázadások Magyarorszá-
 ban 28.
 Nemzetörök besorozása 164.
 Nemzetörtség (pesti) felosztatása 110.
 «Neugebäude» 132.
 Neuperg (Andrási) Károly 296.
 Német=Ausztria 62.
 Német általános szolgálati nyelv 324.
 — «Bund» 57.
 — előadások a Nemzeti Színházban
 115.
 — színészek Kolozsvárott 237.
 — szövetség szervezésénél Ausztria és
 Poroszország ellentéte 240.
 — ügykezelési nyelv 215.

- Németek felségfolyamodása a szerbek ellen 148.
 - betelepítése Magyarországra 95.
 - Németesítés a nemzeti érzést felébresztő 213.
 - Németország viselkedése Ausztriával szemben 188.
 - Népeség száma 356.
 - Népies folyóiratok 463.
 - Népiskolai tankönyvek Bécsben készülnek 132.
 - Népszámlálás meghamisítása 156, 222.
 - Névtelen feljelentések 114, 134.
 - Nicolich Izidor 138.
 - Niebuhr 10.
 - Niczky János 194.
 - Nigra 328.
 - Noszlopy Antal 247.
 - — Gáspár 299, 301, 311.
 - — és társai kivégzése 15.
 - — Ignác 193.
 - Novarai csaták 269.
 - Nugent gróf 114.
 - Nyáry Antal báró 139.
 - — Pál 158, 21.
 - Nyelvészet 474.
 - Nyelvkérdés a hivatalokban 79.
 - Nyéky Mihály 78.
 - Nyílt parancs a horvát-szlavon és határőrvidéki viszonyok rendezésére 220.
 - Obernyik Károly 460.
 - Obrenovics Milos fejedelem 88.
 - O'Donnel gróf ezredes 9.
 - Odry Lehel 500.
 - Ocskay püspök 85.
 - Ocskay Rudolf 216.
 - Oktrojált alkotmány (1849 márc. 4.)
 - 7, 37, 66, 68, 70, 145, 253.
 - — hatályon kívül helyezése 276.
 - Októberi diploma 6.
 - Október 3-iki (1848) királyi manifestum 36.
 - — 6-iki bécsi forradalom 36, 49.
 - — 6-iki kivégzések 128.
 - Olasz János 216.
 - — államok: Velence és Lombardia 62.
 - — egység propagandája 285.
 - — tartományok 71.
 - Olaszország 74.
 - —ban Schwarzenberg 47.
 - Olaszok egyesülése 89.
 - Olasz kérdés 89.
 - —francia katonai konvenció megkötése Turinban 180.
 - —francia megegyezés Ausztria kiűzésére olasz földről 180.
 - —osztrák háború előkészítése 333.
 - Olaszországi magyar légió alakulása 341.
 - — «magyar sereg» 342.
 - — — légió feloszlata 349—351.
 - Olaszok hadifoglyai: magyarok, olaszok, horvátok 204.
 - Ollivier Emil 177.
 - Oláhországgal való egyesülés 55.
 - Olmütz 23, 51.
 - Olmützbe menekülés 36.
 - Olmützi alkotmánylevél 67, 145.
 - — foglyok élete 189—190.
 - — manifestum 71.
 - — oktrojált alkotmány 37.
 - Omer baba 48, 54, 55.
 - Opálbányák 369.
 - Orbán Balázs 292, 295.
 - — János báró 406.
 - Ordódy Pál 181.
 - Organisations=Entwurf für die Gymnasien 119.
 - Orgyilkos=ajánlkozás Kossuth ellen 418.
 - Orlay Petrich Soma 528, 529.
 - Orosz intervenció 99.
 - — József 374, 391.
 - — cár Schuwaloffot üdvözlétével a francia főhadiszállásra küldi 201.
 - — lovasság megjelenése Pesten 109.
 - Oroszország 42.
 - — magatartása 188.
 - Oroszvári kastély 74.
 - Orsini és Pierré merénylete Napoleon ellen 89, 326.
 - — levele Napoleon császárhoz 89.
 - Orsini=misék mint tüntetési alkalmak 184.
 - Orsova mellett szent korona elásása 349.
 - — tájékan a korona kutatása 33.
 - Országfőnök 146.
 - Országgyűlés 1865=iki 3, 5.
 - — és kormány menekülése Debrecenbe 77.
 - — (1848) feloszlata manifestummal 36.
 - — Szegedre vonul 108.
 - — (magyar) küldöttsége Schönbrunnban 34.
 - — (1861) válaszfelirata 43.
 - «Országképviselői» tervek 60.
 - Ország=statutumok tárgyalására bizottságot hívnak össze 61.
 - Országos kormánybiztosság 77.
 - — Levéltár 6, 15.
 - — és heti vásárok 364.
 - — Erdészeti Egyesület 413.
 - — Magyar Gazdasági Egyesület fölélesztése 245, 412.
 - — — — alapszabályai megerősítetnek 106.

«Orvosi Hetilap» megindul 481.
 Ostromállapot kihirdetése a fővárosban 77.
 — megszüntetése Magyarországon 43.
 Osztyálok ingerlése egymás ellen 378.
 Osztrák belügyminisztérium levéltára 6.
 — csapatok bevonulása Budára 109.
 — jog tanítása 140.
 — közvélemény Haynau ellen 183.
 — polg. törv. könyv Magyarországon 227, 275, 63.
 — rémlátások az emigráció miatt 348.
 — =francia viszony megromlása 178.
 Osztróluczy Miklós 75, 82.
 Óbudai hajógyár felépítése 367.
 Ó=conservatívek 99, 250.
 O=conservatívek badeni tanácskozása 196.
 Ósiség eltörlése 336.
 Ósiségi pátenz 335.
 Pachy Ferenc 216.
 Paget John 283.
 Palacky 58, 209, 211.
 Palmerston 129, 239, 240, 278, 285, 344, 347, 355, 360, 365, 372.
 Palotás=tánc 415.
 Palóczy László 180, 182.
 Pancsova 25.
 Pandurok 170, 224, 225.
 Paniutin bevonulása Pestre 110.
 Panizzi 373.
 Pap János 15.
 Papp Ferenc 205, 6.
 — János 216.
 Papírpénz (magyar) érvénye 76.
 Pachetich (Rákóczy) Hugó 182, 101.
 Pareketich Zsigmond 100.
 Parker admirális 356, 360.
 Partium Erdélyhez csatolása 89.
 Paskiewitz Pest díszpolgára 125.
 Passiv resistentia 198, 267.
 Paulay Ede 500.
 Pauler Tivadar 71, 152, 479.
 Paviánál az osztrák sereg átlépi a Ticino folyót 195.
 Pákh Albert 407.
 — Mihály superintendens 156.
 Pálffy János gr. 182.
 — Móríc gróf 75, 114.
 Pálfy Albert 46, 425, 456.
 Pápay István 217, 330.
 Párizsi forradalom 25.
 — kongresszus (1856) 51.
 — béke aláírása 85.
 Pásztor Árpád 15, 288, 289, 5.
 Pátenz (1850 nov. 18.) 146.
 Pázmány Dénes 81, 85, 343.
 Pecz Henrik 525.

Pellegrino Rossi gróf 47.
 Perczel Miklós 154, 349, 361.
 — Mór 154, 246, 349, 361, 337, 343.
 Pereczky báróné 280.
 Peregriny Elek 480.
 Perényi Zsigmond báró 81, 85, 131.
 Perlaky László 88.
 Perrot Jakob 271.
 Personal Unio 24, 30.
 Pest sétat helyei 387.
 — város díszpolgárává választja Paskiewitz és Windischgrätzet 125.
 — város hatósága vezetőinek elmozdítása 84.
 — város szépítése 386—387.
 «Pester-Lloyd» megindulása 462.
 Pester Zeitung 109, 116.
 Pesti egyetem 71.
 — egyetemen osztrák minta szerint való rendezkedések 234.
 — egyetem tanárai 71.
 — Hazai Első Takarékpénztár 371.
 — Hirlap (Szilágyi Sándor szerk.) 84.
 — Magyar Kereskedelmi Bank 371.
 — Medárd= és Lipót=napi vásárok 364.
 — Napló 79, 116, 217, 462.
 — — keletkezése 202—203.
 — — megjelenésének megtiltása 153.
 — — érdekében conservatívok akciója 164.
 Pető János 216.
 Petőfi 188.
 — =utánzó 443.
 Petrarca 181.
 Petrovics Elek 6.
 Péchy Constantin gróf 181.
 — Imre 75, 82, 114, 138.
 — Manó 160.
 Pénzügyigazgatóságok szervezése 229.
 Pénz= és hitelüzlet 371.
 Pénzügyi rendszabályok 229.
 — bajok Ausztriában az olasz háború után 210.
 Péter Jenő 6.
 Pétervárad 116.
 — kapitulációjá 122.
 Piaristák megrendszabályozása 85.
 Piemonti propaganda 285.
 Piemonttal összeütközés a párizsi kongresszuson 86.
 Piemont és Ausztria viszonya a háború előtt 182.
 — terjeszkedési vágya 178.
 Piemonti királyi leányának házassága Napolen Gérome herceggel 180.
 — magyar hadsereg szervezése 336.
 — kormány ellen ír az osztrák sajtó 189.
 Pierce 428.

- Piller Gedeon 216.
 Pierré és Orsini merénylete Napoleon ellen 89.
 Pillersdorf 14, 23, 24, 28, 41, 102, 206, 255.
 Pintér Jenő 6.
 Pipitz 60.
 Piringer-Pataki Mihály 205, 297.
 — — kivégzése 278, 297.
 Pius pápa (IX.) 62.
 «Placetum» joga 233.
 Planum Tabulare 339.
 Podhorszky Mária (podhorai) 174, 189, 292, 311.
 Podmaniczky Frigyes báró 189, 5, 472.
 — László báró 61, 147.
 Podolsky rendőrfőnök 128, 245, 290, 294, 311.
 (Politikai közigazgatás szervei 136.
 — vétségekről büntető törvénykönyv 338.
 (Politikailag veszélyes iskolák 140.
 (Politikai elítéltek megkegyelmezése 102.
 — menekültek vagyonának feloldása zár alól 97.
 X perek 1855—1857-ben 149.
 «Politikai ujdonságok» 100.
 Pollák főhadnagy esete Sumlán 359.
 — Mihály 516.
 Pompéry Elemér 79.
 — János 181, 375, 163.
 Pomutz György 409, 282.
 Pongrácz Ambró 75.
 — Arnold gr. 216.
 — Gáspár 75, 82.
 Ponsonby bécsi angol követ 122, 129.
 Popovics Vazul munkácsi püspök 75.
 Poroszország 57, 277.
 — nehezítése az osztrák ultimátum miatt 197.
 Postaügy ideigl. rendezése 140.
 — Magyarországon 80.
 Postaközlekedés 367.
 Pragmatica Sanctio 20, 24, 25, 30, 32, 33, 40, 62, 208.
 Pratohevera báró 105.
 Privitzer tanácsos 178, 330.
 Pressburger Zeitung dicsőítő cikke Haynauról és Geringerről 112.
 Prielle Cornélia 498.
 Protestáns egyházak megrendszabályozása 155.
 — pátens 233, 147.
 — tanintézetek államsegélye 140.
 «Protestáns Egyházi és Iskolai Lap» 476.
 Protestánsok egyházi autonómiája 234.
 — jogállása 139—147.
 Protestáns pátens kibocsátása 247.
 Prottmann Joseph rendőrfőbiztos 173, 202, 203, 223, 237, 267, 304, 311, 107, 211, 522.
 — betiltja a bálokon a csárdászene játszását 414.
 Provincial=Landtag 61, 65.
 Provisorisch=Landesverwaltung 77.
 Provizórium 7.
 — =javaslat 71.
 — helybenhagyása 135.
 Prónay József 189.
 Pszota Móric 101.
 Puchner Antal báró 55, 76, 77, 107, 314.
 Puky Miklós 396, 336.
 Pulszky Ferenc 14, 27, 29, 34, 40, 119, 134, 247, 344, 346, 364, 374, 376, 388.
 — angliai összeköttetései 373.
 — ellen támadások Londonban 377.
 — Palmerstonhoz fordul 352.
 Pulszkyné 366.
 Purifikacionális eljárás beszüntetése 181.
 «Purifikációk» 81, 132.
 Purkhardt 254.
 Püspökségek (új) felállítása 234.
 Radetzky 30, 46, 100, 107, 175, 255, 269, 308, 313, 314, 13.
 — felmentése 99.
 Radetzky díszpolgárságai 125, 166.
 Radlinszky András 221, 222.
 Radowitz 242.
 Radziwill hg. küldetése a szultánhoz az emigránsok ügyében 354, 355, 356.
 Rajacic patriarcha 41, 56, 71, 90, 145, 146, 248.
 Ramberg altábornagy 109.
 Rauscher Ottmár 52, 233, 31, 75.
 Ravazdy István 216.
 Ráday Gedeon gróf 114.
 Rákóczi Ferenc (II.) 37, 62.
 Rákóczy=Parchetich Hugó 182.
 Rárus Mihály 216.
 Ráth György 479.
 Rechberg=Rothenlöwen Johann Bernhard osztrák külügyminiszter 281, 13, 198, 220, 232, 237, 244, 245, 350.
 — látogatása Széchenyinnél Döblingben 240.
 Reáliskolák szaporítása 133.
 Redlich Josef 10, 11, 13, 253.
 Reformok 1848=iki 20—26.
 Regaldi 364.
 Regényirodalom 451.
 Regierungsbezirke 136.
 Regierungskommissär 136.
 Reichsrat 33, 253.
 Reichstag 61, 253, 255.

- Reindl Lipót 45.
 Reisz Samu superintendens 156.
 «Religio» 477.
 Remekházy József 193.
 Remellay Gusztáv 100.
 Reményi Ede 295, 505, 507.
 — — külföldi hangversenyei 507.
 Rendészeti (had) osztály 81.
 Reschid belgrádi basa 308.
 — basa nagyvezér 353.
 Reviczky Menyhért 216.
 Récesey Ádám 36.
 Récsy Emil 203, 71, 152, 479.
 Révay György báró 82.
 Rieger 58, 389.
 Rimely Mihály pannonhalmi főapát 75.
 Robot és dézsma alóli mentesség 75.
 Rogge Walter 12, 22, 30, 46, 49, 50, 97, 105, 183, 213.
 Rohonczy Ignác 75, 76, 104, 106, 112, 127, 139.
 Romagna 184.
 Román fejedelemség magyar megyék=ből 58. [152.
 Románok panasza az oroszok ellen 151 —
 Románok tiltakozása az Unio ellen 32.
 Rónay Jácint 14, 239, 247, 353, 375, 38.
 — — londoni gyászmiséje a vértanuk halálának első évfordulóján 376.
 Rosenfeld tanácsos 178.
 Rosenthal Sámuel 237.
 Roskoványi Gábor 75, 82.
 Rottenbiller polgármester elmozdítása 84, 152.
 Rousseau J. J. 130.
 — tábornok 74, 84.
 Rómer Flóris 189, 150.
 Róza Sándor bandája 169, 22, 127.
 — — =féle ruha 200, 244.
 Rózsafi (Ruzsicska) Mátyás 287, 288, 292, 293.
 Rózsavölgyi és Társa 506. [211.
 Rőpiratok (magyar és osztrák) 204 —
 Rőppenttyű=pőr 260.
 Rösler osztrák alkonsul 359.
 Rudics György 75.
 Rudnyánszky József beszercebányai püspök 75, 114, 115, 132, 133, 16.
 Russel lord 289.
 Ruthének és tótok panasza 153.
 Butkayné Kossuth Lujza 177, 296.
 «Rückblick» (Bach—Meyer) 43, 123, 169.
 Safarik 221.
 Saffi 373, 13.
 Sajtócenzura 338.
 Sajtó=lakoma Newyorkban Kossuth tiszteletére 415.
 Sajtóúgyek 338.
 Salamon Ferenc 164, 464.
 Salm 254.
 Salmen Ferenc szász comes 141, 249.
 Salvotti 254.
 Sanders 284.
 Santa Lucia 269.
 Sardagna 111.
 Savoya annexiója 238.
 Ságody Elek alpolgármester 84, 109.
 Ságuna András püspök 55, 89, 151, 303.
 Sándor orosz trónörökös 310.
 — =palota Budán 273.
 Sárközy Lajos 311.
 — Sámuel 15.
 Sárosy Gyula 154, 246, 311, 312, 101, 404, 429.
 — — Arany Trombitája 429.
 — — halála ítélete in contumaciam 425.
 Sárvíz átmetszése 67.
 Schamil 283.
 Scherr=Thoss Artúr gróf 15, 391, 392.
 Schirhuber Móric 480.
 Schleinitz porosz külügyminister nyilatkozata, mely semlegességet sejtet 189.
 Schlick gr. tábornok 76, 123, 308.
 — — megjutalmazása 175.
 Schmitter Hans 14, 15, 22.
 Schmerling 4, 6, 7, 117, 118, 130, 133, 160, 177, 194, 226, 254, 255, 162, 198.
 — levélben hívja meg Deákot 158.
 Schmidegg Kálmán gr. 40.
 — — halála 311.
 Schodelné 501, 502.
 Schuselka Franz 20, 206, 207.
 Schuwaloff 201.
 Schüssler Wilhelm 70.
 Schwarzenberg Eleonora 47.
 — Felix hg 4, 10, 13, 34, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 54, 55, 56, 57, 59, 68, 83, 86, 87, 92, 99, 103, 121, 122, 130, 138, 146, 160, 182, 184, 196, 199, 206, 214, 217, 219, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 247, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 261, 265, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 285, 298, 316, 360, 372, 394, 58, 178.
 — — — halála 278.
 — =kormány 40, 51, 60, 65, 347.
 — politikájának gyümölcsei 153.
 — programja 51.
 — pályafutása 45—46.
 — Friedrich hg 280.
 — Karl altábornagy 217, 218.

- Schwarzenberg Károly erdélyi kor-
mányzó felmentése 126.
Schwechati csata (1849) 91.
Scitovszky János pécsi püspök 75, 85,
86, 87, 114, 120, 159.
Sebastopol bombázása 50.
Sebess Dénes 333.
Sembery Imre 181.
Simmelweis Ignác 480.
Semper 373.
Semsey Albert 216.
— főispán 76.
Senyey Pál báró 76, 78, 79, 140, 160,
196, 251, 272, 47.
Sepsiszentgyörgyi vértanúk kivégzése
24.
Shakespeare meghonosítása a magyar
színpadon 460.
— teljes magyar kiadása 461.
Sicíliai vecsernye 295.
Siegwart Rudolf 28.
«Silányi» 101.
Silvio Pellico 189.
Simon János 216.
Simonffy Kálmán 506.
Simonyi Ernő 374.
Sinopei orosz tengeri győzelem 49.
Sírva vigadás 404.
Skariatin tábornok 307.
«Slovenske Novini» 221.
«Slowakei» 153.
«Slovenska Liga» törekvései 64.
Slowensko 153.
Smolka 40, 41, 51.
Solferinói csata 203, 346.
Somssich Pál 127, 160, 202, 265.
— Pál röpirata 209.
Sótermelés 368.
Spelletich Bódog 375.
Splényi báróné és leányai elfogatása 176.
— Lajos báró 154.
— László báró 343.
Springer Anton 23, 33, 40, 69, 70, 206.
Sréter ezredes 336.
Stachó János 216.
Stadion (Franz Seraph) 31, 45, 48,
51, 56, 57, 60, 64, 68, 69, 74, 76,
90, 91, 98, 99, 112, 117, 257, 260,
281, 199.
Statárium az egész országra 132.
Stáhl Ignác dr. 78.
Stáncsics Mihály 103.
Stein báró tábornok 350.
— tábornok: Ferhát basa 361.
Steinbach Ferenc 79, 193.
Steindl Imre 134.
Sterio Károly 525.
Stéger Ferenc 502.
Stillmann J. W. hírlapíró 38.
«St mmungsbericht»-ek 142.
Stirbey hoszpodár 308.
Stiria 50.
Stratford Canning a középtengeri flottát
készületbe helyezteteti 356.
Stratimirovic 47, 56, 89.
Stritzko dr. 15.
Strobach 51.
Strossmayer szereplése 148.
Stúr Lajos 153, 216, 221.
Stürmer Bartholomeus 348, 353, 354,
356, 360, 362.
Suess Eduard 297.
Sumlába szállítják az emigránsokat
358.
Superintendensek helyébe püspöki ad-
minisztrátorok 155.
Suplikáczi István tábornok 56, 78.
Susan tábornok 111, 133.
Sussich győri kanonok 114, 154.
Sütő János 216.
Sváby Ferdinánd 181.
Swieceny Fridrich 105, 112, 138, 157,
213, 216.
Szabó Áron 24.
— Ferenc 12, 60,
— Imre ezredes 344, 351, 374.
— József 374, 480, 481.
Szacsvay Imre 131.
Szalay Gábor báró 344.
— László 9, 25, 31, 343, 395, 46, 299,
469.
Szakáll-viselet a tisztviselőknél 322.
Szalay István 217, 390.
Szana Tamás 4.
Szaplóczay József 182.
Szarka László 404.
Szarvady Frigyes 34, 344.
— értekezése Cavourral 331.
Szathmáry Dániel 216.
— Károly (P.) 15, 312.
— Mihály 45.
Szász Károly 123, 182, 6, 445.
— Lukács 24.
— nemzet» jogai 68.
Szászok császári pátense 56.
— tiltakozása az Unio ellen 32.
Szeberényi superintendens 155.
Szebenyilegények 224.
Szekeres községben Haynau birtoka
201.
Szekfü Gyula 11, 15.
Szekrényessy Endre 217.
Szemere Bertalan 14, 98, 115, 154,
246, 349, 360.
— — miniszterelnöki beköszöntője a
debreceni országgyűlésen 98.
— és Batthyány Kázmér támadásai
Kossuth ellen 393.

- Szemere leleplezési szándékai 389.
 — tiltakozása a korona feltalálásakor ért gyanúsításokkal szemben 39.
 — Bertalan cikke Kossuth ellen a *Journal des Débats*-ban 262.
 — naplója 317.
 Szemerét gyanúsítják a korona rejték-helyének elárulásával 39.
 Szemlér Mihály 528.
 Szeniczey Gusztáv 479.
 Szent István=nap megünneplése 104.
 — — «Társulat» alapszabályai megerősítettnek 105.
 Szentkirályi Zsigmondné 25.
 Szentiványi Márton 181.
 — Vince 59, 60, 75, 105, 112, 126, 138, 159, 216, 251.
 Szentpétery József 519.
 Szeptember 22=iki (1848) császári kiáltvány 35.
 Szentpéternév 46.
 Szenvey József 160. [29.
 Szerb kongresszus Karlócán 1848-ban.
 — mozgalom 1848-ban 28.
 — nemzeti bizottmány túlkapásai 89.
 — papírpénz kibocsátása a Vajdaságban 89.
 — vajdaság 56, 58, 64, 68, 78.
 — — és Temesi bánság» 146.
 Szerbek horvát=gyűlölete 147.
 Szerbia 30.
 Szerbek lázadása (1848), 35.
 — orosz segílyt kérnek 70.
 Szerbiában Ausztria befolyásának gyengülése 88.
 Szerb Tódor 216.
 Szerdahelyi Ede 189.
 — József 496.
 — Kálmán 499.
 — Pál 139.
 Szerencsy István 78, 79, 193.
 Szerényi 350.
 Szerzetes rendek megrendszabályozása 85.
 Széchenyi István gr. 21, 63, 101, 173, 187, 192, 5, 90, 148, 166, 192, 348.
 — — Döblingben 192.
 ⊖ «Blick»=je 122, 168, 170, 314, 169, 214, 244.
 ⊖ memoranduma 21.
 — «Döblingi irodalmi hagyaték»=a 167.
 — «Nagy magyar szatira» 167.
 — «Pesti por és sár» 169.
 — «Garat» 169.
 — «Önismeret» 169.
 ⊖ levele az Akadémia alapszabályainak megváltoztatása ellen 171.
 — döblingi látogatói felügyelet alatt 192.
 Széchenyi István gr. levele Görgeyhez, 244.
 — Béla grófot az osztrákok magyar trónjelöltnek tartják 192, 243.
 — Pál gróf 245.
 Szécsen Antal gr. 21, 35, 56, 63, 74, 160, 196, 209, 211.
 — — röpirata 210.
 Székács József 147.
 — József gyanút alatt 163.
 Székely Bertalan 530.
 Székelység szervezése 291, 292.
 Széll Imre 193.
 Szénffy Gusztáv 506.
 «Szépirodalmi lapok» 462.
 Szépirodalmi társaságok 484—485.
 Szigeti Ede 459, 498.
 Szigligeti Ede 458.
 Szilassy József 217.
 Szilágyi Dániel 276.
 — Ferenc 116, 202.
 — — «Magyar Hirlap»=ja 202, 426.
 — Sándor 12, 14, 174, 245, 426, 427.
 — menekülése 84.
 Szilárdy János 216.
 Szilázia, Csehország, Morvaország 62.
 Szily Kálmán 15, 134.
 Színészet (magyar) 488—502.
 Színházi rendszabályok 236.
 Színérzet 412.
 Színházakban Pesten tüntetések 417.
 Szinnye=Jekelfalussy Valéria 406.
 — =Merse Félix 406.
 Szinnye= József id. 128, 288, 292.
 Szirmay Ödön 182.
 — Pál 46.
 — Sándor gr. 104, 106, 112, 138.
 Szláv királyság magyar megyékből 58.
 Szláv József 189.
 Szmrecsányi Lajos egri érsek 15.
 Szoboszlai Pap István 226.
 Szobrászat 516—520.
 Szokoly Viktor 30.
 Szolgabíró 215.
 Szontágh Pál 189.
 Szózat éneklése 416.
 Szögyény=Marich László (id.) 14, 21—23, 41, 44, 50, 68, 69, 71, 74, 77, 80, 81, 85, 88, 89, 97, 111, 112, 160, 163, 196, 213, 252, 254, 274, 275, 316, 106, 162.
 — előterjesztése az úrbérmegváltás ügyében 87.
 — lemondása 97, 112.
 — és az ország integritása 78.
 Szökevény honvédek körözése 168.
 Szöllösi (Schuller) János 361.
 Szőnyi=féle tanintézet 332. [57.
 Szövetséges állam alkotmánytervezete

- Sztankovánszky Imre 182.
Sztoczek József 481.
- «Table moving» 402.
Taafterner őrnagy 310.
Tabódy Pál 162, 216.
Tacitus 5, 10.
Tagosítás keresztülvitele 373.
Takács Nándor 409.
Találkozás II. Sándor cárral Weimarban 87.
Tallián János 216.
— Sándor 112.
Tanárky Gedeon 182.
— Gyula 375, 386.
Tanítás nyelve a felső iskolákban 235.
Tartományi statutumok 92.
Tausenau 373, 378.
Táncsics Mihály 154, 361, 103.
Tasner Antal 166.
Társadalmi intézmények a politika szolgálatában 158.
— tudományok 477.
Társadalom tömörülése 377.
Társas összejövetelek előkelőségeknél 403.
Tátrafüred 405.
Távirada=hálózat 367.
Teleki Blanka grófnő 248, 292, 312, 16.
— Domokos gr. 106, 164.
— József gr. 469.
— — — titkos tanácsossága 30.
— László 154, 245, 246, 344, 365, 374, 387.
— — gróf 1849-iki röpirata 86.
— — levele Haynauhoz 390.
— Sándor gr. 14, 247.
— — — Kossuthot Párizsba, Londonba és Amerikába hívja 359.
— — — házassága 310.
Telekknöyvhözrendelése 227.
Telekknöyvi rendelet 129.
Telepi György 496.
Telepy Károly 521.
Telepítések 232—233.
Temesi bántság 56, 58.
Terczy Szilárd városkapitány 84, 222.
Terezianumban a magyar helyeket szaporítják 234.
Termés nagysága 359.
Természettudományi Társulat (Kir. Magy.) újraéledése 483.
Termőterület nagysága 358.
Területi nagyság 355.
Testi fenytések 338.
Thaisz Elek 100.
Than Mór 529.
Thern Károly 504.
- Thierry Amadé 317.
Thinnfeld 48, 49, 117, 232, 307.
Thaly Zsigmond 375.
Thomson angol utazó Kossuth levelét Palmerstonhoz viszi 351, 364.
Thököly fölkelése 62.
Thun Leó gr. 117, 119, 155, 216, 233, 234, 235, 236, 247, 255, 258, 283, 332, 337, 75, 79, 202, 234.
— a protestánsok ellen 140.
— =féle protestáns pátens 147.
Till Nándor 505.
Tiltott fegyvertartás 125.
Timoni osztrák ügyvivő 347.
Tisza Lajos 75.
— =szabályozás 231, 131.
— =szabályozás: gátépítés, átvágások 368.
Tiszai hajózás 367.
Tisztviselőruha (magyar) szabályzata 322.
Tisztviselők szakállviselete 322.
«Titkos postai páholy=szolgálat» 20.
Titkos szerződés a római kuriával 78.
— fegyverkezés Lombardiában és Vencencében 185.
Titoff orosz követ 353, 354, 356.
Titus Livius 39.
Toggenburg Georg 281, 58, 218.
Toldy Ferenc 192, 464, 474.
Tolnay Lajos 134.
Tomcsányi József 82.
Tomory Anasztáz 404, 406.
Tomba Mihály 312.
— «Virágregéi» 450.
Torkos Ambrus 79, 114.
— Mihály 77, 79, 195.
Toscanai nagyherceget a forradalom országa elhagyására kényszeríti 201.
Toulmin Smith 377.
Touvenel 326.
Tóth Bálint vasmegeyi kormánybiztos 161.
— József 498.
— Kálmán 444.
— Lőrinc 182, 147, 479.
Tót nyelv különbözik a csehtől 221.
Tótok és rutének panasza 158.
— nyelvének tanulmányozása 221.
Török Bálint gróf 79.
— János 15, 292, 295, 299, 23, 161.
— — kivégzése 23.
— Pál 147.
Törökország és az emigránsok interválása 349.
— megtagadja az emigránsok kiadását 353, 356.
Törökországba menekültek kiadatásáról 154.

- Történelmi essay 467.
 Történetírás 469—471.
 Törvény előtti egyenlőség 276.
 Trefort 21, 38, 188, 164, 512.
 Trieszti Lloyd=társaság 50.
 Trónlemondás dec. 2-án 52.
 Tudományos egyesületek 390.
 — irodalom 467—487.
 Turin 46.
 Turini nemzeti tanács kiáltványa 194.
 Turóczi=Trostler József 345.
 Tuvora József 88.
 Tüköry Lajos 405.
 Tüntetések a színházakban Velencében és Milánóban 183.
 Türr István 374, 309, 351.
 — — elfogatása Bukarestben az oszt-rákok által 55, 280.
 Udvar Olmützbe menekül 36.
 Udvari és állami levéltár 6, 15.
 Új-épület 132, 384.
 Újévi beszéd Párizsban (1859 jan. 1.) 177.
 Ujfalussy Lajos 182.
 Ujházy Árpád 15.
 — Ferenc 525.
 — László 15, 362.
 — — körútja Amerikában 408.
 — — «Uj=Buda» telepe 409.
 — Londonban a komáromiakkal 374.
 — László viszontagságai 320.
 — főispán 76.
 Unio ellen szászok és románok tiltakozása 32.
 Uralkodó-látogatás Budán (1857) 102.
 Uralkodói nász következményei Magyarországon 42.
 Uray Bálint 158, 226.
 Urbérmegváltás keresztülviteléről párens 106.
 — ügye 228.
 — ügyében Szogyény előterjesztése 87.
 Urbéri pátens (1853 márc. 2.) 64.
 Urbériség megszüntetése 54.
 Urghart Dávid angol parlamenti tag 364.
 Usedom 188.
 Usener 260.
 «Utasítás» és «Tervvázlat» 288, 289, 292, 294.
 Utcai világítás 388.
 Ütlevel=zaklatások 223.
 Ütlevelügy szigorítása 20.
 Üdvözlő küldöttség (magyar conservativoké) 61.
 Ürményi József 59, 76, 106, 159, 196.
 Ürmössy Lajos 12, 131, 289.
 «Üstökös» élclap (Jókai) 402.
 Vachott Sándor 311, 312, 425.
 Vadállomány elszaporodása 359.
 Vadász=egylet alakulása 405.
 — =összejövetelek 405.
 Vadnay Károly 189, 5, 457.
 Vahot Imre 245, 460.
 Vajda János 189, 445.
 Valuta=reform 138.
 Valuta rendezési tervek 74.
 Vallásos költészet 445.
 Varga Zsigmond 23.
 Varnhagen 374.
 Vas Gereben 457.
 «Vasárnapi Ujság» 331, 101, 111, 381, 407, 411, 437, 462, 473, 493, 516, 520.
 Vasutak szaporodása 366.
 Vasutépítési tervek 231.
 Vasutak (Szeged—Temesvár, Szolnok—Debrecen) megnyitása 105.
 Vasúthálózat kiépítése 333, 67.
 Vasútügy 81, 231.
 Vasváry Ferenc 15, 189, 311.
 — Pál 312.
 Vay László gróf 349, 374.
 — Miklós báró 14, 213, 313, 17.
 — — — szobrászművész 520.
 Váczy János 312.
 Vághy Ferenc septemvir 71, 105, 194.
 Válaszfelirat az 1861=iki orsz. gyűlésről 43.
 Váli Béla 6.
 Vállas Antal 319.
 Vám és kereskedelmi konferencia Bécsben 277.
 Vámbéri Ármin 473.
 Vámszorompók megszűnése 229.
 Váradai Antal 6.
 Várady József 287, 288, 302, 310.
 — kivégzése 24.
 Vármegyék szétválasztása és új beosztása 214.
 Városi lakosság száma 380.
 Vásárok hanyatlása 364.
 — megsarcolása 134.
 Vászongyártás 370.
 Velence 107.
 — és Lombardia 62.
 «Verdi» neve mint harci jelszó 183.
 Veress Sándor 15, 347, 404.
 «Verwirkungstheorie» 36.
 Vetter Antal 154, 246, 345, 374.
 Védkötelezettség (általános) 68.
 Végh Ignác 216.
 Vértanuk hálalának első évfordulóján ünnep Londonban 376.

- Vértessy Arnold 457.
 Viale Prael nuncius 233, 75.
 Vidéki magyar színészet 493.
 Vicenza 46.
 Victor Hugo 395, 295.
 Vida Károly «Figyelmeztető»-je 202, 426.
 Vidats János 150.
 Vietorisz József 76.
 — László ifj. 82.
 Viktor Emánuel újévi nyilatkozata (1859) 187.
 — — elutasító választ ad az osztrák ultimátumra 194.
 — — háborús manifesztuma 196.
 — — tárgyalása Sréterrel és Teleki Sándor gróffal 345.
 Viktória angol királyné 240.
 — királyné fia mint V. Béla 295.
 — angol királynő Napoleonnal a cherbourgi flottaszemlén 179.
 Világos 12.
 Világosi fegyverletétel után emigránsok menekülése 349.
 Villafranca 350, 352.
 Villafrancában III. Napoleon és Ferenc József találkozása 204.
 — létrejönnek a békekötés előzetes megállapodásai 205.
 Vilmos porosz herceg mint régens 87.
 — (I.) császár 87.
 Visszaemlékezések irodalma 468.
 Vizkelety Béla 527, 528.
 Velencei és milánói látogatás 98.
 Voinovich Géza 248.
 Vojnich-Hajdu Pál 244.
 «Viribus Unitis» 57.
 Világosi fegyverletétel 120.
 — fegyverletétel első hírei 116.
 Villec Ignác 105, 126, 138.
 Vipan 373.
 Vitzthum v. Eckstädt Graf 20, 240, 255, 279.
 Vlád Alajos 182.
 Volkmann Róbert 123, 510.
 Vörös Antal-féle gyűjtemény 83, 131, 156, 292.
 Vörösmarty Mihály 182, 188.
 — temetése 104, 440, 441.
 — — nemzeti tüntetés 413.
 Vukovics Sebő 15, 154, 246, 345, 375.
 — Kossuth ellen 402.
 — Sebő kritikája Kossuthról 263.
 Wagner Gusztáv 359.
 — Sándor 531.
 Walewsky francia miniszterelnök levele 179, 343.
 Walmesley 373.
 Wallmoden gróf tábornok 181, 212.
 Wargha István 35, 39, 102, 282.
 — István szerepe a korona feltalálásában 34.
 Wasa hercegnő 285.
 Washington születésnapján Kossuth ünneplése 423.
 Weber Henrik 529.
 Webster Dániel 407, 426.
 Weimarban császártalálkozás 87.
 Weiss v. Starkenfels rendőrfőnök felmentése 18.
 Welden báró 91, 93, 97, 98, 100, 112.
 — küldetése Magyarországra 97.
 — pozsonyi proklamációja a magyarokhoz 100.
 Wellington herceg 240.
 Wenckheim Béla báró 182, 405.
 — — br. pohárköszöntője a kolozsvári kaszinóban a németesítő rendszer ellen 414.
 — József gr. 182.
 Wenczel Gusztáv 71, 151, 479.
 Werbőczy 126, 339.
 Wertheimer 14, 15, 21, 60, 63, 69, 213, 250, 251, 257, 261, 281, 4.
 Wesselényi Miklós báró halála 188.
 Wessenberg 23, 32, 34, 48, 49, 51, 52, 98, 99, 129, 252, 281.
 — =Dobhoff=minisztérium 32, 51.
 — levelezése 14, 20.
 «Wiener Magyaren Cotterie» 196.
 — Zeitung hivatalos közlése az orosz intervencióról 99.
 — közleménye Magyarország ideiglenes polit. szervezetéről 105.
 Wieser Ferenc 516.
 Wigand Ottó 400.
 Wilson 424.
 Wimmer Ágoston 345.
 Windischgrätz Alfréd hg. 7, 20, 21, 22, 24, 31, 37, 45, 47, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 66, 68, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90—92, 99, 101, 111, 112, 115, 132, 136, 138, 166, 189, 192, 211, 256.
 — Pest díszpolgára 125.
 — a szerbekről 89.
 — bevonulása Bécsbe 45.
 — bevonul a fővárosba 77.
 — búcsú-proklamációja a magyarokhoz 93.
 — ellentette a bécsi kormánykörökkel 91—92.
 — korlátlan hatalmú küldetése 73.
 — Kossuthot és társait törvényen kívülieknek nyilvánítja 77.
 — manifesztuma 1849 nov. 13-áról 74.

- Windischgrätz márc. 20-iki kiáltványa 92.
 — megjutalmazása 175.
 — mint császári alterego 74.
 — nyilatkozata Magyarország újjászervezéséről 64—56.
 — visszahívása Magyarországból 93.
 — =Szögyény-féle ideiglenes kormány 87.
 — Lajos herceg 251, 252.
 Windischgrätznél magyar küldöttség 37.
 Wirkner Lajos 14, 21, 22, 47, 59, 74, 97, 196.
 Wohlgemuth Ludwig báró altábornagy 107, 125, 141, 150, 151, 175, 217.
 — bevonul Nagyszébenbe 125.
 Wohlmut Lipót superintendens 155.
 Wolkenstein gr. 239, 240.
 Worafka 202.
 Worcell Szaniszló gr. 284.
 Woroniecky Micszláv 131.
 Wrba tábornagy kerületi parancsnok 77, 83.
 Wussin őrnagy 109.
 Württemberg-huszárok 165.
 Wysocky 350.
 Xantus János 319, 473.
 Ybl Miklós 515, 516,
 Yersey-szigeti emigránsok 394.
 Ypsilanti herceg 353.
 Zabolay Károly 311, 16.
 Zamba professzor temetése Páviában 184.
 Zarka János 60, 71, 194.
 Záborszky Alajos 182.
 — József 217.
 Záder György 194.
 Zágonyi honvédfőhadnagy 319.
 Zámory Kálmán 182.
 Zellinger 293.
 Zenei kritika 506.
 «Zenészeti Lapok» 506.
 Zeyk Károly 182.
 Zia basa Vidin parancsnoka 350, 358,
 Zichy Antal 182, 192.
 — Bódog gróf 161.
 — Eugen gróf 307.
 — Félix gróf 76.
 — Ferenc gróf 75, 76, 83, 112, 159, 196, 251, 254, 275, 316, 47.
 — Herrmann gróf 197, 216, 330.
 — Mihály 526.
 — Ödön gr. 150.
 Zimony 25.
 Zmeskall Móric 75.
 «Zollverein» 286.
 Zrinyi-mente 417.
 Zsándár-ezredek szervezése 104.
 Zsándárak jutalma polgárok elfogásáért 171.
 Zsándárság hatalmaskodása és zaklatásai 164, 225.
 — hatásköre és szervezete 170.
 — működése 168.
 Zsámbokréthy János 99.
 Zsedényi 22, 40, 78, 207, 251, 256.
 — röpiratai 198, 207.
 Zsidóüldözések 127.
 Zsidók hadiszolgáltatása Pesten és Óbudán 110.
 — megсарcolásának kérdése 175.
 Zsidóságra (pesti) Windischgrätz bírságot vet 84.
 Zsidó-kérdés rendezése 67.
 Zsidók ingatlanszerzési jogainak korlátozása 66.
 — helyzete Magyarországon 236.
 Zsitvay József 216, 217.
 Zsivora György 148.
 Zsoldos Ignác 180, 193.
 Zsófia főhercegnő 20, 53, 285.
 — főhercegnő meghal Budán 116.
 Zsulavszky 299.
 Zsulavszkyné, Kossuth nővére 296.
 Züllich Rudolf 518.
 Zürichben aláírják az olasz-osztrák béket 209.

A MÁSODIK KÖTET TARTALMA.

Bevezetés

Lap

3

VI. rész: A bécsi merénylettől a concordatumig.

- I. Libényi merénylete a császár élete ellen 1853 februárius 18-án Bécsben: az uralkodó sérülése, részvétnyilvánítások, Magyarország közvéleménye a merénylettel szemben. A megelőző milanói lázadás, Kossuth állítólagos közreműködése ebben. E két esemény következményei; Noszlopy és társainak, Bezard Caesarnak és Gasparich Kilitnek kivégeztetése; egyéb ítéletek és perek; a rendőri rendszabályok szigorítása. A közhangulat ellentétes megítélései; a gyanúsak szemmel kísérése; rablőüzelmek elleni hasztalan küzdelem. A Mack-féle összeesküvés erdélyi részesei elleni perek befejezése; a marosvásárhelyi és szepsi-szt-györgyi kivégzések. Az uralkodó megrendült bizalmi kormánya iránt; a Grünne-Kempen-féle ellenkormány szervezete és jelleme. A merénylet lelki hatása a császárra, mint a Concordatum egyik előidézője. 1853—1854.
- II. A szent korona megtalálásának körülményei; Wargha István szerepe; az ünnepélyes hazahozatal. A tény hatása Magyarországon és az emigráció körében; alaptalan gyanuk, különösen Szemere ellen. Az uralkodó eljegyzése és házassága Erzsébet bajor hercegnővel; ez utóbbinak egyénisége. A magyarországi ostromállapot megszüntetése és amnesztia a császári nász alkalmából; mindkettő félrendszebálynak bizonyul; az ország hangulata nem javul hatásuk alatt.
- 78 A keleti háború keletkezése és lefolyása; Ausztria ingadozó s kétértelmű szerepe benne s annak kihatása a jövőre; a külháború s a fegyveres készenlét hatása az országban; Türr István elfogatása. 1853—1855.
- III. Változások a kormányban, Bruck pénzügyminisztersége; a magyarországi «szervezés» befejezése; az «országstatumuk»-ba foglalandó képviseleti rendszer tervezete. Cermanizálás különösen a közigazgatásban és törvénykezésben. Az úrbéri pátens, a földtehermentesítés végrehajtásának módja; a zsidók birtokszerzési képességének megvonása; a telekkönyvek közzétételének megkezdése. Kereskedelmi szerződés Poroszországgal; új vasútvonalok s azok elidegenítése; csatornázás és vízi építkezés. Az ügyvédrendtartás életbeléptetése; bányatörvény. Közrendészeti rendszabályok; új katonai büntetőtörvény. A népiskolaügy állapota Magyarországon; az «Entwurf» szentesítése, a gimnáziumok rendezése. A jogi tanfolyam és vizsgarendszer szabályozása. Pénzügyi bajok; a fokozódó deficit; 72 500 milliós «önkéntes» nemzeti kölcsön; államjavak elidegenítése és új megegyezés a jegybankkal. A concordatum létrejötte, tartalma, 74. következményei és bírálata. 1853—1855.

35

57

VII. rész: Az absolutismus enyhülése.

- I. A párizsi béke ; Ausztria külpolitikai helyzete a kedvező látszat ellenére minden irányban romlott. A kormány mégis megerősödöttnek hirdeti állását s következképpen a kormányzati rendszert fenn tartandónak, egyúttal azonban módszereit a pacificált országokkal szemben enyhítendőkknek találja. A központosítás és németesítés rendszerének további kiépítését célzó rendszabályok⁹⁹; a tartományi statutumok¹ a hadsereg újrászervezése, a magyar fő kormányzó hatáskörének új szabályozása, telepítés és germanizáció. Az absolutismus enyhülésének jelei ; az olasz tartományokkal szemben : amnesztia és az uralkodói pár látogatása. Magyarországgal szemben : esetenkénti, végül általános megkegyelmezése a bebörtönzötteknek ; az elkobzott javak visszaadása ; több emigráns engedélyt kap a hazajövetelre ; a katonai uralom nyomainak elenyészése ; kisebb eredmények. Az orsz. gazdasági egyesület újraalakulása ; az Akadémia alapszabályainak ki nem elégitő megerősítése. Az uralkodó megjelenése fegyvergyakorlatokon és az esztergomi templomavató ünnepeken. 1856—1858. 85
- II. Az uralkodópár magyarországi útjának előkészítése miniszteri értekezletben, a császár elnöklése alatt ; megérkezés, fogadtatás, időzés és ünneplés Budán és Pesten ; a körút megkezdése s váratlan félbeszakítása Debrecenben Zsófia főhercegnő halála következtében. A konzervatívok feliratának keletkezése, az átnyújtás meghiúsulása ; e miatti ingerültség mindkét részén. A császár későbbi körutazása egyedül, az ország nyugati és északi részeiben. A laxenburgi kézirat s az általa előidézett csalódás ; a körút megítélése. A «Rückblick» keletkezése s jellemzése. Kormányzati és közigazgatási viszonyok ; személyváltozások. A cselédtörvény ; rablótűzelmek ; Rózsa Sándor elfogatása ; javaslatok a közbiztonság emelésére. Fegyintézetek ; a közjegyzői rendtartás. A földterhermentesítés befejezése, lassú haladás a telekkönyvek létesítésében ; nehézségek a tagosítás körül. A zsidók birtokjoga ; a dohánytermelés korlátozása. Az erdőtvény kiterjesztése Magyarországra. Újabb rendelet a Tisza szabályozása ügyében ; Ferenc-csatorna és új vasútvonalak. A népiskolák állapota, a gimnáziumok viszonyai, a reáliskolák szaporodása. Kereskedelmi iskolák, tengerészeti akadémia, állatorvosi tanintézet. A József-ípariskola átszervezése Politechnikummá. A jogi államvizsgák új rendje. 1856—1858. 112
- III. Az általános elégedetlenség ; a pénzügyi helyzet s válság felé hajtja a kormányzatot ; a pénzrendszer megváltoztatása, a déli vasút eladása, a készfizetések meghiúsult felvétele. A protestáns egyház jogállásának kérdése ; a Concordatum sürgőssé teszi a megoldást. Thun törvénytervezetét közli a konventekkel, ezek visszautasítják. Tanácskozások e tárgyban a császár elnöklése alatt ; újabb sürgetések az egyházak részéről ; a későbbi szeptemberi «protestáns páten» keletkezése. Újabb politikai gyanuk és üldözések. A hivatalos jelentések elismerik a közelégtelenséget és rámutatnak annak okaira. Az 1857-iki pesti jogászball, tüntetések a magyar viselet és a nyelv mellett ; a «magyarizmus» nekibátorodása. A kormány védelmi eszközei hatástalanok ; a nemzet egysége az ellentállásban. 1856—1858. 136
- IV. A kormány Magyarországon szervezett pártokat vél látni ; Kempen erre vonatkozó jelentései s megkülönböztetései. A konzervatívok

ez időbeli szerepe; társadalmi propagandájuk; gr. Dessewffy Emil bátor hangú levele Kempenhez. A máriacelli búcsújárás. Deák Ferenc és köre; eleinte elszigetelt politikai álláspontja, lassankint terjedő hatása. Kemény és a Pesti Napló; a hazatért emigránsok. Széchenyi döblingi magányát mind többen keresik föl; az ő lázas tevékenysége; a «nagy magyar szatíra»; a «Blick» megírása. Széchenyi levele az Akadémiához, ennek hatása a nemzetre s írójának helyezésére. 1856—1858. 155

VIII. rész: Az olaszországi háború és Bach bukása.

- I. A párizsi újévi üdvölet; annak előzményei; Ausztria és Franciaország viszonyának megromlása; megegyezés Napoleon és Viktor Emánuel között Ausztria kiűzésére Olaszországból. A francia császár látszólagos igyekezete a háborúveszély elhárítására; a békekongresszus terve. Tarthatatlan viszonyok Ausztria olasz tartományaiban a piemonti bátorítások következtében; Miksa főherceg meghiúsult törekvései. Oroszország magatartása; Ausztria igyekezete Németországot a háborúba bevonni. A közhangulat a kitörhető háborúval szemben Ausztriában és Magyarországon; Kossuth üzenete; a konzervatívek tanácsai. Ausztria ultimátuma; az osztrák sereg átlépi a Ticinót; Franciaországra nézve beáll a casus belli. Ferenc József, Napoleon és Viktor Emánuel manifesztumai. Gróf Gyulay osztrák fővezér tétovázó taktikája. Boul elbocsátása, Rechberg kinevezése. A montbelloi csatavesztés; a kormány nehézségei, a hadi létszám emelése. A császár a harctérre utazik, a fővezérletet átveendő. A magentai csata; minden Ausztria ellen fordul. A solferinói vereség; a villafrancai összejövetel s a békeelőzmények létrejötte. Ausztria vereségének politikai jelentősége. 1859. 177
- II. Az uralkodó manifesztumai Villafranca után; neheztelés Poroszországra; a zürichi béke. A háború utáni legégetőbb feladatok: a hadsereg állapota; a pénzügyi helyzet; a vereség és béke hatása Magyarországon. B. Eötvös József német röpirata visszatetszést szül nálunk; Széchenyi «Blick»-jének megjelenése, hatása Magyarországon. Készülő változások a kormányban; b. Jósika Samu visszautasítja a belügyi tárcát; Rechberg miniszterelnök, Hübner rendőrminiszter, Goluchovski belügyminiszter; Bach, Kempen, Toggenburg elbocsátása; Grünne háttérbe szorul. A kormányprogram vázlata. Rechberg és Hübner érintkezése a magyar konzervatívokkal. A Bach-rendszer és Bach személyes politikai jellemének s szerepének bírálata. 1859. 208
- III. A minisztérium programjának végrehajtása; az új belügyminiszter beköszöntője; a községi törvény, közbiztonság s a rendőri ügy újraszervezése; a zsidók helyzete; a telepítések ügye. A szolgálati nyelv kérdése napirendre kerül. Bruck messzenyúló tervei. A magyar kérdés kezelése; gr. Szécsen véleménye; a magyar kérdés a birodalmi Tanácsban. Rechberg tanácskozása Jósikával, látogatása Széchenyiné; gr. Dessewffy Emil emlékirata; b. Hübner érintkezése a magyarokkal; eredménytelen értekezletek. A magyarországi közhangulat romlása, Deák tartózkodó magatartása. Széchenyi nagy tevékenysége; érintkezés a miniszterekkel; Hollán Ernő megbízatása és emlékirata; Falk Miksa Széchenyiné. A protestáns pátens kibocsátása, tartalma, sérelmes voltának nyilvánvalósága. 1859. 232

IX. rész : Az emigráció és a külpolitikai események.

- I. A milánói zendülés és Libényi merényletének hatása a magyar emigráció helyzetére ; Kossuth részessége a Mazzini-féle kiáltványban ; Észak=Amerikára vonatkozó tervei s Pulszky küldetése oda meg-hiúsulnak. Gál Sándor kiküldésével Magyarországban a forradalom megújítását készíti elő ; házkutatások Kossuthnál ; röppentyű-gyártási per súlyosabb következmények nélkül marad. Kossuth merész politikája ellenmondást kelt az emigráció körében is ; Szemere Bertalan, Vukovics Sebő megnyilatkozásai ; magyarok összejövetele Jersey szigetén. A párisi magyar menekültek Kossuth megbízásai által az osztrák kormány gyanúját vonják magukra. Kossuth tervei Franciaország, sőt Svájc bevonására a magyar forradalmi politikába. B. Jósika Miklós bírálata. A kitörendő keleti bonyodalomba vetett remények ; Kossuth emlékirattal, levelekkel igyekszik a török kormányt Ausztria ellen harcba vinni ; Gál Sándor szerepe Konstantinápolyban. A katona=emigránsok keletre sietnek. Koszta Márton esete. A porta nem akarja a magyarokat az európai harctéren szolgálatába fogadni ; egyesek az ázsiai harctérre mennek. Klapka Konstantinápolyban ; összetűzések Gál Sándorral, intő emlékirat Kossuthnak. 1853—1854. 255
- II. Csatározások az előázsiai harctéren, Kmetty, Guyon, Stein szerepe ; magyar menekültek Krim félszigeten, Anatóliában és Konstantinápolyban, Berenczey és Türr bukaresti kalandjai. Kossuth helyzete, amerikai földvásárlása, környezete ; levelezése Irányival és Gál Sándorral ; ez utóbbi a krími táborba jut. Kossuth fegyverbeszerzései és egyéb összeköttetései Amerikával ; levelezése Worcesterrel ; Redlu=Rollinnal és Mazzinival közösen kibocsátott kiáltványa. Fáradhatatlan agitatori tevékenysége előbb népgyűléseken, majd hirlapi cikkekben ; szembeszállása Palmerstonnal. Pulszky, Tanárky, Vukovics, Rónay magatartása ; a többi londoni magyarok. Beöthy Ödön látogatása Jerseyben és Londonban ; halála ; Perczel Mór Palmerstonnal ; a jerseyi magyar telep. A párisi magyarok ; Batthyány Kázmér váratlan halála. Teleki László nyugtalan mélébúja ; Mednyánszky Caesar balsikere, Lukács Sándor halála. Horváth Mihály Genfből Brüsszelbe költözik ; Szalay László hazatér ; Jósika Miklós és neje tevékeny élete Brüsszelben. 1854—1855. 278
- III. Az emigráció a párisi béke után ; tovább küzdők, hazavágyók és beletörődők. Kossuth munkájával tartja fenn családját ; «lecturér» szerepet vállal. Felolvasásai nem mentek a politikától ; felolvasói körútja ; legtöbbit jár Skóciában ; rokonszenv és csodálat nyilvánul iránta államtani tanulmányai. Klapka, Teleki László, Türr élményei ; gr. Teleki Sándor házassága. Az emigráltak honvágya ; Guyon, Kerényi, Mednyánszky Caesar, Schmidegg, Asztalos, Karády halála. Az amnesztiáért folyamodók ; Andrassy, Gorove, Hajnik, Horváth Mihály, Almássy Pál, Jámbor Pál ; Gelich Rikárd vallo-mása kémii szerepéről. Jósika tovább dolgozik ; Éter Nándor, Henszlmann foglalkozása. Szemere balsorsa. A keleten elszórt magyarok ; Kmetty utazásai és Tüköry levelei. Az amerikai magyar menekültek ; a jómódban levők ; Kossuth nővérei ; a kalandos életűek ; Radnics Imre. Asbóth Sándor reményei és csalódásai. Ujházy Texasban, európai útja. Mészáros Lázár hanyatott élete és halála. 1853—1858. 302

IV. A magyar emigráció viszonya az olasz kérdéshez ; eltávolodás és újabb közeledés. Az Orsini-féle merénylet hatása ; Kiss Miklós biztató közlései Párizsból. Klapka Turinban tárgyal Cavourral. Irányi közvetítése egy kétes eredetű, Magyarországot a kitörendő háborúba bevonni kívánó ajánlat körül. A párisi újévi köszöntő hatása. Kossuth tartózkodó és bizalmatlan ; Szarvady érintkezése Bixio útján Napoleon herceggel és Nigra útján Cavourral. Klapka értekezése Kosuthal, megegyezésök. Kossuth levelezése a párisi magyarokkal ; Teleki László felkeresi Kossuthot. Szarvady találkozására Cavourral ; Kossuth emlékirata Cavour és Napoleon császár kezében. Biztató hírek a hazából ; az osztrák hadüzenet, Teleki és Klapka Napoleon hercegnél ; Kossuth meghívást kap, Párisba utazik ; fogadtatása a hercegnél és a császárnál, értekezések és megegyezések. A Magyar Nemzeti Igazgatóság megalakul és intézkedik. Klapka Olaszországba megy, Kossuth visszatér Londonba ; agitációja népgyűléseken ; a Derby-kormány megbukik, az új kormány biztosítja Anglia föltétlen semlegességét ; Kossuth tárgyalásai Romániával és Szerbiával. Az olaszországi magyar sereg szervezése ; Perczel szerepe. Kossuth végre maga is Olaszországba utazik ; fogadtatása, tárgyalása Cavourral a solferinói csata napján, Napoleon herceggel, végre a császárral. A fegyverszünet megkötésének lezajló híret csakhamar követi a villafrancai békeegyezmény ténye. Cavour felháborodása ; Kossuth magatartásának igazolása. A magyar sereg felszólítása, a hazamenők sorsának biztosítása. Kossuth szejci tartózkodása és visszatérése Londonba. 1858—1859. 324

X. rész. Gazdasági és társadalmi élet az ötvenes években.

- I. Területi és népességi megoszlás ; a népesség szaporodása 1850—1857 között ; a magyarság száma és szaporodása. A termőföld mennyisége, megoszlása és szaporodása, a termés mennyisége és megoszlása ; a földhozadék értéke. A bortermelés, dohánytermelés, az erdészet, az állattenyésztés. Gazdasági kiállítások. A kereskedelem jellege és szervezete. A közlekedésügy ; a közutak állapota és használata ; a vasutak keletkezése ; a folyam- és tengerhajózás. A posta- és távirada-intézmény fejlődése A folyamszabályozás állása. Bányászat. Az ipar különböző nemei. A biztosításügy ; pénz- és hitelügy. A közös vámterület, az új magán- és perjogi törvények gazdasági hatása ; a telekkönyv keletkezése ; a tagosítás menete ; az adóteher. Az úrbérmegváltás hatása a földbirtokra. 1849—1859. 355
- II. A magyarországi társadalom a kormányzat bomlasztó törekvései ellenére a nemzetiségek és társadalmi osztályok összetömörülését mutatja. A parasztság mint osztály ; a városi polgárság mint osztály. A városok szerepe ez időben ; a vidéki városok fejletlensége. A főváros állapotai az ötvenes években ; lakosság, magyarság, építkezés ; utcarendezés, közkertek ; közlekedés, utcai világítás. Budapest mindinkább az ország középpontjává fejlődik ; intézményei ; társas élvezetei. A vidéki és fővárosi társadalom érintkezési pontjai s együttműködésének kezdetei. 1849—18 9. 377
- III. Az elnyomatás első ideje alatti közhangulat ; az üldözés és zsandárönkénti hatása. A nemesség helyzete és szerepe ; falura vonul ; a falusi élet fénykora. Az emlékek kultusza ; a nemzeti nyelv és iro-

dalom fölkarolása. A magánélet közös jelenségei: az üstökösjárás, az asztaltáncoltatás. A társasélet lassú újrafejlődése; farsang és vendéglátás; az erdélyi arisztokrácia szerepe. A cigányzene rendkívüli kedveltsége. Vadászatok és lóversenyek; a fürdői élet megújulása; a kaszinók, társadalmi kérdések megbeszélése a sajtóban és az iradalomban; Gyulai és Mocsáry értekezései. Nekibátorodás az évtized második felében; közadakozások; a színház fölkarolása. Az egyesületek és társulatok újrászervezkedése; az Orsz. Gazd. Egyesület. A Vörösmarty temetése, emlékünnepek, összejövetelek. A csárdás uralma, a magyar ruhaviselet fölkarolása; régi magyar táncok felújítása. A nemzeti ébredés az olaszországi háború után lesz teljessé; a magyar ruha általános lesz; a Hímnusz és a Szózat éneklése. Az erdélyi Múzeum=Egylet alakuló gyűlése; a Kazinczy=ünnepek mint a társadalom egyetemes sikrasszállása a nemzeti eszme mellett. 1849—1859. 395

XI. rész. Irodalom és művészet az ötvenes években.

- I. A szabadságharc leveretésekor az irodalom elnémul; a kimenekült, a hazában bujdosó az üldözött írók; az időszaki sajtó sorsa. Lassankint munkába állás; Szilágyi Sándor vállalatai. A magyar közönység irodalomszomja; a folyóiratok; irodalmi viszonyok s az írók élete Pesten. Vörösmarty, Tompa, Arany egyéni sorsa. A hazafias líra föllendülése és elterjedése. Tompa, Gyulai, Arany, Lévai, Szász Károly, Vörösmarty, Sárosy Gyula működése és hatása e téren. Vörösmarty halála; temetése nemzeti tüntetéssé lesz, első jele a nemzet életösztönének. Innentúl a hazafias líra is bizakodóbb hangot vált. A lantos költészet gazdagsága e korszakban: a Petőfi-követők; népiesség és tájszerű költészet; Lisznyai és Szelestey, Székely, Zalár, Tóth Kálmán, Thaly. Akik elhallgattak. Mentovich, Pap Endre, Vajda János és Szász Károly. Gyulai, Lévai és Arany az ekorbeli líra terén; Tompa a korszak jellegzetes lantos költője. 423
- II. Az elbeszélő költészet; ballada és románc, költői elbeszélés és eposz; Arany vezérszerepe. Az elbeszélő próza; regény és novellairodalom: Jósika, Kemény, Eötvös, Jókai, Vas Gereben stb. A drámai irodalom: Szigligeti, Szigeti, Dobsa, Jókai, Tóth Kálmán, Obernyik stb. Shakespeare teljes lefordításának terve. Az időszaki sajtó irodalmi szerepe; az «Uj magyar Múzeum»; a Budapesti Szemle újra-megindulása. Népies irodalom: Fáy András stb. A kritika: Toldi, Greguss, Salamon Ferenc, Arany és Gyulai Pál stb. Irodalmi harc Liszt Ferencnek a cigányzenéről írt könyve körül. 449
- III. A tudományos irodalom; Kemény történelmi tanulmányai; a közel egykorú történelem; gr. Teleki József: Hunyadiak kora; Szalay László történetírói munkássága; Mikó, Kőváry, Danielik, Kerékyártó; Horváth Mihály kisebb munkái Archeologia; Ipolyi Magyar Mythológiája; Genealogia: Nagy Iván. Földrajz: Fényes Elek; utirajzok; honismertető képes művek, különösen a Hunfalvi-Rohbock-féle. Irodalomtörténet: Toldy munkássága; Erdélyi; régi irodalmi kiadványok. Nyelvészet: Reguly, Hunfalvi Pál, Brassai, Czuczor, Fogarasi, Ballagi. Esztétika: Kemény, Erdélyi, Greguss. Bölcsészet, enciklopédikus művek, pedagógia. Társadalmi tudományok: Eötvös nagy műve; közigazgatás és jog; Csengery, Tóth

- Lőrinc, Pauler stb. Közgazdaság : Fáy, Kautz, Galgóczy, Fényes, mezőgazdasági írók. Mennyiség- és természettudományok : a Bolyaiak, Jedlik, Szabó stb. Orvostudomány : Semmelweis, Balassa. Tudományos és irodalmi intézetek és társulatok : a pesti egyetem, a Nemzeti Múzeum, Könyvtárak : Erdélyi Múzeum=Egylet ; Természettudományi Társaság ; a Kisfaludy=Társaság sorsa ; az Akadémia szerepe. 467
- IV. Az ötvenes évek színészei ; a játékszín közkedveltsége ; küzdelem a német színészek ellen, más idegen vendégszereplők ünneplése. A Nemzeti Színház sorsa, anyagi viszonyai ; a vidéki színházak, azok kezdetleges viszonyai. A működő színpadi erők, különösen Lendvay és Egressy ; Udv. helyi, Telepi, Szentpétery, Fánccy, Latkóczyné, Jókainé, Feleki, Szigeti, Tóth, Komlóssy Ida, Prielle Kornélia, Szerdahelyi, Molnár, Bulyovszkyné, Munkácsy Flóra, Hegedúsné, Bolnai, ifj. Lendvay, Kovács, Paulay és Odry. Az opera : Hollósy Kornélia, Lagrange Mária, Fűredy, Stéger, Jekelfalusy, Farkas, Ellinger ; Bignió, Benza, Kőszeghy. Erkel hallgatása ; a Dopler testvérek és egyéb operaszerzők. A népies ének és zene ; népdalgyűjtemények, dalegyletek. A műzene térfoglalása ; Liszt látogatásai ; a Zenede szerepe ; a Filharmónikusok egyesületének megalkulása s hangversenyei. Az Erzsébet=album. A műzeneszerzők ; Liszt, Ábrányi, Székely, Erkel, Brand=Mosonyi és Volkmann Róbert. 488
- V. Képzőművészeti törekvések ; Marastoni festészeti Akadémiája és az azt gyámolító társaság ; «Nemzeti Képcsarnokot alakító Egyesület» a «Pesti Műegyesület» tárlatai művásárlásai és műlapjai. Első intézkedés a műemlékek fenntartása érdekében ; rendszertelen műrestaurálások. Az esztergomi érseki székesegyház felépülése ; művészi díszé túlnyomóan idegenek műve. A főthi templom és Ybl Miklós ; a pesti izraelita imaház. A lipótvárosi templom építésének megindulása Hild tervei szerint. A budai alagút és a Karácsonyi=palota. Fironczy István művészi pályájának szomorú vége. Marco Casagrande iskolája. Czüllich, Dunaiszky László, Engel, Faragó szobrászi működése ; Szentpétery ezüst domborművei ; Alexi, Marsalkó, Petrovics szobrászok ; báró Vay Miklós és Izsó pályájának kezdete. A tájképfestés : Markó Károly és iskolája ; Ligeti Antal, Kelety Gusztáv, Telepy Károly, Brodszky, Libay. A figurális, különösen arcképfestés : Barabás Miklós ; az idegenek versenye ; Marastoni, Lieder, Canzi ; Brocky londoni működése. Borsos József, Jakobey Károly, Adler Mór, Giergl, Klimkovic és Kovács. A népies életkép : Jankó, Benkert, Grimm, Sterio. Csendélet : Pecz és Ujházy. Lotz Károly pályakezdése ; Zichy Mihály. A történeti ábrázolás jelentősége és népszerűsége e korban ; Molnár József, Kovács Mihály és Klimkovic Ferenc. Ludwig Geiger rajzainak hatása ; Vízkelety tanulmányai, Szemlér, Vízkelety, Kiss Bálint, O. Petrich Soma, Weber Henrik történeti képei ; Than Mór nagyarányú tevékenysége. A Műegylet 1859=iki történelmi képpályázata ; Madarász Viktor hármas megjelenése ; «Hunyady László siratása»=nak művészettörténeti jelentősége 511

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

